

ISSN 2308054-X

ПАЁМИ

ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ
ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН

Маҷаллаи илмӣ

ВЕСТНИК

ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ

Научный журнал

HERALD

TAJIK STATE UNIVERSITY OF COMMERCE

Scientific journal

4/2(34)/2020

ПАЁМИ

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ
ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН

ВЕСТНИК

ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ

HERALD

OF THE TAJIK STATE
UNIVERSITY OF COMMERCE

4/2(34)

Душанбе, 2020

**ПАЁМИ ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ
ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН**

«Паёми Донишгоҳи давлатии
тиҷорати Тоҷикистон» аз
соли 2011 ба таъби мерасад

**ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ**

«Вестник Таджикского
государственного университета
коммерции» публикуется с 2011 года

Сармухаррир Ректори ДДТТ Курбонзода М.Р.	Главный редактор Ректор ТГУК Курбонзода М.Р.
--	--

Муовини сармухаррир Доктори илмҳои иқтисодӣ, дотсент Қодирова З.Х.	Заместитель главного редактора Доктор экономических наук, доцент Кадырова З.Х.
---	---

АЪЗОЁНИ ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

Адамов Н.А.	д.и.и., профессор, ОАО «ИТКОР», ш. Москва
Аминов И.А.	д.и.и., дотсент, ДИС ДДТТ, ш. Хучанд
Амонова Д.С.	д.и.и., профессор, ДМТ, ш. Душанбе
Ҷабборов А.Д.	д.и.и., профессор, ДДТТ, ш. Душанбе
Исраилов М.	д.и.и., профессор, ДСҚР, ш. Бишкек
Раҷабов Р.К.	д.и.и., профессор, ДДТТ, ш. Душанбе
Тарасова Е.Е.	д.и.и., профессор, ДКМБ, ш. Белгород
Улмасов Р.У.	д.и.и., профессор, ДСРТ, ш. Душанбе
Ҳабибов С.	д.и.и., профессор, ДДТТ, ш. Душанбе
Шаропов Ф.Р.	д.и.и., дотсент, ДДТТ, ш. Душанбе
Султонов З.С.	н.и.и., дотсент, ДДТТ, ш. Душанбе

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Адамов Н.А.	д.э.н., профессор, ОАО «ИТКОР», г. Москва
Аминов И.А.	д.э.н., доцент, ИЭТ ТГУК, г. Худжанд
Амонова Д.С.	д.э.н., профессор, НУТ, г. Душанбе
Джабборов А.Д.	д.э.н., профессор, ТГУК, г. Душанбе
Исраилов М.	д.э.н., профессор, КРСУ, г. Бишкек
Раҷабов Р.К.	д.э.н., профессор, ТГУК, г. Душанбе
Тарасова Е.Е.	д.э.н., профессор, БУПК, г. Белгород
Ульмасов Р.У.	д.э.н., профессор, РТСУ, г. Душанбе
Ҳабибов С.	д.э.н., профессор, ТГУК, г. Душанбе
Шаропов Ф.Р.	д.э.н., доцент, ТГУК, г. Душанбе
Султонов З.С.	к.э.н., доцент, ТГУК, г. Душанбе

© *Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон
Таджикский государственный
университет коммерции*

МУНДАРИЧА

ИЛМҲОИ ИҚТИСОДӢ, СОҲИБКОРӢ ВА СОҲАИ ИҚТИМОӢ

1. Раджабов Р.К., Саидова М.Х., Буриев Б.М. Дурнамоии параметриҳо ва самтҳои асосии рушди бозори хидматрасонии иттилоотӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	7
2. Абдурахмон Ҳ. Таҷрибаи ҷаҳонии таъсис ва рушди минтақаҳои озоди иқтисодӣ	13
3. Абдурахмонов У.М. Соҳибкорӣ дар макотиби олий: характеристика ва рушд	22
4. Миралиев К.Х., Алибаева М.М. Солихзода С.Х., Дустматов Б.М. Нақши илм дар рушди инноватсия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	26
5. Раҷабов К.Р., Султонов З.С., Қурбонов Ф.Қ. Баҳодиҳии устувори молиявӣ иқтисодии корхонаҳо дар шароити муносибатҳои бозорӣ	31
6. Амонов С.С. Хусусиятҳои рушди рақобат дар савдои чакана	37
7. Восиева Ф.К. Хизматрасонии китобхона ва таснифи онҳо дар шароити муносибатҳои бозорӣ	49
8. Ҳабибов С.Ҳ., Валиев Н. Ш. Стратегияи рушди устувори соҳибкории хурд дар савдои чаканаи Ҷумҳурии Тоҷикистон	54
9. Ашурова М.Т., Олифтаева М.А. Таъсири равандҳои ҷаҳонишавии молиявӣ ба иқтисоди миллӣ	62
10. Муҳаммад Аслам Гудоз. Омӯзиши таҷрибаи хориҷии рушди савдои дохилии Афғонистон ва дигар кишварҳои минтақа	67
11. Файзов Н.З. Ҷанбаҳои концептуалии инноватсияҳои бонкӣ ва рақамикунонии соҳаи бонкӣ дар шароити муосир	73
12. Шаропова М.А., Рустамов С.Р. Хусусиятҳои хоси маркетинги хизматрасонӣ дар соҳаи сохтмон	80
13. Мирзоалиев А.А., Шерматов Н.Д. Дороиҳои ғайримоддӣ: хусусиятҳои баҳисобгирӣ ва инъикос дар ҳисоботи молиявӣ тибқи стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ	86
14. Ибодов А. Ҳ. Зарурияти баланд бардоштани саводнокии молиявии аҳоли ҳамчун омилҳои муҳими ба даври ҳаёти инсон таъсиррасон	95
15. Наботова П.Қ. Хусусиятҳои шарикӣ ҷамъиятӣ-хусусӣ дар соҳаи иқтимо	108
16. Наврӯзи Мирзо. Дастгирии давлатии фаъолияти инноватсионии корхонаҳои хурд	112
17. Раҳмонов Л.С., Саидова Н.С. Баҳодиҳии фаъолияти сармоягузории сохторҳои соҳибкорӣ лизингӣ	119
18. Рафиев Ш.Б., Мумтоз Н. Нақши муносибатҳои иқтимоӣ- меҳнатӣ дар рушди иқтисодиёти бозор	125
19. Раҳматова К.Н. Қарзи давлатӣ ва таъсири он дар рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон	130
20. Тӯлиев М.С. Баъзе масъалаҳои рақамикунонӣ дар кишварҳои ҷаҳон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон	135
21. Ҳомидова И.С. Моделсозии истехсолоти муштараки саноатӣ ва хоҷагии қишлоқ бо дарназардошти омилҳои экологӣ	145
22. Ҳафизов М.Д. механизми иқтисодии системаи истифодаи пардохтаи оби аҳоли	149
23. Холаҳмади Сайалӣ, Саидова Н.С. Омилҳои инноватсионӣ-сармоягузории рушди хизматрасонӣ дар шароити муносибатҳои бозорӣ	155
24. Мирзоалиев А.А., Давлатов А.А. Тавзеҳи иттилоот оид ба селҳои пулӣ аз рӯи стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ: мушкилот ва самтҳои беҳтарсозии вазъ дар бонкҳо	161

25. Хисориева Г.Т. Таъсири маҳсулоти миллии сайёҳӣ дар рушди иқтисоди иқтисодии субъектҳои бозори хизматрасонии меҳмонхонаҳо	168
26. Холов М.Х., Назарбекова Н.А. Марҳилаҳои таърихӣ қорӣ қардани низоми идорақунии сифат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	174
27. Хубони С., Холов М.Х. Рушди сертификатсияи моҳҳо дар шароити муосир	178
28. Хубони Сорбон, Назаров Д.Н. Зарурати истифодаи моддаҳои иловагӣ дар маҳсулотҳои ҳуҷрокворӣ	183
29. Расулова Д.Б. Баҳодиҳии ҳолати ҳозира ва тамоюли рушди минтақабандии гӯсфандпарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	189
30. Низомова Т.Д., Қурбонов А.Р. Хусусиятҳои низоми хизматрасонии суғуртавӣ дар шароити муосир	198
31. Қурбонзода Ф.Х. Асосҳои тадқиқотҳои фаъолияти сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	201
32. Ашуров Ғ.Д., Султонов З.С. Дурнамои рушди низоми хизматрасонии суғурта дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	206
33. Иқромов Ҷ.З. Таърихи саноатқунонии Ҷумҳурии Тоҷикистон	210
34. Қурбонов А.А. Самтҳои афзалиятноки рушди таъминоти сармоягузорӣ дар бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилии Ҷумҳурии Тоҷикистон	219
35. Амонова Д.С., Саҳибов Е.Н. Таҷрибаи хоричӣ дар рушди тичорати меҳмонхонаҳо ва истифодаи он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	226
36. Султонов Зубайдулло. Рушди муносибатҳои суғуртавӣ дар шароити ислоҳоти иқтисодӣ	233
37. Хайруллоев Ф.Н. Таснифи хавфҳо дар қорхонаҳои саноати бофандагӣ	236
38. Ризоқулов Т.Р., Алиев О.М. Андозбандӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ: мушкилот ва дурнамо	243
39. Асрорзода У.С. Роҳҳои таъмини тавозун дар ҳамқории тичоратию иқтисодии байни ЧИН ва кишварҳои Осиёи Марказӣ	250

ИЛМҲОИ ГУМАНИТАРӢ

1. Қудратов Н.А., Мирзоева Қ.А., Наврузова С.М. Содирқунии қиноятқое, ки бо пандемияи COVID 19 алоқаманданд	264
2. Гурезов Ҷ.Н. Нигоҳе ба маъхазҳои таърихӣ “Баҳманнома”-и Эроншоҳи Абулхайр	271
3. Насриддиниён Б. Ҳ. Қорбурди вожаи забон ва паҳлуҳои маъноии он дар осори Соибӣ Табретӣ	279
4. Қурбонов М. А., Раҳмонова З. Ф., Ақромов Ф. М. Усулҳои анъанавии ҳифзи иттилоот ва автоматикунони он дар забони барномасозии С#	285
5. Алиев С. И. Ҳаёт ва эҷодиёти Алиӣ Шариатӣ	292
6. Зоҳидова М.М. Ташаккул ва инқишофи қинояти тақовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ё арбоби қамбиятӣ дар давраи тошӯравии давлатдорӣи тоҷикон	298
7. Абдулов А., Мухаммадсафои И.С., Ғафуров Р.Ҳ. Тамаддуни тоҷикон дар замони бостон ва эҳёи он имрӯз дар Тоҷикистон	306
8. Иқромова М.Н. Қанбаҳои назариявӣ дар низоми сиёсати амнияти байнисарҳадии ИДМ	310
9. Шарипов М. И. Шуури экологӣ ҳамқун асоси маданияти экологӣ	314
10. Мирзоев А.А. Асосҳои усулии таҳқиқоти се сафари Аҳмади Дониш ба Россия	318
Маълумот оид ба муаллифон	322
Маълумот барои муаллифон	327

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ, ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО
И СОЦИАЛЬНАЯ СФЕРА

1. Раджабов Р.К., Саидова М.Х., Буриев Б.М. Прогнозные параметры и основные направления развития рынка информационных услуг в Республике Таджикистан	7
2. Абдурахмон Х. Зарубежный опыт создания и развития свободных экономических зон	13
3. Абдурахмонов У.М. Предпринимательский ВУЗ: характеристика и развитие	22
4. Миралиев К.Х., Алибаева М.М. Солихзода С.Х., Дустматов Б.М. Роль науки в развитии инновации в Республике Таджикистан	26
5. Раджабов К.Р., Султонов З.С., Курбонов Ф.Дж. Оценка финансово-экономической устойчивости предприятий в условиях рыночных отношениях	31
6. Амонов С.С. Особенности развития конкуренции в розничной торговле	37
7. Восиева Ф.К. Библиотечные услуги и их классификации в условиях рыночных отношений	49
8. Хабибов С.Х., Валиев Н. Ш. Стратегия устойчивого развития малого предпринимательства в розничной торговле Республики Таджикистан	54
9. Ашурова М.Т., Олифтаева М.А. Влияние процессов финансовой глобализации на национальную экономику	62
10. Мухаммад Аслам Гудоз Изучение зарубежного опыта развития внутренней торговли Афганистана и других стран региона	67
11. Файзов Н.З. Концептуальные аспекты цифровизации банковской сферы в современных условиях	73
12. Шаропова М. А., Рустамов С.У. Особенности маркетинга услуг в строительной сфере	80
13. Мирзоалиев А.А., Шерматов Н.Д. Нематериальные активы: особенности учета и отражения в отчетности по международным стандартам финансовой отчетности	86
14. Ибодов А. Х. Необходимость повышения финансовой грамотности населения в современных условиях	95
15. Наботова П.Дж. Особенности государственно-частного партнерства в социальной сфере	108
16. Наврузи Мирзо. Государственная поддержка инновационной деятельности малых предприятия	112
17. Рахмонов Л.С., Саидова Н.С. Оценка инвестиционной деятельности предпринимательских лизинговых структур	119
18. Рафиев Ш.Б., Мумтоз Н. Роль социально-трудовых отношений в развитии рыночной экономики	125
19. Рахматова К.Н. Государственный долг и его влияние на экономическое развитие Республики Таджикистан	130
20. Тулиев М.С. Некоторые вопросы цифровизации в странах мира и Республике Таджикистан	135
21. Хомидова И.С. Моделирование совместного развития промышленного и сельскохозяйственного производства с учетом экологического фактора	145
22. Хафизов М.Д. Экономические механизмы системы платного водопользования населения	149
23. Холахмади Сайали, Саидова Н.С. Инновационно-инвестиционные факторы развития оказания услуг в условиях рыночных отношений	155

24. Мирзоалиев А.А., Давлатов А.А. Раскрытие информации о денежных потоках по международным стандартам финансовой отчетности: проблемы и пути улучшения ситуации в банках	161
25. Хисориева Г.Т. Влияние национального туристского продукта на развитие экономического потенциала субъектов рынка гостиничных услуг	168
26. Холов М.Х., Назарбекова Н.А. Исторические этапы внедрения системы управления качества в Республике Таджикистан	174
27. Хубони С., Холов М.Х. Развитие сертификации товаров в современных условиях	178
28. Хубони Сорбон, Назаров Д.Н. Необходимость использования добавок в продовольственных продуктах	183
29. Расулова Д.Б. Оценка современного состояния и тенденции развития регионального овцеводства в Республике Таджикистан	189
30. Низомова Т.Д., Курбонов А.Р. Особенности системы страховых услуг в современных условиях	198
31. Курбонзода Ф.Х. Теоретические основы исследования инвестиционной деятельности в Республике Таджикистан	201
32. Ашуров Г.Д., Султонов З.С. Перспективы развития системы оказания страховых услуг в Республике Таджикистан	206
33. Икромов Дж. З. История индустриализации Республики Таджикистан	210
34. Курбанов А.А. Приоритетные направления инвестиционного обеспечения развития рынка автотранспортных услуг Республики Таджикистан	219
35. Амонова Д.С., Сахибов Е.Н. Зарубежный опыт развития гостиничного бизнеса и его использование в Республике Таджикистане	226
36. Султонов Зубайдулло. Развитие страховых отношений в условиях экономических преобразований	233
37. Хайруллоев Ф.Н. Классификация рисков на текстильных предприятиях	236
38. Ризокулов Т.Р., Алиев О.М. Налогообложение в условиях цифровой экономики: проблемы и перспективы	243
39. Асрорзода У.С. Пути достижения сбалансированности в торгово-экономическом сотрудничестве КНР со странами Центральной Азии	250
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ	
1. Кудратов Н.А., Мирзоева К.А., Наврузова С.М. Совершения преступлений, связанные с пандемией COVID 19	264
2. Гурезов Д.Н. Взгляд на исторические источники "Бахман-Наме" Эроншаха Абулхаира	271
3. Насридинён Б. Х. Использование слова язык и его смысловые аспекты в произведениях Соиб Табрези	279
4. Курбанов М. А., Рахмонова З. Ф., Акрамов Ф. М. Традиционные методы защиты информации и ее автоматизации на языке программирования C #	285
5. Алиев С. И. Жизнь и творчество Али Шариати	292
6. Зохидова М.М. Формирование и развитие преступления посягательства на жизнь государственного деятеля или общественного деятеля в постсоветский период государственности таджиков	298
7. Абдулов А., Мухаммадсафои И.С., Гафуров Р.Х. Цивилизация таджиков в древности и их возрождения сегодня в Таджикистане	306
8. Икромова М.Н. Теоретические аспекты в системе политики пограничной безопасности СНГ	310
9. Шарипов М. И. Экологическое сознание как ядро экологической культуры	314
10. Мирзоев А.А. Методологические основы исследования визита Ахмада Дониша в царскую Россию	318
Сведения об авторах	322
Памятка для авторов	327

ИЛМҲОИ ИҚТИСОДӢ, СОҲИБКОРӢ ВА СОҲАИ ИҚТИМОӢ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ, ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО
И СОЦИАЛЬНАЯ СФЕРА

УДК 33-338.4

Раджабов Р.К., Саидова М.Х., Буриев Б.М.

ДУРНАМОИИ ПАРАМЕТРИҲО ВА САМТҲОИ АСОСИИ РУШДИ БОЗОРИ
БОЗОРИ ХИДМАТРАСОНИИ ИТТИЛООТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақола ба таҳқиқоти бозори хизматрасони иттилоотӣ дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Вазъи воқеии бозори хизматрасони телекоммуникатсионӣ дар кишвар ба назар гирифта мешавад. Муқаррар карда шудааст, ки ба Ҷумҳурии Тоҷикистон зиедшавии даромад дар бозори ТИК ва арзиши баланди хизматрасониҳои Интернетӣ мобилӣ хос аст. Параметрҳо ва самтҳои асосии рушди бозори хизматрасони иттилоотӣ қайд карда шуданд.

Калидвожаҳо: хадамоти телекоммуникатсионӣ, бозори хизматрасони иттилоотӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, интернет, дурнамо, рушди иқтисод.

Раджабов Р.К., Саидова М.Х., Буриев Б.М.

ПРОГНОЗНЫЕ ПАРАМЕТРЫ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ
РЫНКА ИНФОРМАЦИОННЫХ УСЛУГ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Статья посвящена исследованию рынка информационных услуг на территории Республики Таджикистан. Рассмотрено фактическое состояние рынка телекоммуникационных услуг в стране. Установлено, что Республики Таджикистан характеризуется повышением доходов на рынке ИКТ и высокой стоимостью услуг мобильного интернета. Выделены основные параметры и направления развития рынка информационных услуг.

Ключевые слова: телекоммуникационные услуги, рынок информационных услуг, Республика Таджикистан, интернет, прогноз, экономическое развитие

Radjabov R.K., Saidova M.Kh., Buriev B.M.

FORECASTING PARAMETERS AND MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF
THE MARKET OF INFORMATION SERVICES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article is devoted to the research of the market of information services on the territory of the Republic of Tajikistan. The actual state of the telecommunication services market in the country is considered. It has been established that the Republic of Tajikistan is characterized by an increase in income in the ICT market and a high cost of mobile Internet services. The main parameters and directions of development of the information services market are highlighted.

Key words: telecommunication services, information services market, Republic of Tajikistan, internet, forecast, economic development.

Процесс глобализации на современном этапе имеет прямую связь с образованием и развитием рынка информационных услуг, где определенную значимость имеют телекоммуникационных услуг. В то же время наблюдается значительное проникновение

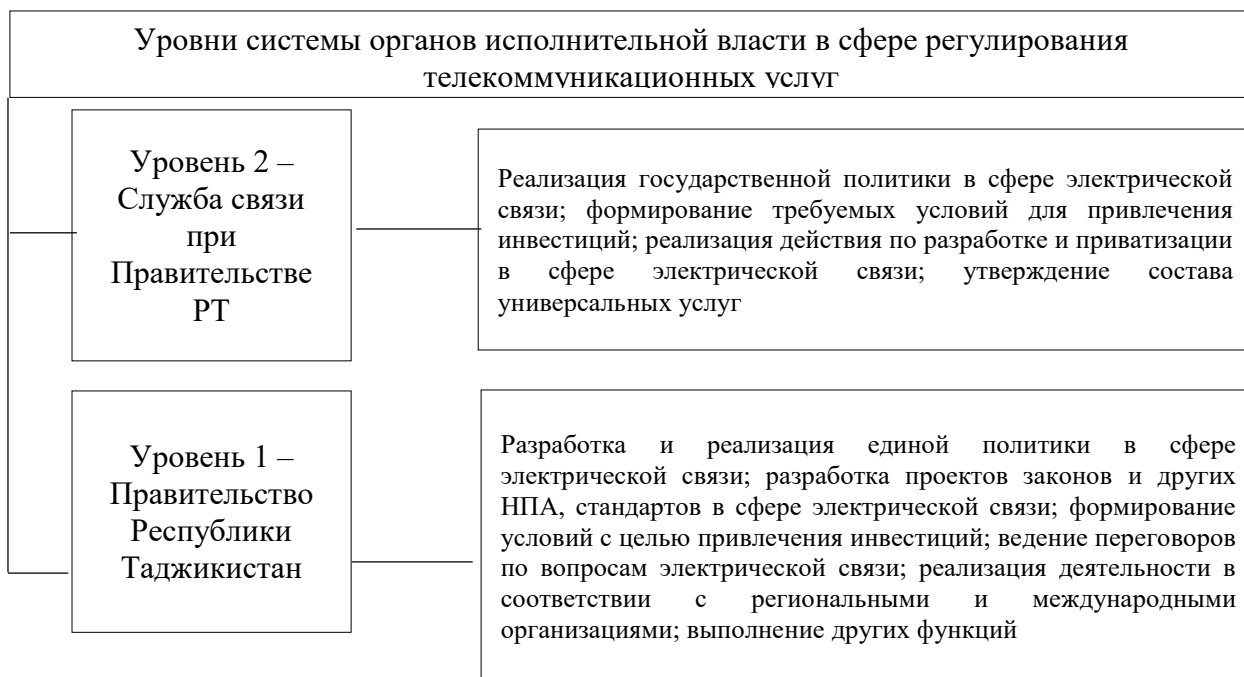
телекоммуникационных услуг во все основные сектора национальной экономики, что, в свою очередь, указывает на то, что этот сектор является одним из определяющих секторов мировой экономики.

Результатом повсеместного возрастания телекоммуникационной отрасли становится изменение форм экономической деятельности. Благодаря усовершенствованию системы коммуникации, включающей использование инновационных технологий, произошло соответствующее улучшение в реализации производственного процесса, происходит модернизация трудовых отношений и общее увеличение рабочей силы. По мнению Саидова

Так, в настоящее время Правительством Республики Таджикистан происходит реализация государственной политики, нацеленной на опережающее развитие рынка телекоммуникационных услуг. В этом направлении особое внимание должно акцентироваться на нормативно-правовое обоснование развития телекоммуникационной отрасли в Республике Таджикистан.

В состав базовых нормативно-правовых актов, которые используются для регулирования вопросов в области связи, выступает Закон Республики Таджикистан от 10.05.2002 № 56 «Об электрической связи» и Закон Республики Таджикистан от 01.08.2003 № 39 «О почтовой связи». В соответствии с Законом об электрической связи происходит регулирование вопросов, связанных с реализацией административных процедур, в том числе допуск на рынок, присоединение, распределение ограниченных ресурсов и др., а также в определении вопросов, имеющих частноправовой характер, в том числе операции по заключению и исполнению договоров операторами связи [3].

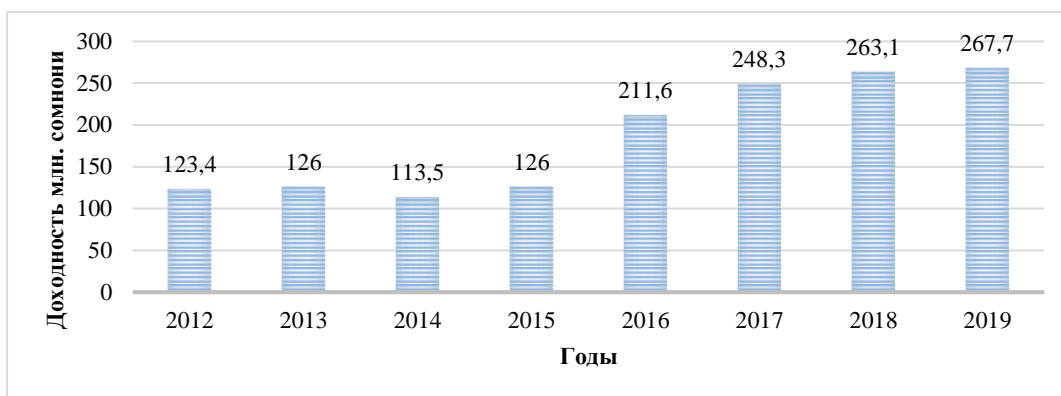
В стране вышеперечисленном актом считается Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 11.05.2011 № 252 «О службе связи при Правительстве Республики Таджикистан». Службе связи при Правительстве Республики Таджикистан является основным органов исполнительной государственной власти, которые контролирует отрасли электрической связи, почтовой связи и информатизации. Результаты исследования выявило, что в Республике Таджикистан действует двухуровневая система управления телекоммуникационных отрасль (рисунок 1.).

Рисунок 1 – Уровни системы органов исполнительной власти в отрасли телекоммуникационных услуг в Республике Таджикистан

Представленные данные свидетельствуют о том, что в Республике Таджикистан нормативно-правовое регулирование рынка телекоммуникационных услуг является организованным и осуществляется на должном уровне.

Следующим существенным моментом выступает анализ и оценка рынка телекоммуникационных услуг. Статистические данные показывают, что в последние 6 лет отмечается тенденция к повышению доходов на рынке телекоммуникаций. По итогам 2019 г. общий размер дохода от связи составил 267 млн сомони, что на 7,7% выше показателя 2018 г. Представленные показатели показывают повышение на 19 млн сомони. Структура доходов рынка ИКТ в Республике Таджикистан за 2013-2019 гг. представлена на таблице 1.

Рисунок 2 – Динамика доходов рынка ИКТ Республики Таджикистан в 2012-2019 гг., млн сомони

Таблице 1

Доходов рынка ИКТ Республики Таджикистан в 2012-2018 гг. (млн. сомони)

Годы	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Доход (млн. сомони)	123,4	126,0	113,5	126,0	211,6	248,3	263,1	267,7

Составлено автором на основе Статистический ежегодник Республики Таджикистан/ Агентство по статистике при Президенте Республик Таджикистан. – Душанбе: ООО «ТоРус», 2020. -481с. С 339 [4]

Данные, которое представлена на таблице 1, свидетельствуют о том, что за анализируемый период в Республике Таджикистан наблюдается повышение уровня доходов рынка телекоммуникационных услуг – с 123,4 млн сомони в 2012 г. до 267,7 млн сомони в 2019 г., иными словами, повышение более, чем на 69%. Такое положение, безусловно, является положительный моментом, определяющим тенденцию повышения уровня доходности рынка ИКТ и дальнейшее развитие отрасли.

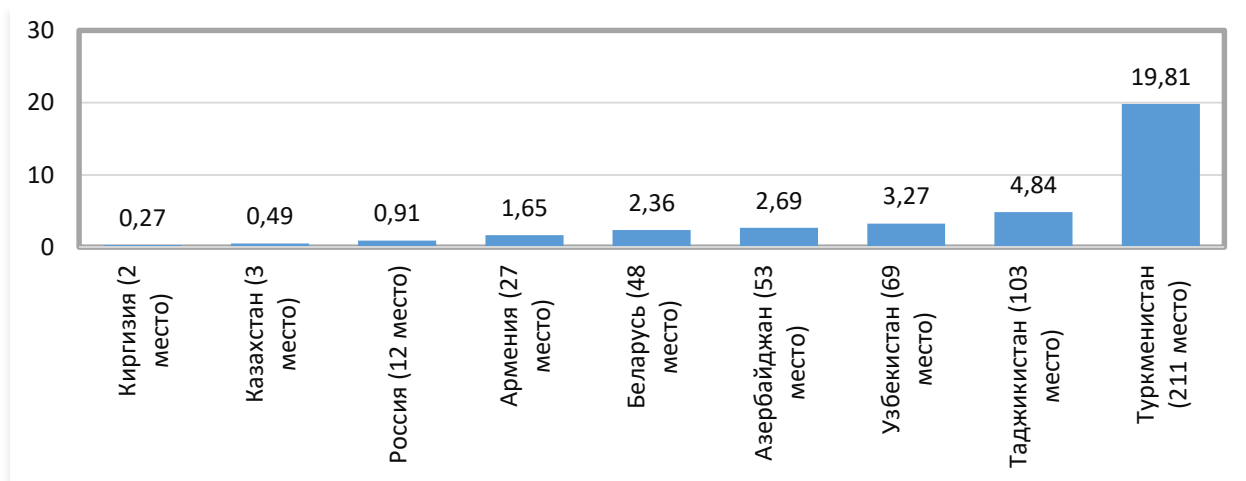
Исторические данные показывают, что значительное развитие Интернета в Республике Таджикистан произошло в середине 2000-х годов, и основной причиной такой ситуации является реализация планов по капитальному модернизации государственной инфраструктуры [8]. Не менее важная причина для такого значительного развития является подключение к оптической сети передачи данных. Благодаря реализации предложенных мероприятия, в стране значительно увеличилось количество пользователей Интернета. Кроме того, резко снизилась стоимость услуг по доступу в Интернет, а также снизилась стоимость клиентского оборудования для общедоступных точек доступа в Интернет.

Необходимо отметить, что уровень внедрения и использования Интернет признаются одним из основных ключевых факторов как экономического роста, так и социального развития государства. На территории Республики Таджикистан наиболее крупными операторами связи признаются такие компании, как ОАО «Телерадиоком» и ОАО «Точиктелеком».

В Республике Таджикистан развитие связи наблюдается не только в классических формах, например, мобильная связь или Интернет-услуги, но и в сфере проектировании и строительстве объектов связи. Кроме того, развивается местная телефонная связь.

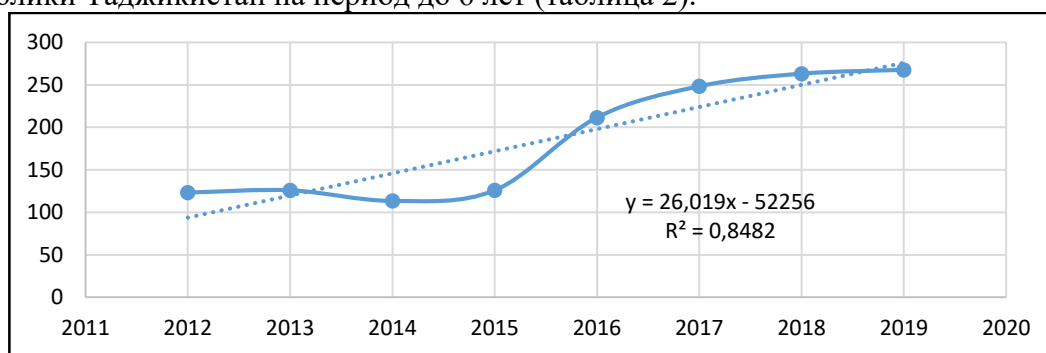
При этом эксперты придерживаются мнения о том, что основной причиной убыточности на рынке телекоммуникаций выступает высокий уровень налогообложения, а также введение Единого коммутационного центра, а также влияние других причин. Результатом влияния указанных причин выступает высокая стоимость и снижение уровня доступности телекоммуникационных услуг, по сравнению с стоимостью аналогичных услуг на мировом рынке. В частности, подтверждением высокой стоимости услуг является положение, которое занимает Республика Таджикистан в зависимости от стоимости 1 Гбайт интернета среди 230 стран мира (рисунок 3).

В соответствии с данными, представленными на рисунке 25, отмечается, что Республика Таджикистан занимает 103 место среди стран мира по стоимости 1 Гбайт интернета – 4,84 долл. США. Среди стран СНГ страна занимает предпоследнее место, кроме Республики Туркменистан, где стоимость 1 Гбайт интернета составляет 19,81 долл., что является одним из наиболее высоких показателей.

Рисунок 3 – Положение Республики Таджикистан в рейтинге стран мира по стоимости 1 Гбайт интернета в 2018 г., долл. США [5]

Кроме того, на основании данных, представленных на рисунке 24, имеется возможность составления прогноза доходов рынка телекоммуникационных услуг Республики Таджикистан на период до 6 лет (таблица 2).

Рисунок 4 – Доходов рынка телекоммуникационных услуг Республики Таджикистан (млн. сомони)

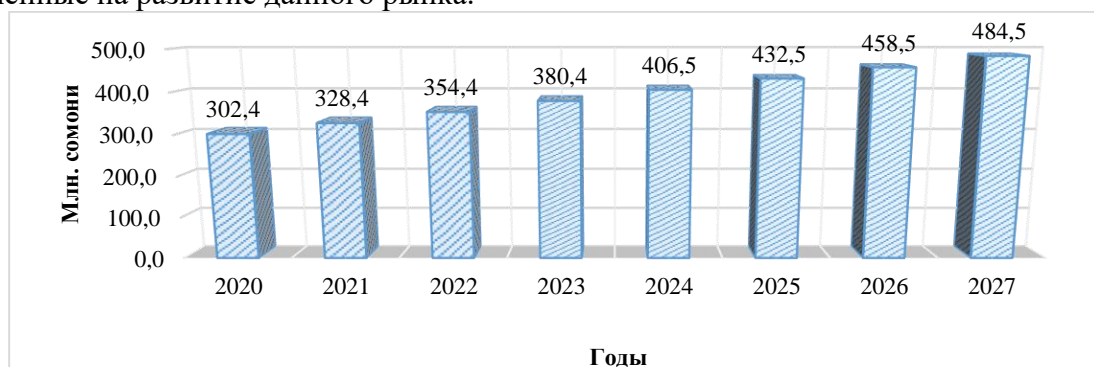
Таблица 2

Фактические и прогнозные данные доходов рынка ИКТ Республики Таджикистан

Годы	Фактические данные							
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Доход (млн. сомони)	123,4	126,0	113,5	126,0	211,6	248,3	263,1	267,7
	Прогнозные данные							
Годы	2020	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027
Доход (млн. сомони)	302,4	328,4	354,4	380,4	406,5	432,5	458,5	484,5

Расчёт авторов

Данные, представленные на таблице 2, показывают, что имеется положительная тенденция доходов рынка телекоммуникационных услуг Республики Таджикистан. Так, в соответствии с прогнозными значениями доходы в прогнозные годы составят: 2020 г – 302,4 млн. сомони; 2021 г. – 328,4 млн. сомони; 2022 г – 354,4 млн. сомони; 2023 г – 380,4 млн. сомони; 2024 г – 406,5 млн. сомони, 2025 г – 432,5 млн. сомони, 2026 г – 458,5 млн. сомони и в 2027г – 485,5 млн. сомони. Безусловно, указанные прогнозные значения свидетельствуют о том, что в Республике Таджикистан реализованы мероприятия, нацеленные на развитие данного рынка.

Рисунок 5 – Динамика доходов рынка телекоммуникационных услуг Республики Таджикистан на 2019-2025 гг., млн сомони.

Особое внимание в рамках развития и совершенствования рынка телекоммуникационных услуг в Республике Таджикистан необходимо уделить вопросам повышения уровня конкурентоспособности субъектов рынка ИКТ. В настоящее время правительство реализует меры, направленные на развитие эффективных экономических и финансовых механизмов, на основе которых будет развиваться рынок ИКТ. Однако в этом направлении необходимо сосредоточиться на создании благоприятного инвестиционного климата в предлагаемом регионе, в том числе за счет привлечения иностранных инвестиций и развития свободной конкуренции. Благодаря реализации предложенного комплекса мероприятий будет обеспечена широкая доступность населения к сети, положительное влияние на стоимость и качество телекоммуникационных сетей, услуг и оборудования [9].

На современном этапе одной из существенных проблем развития и совершенствования рынка телекоммуникационных услуг Республики Таджикистан признаются качественные характеристики телекоммуникационных сетей, сервиса и оборудования. Ключевой причиной такого положения выступает реализация

дискриминационной финансовой политики применительно к частным операторам и провайдерам сотовой связи. Основными препятствиями для нормального функционирования телекоммуникационных компаний признается произвол в нормотворческой деятельности в сфере тарифов на услуги трафика. Практические данные свидетельствуют о том, что в настоящее время реализуется как явная, так и скрытая дискриминация статуса и роли независимых операторов и провайдеров [7].

В качестве следующей существенной деятельности частных компаний на рынке телекоммуникационных услуг в Республике Таджикистан признается то, что без задержки выдает разрешительные документы на проведение соответствующей деятельности, в том числе оформление и выдача документов, связанных с вводом в эксплуатацию необходимого оборудования. Такая ситуация определяется принципами свободной конкуренции и содействия развитию телекоммуникационного сектора. В связи с этим, на наш взгляд, необходимо определить оптимальную стратегию государственного регулирования рынка телекоммуникаций [2].

Таким образом, по результатам проведенного исследования можно сделать вывод, что в рамках принятия управленческих решения по деятельности рынка информационных услуг в Республике Таджикистан необходимо обратить внимание на приведения существующей нормативно-правовой базы в соответствие с современными требованиями. Так, следует снизить уровень препятствий, создаваемых со стороны органов государственной власти для функционирования частных компаний в сфере информационно-коммуникационной технологии. Другим важным направлением, позволяющим ускорить развитие рынка информационных услуг в Республике Таджикистан является совершенствование механизма в соответствии с корректировками лицензионных правил в информационной сфере.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бобоев З. М. Современное состояние и особенности формирования информационных ресурсов в экономике Республики Таджикистан / Вестник евразийской науки, 2017. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennoe-sostoyanie-i-osobennosti-formirovaniya-informatsionnyh-resursov-v-ekonomike-respubliki-tadzhikistan> (дата обращения: 14.02.2020).
2. Буриев Б.М. Некоторые вопросы развития рынка информационных услуг в Республике Таджикистан / Р.С. Исаев, Б. М. Буриев // Материалы международной научно-практической дистанционной конференции: «Развития рынка финансовых услуг в Таджикистане и Польше» Душанбе: Сумани Қудрат, 2017 С. 265-268.
3. Обзор законодательства Республики Таджикистан в сфере телекоммуникаций: ИКТ-регуляторы / Digital-Report. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://digital.report/zakonodatelstvo-tadzhikistana-telecom-2/> (дата обращения: 14.02.2020).
4. Официальный сайт Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://stat.tj/ru/news/publications/the-publication-social-economic-situation-in-tajikistan-for-january-december-2019-was-released> (дата обращения: 14.12.2020).
5. Рейтинг стран по стоимости мобильного Интернета / Nonews. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://nonews.co/directory/lists/countries/average-price-mobile-internet> (дата обращения: 14.02.2020).
6. Саидова Ш. С. Организационно-экономические основы развития и регулирования рынка телекоммуникационных услуг в Республике Таджикистан / Известия Иссик-кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии, 2018. - № 4-2 (23). – С. 64-71. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=36716334> (дата обращения: 14.02.2020).

7. Самишова г. Ф., Холмурдова Т. Н. Формирование и тенденции развития рынка сотовой связи с Республике Таджикистан / Вестник Таджикского технического университета, 2014. - № 2 (26). – С. 45-50. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=21868715> (дата обращения: 14.02.2020).
8. Султонов З. С., Направления и механизмы развития инфраструктурного обеспечения предпринимательства в Республике Таджикистан / Султонов З. С., Саидова М.Х., Табарова Д.А.//Вестник Таджикского государственного университета коммерции №3(28)-2019. Душанбе, «Точир»-2019, с. 43-47.
9. Тулиев М. С. Вопросы анализа и оценки рынка электронных услуг в Таджикистане / Таджикистан и современный мир, 2019. - № 2 (65). – С. 60-71. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=39257423> (дата обращения: 14.02.2020).

УДК 332.1

Абдурахмон Ҳ.

ТАҶРИБАИ ҶАҶОНИИ ТАЪССИС ВА РУШДИ МИНТАҚАҶОИ ОЗОДИ ИҚТИСОДИ

Дар мақолаи мазкур муаллиф масъалаҳои таъсис ва рушди минтақаҳои озоди иқтисодиро дар кишварҳои ИМА, Чин, Россия, Ўзбекистон ва истифодаи таҷрибаи бойи онҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ намудаанд. Муаллифон қайд кардаанд, ки минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар таъмини бозори истеъмоли бо маҳсулоти хушсифати ватанӣ ва рушди иқтисодиёти мамлакат нақши арзанда доранд.

Вожаҳои калидӣ: минтақаҳои озоди иқтисодӣ, минтақаҳои озоди тичоратӣ, минтақаҳои соҳибкорӣ, бошишгоҳҳои технологӣ, намудҳои фаъолияти афзалиятнок, истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ, сармоягузорӣ, имтиёзҳои андозии гумрукӣ.

Абдурахмон Ҳ.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ СОЗДАНИЯ И РАЗВИТИЯ СВОБОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗОН

В данной статье автор обсуждают создание и развитие свободных экономических зон в США, Китае, России, Узбекистане и использование их богатого опыта в Республике Таджикистан. Авторы отмечают, что свободные экономические зоны играют значительную роль в обеспечении потребительского рынка качественной отечественной продукцией и экономическом развитии страны.

Ключевые слова: Свободные экономические зоны, зоны свободной торговли, бизнес-зоны, технологические парки, приоритетные виды деятельности, производство промышленной продукции, инвестирование, налоговые и таможенные льготы.

Abdurahmon H.

FOREIGN EXPERIENCE OF CREATION AND DEVELOPMENT OF FREE ECONOMIC ZONES

In this article, the author discusses the creation and development of free economic zones in the United States, China, Russia, Uzbekistan and the use of their rich experience in the Republic of Tajikistan. The authors note that free economic zones play a significant role in providing the consumer market with high-quality domestic products and in the country's economic development.

Key words: Free economic zones, free trade zones, business zones, technology parks, priority activities, industrial production, investment, tax and customs benefits.

Яке аз самтҳои стратегии сиёсати иқтисодии давлат ин дуруст муайян намудани бартариятҳо ва майлқунонии равандҳои иқтисодӣ баҳри ба даст овардани афзоиши устувори иқтисодӣ ва коҳиш додани камбизоатӣ мебошад.

Минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар худ имконияти бузурги соҳибқориро дар асоси имтиёзҳои андозӣ ва речаи имтиёзноки арзию гумрукӣ дорад. Онҳо метавонанд сохтори муҳими хоҷагидорӣ милли гардида, дар ин замина бо ҷалби фаъоли онҳо дар равандҳои хоҷагидорӣ ҷаҳонӣ ва таъмини рушди иқтисодӣ ва рақобатпазирии мамлакат мусоидат намоянд [2].

Вобаста ба ташкили инфрасохтор, ҷоннок намудани фаъолият, ҷалби сармоя ва ташкили минтақаҳои нави озоди иқтисодӣ дар кишвар Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Пайёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ибраз доштанд: «Фаъолияти минтақаҳои озоди иқтисодӣ вобаста ба ҷалби сармоя ва ташкили инфрасохтор бояд тақвият дода шавад. Ҳукумати кишвар бояд мушқилоти ҷойдоштаи минтақаҳои озоди иқтисодиро ҳаматарафа омӯхта, барои тақвият бахшидан ба фаъолияти онҳо ва ташкили дигар минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар ҳудуди мамлакат тадбирҳои иловагиро амалӣ намояд. [7].

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ фаъолияти иқтисодӣ беруна минтақаҳои озоди иқтисодӣ (МОИ) шабакаҳо барои ҷалби минтақаҳои гуногун ва мамлакатҳои сармоягузори хориҷӣ, технологияҳо ва малақаҳои идоракунӣ гаштаанд.

Дар шароити иқтисодӣ бозорӣ яке аз ҳадафҳои стратегии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ин таъсис ва рушди минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар кишвар ба шумор меравад. Айни замон минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар аксарияти кишварҳои тараққикардаи саноатӣ ҷаҳон вучуд доранд. Минтақаҳои озоди иқтисодӣ ифодакунандаи инкишофи робитаҳои тичоратӣ молиявӣ, истеҳсоли технологияи давлатҳо ба шумор рафта, ба макони густариши муносибатҳои бозорӣ, рушди соҳибқорӣ, тақмили технологияҳои истеҳсолӣ ва санъати идоракунӣ мубаддал гаштаанд.[9].

Омӯзиш ва шиносӣ бо таҷрибаи ҷаҳонӣ мавҷуда, кӯшиши таҳлили таҷрибаи андӯхтаи мамлакатҳои тараққикарда ва рӯ ба тараққӣ имкон медиҳад, ки ба имкониятҳо ва дурнамои ташкил ва рушди минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар иқтисодиёти Тоҷикистон баҳои объективӣ диҳем. Дар аксари давлатҳои тараққикарда МОИ асосан рушди минтақаҳои озоди тичоратӣ ва минтақаҳои илмӣ – техникаро тақозо мекунад. Иқтисодиёти мамлакатҳои аз ҷиҳати саноатӣ тараққикарда ба равандҳои хоҷагидорӣ ҷаҳонӣ амиқ ворид гаштаанд. Аз ин рӯ, минтақаҳои озоди иқтисодӣ ин мамлакатҳо дар раванди тақсими байналхалқии меҳнат васеъ ҷалб гардидаанд.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки гарчанде, ки МОИ самаранокии худро дар ҳалли ҳадафҳои иқтисодӣ рушд ва инкишоф исбот карда бошанд ҳам онҳо дар ҳама мамлакатҳо баробар бомуваффақият фаъолият намекунанд. Муваффақияти фаъолияти МОИ дар Осиёи Шарқӣ ва Америкаи Лотиниро бо минтақаҳои озоди иқтисодӣ Африқо муқоиса кардан душвор буда, онҳо муваффақ нестанд.

Баррасии ҳаматарафаи таҷрибаи мамлакатҳои гуногун ба шаклҳои ҷудоғонаи МОИ ғайри имкон аст, зеро таҳлили он бениҳоят гуногуншакл мебошад. Шумораи аниқи МОИ – ро дар ҳаҷон аз сабаби гуногуншаклии мафҳум ва номукаммалии усули ҷамъовари маълумотҳо муайян кардан хеле душвор аст, ки ин имконият намедихад онҳоро аз рӯи намуд тафриқабандӣ намоем.

Айни замон дар ҳаҷон 25 намудҳои ҷудоғона ва зиёда аз 4500 минтақаҳои озоди иқтисодӣ, аз ҷумла, 400 минтақаҳои озоди тичоратӣ, зиёда аз 300 минтақаҳои содиротӣ – истехсолӣ ва 100 минтақаҳои таъиноти махсус (экологӣ – иқтисодӣ, оффшорӣ, сайёҳӣ ва ғайра) вучуд доранд. Минтақаҳои вучуд доранд, ки ба бозори берунӣ ва инчунин минтақаҳои вучуд доранд, ки ба бозори дохилӣ нигаронида шудаанд. Барои ҳалли ин вазифаҳо дар онҳо имтиёзҳои гуногуни гумрукӣ, иҷора, арзӣ, равонидӣ, меҳнатӣ ва ғайраҳо мавҷуд аст, ки барои рушди саноат ва маблағгзории хориҷӣ шароити мусоид фароҳам меоварад.[5].

Дар Иёлоти Муттаҳидан Амрико оғози рушди минтақаҳои озоди иқтисодӣ ба соли 1934 рост меояд. Минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар ИМА ба намуди минтақаҳои озоди тичоратӣ ва минтақаҳои соҳибкорӣ бештар рушд намудааст. То ибтидои соли 2017 дар ин кишвар 270 минтақаҳои савдои берунӣ амал мекард.

Нахустин минтақаҳои савдои беруна дар ИМА дар асоси Қонун “Дар бораи минтақаҳои савдои берунӣ” бунёд гардидаанд. [1]. Қонуни мазкур мақсади коҳиш додани бекорӣ ва тақвият бахшидани дараҷаи иҷтимоию иқтисодии мамлакатро баъди “Депрессияи бузург”, инчунин ҳавасманд гардонидани рушди тичоратро пешбинӣ менамояд.

Дар ИМА дар шароити ҳозира се намуди асосии минтақаҳои озоди иқтисодии зерин вучуд доранд:

1. Минтақаҳои озоди тичоратӣ;
2. Минтақаҳои соҳибкорӣ;
3. Бошишгоҳҳои (паркҳои) технологӣ.

Ҷадвали 1.

Нишондиҳандаҳои фаъолияти минтақаҳои озоди тичоратӣ дар ИМА дар солҳои 2014 – 2018

Нишондиҳандаҳо	Солҳо					2018/2014,%
	2014	2015	2016	2017	2018	
Истехсоли маҳсулот, млрд. долл.	798,1	659,4	610,4	669,2	793,8	99,5
Ҳаҷми содирот, млрд. долл.	99,2	84,6	75,7	87,1	112,9	113,8
Шумораи минтақаҳои тасдиқгариди адад	258	262	263	262	260	100,8
Шумораи минтақаҳои фаъол, адад	179	186	195	191	195	108,9

Аз маълумотҳои дар ҷадвали боло овардшуда мушоҳида кардан мумкин аст, ки шумораи минтақаҳои фаъол ва шумораи минтақаҳои тасдиқгариди ва нишондиҳандаҳои ҳаҷми содирот низ сол аз сол зиёд гардидааст.

Дар соли 2017 дар ИМА 270 минтақаҳои махсуси иқтисодӣ амал кардааст, ки ба ҳар як минтақа рақами тартибии таъсис муайян карда шудааст.

Ҳамин тариқ, МОИ ба иқтисодиёти ИМА амиқ пайваст гардида, дар рушди иҷтимоию иқтисодии мамлакат нақши муассир мегузорад. Ин пеш аз ҳама тавассути ҳавасманд гардонидани ширкатҳои миллӣ бо ёрии як қатор имтиёзҳо оид ба истехсоли маҳсулоти тайёр дар ҳуди ИМА, молҳои нисбатан рақобатпазир дар муқоиса бо ширкатҳои хориҷӣ амалӣ карда мешавад. Фаъолияти ҷунин минтақаҳо ба иқлими сармоягузорӣ низ дар мамлакат мусоидат намуда, ба рушди савдои беруна шароит фароҳам меорад. Тавассути ин

минтақаҳо 2% - и воридот ва наздики 1,5% - и мамлакат рост меояд. Инчунин, МОИ дар таъмини талаботи бозори дохилӣ низ саҳми арзанда доранд.

Чадвали 2.

Моделҳои фаъолияти минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар ИМА

Поёи меъёрию ҳуқуқӣ	Қонун “Дар бораи минтақаҳои озоди тиҷоратӣ” аз соли 1934., Меъёрҳои маъмурии Шӯро оид ба МОТ – и назди Вазорати савдо ва ҳадамоти гумруки ИМА
Сохтори ташкилӣ	Тахти назорати Шӯро ба ҷаҳати байниидоравии махсус ташкилшуда фаъолият мекунад. Ҳамзамон, дар Вазорати савдои ИМА сохторе мавҷуд аст, ки ба масъалаҳои ин минтақаҳо сару қор дорад.
Маблағгузорӣ	Бештар воситаҳои пулии хусусии резидентҳои амрикоӣ.

Ҷумҳурии Мардуми Чин дар муқоиса бо дигар мамлакатҳои тараққиқардаи ҷаҳон дар миёнаҳои асри хх ба ташкили минтақаҳои махсуси иқтисодӣ шурӯъ намуд. Онҳо таҷрибаи дигар мамлакатҳои Осиёро аз қабилӣ, Индонезия, Сингапур, Гонконг, Макао, Тайванд ва Малайзияро истифода бурданд. Қарор дар бораи ташкил намудани нахустин чор минтақаҳои махсуси иқтисодӣ: Шенчен, Чухай, Шантоу ва Сямин танҳо дар охири солҳои 70 - уми ва 80 - уми асри гузашта қабул карда шуд. [4].

Баъди онҳо, ки нақшаи ташкили нахустин чор МОИ – ро Чин бо муваффақият амалӣ намуд, дар соли 1984 қарор оид ба кушодани 14 шаҳрҳо – бандарҳо, ки дар соҳилҳои баҳрҳои Зард, Чини Шарқӣ ва Чини Чанубӣ қабул карда шуд. [4]

Айни замон дар ҳудуди Чин чунин минтақаҳои озоди иқтисодӣ бо речаи имтиёзнок фаъолият мекунанд: [4]

- 5 минтақаҳои махсуси иқтисодӣ: - Шенчен, Чухай, Сямин инчунин, аз рӯи ба онҳо баробарқардашудаи ноҳияи нави Пудун (Шонҳой);

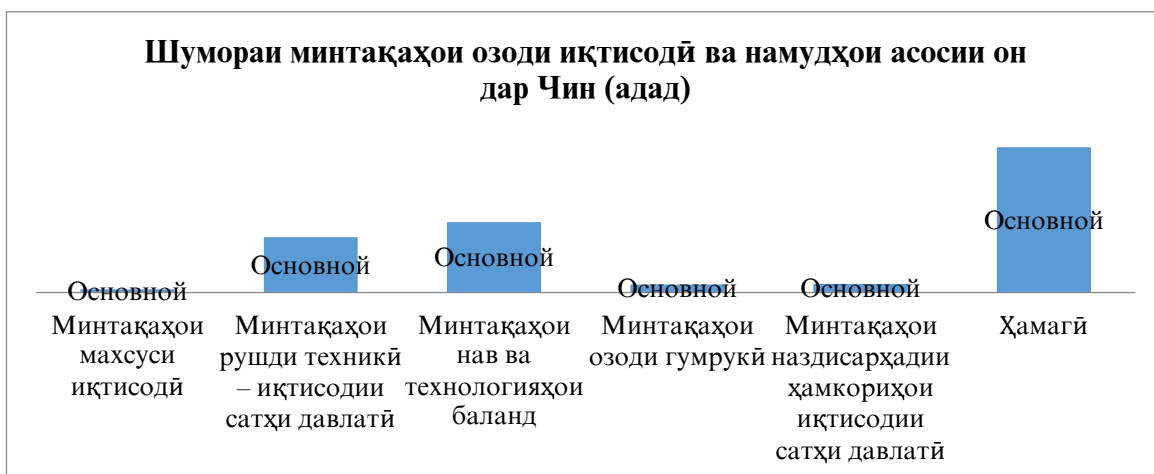
- 90 минтақаҳои рушди техникӣ – иқтисодии сатҳи давлатӣ: - дар шаҳрҳои Пекин, Шонҳой, Гуанчоу, Тзянтзин, Далян, Харбин, Урумчӣ, Ухан, Чунсин, Ханчоу, Шенян, Чанчун, Инкоу ва дигар шаҳрҳои калон;

- 114 минтақаҳои нав ва технологияҳои баланд, аз ҷумла: - бошишгоҳи техникийи “Чунгунсун” дар Пекин, бошишгоҳи технологияи баланди Чжансзян дар ноҳияи Пудун шаҳри Шонҳой, бошишгоҳи технологияи баланд дар шаҳри Тянсзин, минтақаи кушоди технологияи баланд дар шаҳри Нанкин, минтақаи кушоди технологияи баланд дар шаҳри Чэнду ва минтақаи кушоди технологияи баланд дар шаҳри Гуанчоу;

- 13 минтақаҳои озоди гумрукӣ: - дар шаҳрҳои Шонҳой, Тянсзин, Далян, Гуанчоу, Нинбо, Хайкоу, Сямэн, Фучоу, Синдао, Чухай, Шэнчен;

- 14 минтақаҳои наздисарҳадии ҳамкориҳои иқтисодии сатҳи давлатӣ: - дар шаҳрҳои Хэйхэ, Манчоулӣ, Хэйчун, Дандун, Инин, Болэ, Таэн, Пинсян, Дунсин, Жуйлӣ, Вантин ва Хэкоу.

Айни замон Хайнан яке аз минтақаҳои махсуси озодии бузурги Чин ба ҳисоб меравад. Он дар ҷануби мамлакат ҷойгир буда, ҷазираҳои муайянро дар бар мегирад. Дар ҳайати он панҷ минтақаи махсусгардонидашуда дохил мешавад. Дар он ҷо барои ҷалби сармояи хориҷӣ низомҳои гуногуни таҳфиф ва имтиёзҳои андозӣ дар соҳаҳои гуногун (саноати коркард, кишоварзӣ, нақлиёт, технологияҳои баланд ва ғайраҳо) пешниҳод шудааст.

Расми 1. Шумораи минтақаҳои озодаи иқтисодӣ ва намудҳои асосии он дар Чин.

Минтақаи махсуси иқтисодии Шенчен дар ҳаёти худ чор ноҳияҳои дар музофоти Гуандун, Лоху, Футиян, Наншан ва Янтян бо масоҳати умумии 493 км² фаро мегирад. Минтақаи махсуси иқтисодии Шантоу дар чанубу шарқи Чин ҷойгир буда, аз ду қисм иборат аст: ноҳияҳои шарқии Шантоу (бо масоҳати 22,6 км²) ва ноҳияҳои чанубу шарқии Гуанчоу (бо масоҳати 30 км²).

Айни замон дар минтақаи махсуси иқтисодии Шантоу зиёда аз се ҳазор лоиҳаҳо бо иштироки сармояи хориҷӣ дар соҳаҳои химияи нефт, зерсохторҳои бандарӣ, истеҳсоли сару либос, пойафзол ва электроника ба роҳ монда шудааст. 95 % - и ҳаҷми маблағгузори хориҷӣ аз ҳамватанони чинӣ аз Гонконг, Тайланд ва Сингапур ворид мегарданд.

Дар минтақаи махсуси иқтисодии Шенчен зиёда 17,5 ҳазор корхона мавҷуд аст, ки 85 % - и маблағгузори онҳо ба Гонконг рост меояд. Соҳаҳои асосии маблағгузори он: энергетикаи ҳаставӣ, электроника, мошинсозӣ, инфрасохтор, молия ва технологияҳои баланд мебошад.

Дар минтақаи махсуси иқтисодии Чухай зиёда аз 4980 корхона бо сармоягузори хориҷӣ фаъолият мекунад. Дар минтақаи мазкур маблағҳо ба соҳаҳои хизматрасонӣ, саноати вазнин, электроника, сохтмони бандар, роҳҳо ва ғайраҳо ҷудо карда шудааст. 80 % - и ин маблағҳо ба Гонконг, Макао, Тайван ва Сингапур рост меояд. Як қатор маълумотҳои фаъолияти босамари МОИ дар соҳаҳои кишоварзӣ, саноат ва сохтмон, соҳаи хизматрасонӣ, инчунин савдои хориҷӣ дар МОИ дар мисоли як қатор минтақаҳои машҳури Чин дар ҷадвали 3. оварда шудааст.

Ҷадвали 3.

Маҷмӯи маҳсулоти минтақавии МОИ – и Чин дар соли 2017 ва сохтори он (млрд. юан)

	Млрд. юан			Бо %			Ҳамагӣ
	Кишоварзӣ	Саноат ва сохтмон	Соҳаи хизматрасонӣ	Кишоварзӣ	Саноат ва сохтмон	Соҳаи хизматрасонӣ	
Шэнчен	1,8	926,7	1315,3	0,1	41,3	58,6	2243,8
Чухай	4,5	128,9	123,1	1,8	50,2	48,0	256,5
Шантоу	10,8	118,1	105,1	4,6	50,2	45,2	235,0
Хайнан	97,1	90,2	217,2	24,0	22,3	53,7	404,5

Савдои хориҷии МОИ – и Чин дар соли 2017 (млрд. юан)

МОИ	Гардиш	Воридот	Содирот
Шэнчен	413,95	244,22	169,73
Чухай	44,25	27,89	16,36
Шантоу	8,80	6,71	2,09
Сянмен	85,84	48,01	37,83
Хайнан	10,37	4,37	6,0

Аз чадвалҳои боло бар меояд, ки беҳбудии вазъият дар иқтисодиёти ҷаҳон дар соли 2017 ба фаъолияти минтақаҳои озоди иқтисодии номбурда таъсири мусбат расонидааст.

Дар минтақаи махсуси иқтисодии Сямэн зиёда аз 4150 корхона бо сармояи хориҷӣ, 80 % - и ин сармояҳо аз Тайван мебошад, фаъолият мекунад. Соҳаҳои асосии маблағгузорӣ асосан – электроника, нассочӣ, саноати хӯрокворӣ ва химия ба шумор меравад. Дар минтақаи махсуси иқтисодии Хайнан зиёда аз 7320 корхона бо ҳаҷми умумии сармояҳои 22, 3 млрд. долл. ИМА фаъолият мекунад. Самтҳои асосии фаъолияти минтақаи мазкур сайёҳӣ, истеҳсолоти саноатӣ, боркашонӣҳои баҳрӣ ва захираҳои канданиҳои фойданок мебошад. Таҷрибаро омӯхта, натиҷаҳои босамари МОИ – ро таҳлил намуда, қайд кардан ба маврид аст, ки дар Чин минтақаҳои махсуси иқтисодӣ яке аз шаклҳои рушди минтақаҳои ҷудогонаи дигар маҳсуб меёбанд.

Ҳамин тариқ, ҳулосаҳои зеринро баровардан мумкин аст, ки ҷиҳатҳои фарқунандаи чунин минтақаҳои он, диверсификатсияи васеи фаъолият, фарогирии ҳудуди зиёд, ҷалби сармояи хориҷӣ ва техникаи муосир, речаи сармоягузори мавзун, самаранок истифода бурдани захираҳои табиӣ, инчунин омодагии мутахассисони милли ба ҳисоб мераванд.

Дар шароити муосири рушди иқтисодиёти Тоҷикистон, ки бо мутаносибии афзоиши истеҳсолот дар бисёр соҳаҳои хоҷагӣ тавсиф дода мешавад, таҷрибаи Чин оид ба ташкили МОИ барои рушди ноҳияҳои қафоманда қобили қабул аст. Чунин минтақаҳо аз ҳисоби ба соҳибкорон пешниҳод намудани озодии бештар барои фаъолият ва имтиёзҳои муайяни иқтисодӣ метавонанд ба ҷоннок кардани соҳибкориҳои хурд ва миёна дар ноҳияҳои қафоманда мусоидат намуда, сатҳи бекориро коҳиш диҳад. Сиёсати яктарафаи ташкили МОИ бе назардошти афзалиятҳои ҷойгиршавии ҷуғрофӣ ба натиҷаҳои ногувор оварда расонда, дар гули чандин солҳо ин минтақаҳо бе фаъолият мемонанд.

Масъалаи таъсиси минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар Федератсияи Россия ва умуман дар собиқ ИҶШС дар охири солҳои 1980 - уми асри гузашта ба миён омада бошад ҳам, бо сабаби вучуд надоштани ҳуҷҷатҳои зарурии ҳуқуқӣ ҳалли амалии худро наёфта буд. Дар давраи Иттиҳоди Шӯравӣ фаъолият дар баҳши таъсиси минтақаҳои озоди иқтисодӣ амалан дар аввали соли 1989 бо таҳияи тарзи умумии таъсисдиҳии онҳо оғоз ёфта буд.

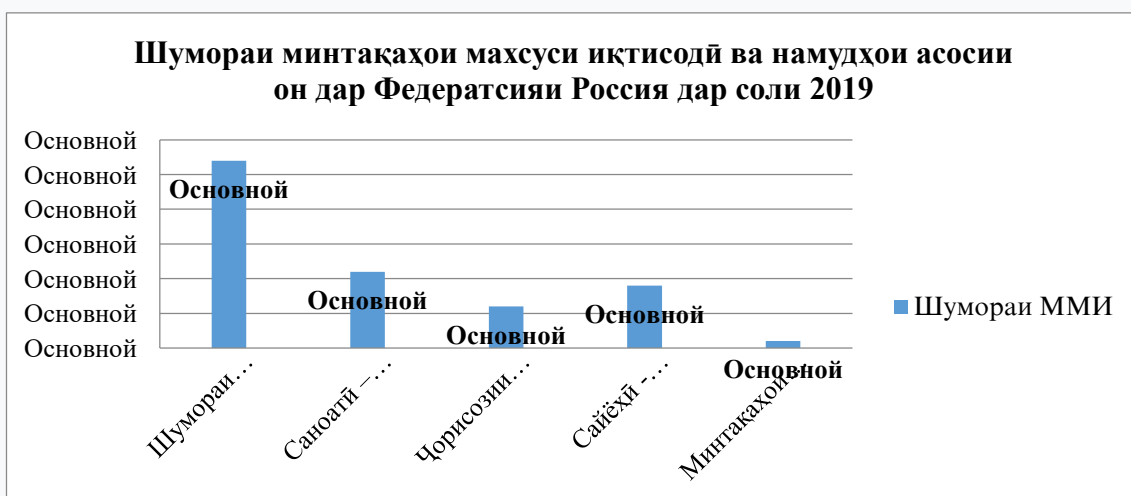
Аввалин минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар Россия дар давраи Шӯравӣ дар шакли анборҳои гумрукӣ ва минтақаҳои озоди гумрукӣ пайдо шуда буданд. Аз ҷумлаи нахустин анбори гумрукӣ, ки дар собиқ ИҶШС соли 1980 таъсис ёфта буд, ки анбори гумрукӣ дар шаҳри Бутово буд.

Айни замон дар Федератсияи Россия чор намуди минтақаҳои махсуси иқтисодии зерин фаъолият мекунад:

- минтақаҳои истеҳсолии саноатӣ;
- минтақаҳои ҷорикунии техникӣ;
- минтақаҳои сайёҳию рекреатсионӣ (осоишгоҳӣ);
- минтақаҳои маҳсус дар бандаргоҳҳо.

Ҳадафҳои асосии таъсиси ММИ инҳо мебошанд: инкишофи соҳаҳои коркард ва технологияҳои баланди иқтисодиёт: истеҳсоли навҳои нави маҳсулот, рушди истеҳсолоти ивазкунандаи воридотӣ; тараққиёти инфрасохтори нақлиётӣ; рушди сайёҳӣ ва соҳаҳои санаторию курортӣ.

Мувофиқи маълумотҳо то 1 - уми январи соли 2019 дар ҳудуди 24 минтақаи Россия 27 минтақаи махсуси иқтисодӣ ба қайд гирифта шудааст, ки аз онҳо 11 – адад минтақаҳои саноатӣ – истеҳсоли, 6 – адад минтақаи ҷорисозии техникӣ, 9 – адад сайёҳӣ - рекреатсионӣ ва 1 – адад намууди бандарӣ мебошанд.

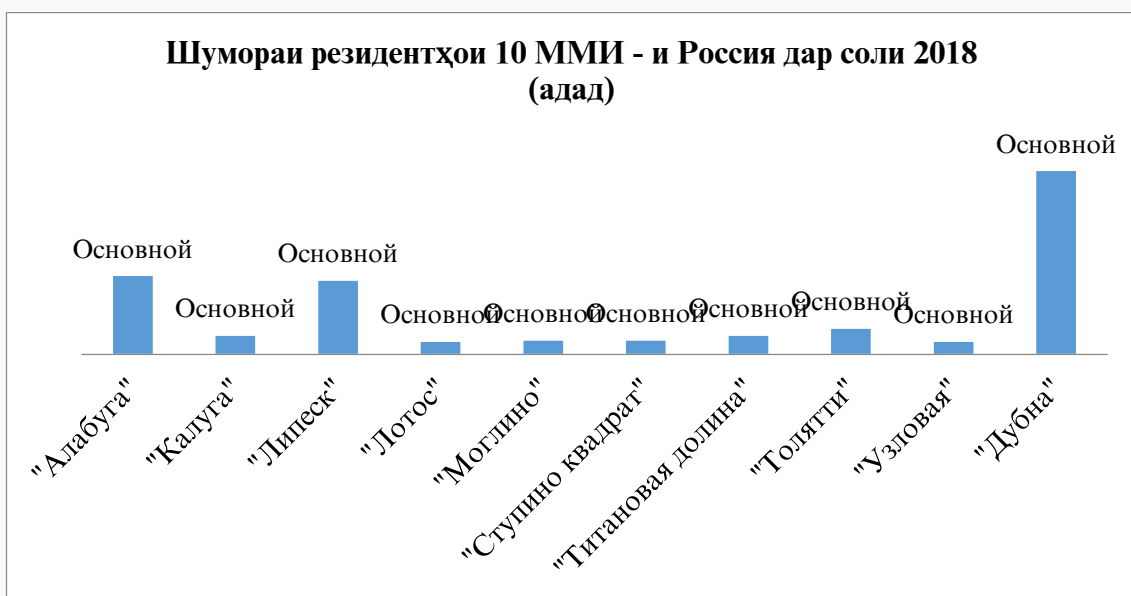

Расми 2. Шумораи минтақаҳои махсуси иқтисодӣ ва намудҳои асосии онҳо дар Федератсияи Россия дар соли 2019.

Дар Федератсияи Россия рушди муназзами минтақаҳои махсуси иқтисодӣ аз соли 2005 баъди қабули Қонуни федералӣ “Дар бораи минтақаҳои махсуси иқтисодӣ” аз 22.07.2005 ба ҷашм мерасад. [3]

Бояд қайд кард, ки дар соли 2019 дар ҳудуди Федератсияи Россия 28 минтақаи махсуси иқтисодӣ ба қайд гирифта шудааст, ки аз онҳо 11 – адад минтақаҳои саноатӣ – истеҳсоли, 6 – адад минтақаи ҷорисозии техникӣ, 10 – адад сайёҳӣ - рекреатсионӣ ва 1 – адад минтақаи бандарӣ фаъолият намудаанд.

Мувофиқи маълумотҳои соли 2018 дар ММИ – и Федератсияи Россия шумораи умумии резидентҳо 707 адад, аз ҷумла 131 адади он резидентҳои хориҷӣ мебошанд.

Расми 3. Шумораи резидентҳои 10 минтақаи махсуси иқтисодӣ дар Федератсияи Россия дар соли 2018.

Мувофиқи маълумотҳои соли 2018 дар ММИ – и Россия 33 кишвари хориҷӣ, аз ҷумла Кипр, ИМА, Нидерландия, Туркия, Олмон, Швейтсария, Белгия, Италия, Исроил, Дания ва дигар давлатҳо сармоягузори намудаанд.

Сохтори сармоягузори хусусии резидентҳо аз рӯи мамлакатҳои номбурда 369371 млн. рубро ташкил намудааст.

Сохтори сармоягузори мустақим аз рӯи сарчашмаҳои маблағгузори дар соли 2018 бошад 65619,01 млн. рубро дар бар гирифт, ки аз ин миқдор: сармоягузори резидентҳои ғайрибучетӣ – 59920,2 млн. рубл (91,3%), воситаҳои бучети федералӣ – 2091,99 млн. рубл (3,2%) ва воситаҳои бучети минтақавӣ – 3606,82 млн. рубл (5,5%) – ро ташкил намуд.

Шумораи умумии таъсиси ҷойҳои корӣ дар ММИ – и Россия дар соли 2018 ба 36869 нафар баробар гардид. Камбудӣ дар мадели идоракунӣ дар ММИ – и Россия ба мисли дигар мамлакатҳои хориҷӣ дар он аст, ки ду шохаи идораи чунин минтақаҳо, яъне давлатӣ ва хусусӣ вучуд дорад. Ҳамзамон, дар Россия идоракунии федералии чунин минтақаҳо назар ба дигар шаклҳо бештар мебошанд. Дар ин ҷо таваҷҷӯхро бештар ба таҷрибаи Чин дод, ки дар он пешбурди фаъолият дар қаламрави ММИ бо ёрии санадҳои меъёрии қонунгузори амалӣ карда мешавад, ки онҳоро ҳукуматҳои музофотҳои алоҳида қабул кардаанд.

Ба мушкилоти мадели идоракунии ММИ дар Россия то соли 2015 низ набудани стратегияи дарозмуддати рушди минтақаҳои махсус дохил мешавад.

Ақидаи таъсиси минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Ўзбекистон дар охири солҳои 80 – уми асри хх ба миён омада, ба ақидаи коршиносон ҳамчун механизми наву ояндадори табодули иқтисодии ҷумҳурӣ арзёбӣ шуда буданд. Аммо, асосҳои иқтисодию иҷтимоӣ ва сиёсӣ ҳуқуқии дар доираи Иттиҳоди Шӯравӣ вучуддошта ба ин имконият фароҳам наоварда, имконияти МОИ – ро маҳдуд месохтанд. Солҳои 90 – ум вазъият тағйир ёфта, дар Ўзбекистон ҳамчун дар дигар кишварҳои собиқ ИЧШС, масъалаи таъсиси МОИ боз ҳам ба миён омада буд. Моҳи апрели соли 1996 Ўзбекистон қонун “Дар бораи минтақаҳои озоди иқтисодӣ”-ро қабул намуд.

Айни замон дар Ўзбекистон 21 минтақаҳои озоди иқтисодӣ ва 135 минтақаҳои хурди саноатӣ ташкил карда шудаанд. Аз ҷониби онҳо дар соли 2017 ба маблағи 1,76 трлн. сум маҳсулот истеҳсол гардидааст, ки назар ба соли 2016 29,14 % зиёд мебошад. Аз ҷумла, 42,8 млн. доллари он (афзоиш ба 10,9%) ба содирот рост меояд. Ҳамзамон, қисматҳои дурнамои истеҳсол ва содирот мутаносибан ба 89,2 % ва 60,6 % иҷро гардиданд. [6]

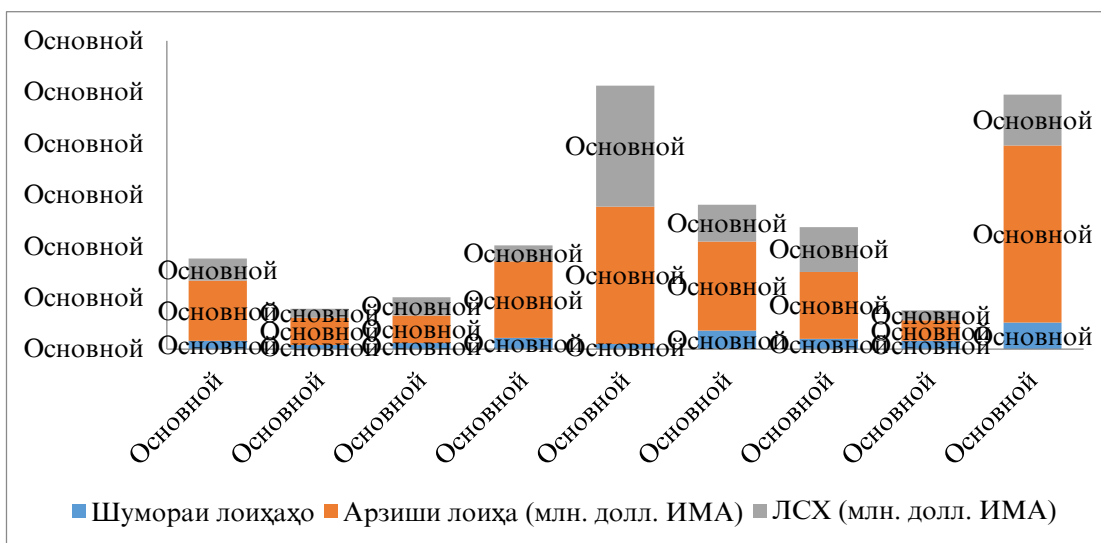
Расми 4. Шумораи минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Ўзбекистон дар солҳои 2008 – 2018.

Айни замон дар ҳудуди минтақаҳои озоди иқтисодии Ҷумҳурии Ўзбекистон 99 лоиҳаҳои сармоягузори ба арзиши умумии 639 млн. доллари ИМА бо арзиши миёнаи 1 лоиҳа дар ҳаҷми 4,6 млн. доллари ИМА амалӣ карда шудааст.

Дар доираи лоиҳаҳо ҳамагӣ дар МОИ – и Ўзбекистон наздики 300 млн доллари ИМА сармоягузори чунин мамлакатҳои хориҷӣ аз ҷумла, Чин (40% аз ҳаҷми умумӣ), Британияи

Кабир 10%, Корея 5%, Сингапур ва Австрия 37%, Булғория, Аморати Муттаҳидаи Араб, Ҳиндустон, Италия ва дигар мамлакатҳо чалб карда шудаанд.

Динамикаи амалисозии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар ҳудуди МОИ - и Ҷумҳурии Ўзбекистон (дар солҳои 2010 – 2018)

Расми 5. Динамикаи амалисозии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар ҳудуди МОИ - и Ҷумҳурии Ўзбекистон (дар солҳои 2010 – 2018).

Ҳамин тариқ, омӯзиш ва таҳлили фаъолияти минтақаҳои озоди иқтисодии амалкунанда ва ташкилшаванда нишон дод, ки айни замон дар танзими ҳуқуқии фаъолияти онҳо мушкилотҳо байни санадҳои зерқонунӣ, инфрасохтор ва коммуникатсияи рушднаффта, бюрократия дар идорақунӣ ба назар расида, ҳамзамон интиҳоби лоиҳаҳо, мушкилот дар маблағгузорӣ, дастрас намудани хизматрасониҳои бонкӣ, қарздиҳӣ ва ғайра дида мешаванд.

МОИ дар ташаккул ва рушди иқтисодиёт ҳар як давлат саҳми калон гузошта, дар баланд бардоштани некӯаҳволии халқ тақони ҷиддӣ медиҳанд [8]. Аз ин рӯ, истифода аз таҷрибаи бойи таъсис ва фаъолияти самараноки МОИ – и махсусан, кишварҳои ИМА ва Чин барои Тоҷикистон мувофиқи мақсад мебошад.

АДАБИЁТ

1. The Foreign-Trade Zones Act 1934. [Захираи электронӣ]. : [http://enforcement. trade. gov/ftzpage/grantee/regs.html](http://enforcement.trade.gov/ftzpage/grantee/regs.html) (Санаи мурочиат: 05.03.2020).
2. Абдурахмон Ҳ. Таснифот ва хусусиятҳои асосии инкишофи минтақаҳои озоди иқтисодӣ. Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалии ҳаёти илмию омӯзгорӣ дар мавзӯи “Тоҷикистон дар манзари ҷаҳонишавӣ”. ш. Душанбе, 29 – 30 майи соли 2019.
3. Жериборов Д. С. Особые экономические зоны в СССР и Российской Федерации (1980 - 2018) / Д. С. Жериборов, Е. Г. Князева // Научный диалог. - 2019. - № 3. - С. 255.
4. Козлова Наталья Александровна Функционирование свободных экономических зон в Китае // Вестник ПГУ им. Шолом - Алейхема. 2015. №4 (21). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsionirovanie-svobodnyh-ekonomicheskikh-zon-v-kitae> (Захираи электронӣ), (Санаи мурочиат: 09.04.2020).
5. Лешина И. Е. Предпосылки и цели создания свободных экономических зон. Проблемы и перспективы развития [Захираи электронӣ]: [http://www.samoupravlenie. ru/1612.htm](http://www.samoupravlenie.ru/1612.htm). (Санаи мурочиат: 04.03.2020.).

6. Об актуальных проблемах развития свободных экономических зон в Республике Узбекистан., Информационно-аналитический доклад подготовлен проектом Программы Развития ООН «Совершенствование инвестиционного климата в Республике Узбекистан», Ташкент – 2018., С – 4.
7. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Пайёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22.12.2017.
8. Султонов З. С. Направления и механизмы развития инфраструктурного обеспечения предпринимательства в Республике Таджикистан/ Султонов З. С., Саидова М.Х., Табарова Д.А.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2019. № 3(28). - С. 43-47.
9. Ҳамитов М.С., Абдурахмон Ҳ. Фаъолияти истеҳсолию тичоратии минтақаҳои озоди иқтисодӣ. Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. Маҷаллаи илмӣ. 2 (27) 2019. саҳ. 12-18.

УДК 338.46

Абдурахмонов У. М.

СОҲИБКОРӢ ДАР МАКОТИБИ ОЛӢ: ХАРАКТЕРИСТИКА ВА РУШД

Дар мақола мазмун ва моҳияти «донишгоҳи соҳибкори», самтҳои асосӣ ва шаклҳои фаъолияти соҳибкори хусусиятҳои он ва фарқияти макотиби олӣ аз ташкилотҳои тичорати мавриди таҳқиқ қарор дода шулааст. Инчунин, аз таҷрибаи донишгоҳҳои пешрафтаи дунё дар ин самт маълумотҳо дода шудааст.

Вожаҳои калидӣ: Маълумоти олӣ, мактаби олӣ, фаъолияти соҳибкорӣ, донишгоҳи соҳибкорӣ, стратегияи рушд, маркетинг, рақобатпазири ва натиҷири донигоҳҳо

Абдурахмонов У.М.

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИЙ ВУЗ: ХАРАКТЕРИСТИКА И РАЗВИТИЕ

В статье раскрывается содержание понятия «предпринимательский университет», основные направления и формы предпринимательской деятельности высших учебных заведений. Раскрыты особенности ВУЗа как субъекта предпринимательской деятельности и его отличия от коммерческой организации. А также приведены примеры из опыта ведущих вузов мира в этом направлении.

Ключевые слова: высшее образование, ВУЗ, предпринимательская деятельность, предпринимательский университет, стратегия развитие, маркетинг, конкурентоспособность, результативность вузов.

Abdurahmonov U.M.

ENTREPRENEURIAL UNIVERSITY: CHARACTERISTICS AND DEVELOPMENT

The article reveals the content of the concept of "entrepreneurial university", the main directions and forms of entrepreneurial activity of higher educational institutions. The features of the university as a subject of entrepreneurial activity and its differences from a commercial organization are revealed. Furthermore, we have explored and utilized foreign experiences in this regard.

Key words: higher education, university, entrepreneurial activity, entrepreneurial university, development strategy, marketing, competitiveness, effectiveness of universities.

Дар замони муосир ҳавзаи таҳсилот яке аз соҳаҳои босуръат рушдбанда ва дорои захираҳои зиёду ояндадори шаклҳои гуногуни фаъолияти иқтисодӣ дошта ба шумор меравад [6].

Ҳаҷми талабот ва таклифот ба маҳсулотҳои таҳсилотӣ ва хизматрасонии он хеле зиёд гардидааст, маҳсусан талабот ба маълумоти олии касбӣ дар мамлакатҳои босуръат рушдбанда 10-15% -ро дар як сол ташкил медиҳад. Аз ин рӯ мавқеи маҳсусро рушди муносибатҳои бозорӣ, ки ба таври назаррас вазъу шароити амалкарди мактаби олиро таҷассум менамояд ва аз онҳо фаъолнокии мавқеи бозорӣ, мустақилиятва баланд бардоштани самаранокии фаъолиятро тақозо менамояд. Хусусияти фарқкунандаи муносибатҳои иқтисодӣ дар мактаби олий пеш аз ҳама дар хислати духелагии табиати истехсоли доштаи хизматҳои таҳсилотӣ зоҳир меёбад. Гарчанде, он ҳамчун неъматҳои чомиавӣ ба ҳисоб равад ҳам, пажӯҳишгарони хориҷию ватанӣ онро ҳамчун неъматҳои фарди низ эътироф мекунанд, зеро дастрас кардани он ҳамчун самти рушди эҷодиёти касбии шахсият ба шумор меравад.

Аз ин лиҳоз ба ҳулосае омадан мумкин, ки зарурати ҳамгироии рушди бахши чомиагии таҳсилоти олий ва бахшии фардӣ вучуд дорад ва онро тарзе бароҳ монд, ки ба муҳолифат дучор нагарданд, зеро ҳамбастагии танзими давлатию бозории бахши макотиби олии касбӣ, ҳамчун тарзи самаранокии рушди макотиби олий ба шумор меравад.

Дар шароити иҷтимоӣ – иқтисодии амалкунанда аз ин нигоҳ, фаъолияти макотиби олий дар мавҷуд будани чунин тамоюлҳои объективӣ имконпазиранд:

1. Таъмини рушди бахши хусусӣ дар соҳаи таҳсилот ва дар асоси он баланд бардоштани сатҳи рақобат дар бозори хизматҳои таҳсилотӣ;

2. Паст гардидани сатҳи маблағгузори давлатӣ;

3. Тағйироти сохтори талабот ба маҳсулоти таҳсилотӣ;

4. Ба вучуд омадани шакл ва усулҳои нави таҳсилот;

5. Ҳамгироии бо чомиаии байналмилалӣ таҳсилот ва ғайра

Барои шароити имрӯза тамоюлҳои пешниҳодшуда дар бозори хизматҳои таҳсилоти олий ниҳоят воқеӣ мебошанд. Дар назди макотиби олий вазифаи сустҷуи самтҳои нави дарёфти худмаблағгузорӣ ва бозҳам самараноктар ба роҳмондани худидоракунии меидад. Дар чунин шароит яке аз самтҳои ояндадори дурнамои рушди макотиби олий, рушди фаъолияти соҳибкорӣ ва ташкили макотиби олии нави соҳибкорӣ мебошад.

Яке аз аввалин олимоне, ки кӯшиши ба таври системавӣ аз ҷиҳати илмӣ асоснок намудани мафҳуми «донишгоҳи соҳибкорӣ» даст задаст Кларк Бертон Р. [1] мебошад, ки ба доираи гардиши илмӣ мафҳуми «Entrepreneurial University» (донишгоҳи соҳибкорӣ)–ро ворид намудааст. Ӯ чунин хусусиятҳои муҳимтарини «донишгоҳи соҳибкорӣ»-ро муаян намудаанд:

1. Баланд бардоштани нақш ва мақоми идоракунии донишгоҳ;

2. Ташкил ва густариши ҳамкориҳо бо ташкилот ва муассисаҳои

берун аз донишгоҳӣ;

3. Васеъ намудани сарчашмаҳои молиякунонӣ;

4. Фаъол ва ҳавасмандгардонии соҳибкории инфрасохторҳои донишгоҳӣ;

5. Рушди комплекси фарҳанги соҳибкорӣ.

Донишгоҳи навъи соҳибкориро, ба сифати донишгоҳе, ки тарзи соҳибкории идоракуни ва мустаҳкам кардани алоқаҳои дохилию беруниро бомақсади зиёд намудани захираҳои баҳри мувафактона амал намудан ва таъмини рушди фаъолияти оинномавӣ амал мекунад, дида баромадан зарураст.

Пажӯҳишгари дигари соҳаи иқтисод П.Шултс [2] ду самти рушди фаъолияти соҳибкории донишгоҳиро пешниҳод намудааст:

1. Тайёр намудани мутахассисони касбӣ, ки тавонанд дар оянда фаъолияти худро ба роҳ монанд.

2. Фаъолияти соҳибкории худӣ донишгоҳ, ки ҷалби донишҷӯёну омӯзгоронро ба соҳибкорӣ ва ёрии амалии ахбороти–машваратию дастрасӣ ба захираҳоро дар назар дорад.

Аксар зери мафҳуми фаъолияти соҳибкории донишгоҳи давлатӣ фаъолияти мустақилона, ангега ва таваккале, ки таъмини ғоида ва ҳалли вазифаҳои оинномавӣ он равона мешавад тасаввур мекунад.

Мафҳуми «фаъолияти соҳибкор»-ро аз «фаъолияти ғайри бучетии донишгоҳ»-и фарқ намудан зарур аст.

Дар бисёр ҳолатҳо байни пажӯҳишгарон ақидаҳои гуногун вучуд дорад ё фарқиати амиқи байни онҳо нишон дода намешавад. Ин тарзи амал имконияти ҳаммаъногии дарки он мафҳумҳоро тахмин накарда мушкилиҳои гуногунро ҳангоми таҳлили фаъолияти самараноки идоракунии фаъолияти соҳибкории мактаби олий ба вучуд меорад.

Фаъолияти ғайрибучавии макотиби олий ин фаъолиятест, ки сарчашмаи маблағгузорию онро воситаҳои бӯҷаи давлатӣ ташкил намедиханд. Ба фаъолияти ғайрибучавии мактаби олий пешниҳоди хизматҳои таҳсилотӣ дар асоси шартнома, гузаронидани намудҳои гуногуни курсҳои тайёрӣ, гузоштани амвол ба иҷора, иҷрои корҳо ва хизматрасониҳо дар инфрасохторҳои худ ва ғайраҳо ташкил медиҳад. Бояд зикр намуд, ки ба фаъолияти соҳибкории макотиби олий фақат ҳамон фаъолиятҳое бояд эътироф, ки ба мустақилият, таваккал, ангезавагирифтаниғоидаи соф дар чорҷубаи қонун, давраҳои ҳаракати пулӣ ва зарурати банақшагирии андозситони алоқамандро дар бар гирад.

Бояд тазаккур дод, ки фаъолияти соҳибкории макотиби олий қисмати ғайрибучетии онҳо ба шумор рафта ҳаҷми хурди фаъолияти онро дар бар мегирад. Пажӯҳишгарони Амрикои Х.Торп ва Б.Голдштейн [3] хусусиятҳои макотиби олиро ҳамчун субъектҳои фаъолияти соҳибкори чундо намуда, қайд менамоянд, ки мактаби олий наметавонад дар маънои васеъ соҳибкор бошад, агар вай аз анъанаҳои таърихӣ ва фарҳангии худ даст кашад. Ба ақидаи мутахассисон мактаби олий ин ҷомии нодири таҳсилотии дорои таърихан амалӣ гаштаи анъанаҳои дорои хусусияти махсусӣ корпоративие, мебошад, ки ба сифати қувваи пешбарандаи рушди руҳияи соҳибкории донишгоҳӣ намудор мегардад.

Иқтисодчии Амрикои Ч. Ропке [4] қайд менамояд, ки мактаби олии навъи соҳибкорӣ бояд фаъолияти амалкардаистодаи соҳибкориро ҳамчун ташкилот намоишдода, ҳамкориҳои байни дигар макотиби олию муҳити берунаи вай ва минтақаро бояд ба «пайванди сохторӣ» оварда расонад.

Дар замони имрӯза мактабҳои олии пешрафта фаъолияти худро ҳарчи бештар ба ташаккули инфрасохтор барои фаъолияти босамари соҳибкории донишҷӯён ва омӯзгорон дар раванди таҳсилот равона месозанд. Яке аз шаклҳои пешбурди фаъолияти самараноки соҳибкорӣ дар макотиби олий ин ташкили шаклҳои гуногуни марказҳои соҳибкорӣ, марказҳои рушди лоиҳаҳо, бизнес-инкубаторҳо ки метавонанд ба сохтори донишгоҳ дохил бошанд ё аз ҷониби дигар ширкатҳо идорашаванда мебошад. Ин марказҳо

бомақсади рушди табодули кории донишҷӯён, фарҳанги соҳибкорӣ, амалисозии ғояҳои эҷоди ташкил карда мешаванд.

Марказҳои соҳибкорӣ аз рӯи дархости марказҳои тичоратӣ метавонанд дастаҳои донишҷӯи барои иҷроиши лоиҳаи муайян дар доираи самти донишгоҳи ташкил намоянд ва онҳо маҳсули корашонро метавонанд ба ташкилотҳои дархосткарда ё ба бозор пешниҳод намоянд. Чунин таҷриба ба таври васеъ дар мактабҳои олии хориҷӣ ба роҳ монда шудааст, масалан дар назди донишгоҳи Оксфорд қариб 300 ширкат бо гардиши умумии солона ба миқдори 4000 млрд дол., ки аз он чоряк ҳиссааш ба донишгоҳ рост меояд амал мекунад.

Дар Донишгоҳи Гарвард бошад сармояи захиравии ба фаъолияти соҳибкори равона шуда тақрибан 15 млрд. Долларро ташкил медиҳад. Донишгоҳи Ҷ. Вашингтон бошад ба фаъолияти соҳибкорӣ қариб 500 млн доллар равона сохтааст [4].

Тибқи моддаи 43- и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» омадааст, ки муассисаи таълимӣ метавонад мутобики тартиби муқаррарнамудаи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон маблағҳои иловагӣ, аз ҷумла асбобро, бо роҳи хизматрасонии иловагии пулакӣ ва дигар фаъолият, ки оинномааш пешбинӣ кардааст, инчунин аз ҳисоби эҳсонкорӣ ва пардохтҳои мақсадноки шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, аз ҷумла хориҷӣ, ҷалб намояд, ки метавонад заминаи хубе барои пешрафти ин соҳа гардад [5].

Бояд зикр намуд, ки дар шароити имрӯза заминаҳои объективӣ баҳри рушди фаъолияти соҳибкории бозори мактаби олии боназардошти рақобати бозорӣ ба амал меоянд. Аммо дар шароити доимо тағйирёбандаи талабот ба хизматҳо ва рушди босуръати илмию техникии иқтисод шакли ҳамкориҳои истеҳсолкунанда ва истеъмолкунанда низ тағйир меёбанд. Аз ҳамин сабаб аҳамияти хоссаро фаъолияти мактаби олии ки ба таъминсозии талаботҳои тағйирёбандаи истеъмолӣ, ки на танҳо ба таъмини талаботи маҳсулоти асосии таҳсилоти маҳдуд намегардад, дар бар мегирад. Мактаби олии бояд ба бозори меҳнат маҷмуи тақлифоти маҳсулот ва хизматҳои худиро, ки бо гуногуни ва имкониятҳои ба ҳамангезашаванда дар вақти дастрас намуданро пешниҳод намояд.

Дар охир метавон хулоса кард, ки имрӯзҳо мактаби олии ба корхонаи истеҳсолие монанд мебошад, ки тайёр аст ба бозор маҳсулот ва хизматҳои истеҳсолии худиро пешкаш намуда, онро самаранок мубодила намуда ғолидаи аксар ба даст оварда.

АДАБИЁТ

1. Clark, Burton R. “Creating Entrepreneurial Universities: Organizational Pathways of Transformation. London and New York: International Association of Universities Press and Pergamon -Elsevier Science”, 1998.
2. Schulte P. “The entrepreneurial university: a strategy for institutional development” // Higher education in Europe. V.29. – P. 187-193.
3. Thorp H., Goldstein B. The Entrepreneurial University // <http://www.insidehighered.com/views/2010/09/27/thorp>.
4. Ropke J. “The Entrepreneurial University: Innovation, academic knowledge creation and regional development in a globalized economy”, N.Y., 1998.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» 2013 №1004.
6. Султонов З. С. Направления и механизмы развития инфраструктурного обеспечения предпринимательства в Республике Таджикистан/ Султонов З. С., Саидова М.Х., Табарова Д.А.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2019. № 3(28). - С. 43-47.

Миралиев К.Х., Алибаева М.М. Солихзода С.Х., Дустматов Б.М.

НАҚШИ ИЛМ ДАР РУШДИ ИННОВАТСИЯ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақсади таҳқиқот муайян кардани нақши илм дар рушди фаъолияти инноватсионии кишвар мебошад. Дар мақолаи мазкур масъалаҳои вобастагии корҳои илмӣ-таҳқиқотии дар рушди инноватсия ва иқтисодиёти кишвар, инчунин хароҷоти бучети давлатӣ ба соҳаи илм, ҳаҷми иҷрои корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, фаъолияти ихтироъкорӣ ва иқтидори илмӣ-техникӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Ҳамчунин теъдоди кадрҳои илмӣ дар иҷрои корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, бақайдгирии давлатии корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, шумораи қарорҳо оид ба додани патент нишон дода шудааст. Дар натиҷаи таҳқиқот, муайян карда шуд, ки механизмҳои навӣ маблағгузориҳои корҳои илмӣ- таҳқиқотӣ, барпо намудани занҷираи инноватсионӣ ва ҷорӣ намудани натиҷаҳои фаъолияти илмию инноватсионӣ дар истеҳсолот ба рушди устувори иқтисодиёти кишвар имконияти мусоид фароҳам меорад.

Калимаҳои калидӣ: илм, инноватсия, патент, корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, иқтидори илмӣ-техникӣ, хароҷот, бучет, рушд.

Миралиев К.Х., Алибаева М.М. Солихзода С.Х., Дустматов Б.М.

РОЛЬ НАУКИ В РАЗВИТИИ ИННОВАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Цель исследования - определить роль науки в развитии инноваций в Республике Таджикистан. В статье рассматривается взаимосвязь исследований и разработок в развитии инноваций и экономики страны, а также расходы государственного бюджета на науку, объем выполнения научно-исследовательских работ, изобретательская деятельность и научно-технический потенциал. Показано количество научных кадров при выполнении научно-исследовательских работ, государственной регистрации научно-исследовательских работ, количество решений о выдаче патента. В результате исследования было определено, что новые механизмы финансирования исследований, построение инновационной цепочки и внедрение результатов научной и инновационной деятельности в производство позволяет обеспечить устойчивое экономическое развитие страны.

Ключевые слова: Наука, инновация, патенты, научно-исследовательские работы, научно-технический потенциал, расходы, бюджет, развитие.

Miraliev K.Kh., Alibaeva M.M. Solikhzoda S.Kh., Dustmatov B.M.

THE ROLE OF SCIENCE IN THE DEVELOPMENT OF INNOVATION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The purpose of the study is to determine the role of science in the development of innovations in the Republic of Tajikistan. The article examines the relationship between research and development in the development of innovations and the country's economy, as well as the state budget expenditures on science, the volume of research work, inventive activity and scientific and technical potential. Shows the number of scientific personnel in the implementation of research work, state registration of research work, the number of decisions on the grant of a patent. As a result of the study, it was determined that new mechanisms for financing research, building an innovation chain and introducing the results of scientific and innovative activities into production can ensure sustainable economic development of the country.

Key words: Science, innovation, patents, research works, scientific and technical potential, expenses, budget, development.

Дар 29 соли Истиқлолияти давлатӣ, соҳаи илм яке аз бахшҳои афзалиятноки иҷтимоию иқтисодии кишвар ба ҳисоб рафта, ба душвориҳои иҷтимоию иқтисодӣ нигоҳ накарда, ба муваффақиятҳои назаррас ноил гардидааст. Бо дастгирии бевоситаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати кишвар рушд ва пешравиҳо дар системаи академӣ ва муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ таъмин карда шуд.

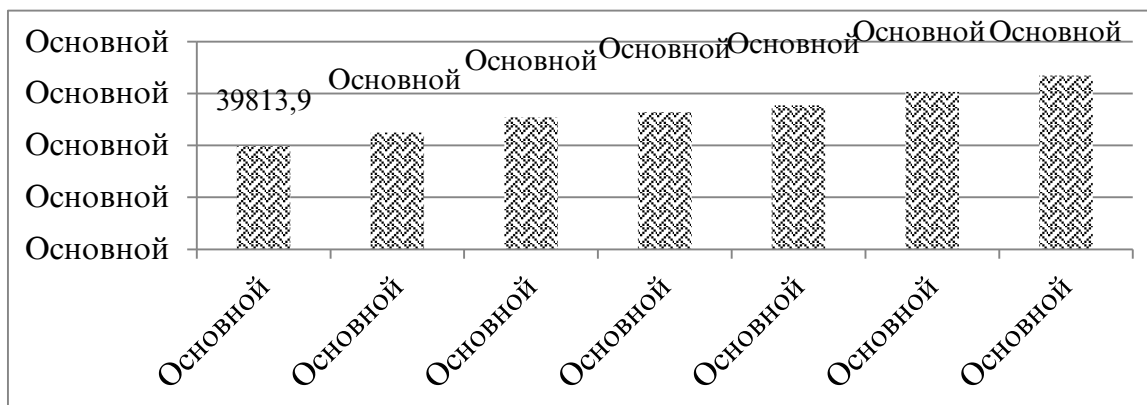
Дар суҳанронии худ бо олимони ва таҳқиқотчиёни кишвар Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон вобаста ба масоили илму инноватсия ва тавачҷуҳ ба нерӯи зеҳнӣ ишора карда, иброи ақида намуданд, ки «Асри XXI замони пешрафти бесобиқаи илм ва техникаву технологияҳои навин мебошад. Дар чунин шароит рушди минбаъдаи ҳар як кишвар аз дастгирӣ ва дар истеҳсолот қорӣ кардани дастовардҳои илмӣ вобастагии амиқ дорад. Вобаста ба ин, мо дар Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030 ба сармояи инсонӣ диққати аввалиндараҷа додаем, зеро дар шароити кунунӣ тавачҷуҳ ба нерӯи зеҳнӣ ва сармояи инсонӣ аҳамияти беш аз пеш пайдо карда, ба нишондиҳандаҳои рушди иҷтимоиву иқтисодии кишвар таъсири амиқ мерасонад. Имрӯз бе илму инноватсия, технологияҳои иттилоотиву коммуникатсионӣ ва ташаккули ҷаҳонбинии техникӣ қадаме ба пеш гузошта намешавад» [1].

Вобаста ба ин, баҳри муваффақ гаштан ба мақсадҳои, ки дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 оварда шудаанд ҳал кардани вазифаҳои зерин муҳим шуморида мешаванд:

- гузаронидани ислоҳоти идоравӣ ва дастгирии давлатии рушди илм ва инноватсия;
- ворид намудани тағйирот дар муқаррар намудани мақоми муассисаҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва мувофиқсозии сохтори онҳо вобаста ба талаботи замони муосир;
- муайян кардани самтҳои афзалиятдоштаи илм, мутамарказ гардонидани қувваҳои илмӣ-инноватсионӣ ва воситаҳои моддиву техникӣ соҳаи мазкур ба ин самтҳо;
- ташаккул ва мукамалгардонии инфрасохтори илмӣ-инноватсионӣ ва дастгирии фаъолияти илми-инноватсионӣ дар соҳаи илм ва технологияҳои инноватсионӣ,;
- азнавсозии заминаи моддӣ-техникӣ илмӣ-инноватсионӣ;
- ҳамгироии илман асосноки бахшҳои илмҳои академӣ, соҳавӣ ва фаъолияти илмӣ-инноватсионии мактабҳои олий;
- беҳтар кардани фаъолияти низоми тайёр намудани кадрҳои илмӣ-инноватсионӣ;
- инкишоф додани инфрасохтори иттилоотии муосир дар асоси истифодаи технологияҳои пешрафтаи иттилоотиву коммуникатсионӣ;
- вусъат бахшидани ҳамкориҳои дар соҳаи илмӣ-инноватсионӣ, истифодаи технологияи муосир ва баланд бардоштани самаранокии онҳо [2].

Дар ин давра бо ташаббус ва дастгирии бевоситаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор донишгоҳу донишқадаҳо ва филиалҳои донишгоҳҳои дохилӣ ва хориҷӣ, махсусан дар самти илмҳои техникӣ, энергетикӣ, кӯҳию металлургӣ ва илмҳои дақиқ таъсис ёфтанд, ки барои рушди илм ва фаъолияти инноватсионӣ дар шароити имрӯза ва оянда нақши муҳим доранд.

Қобили қайд аст, ки дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 2012 сар карда то инҷониб хароҷот ба соҳаи илм афзуда истодааст (ҷадвали 1). Масалан, агар дар соли 2012 маблағгузорӣ аз ҳисоби буҷети давлатӣ ба 39813,9 ҳазор сомониро ташкил дода, ин нишондиҳанда дар соли 2018 ба маблағи 66910,7 ҳазор сомонӣ расидааст.

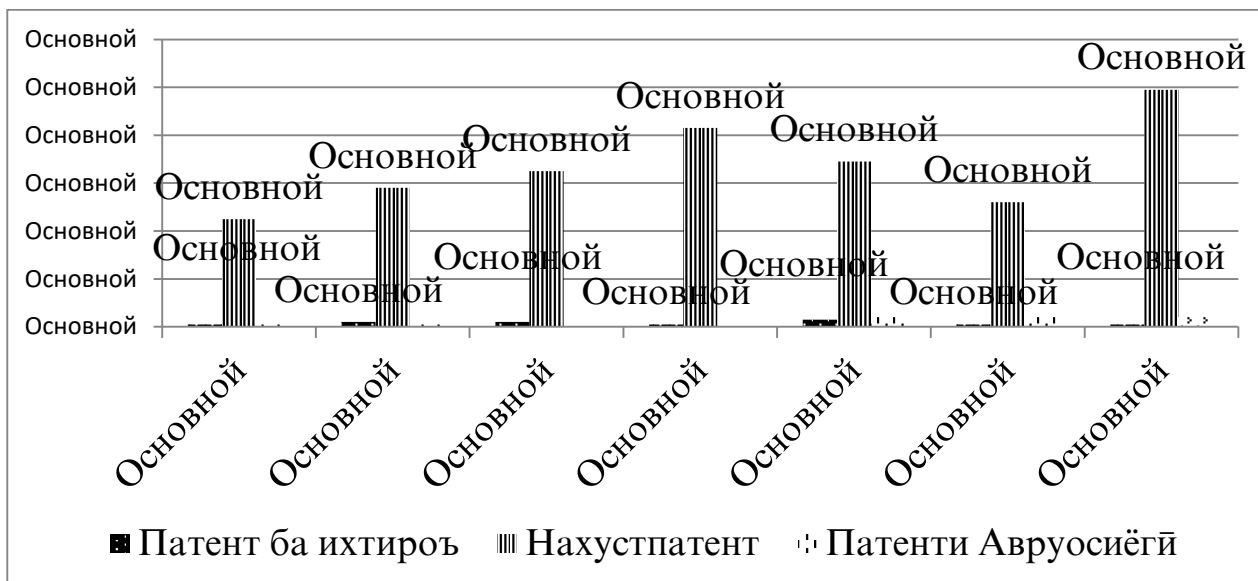
Расми 1. Хароҷоти буҷети давлатӣ ба соҳаи илм (ҳазор сомонӣ) .

Инчунин қобили қайд аст, ки аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давоми солҳои соҳибистиклолӣ як қатор санадҳои муҳими меъёрии ҳуқуқӣ ба тасвиб расидаанд, ки сиёсати давлатиро дар соҳаи илм, фаъолияти зеҳнӣ ва инноватсионӣ муайян намуда, ба дастгирии нерӯи илм, рушди фаъолияти иитирӯзкорӣ ва таҳқиқоти илмӣ, коркарди технологияҳои нав ва татбиқи онҳо дар истехсолот равона карда шудаанд. Аз ҷумла Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи илм ва сиёсати давлатӣ оид ба илму теиника», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ихтироот», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти инноватсионӣ», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Парки технологӣ», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи намунаҳои саноатӣ» ва ғайраҳо. Инчунин дар ин соҳаҳо чандин қарорҳо ва санадҳои меъёрии зерқонунӣ дар намуди низомномаю қоидаҳо низ қабул гардиданд, ки муносибатҳоро нисбат ба илм, фаъолияти инноватсионӣ ва объектҳои алоҳидаи моликияти зеҳнӣро аниқ намуда, сиёсати давлатиро дар соҳаи илм ва инноватсия муайян мекунанд [5. С. 15].

Ба зиммаи Муассисаи давлатии “Маркази миллии патенту иттилоот”-и Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифаи татбиқи сиёсати давлатӣ дар самти рушди илму техника ва рушди соҳаи иттилоотӣ, инчунин ҳифзи моликияти зеҳнӣ воғузур карда шудааст. Яке аз ваколатҳои асосии Идораи мазкур ин ҳифзи манфиатҳои давлатӣ дар соҳаи ихтироот, намунаи саноатӣ, тамғаҳои молӣ ва тамғаҳои хизматрасонӣ ва дигар объектҳои моликияти саноатӣ дар дохили кишвар ва берун аз он, ҳамоҳангсозии фаъолияти ихтирозкорӣ дар кишвар мебошад. Аз рӯй натиҷаи 25 соли фаъолияти Идораи патентӣ 1025 ариза бо мақсади ихтироз барои гирифтани патент, 1191 ариза барои гирифтани нахустпатент барои ихтироз, 180 ариза барои гирифтани ба намунаҳои саноатӣ, 28 ариза барои гирифтани шаҳодатнома ба модели судманд пешниҳод гардидааст [4].

Ҳуҷҷатҳои муҳофизатии додашуда 490 патент ба ихтироз, 892 нахустпатент ба ихтироз, 89 патент ба намунаи саноатӣ ва 25 шаҳодатнома ба моделҳои судмандро дарбар мегиранд.

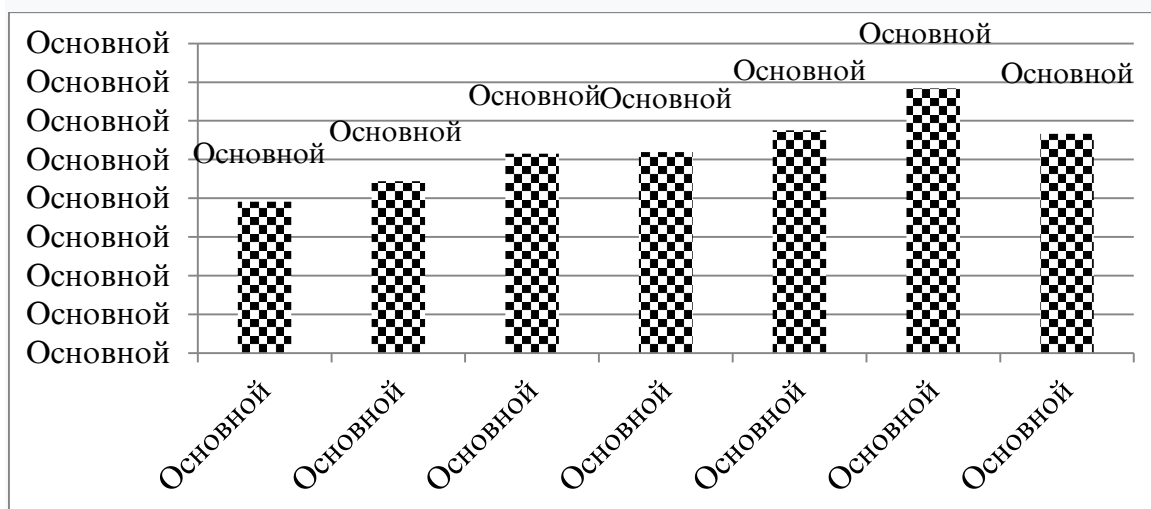
Илова бар ин, барои гирифтани ҳифзи ҳуқуқӣ ба ихтироз дар хорич тибқи низоми Конвенсияи патентии Авруосиёгӣ 50 ариза ворид гардида, то имрӯз 27 адад патенти Авруосиёгӣ аз ҷониби шахсони ҳуқуқӣ ва воқеии мамлакат ба даст оварда шудааст (расми 2) [6].

Расми 2. Шумораи қарорҳо оид ба додани патент дар соҳаи 2012-2018

Қорҳои таҷрибавӣ-қонструкторӣ раванди мутамаркази табдил додани таҳқиқоти илмӣ амалӣ ба пешниҳодҳои техникаӣ мебошанд. Онҳо барои сохтани таҷҳизот, мавод, технология ва ғайра равона карда шудаанд.

Қорҳои таҷрибавӣ-қонструкторӣ, қорҳои технологӣ, қорҳо вобаста ба сохтани намунаҳои маҳсулоти таҷрибавӣ, инчунин қорҳои лоиҳакашии сохтмониро дарбар мегирад.

Расми 3. Ҳаҷми иҷрои қорҳои илмӣ-таҳқиқотӣ барои соҳаи 2012-2018. (ҳазор сомонӣ)

Дар соҳаи 2012-2018 ҳаҷми умумии иҷрои қорҳои илмӣ-таҳқиқотӣ дар ҷумҳурӣ ба маблағи 369572,7 ҳазор сомониро ташкил дод (расми 3) [6].

Дар соли 2018 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 327 лоиҳаҳои қорҳои илмӣ-таҳқиқотӣ иҷро гардиданд, аз ҷумла [6]:

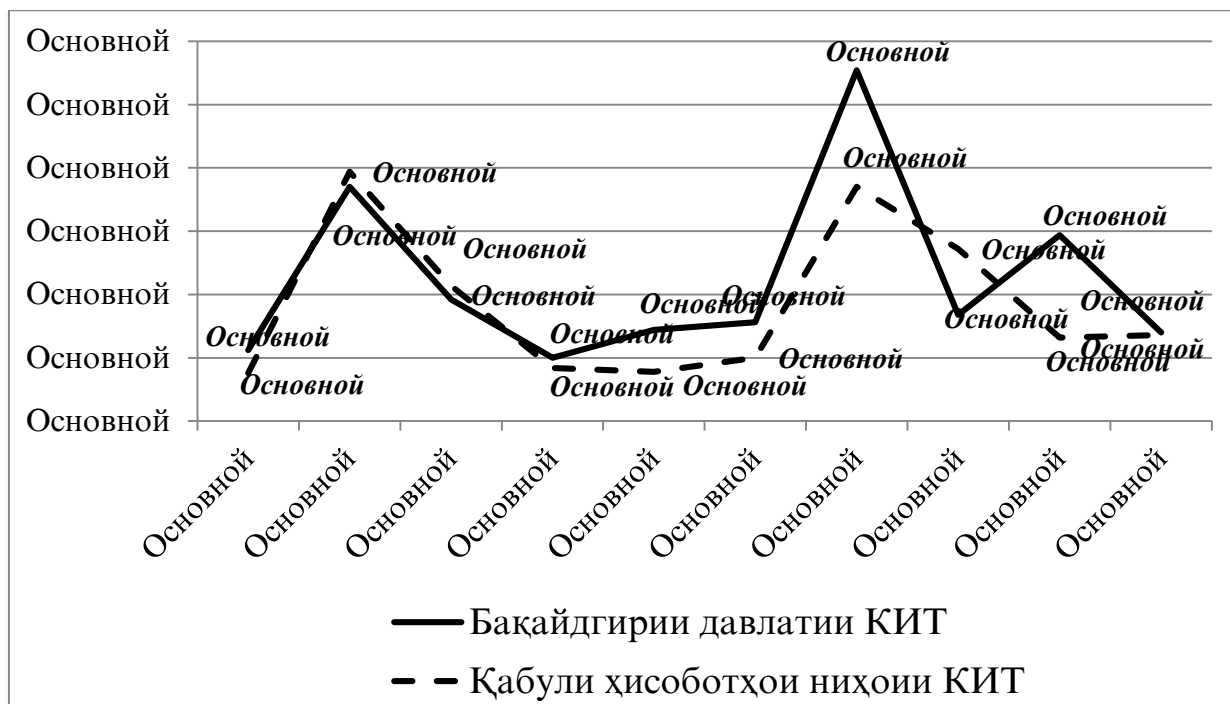
- дар Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон – 95 лоиҳа;
- дар Академияи илмҳои кишварзии Тоҷикистон – 60 лоиҳа;
- дар Академияи илмҳои тиб – 18 лоиҳа;
- дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ касбии ҷумҳурӣ – 102 лоиҳа;
- дар пажӯҳишгоҳҳои соҳавӣ -52 лоиҳа.

Аз 327 лоиҳа, 117 лоиҳа (34,2%) ба таҳқиқоти бунёдӣ ва 158 лоиҳа (46,1%) ба таҳқиқоти амалӣ ва 52 лоиҳа (15,2%) ба таҳқиқотҳои бунёдию амалӣ мансубанд. Ҳаҷми умумии корҳои иҷрошудаи таҳқиқотҳои бунёдӣ дар соли 2018 - 12363,1 ҳазор сомонӣ, корҳои лоиҳакашӣ ва технологӣ – 220,3 ҳазор сомонӣ, тайёркунии намунаҳои таҷрибавӣ – 2345,3 ҳазор сомонӣ, корҳои лоиҳакашӣ барои сохтмон -12,4 ҳазор сомонӣ ва хизматҳои илмӣ-техникӣ -5664,3 ҳазор сомониро ташкил додааст [5. С. 21].

Қадрҳои илмӣ, як ҷузъи иқтидорӣ илмӣ-техникӣ барои гузаронидани таҳқиқотҳои илмӣ ба ҳисоб мераванд. Татбиқи бомуваффақияти фаъолияти инноватсионӣ аз иқтидори илмӣ-техникии мамлакат вобастагии зиёд дорад.

Айни замон дар 327 лоиҳаҳои корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ дар кишвар ба ҳисоби миёна 5 ҳазор нафар кор мекунанд. Аз ин шумора 251 докторони илм, 589 номзадони илм ва тақрибан 1700 нафар таҳқиқотчиёни беунвон ва боқимонда кормандни ёрирасонанд [4].

Ҳамаи ҷузъҳои маҷмӯи иқтидори илмӣ-техникӣ мамлакат бо ҳам зич алақамандӣ доранд. Татбиқи самарабахши иқтидори умумӣ аз вазъи ҳар як ҷузъ ва дар якҷоягӣ амал намудан онҳо вобаста аст. Махсусан, тавозуни маҷмӯи ҷузъҳои иқтидорӣ илмӣ-техникии давлат, яке аз шартҳои асосии татбиқи пурраи он ба ҳисоб меравад, зеро қафо мондани яке аз ин қисмҳо, омили нигоҳ доштани раванди амали мазкур мегардад. Нишондодҳои бақайдгирии давлатии корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ (КИТ) дар графикаи поён оварда шудаанд [6].

Графикаи 4. Динамикаи бақайдгирии давлатии КИТ ва ҳисоботҳои ниҳонии КИТ

Чӣ тавре, ки аз графикаи 4 бармеояд дар солҳои 2010-2019 дар Идораи патентӣ 1115 корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ аз 88 муассисаҳои илмӣ ба қайди давлатӣ гирифта шудааст. Аз ин шумора 72% корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ аз ҳисоби маблағҳои бучети давлатӣ иҷро гардидааст ва 28% аз ҳисоби маблағҳои ғайрибучетӣ. Дар ин солҳо ба фонди ҳисоботҳои ниҳонии Идораи патентӣ, 928 ҳисоботҳои ниҳонии корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ қабул карда шудааст [2].

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки таи солҳои охир мушкилотҳои асосии соҳаи тадқиқотҳои илмӣ аз инҳо иборатанд:

- куҳансолшавии кормандони илмӣ ва коҳиш гардидани ҷавонони боистеъдод дар муассисаҳои илмӣ,
- фарсудашавии пойгоҳҳои илмӣ ва истехсолӣ, бесамарии механизми маблағгузрии мавзӯҳои фармоишӣ,

- набудани малакаҳо, донишҳо ва ҳавасмандӣ барои татбиқи минбаъдаи натиҷаҳои фаъолияти илмӣ-техникӣ ва инноватсионӣ дар истеҳсолот [3, С. 17].

Ба андешаи мо дар оянда татбиқи ғояи нав, ки метавонад ба кишвар рақобатпазир ва рушди устувори инноватсиониро таъмин намояд, бо таҳқиқотҳои илмӣ алоқамандии калон дорад. Дар ин сурат, эҳтимолияти муваффақияти инноватсияҳо мустақиман аз шумораи марҳилаҳои ин таҳқиқотҳои мазкур ва сифати иҷрои онҳоро васеъ гардонад

Дар баробари ин ба роҳ мондани механизмҳои маблағгузории озмунӣ ва ҷалби сармояи хориҷию дохилӣ таъсис додани Парки технологияи ҷумҳуриявӣ ба рушди устувори иқтисодӣ кишвар ва фаъолияти инноватсионӣ имконияти мусоид фароҳам меорад [7]. Дар охир бояд қайд намуд, ки барои рушди устувори дарозмӯҳлати иқтисодӣ кишвар, амалӣ гардонидани гузариш бо роҳи рушди инноватсионии иқтисодӣ, зарур аст, ки мутахассисони баландихтисоси соҳаҳои гуногуни фаъолияти инноватсионӣ занҷираи инноватсиониро, ки аз таҳлили бозор – ҷустуҷӯи илмӣ-коркардҳои таҷрибавию конструкторӣ – коркарди намунаҳои саноатӣ – дизайни технологӣ – баровардани маҳсулотро ба бозор иборат бошад барпо намоянд. Дар ин сурат суръати ҷоригардии натиҷаҳои илмию инноватсионӣ дар истеҳсолот метавонад дар мамлакат ҷоннок гардида, ба пешрафти ояндаи иқтисодӣ кишварамон мусоидат менамояд.

АДАБИЁТ

1. www.president.tj. Сомонаи расмии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
2. Дар бораи фаъолияти инноватсионӣ [Матн]: қабул карда шуд [Маҷлиси намояндагони маҷлиси олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 19 январи соли 2012, №659: аз тарафи Маҷлиси миллии Маҷлиси олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 29 марти соли 2012 ҷонибдорӣ карда шуд.]: Ахбори Маҷлиси олии Ҷумҳурии Тоҷикистон с.2012, №4, мод.272.
3. Маводи Шӯрои Ҳамоҳангсозии Корҳои Илмию Тадқиқотӣ дар Соҳаи Илмҳои Табиатшиносӣ, Техникӣ, Тиббӣ, Кишоварзӣ, Гуманитарӣ ва Ҷамъиятшиносӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. ш. Душанбе -2019. саҳ.3;
4. Манбаи маълумотии «Ихтироъҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» Идораи патентӣ.
5. Манбаи маълумотии «Корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва таҷрибавӣ-конструкторӣ» Идораи патентӣ.
6. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. ш. Душанбе -2019, саи 68-69.
7. Султонов З. С. Направления и механизмы развития инфраструктурного обеспечения предпринимательства в Республике Таджикистан/ Султонов З. С., Саидова М.Х., Табарова Д.А.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2019. № 3(28). - С. 43-47.

УДК 336.64

Раҷабов К.Р., Султонов З.С., Қурбонов Ф.Ҷ.

БАҲОДИҲИИ УСТУВОРИИ МОЛИЯВИЮ ИҚТИСОДИИ КОРХОНАҲО ДАР ШАРОИТИ МУНОСИБАТҲОИ БОЗОРИ

Дар мақола асосҳои назариявии баҳодихии устувори молиявию иқтисодии корхонаҳо дар шароити муносибатҳои бозорӣ дида баромада шудааст. Мавҳуми «устувори иқтисодӣ», омӯзиши «амнияти иқтисодии давлат», «устувори иқтисодии давлат» ва унсурҳои сохтори онҳо баҳо дода шудааст. Намудҳои устувори молиявӣ, истеҳсолӣ, сармоягузорӣ, маркетингӣ, инноватсионӣ, устувори бозорӣ, иҷтимоӣ, экологӣ,

иттилоотӣ ва омилҳои ба устувории молиявии корхона таъсиррасон омӯхта шудааст. Инчунин усулҳои дохилӣ, берунӣ ва меросии устувории корхонаро таҳқиқ карда шудааст. Ба ақидаи муаллифон омӯзиши устувории молиявӣ иқтисодии корхона дар шароити муосир имконият медиҳад, ки самтҳои рушди он тархрезӣ карда шуда барои ноил шудан ба натиҷаҳои назаррас оварда расонад.

Вожаҳои калидӣ: баҳодиҳӣ, устувории молиявӣ, устувории иқтисодӣ, корхонаҳо, намудҳо, нишондиҳандаҳо, омилҳо, самтҳо

Раджабов К.Р., Султонов З.С., Курбонов Ф.Дж.

ОЦЕНКА ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

В статье рассматриваются теоретические основы оценки финансово-экономической устойчивости предприятий в условиях рыночной экономике. Дана оценка понятиям «экономическая стабильность», исследования «экономическая безопасность государства», «экономическая стабильность государства» и их структурные элементы. Изучаются виды финансового, производственного, инвестиционного, маркетингового, инновационного, рыночного, социального, экологического, информационного и факторов, влияющих на финансовую устойчивость предприятия. Также изучены внутренние, внешние и унаследованные методы обеспечения устойчивости предприятия. По мнению авторов, исследование финансово-экономической устойчивости предприятия в современных условиях, позволяющих разработать направления его развития и добиться значимых результатов.

Ключевые слова: оценка, финансовая устойчивость, экономическая устойчивость, предприятия, типы, показатели, факторы, направления.

Rajabov K.R., Sultonov Z.S., Kurbonov F.J.

ASSESSMENT OF FINANCIAL AND ECONOMIC SUSTAINABILITY OF ENTERPRISES IN THE CONDITIONS OF MARKET RELATIONS

The article discusses the theoretical foundations for assessing the financial and economic stability of enterprises in a market economy. An assessment is given to the concepts of "economic stability", research "economic security of the state", "economic stability of the state" and their structural elements. The types of financial, production, investment, marketing, innovation, market, social, environmental, informational and factors affecting the financial stability of the enterprise are studied. Also internal, external and inherited methods of ensuring the sustainability of the enterprise are studied. According to the authors, the study of the financial and economic stability of an enterprise in modern conditions, allowing to develop directions for its development and achieve significant results.

Key words: assessment, financial stability, economic stability, enterprises, types, indicators, factors, directions.

Дар шароити муосир баҳодиҳии устувории фаъолияти корхонаю ташкилотҳо яке аз самтҳои таъхирнопазир ва талабкунандаи гузаронидани таҳқиқоти илмии махсус мебошанд. Устувории молиявӣ иқтисодӣ яке аз мафҳумҳои мураккаб ба ҳисоб рафта бевосита фаъолияти иқтисодии корхонаро бо назардошти баҳисобгирии хавфҳои зиёд ва номуайяни алоқаманд буда муайян менамояд. Аз ин лиҳоз, самаранокии фаъолияти корхона бо назардошти баҳисобгирии таъсири бевоситаи муҳити берунӣ ва дохилӣ бояд баҳо дода шавад.

Бояд қайд намуд, ки мафҳумҳои рушди устувор ва устувории молиявӣ иқтисодӣ дар тӯли солҳои охири асри XX пайдо шуда рушд намуданд. Бисёре аз муаллифон ва таҳқиқотчиён мафҳуми устувории иқтисодии корхонаро танҳо аз рӯи натиҷаҳои молиявӣ он баҳо медиҳанд, ки дар шароити муосир нокифоя аст. Дар адабиёти иқтисодӣ, инчунин равишҳои дигари муайян кардани устувории иқтисодии корхонаҳо низ мавҷуд буда дар асоси онҳо тақмили усули устувории молиявӣ иқтисодии корхонаро тақозо менамояд [2, 7, 14].

Дар марҳилаи ибтидоии таҳқиқи устувории фаъолияти молиявӣ иқтисодӣ масъалаи баррасии мафҳуми «субот», ки бештар танҳо дар илмҳои табиӣ истифода мешуд, ки он маънои «қобилияти система барои нигоҳ доштани ҳолати устувор ё барқарор кардани он пас аз баргараф кардани амали омиле, ки онро аз ин ҳолат баровардааст омӯхта мешуд» [12, с.17].

Баъдан бо назардошти рушди иқтисодию иҷтимоӣ муҳаққиқон мафҳуми «устуворӣ»-ро, ки дар низоми иқтисодии сатҳҳои мухталиф (бозор, корхона, минтақавӣ, миллий, ҷаҳонӣ) мавриди татбиқ қарор гирифт истифода намуданд [8]. Инчунин дар асри гузашта мафҳуми устувории субъекти иқтисодӣ ҷорӣ карда шуд. Дар ин раванд пайдоиши назарияи «устувории хоҷагии деҳқонии хурд» пайдо мешавад, ки ба шакли «устувортарин»-идоракуни табдил меёбад [6]. Баъдан назарияи устувории оилавӣ, назарияи эволюсионии ширкатҳо, назарияи устувории молиявӣ ва эътимоднокии корхона; назарияи муосири устувории иқтисодии корхона мавриди истифода қарор дода шуданд.

Ин раванд дар Чопон, ИМА, Иттиҳоди Аврупо ва Иттифоқи Шӯравӣ рушд намуда мафҳуми «устувории иқтисодӣ», омӯзиши «амнияти иқтисодии давлат», «устувории иқтисодии давлат» ва унсурҳои сохтори онро ба миён гузошт.

Гузашта аз ин, методология таҳия карда шуд, ки бо ёрии он бо равиши муназзам ва таҳлили система, дар асоси таҳлил бо истифодаи усулҳои омӯри дар робита ба фаъолияти истеҳсолӣ ва хоҷагидорӣ корхона, гирифтани иттилоот ва қабули қарорҳои идоракуни пайгирӣ ва назорат қардан имконпазир гардид [9, с.26].

Дар асоси омӯхтани ангеҷаҳои муттаҳидшавии корхонаҳо, талабот барои зинда мондан, муҳофизат аз бад шудани шароити бозор, ба даст овардани ғоида, устувории молиявӣ ва ғайра пешниҳод шудаанд [2].

Новобаста ба таҳқиқотҳои ба анҷом дода шуда ба ақидаи Г.С.Андреева ҳангоми арзёбии олимони зиёди хориҷӣ дар таҳқиқ ва таҳияи консепсияҳои рушди устувор ва устувории молиявӣ иқтисодии корхонаҳо саҳм гузоштаанд. Олимони зиёде мафҳуми «устувории молиявӣ иқтисодӣ»-ро ҳамчун ҳолати молиявӣ низоми иқтисодӣ (корхона) баррасӣ мекунанд. Онҳо устувории молиявиро ҳамчун барзиёдии даромадҳо аз харочот мефаҳманд, ки дар он тақсимоти самараноки маблағҳо барои раванди истеҳсолӣ ва фурӯши маҳсулот ниҳоят муҳим аст. Инчунин муаллифон ба омилҳои, ки ба устуворӣ таъсир мерасонанд: иҷрои ӯҳдадорӣ, зиёноварӣ, тақсимоти захираҳои иқтисодӣ, таносуби даромад ва харочот диққати махсус медиҳанд. Бо назардошти ин, ғоидаоварӣ дар мадди аввал меистад, дар ҳоле ки муфлисшавӣ ҳамчун механизми таъминкунандаи фаъолияти корхонаҳои устувор ҳисобида мешавад [7,13].

Аз тарафи дигар баъзе олимони устувории молиявӣ ва иқтисодиро бо мувозинат баробар мекунанд. Ҳолати баррасии мувозинати корхона ин қобилиятро бо назардошти баҳодихӣи ҷолибияти сармоягузорӣ, пардохтпазирӣ; тавозуни дороӣҳо ва ӯҳдадорӣҳо нигоҳ доштан ва таъмини ҳолати мувозинату танзим дар асоси қарори қарорҳои идоравӣ баҳо медиҳанд. Инчунин дар ин раванд қобилияти муқовимат кардани корхонаро ба тағйирёбии муҳити дохилӣ ва берунӣ, ки ба фаъолияти он таъсир мерасонад, ҳамчунин қобилияти мутобиқшавӣ ба шароити тағйирёбанда, яъне қобилияти нигоҳ доштани ҳолати кунунии фаъолият дар давраи дарозмуддат ба назар гирифта шуда, бояд барои таъмини қобилияти рушд ва фаъолияти корхона шароит муҳаё карда шавад [13].

Дар ин ҳолат, устувории иқтисодии корхона ҳамчун нигоҳ доштани сатҳи муайяни нишондиҳандаҳои сифатии миқдорӣ ва хусусиятҳои корхона ҳисобида мешавад, ки рушди устувор ва фаъолияти фоидаҳои онро аз ҳисоби истифодаи самараноки захираҳо таъмин менамояд.

Бояд қайд кард, ки ақидаҳои низ ҳастанд, ки дар онҳо таърифҳои устувории иқтисодӣ якҷанд равишҳои синтез мекунад. Аз ин рӯ мо дар он ақидаем, ки қобилияти мутобиқсозӣ ва барқарор кардани фаъолият ба шароити тағйирёбанда, гузаштан ба нав ҳолати мувозинат. Инчунин қобилияти нигоҳ доштани сатҳи устувори арзишҳо ва параметрҳои иқтисодӣ ва пеш аз ҳама даромаднокии корхона. Дар асоси таҳлилҳо ва ҷамъбасти маҷмӯи миқдорӣ ва сифатии иқтисодӣ нишондиҳандаҳо сатҳи устувории молиявӣ иқтисодиро муайян мекунад. Устувории молиявӣ иқтисодӣ хусусияти хос аст, зеро ҳолати корхона метавонад бо мурури замон тағйир ёбад, аммо боз ба ҳолати мувозинат баргардад.

Бо назардошти он ки устувории молиявӣ иқтисодӣ хусусияти мураккаби фаъолияти корхона буда онро ба ҷузъҳои функционалӣ тақсим кардан мумкин аст, ки бевосита аз вазифаҳои ӯ муайян карда мешаванд. Аз тарафи дигар бояд қайд намуд, ки муносибат ба устувории иқтисодии корхона имкон медиҳад, ки сатҳи умумии устуворӣ ва ҷузъҳои алоҳидаи он таҳлил ва арзёбӣ карда шуда дар оянда сатҳи зарурии устуворӣ таъмин карда шавад ва самтҳои мушаххаси беҳдошти фаъолият дар қори корхона пешниҳод гардад [5].

Бо назардошти таҳқиқотҳои гузаронидашуда зарур аст, ки ҷузъҳои асосии устувории иқтисодиро ҷудо намоем: молиявӣ, истеҳсоли, сармоягузорӣ, маркетинг, инноватсионӣ, устувории бозорӣ, иҷтимоӣ, экологӣ ва иттилоотӣ. Дар ин раванд бояд қайд намуд, ки устувории молиявӣ як қисми устувории иқтисодии корхона мебошад ва вазъи молиявӣ онро бо назардошти афзоиши фоида, сармоя ва сатҳи пардохтпазирӣ ҳафзо баҳо медиҳад [11, с.13].

Ба ақидаи В.М. Родионова, баҳодиҳии маблағҳои худӣ, таносуби онҳо бо маблағҳои қарзӣ, сармояи муомилоти, ки дараҷаи устувории молиявиро тавсиф мекунад ва дар бозори молиявӣ, имконияти сафарбаркунии иловагии захираҳо тавассути барориши қоғазҳои қиматнок зарур мешуморад [11, с.132].

Дар ин раванд бояд устувории молиявиро бо нишондиҳандаҳои, ки таносуби байни манбаъҳои худӣ ва қарзӣ, маблағҳои дар ташаккулёбии амволи дар доройҳои тавозунӣ инъикосшударо тавсиф мекунад, баҳо диҳанд.

Омилҳои зерин ба устувории молиявӣ корхона таъсир мерасонанд: таваррум, ноустувории қурби сомонӣ, тағйирот дар низоми андоз, муфлисшавии қарздорон, талаботҳои кредиторон, тағйирёбии қурбҳо, мавсимии гардиши пул, сифати маҳсулот, сатҳи даромаднокии, вазъи сиёсии кишвар ва ғайра.

Устувории истеҳсоли як ҷузъи устувории иқтисодӣ буда иқтидори истеҳсолиро тавсиф менамояд. Сатҳи устувории истеҳсолот аз он вобаста аст, ки иқтидори истеҳсоли то чӣ андоза ҳаҷми истеҳсолотро мепӯшонад. Ба гуфтаи А.А. Алабугин устувории истеҳсолот ин қобилияти нигоҳ доштани устуворӣ дар ҳолати мунтазам тағйир ёфтани шароити бозор бо роҳи такмил ва ҳадафмандона инкишоф додани сохтори истеҳсоли ва технологияи он тавассути татбиқи навоариҳо иебошад [1]. Омилҳои, ки ба устувории истеҳсолот таъсир мерасонанд инҳоянд: ҳаҷми истеҳсолот ва истеҳсолот, технологияҳои истеҳсоли, сохтори оптималии истеҳсолот, захираҳои ашёи хом, истифодаи технологияҳои нав, фурӯши маҳсулот, сатҳи нокифояи эътимоднокии каналҳои таъминот ва қор ва ғайра.

Устувории сармоягузорӣ низ як ҷузъи устувории иқтисодӣ буда амнияти молиявӣ тақрористеҳсоли васеи воситаҳои асосиро аз ҳисоби сармоягузориҳои худ ба фондҳои асосӣ ва маблағҳои ҷалбшуда аз сармоягузориҳои тавсиф мекунад. Омилҳои, ки ба устувории сармоягузорӣ таъсир мерасонанд инҳоянд: таваррум, фоизи қарз, сатҳи рушди бозори саҳҳомӣ, сиёсати иқтисодии давлат ва ғайра.

Устувории маркетингӣ як чузъи устувории иқтисодӣ буда қобилияти корхонаро барои иҷрои фаъолиятҳо оид ба таҳкими афзалиятҳои рақобатӣ бо назардошти манфиатҳои ҳама ҷонибҳои манфиатдор (соҳибон, кредиторон, сармоягузoron, ҷомеа, давлат ва ғайра) дар шароити номуайянии дар рушди муҳити бозорӣ бо назардошти гузаронидани таҳқиқотҳои маркетингӣ дар бар мегирад.

Омилҳои, ки ба устувории маркетингӣ таъсир мерасонанд инҳоянд: мавҷудияти талабот ва пешниҳод, чандирии талабот, рақобати бозорӣ, таблиғ, даромади истеъмолкунандагон, андозаи бозор ва ғайра.

Устувории инноватсионӣ низ чузъи таркибии устувории иқтисодӣ мебошад, ки қобилияти ташкилотро доир ба ҷорӣ намудани технологияҳои нави истеҳсолот ва усулҳои ташкили он, ба баровардани намудҳои нав ва инноватсионии маҳсулот, инчунин татбиқ ва пешниҳоди намудҳои нави кор, хизматрасонӣ дар бар мегирад. Ба ин намуди устуворӣ омилҳои зерин таъсир мерасонанд: мавҷудияти технологияҳо ва ихтирооти патентӣ, кадрҳои баландихтисос, пешбурди таҳқиқоти илмии ояндадор ва ғайра.

Устувории бозорӣ як чузъи устувории иқтисодӣ буда тавсифкунандаи қобилияти корхона ба тағйироти шароити бозор ва дигар шароити берунии иқтисодӣ мебошад. Омилҳои, ки ба устувории бозор таъсир мерасонанд инҳоянд: сифат ва эътимоднокии низоми тақсимот, мониторинги бозору корхонаҳо, муҳити бозор ва ғайра.

Устувории иҷтимоӣ як чузъи устувории иқтисодӣ буда иштироки роҳбарияти корхонаро дар равандҳои иҷтимоӣ, баланд бардоштани сатҳи амнияти иҷтимоии кормандон ва инчунин кӯмаки корхона дар бехдошти неқӯаҳволии ҷомеаро тавсиф мекунад [10]. Ҳамзамон, мо омилҳои зеринро, ки ба устувории иҷтимоӣ таъсир мерасонанд ҷудо мекунем: бозори меҳнат, сатҳи маърифати аҳоли, музди меҳнат ва шароити кор, вазъи демографии кишвар.

Устувории экологӣ як чузъи устувории иқтисодӣ мебошад, ки қобилияти корхонаро дар истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ, ҷалби технологияҳои каммасраф ва сарфаи захираҳо, пешгирӣ ё кам кардани таъсири манфӣ ба муҳити атроф тавсиф мекунад. Таъмини устувории экологӣ шартҳои муҳими фаъолияти корхонаҳое мегардад, ки барои муҳити зист эҳтимолиан хатарнок мебошанд [1].

Устувории иттилоотӣ низ як чузъи устувории иқтисодӣ мебошад устуворӣ, ки қобилияти корхонаро барои худ бо заминаи муносиби иттилоотӣ ва таҳлилӣ барои қабули қарорҳои идоракунии тавсиф мекунад. Омилҳои зерин ба устувории иттилоотии ташкилот таъсир мерасонанд: мавҷудияти системаҳои автоматизатсияи маҳаллӣ, системаҳои эҳтиётӣ, мавҷудияти таҷҳизот ва системаҳои ҳифзи иттилоот ва ғайра.

Дар асоси гуфтаҳои боло, ҳамчун заминаи ибтидоии баҳогузорӣ, таҳлил ва идоракунии устувории молиявӣ иқтисодии корхона на танҳо нишондиҳандаҳои инфиродии фаъолияти корхона, балки маҷмӯи пурраи нишондиҳандаҳоро дар робитаи онҳо, ки самарабахширо тавсиф мекунад, баррасӣ ва қабул кардан лозим аст. Бояд қайд кард, ки нишондиҳандаҳои асосии арзёбӣ барои ҳар як чузъи функционалии устувории молиявӣ иқтисодӣ дар адабиёти мухталиф оварда шудаанд.85.

Аз тарафи дигар усулҳои зерини устувории корхонаро фарқ мекунад: дохилӣ, берунӣ, меросӣ [6]. Устувории дохилӣ - вазъи умумии молиявӣ, ки дар он натиҷаҳои мунтазамии баландии фаъолияти корхона кафолат дода мешаванд. Ин навъи устуворӣ ба шарофати принсипи воқуниши ба тағйирёбии омилҳои дохилӣ ва хориҷӣ ба даст оварда мешавад.

Устувории беруна бо устувории муҳити иқтисодӣ, ки дар он корхона амал мекунад, алоқаманд аст. Инчунин, як қатор муаллифон қайд мекунад, ки устувории беруна тавассути таъсири давлат ба даст оварда мешавад.

Устувории меросӣ бо хузури баъзеҳо тавсиф мешавад маржаи қувваи дохилӣ, ки корхонаро аз омилҳои номусоид ва бесубот муҳофизат мекунад.

Аз таҳлили омилҳое, ки ба чузъҳои функционалӣ устувории молиявӣ ва иқтисодӣ таъсир мерасонанд, бармеояд, ки устувории умумӣ корхона дар зери таъсири маҷмӯи омилҳои муҳити дохилӣ ва берунӣ ташаккул меёбад.

Омилҳои устувории иқтисодию молиявӣ иқтисодиёт субъектҳо- қувваҳои пешбаранда мебошанд, ки ба чузъҳои функционалии устуворӣ таъсири мусбӣ ё манфӣ мерасонанд. Омилҳо метавонанд ба аз даст додани ҳолати мувозинати низом ва инчунин барқароршавии он оварда расонанд.

Аз таснифи тақсимоти омилҳои беруна ва дохилӣ бармеояд, ки нақши корхона дар муносибатҳои бозорӣ, инчунин он қобилияти таъсиррасонӣ ба омилҳо ва динамикаи онҳо, омилҳои муҳити дохилӣ бевосита аз фаъолияти ташкилот вобастагӣ доранд ва омилҳои экологӣ вобаста намебошанд.

Дар маҷмӯ мо ҳаминро қайд намуд, ки устувории молиявӣ иқтисодӣ аломати динамикӣ, ҳамчун қобилияти мутобиқсозӣ ва барқароркунии ҳолати ибтидоӣ, таҳияи низом ва ҳамчун қобилияти нигоҳ доштани сатҳи устувори арзишҳои иқтисодиро дар бар мегирад. Устувории молиявӣ иқтисодӣ хусусияти мураккаби фаъолияти корхона мебошад. Аз ин лиҳоз мо дар он ақидаем, ки таҳқиқи устувории молиявӣ иқтисодӣ корхона дар шароити муосир имконият медиҳад, ки самтҳои рушди он тарҳрезӣ карда шуда барои ноил шудан ба натиҷаҳои назаррас оварда расонад.

АДАБИЁТ

1. Алабугин, А.А. Формирование системы и моделей сбалансированных показателей качества и эффективности управления устойчивым развитием предприятия // Вестник ЮУрГУ. - 2004. - №10. - С. 278–289.
2. Андреева Г.С. Оценка финансово-экономической устойчивости компаний в условиях развития системы саморегулирования: дисс...канд. экон. наук:08.00.05/ Галина Сергеевна Андреева. -СПб.,2018. -189с.
3. Вахромов, Е. Н., Маркарян, Д. Ю. Оценка устойчивого развития и функционирования предприятия: факторы, критерии, особенности // Вестник АГТУ. Экономика. - 2008. - №4(45). - С. 52-62.
4. Геращенко, И.П., Василенко, А.А. Построение модели оценки маркетинговой устойчивости компаний // Вестник Томского государственного университета. Экономика. - 2014. - №1 (25). - С. 54-65.
5. Коняшова, А. В. Показатели оценки функциональных составляющих экономической устойчивости развития предприятия // Вестник Челябинского государственного университета. - 2013. - № 8 (299). Экономика. Вып. 40. - С. 123–128;
6. Ляковская, Е.А. Экономическая устойчивость производственных предприятий: понятия, факторы, виды // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Экономика и менеджмент. - 2008. -№5. - С. 40-45.
7. Мирзоалиев А.А. Шаропов А.Дж. Отдельные аспекты анализа финансовой устойчивости предприятий в современных условиях//Вестник Таджикского государственного университета коммерции, №3(32)-2020. - Душанбе: ТГУК, 2020. -С.11-21.
8. Пискунова, И.В. Эволюция трактовки устойчивости предприятия // Экономика и управление. Экономические науки. - 2010. - №5(66). - С. 71-74.
9. Плешков, С. Ю. Научно-практические проблемы экономической устойчивости деятельности предприятий строительной отрасли: курс лекций /С. Ю. Плешков; [науч. ред. Е. И. Бледных]; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2015. – 68 с.
9. Разумовская, Е.А., Исакова, Н.Ю., Разумовский, Д.Ю., Юдина, Е.А. Модель оценки влияния корпоративной социальной ответственности на финансовые показатели

деятельности компании // Вестник Самарского государственного экономического университета. - 2017. - №5 (151). - С. 39-46.

10. Родионова, В.М. Федотова, М. А. Финансовая устойчивость предприятия в условиях инфляции. / В.М. Родионова, М.А. Федотова. — М. Перспектива, 2011. – 366 с.-С.13.

11. Сатановский, Р.Л. Повышение устойчивости производства на основе его специализации. - Л.: ЛДНТП, 1976. - 28 с.

12. Сулейманова, Ю.М. Экономическая устойчивость предприятия: понятие и особенности [Электронный ресурс] // Общество: политика, экономика, право. - 2012. - №3. - Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskayaustoychivost-predpriyatiya-ponyatie-i-osobennosti> (дата обращения: 10.08.2020).

13. Султонов З. С., Саидова М.Х., Табарова Д.А. Направления и механизмы развития инфраструктурного обеспечения предпринимательства в Республике Таджикистан // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. №3(28)-2019. - С.43-47.

УДК 339.3

Амонов С.С.

ХУСУСИЯТҲОИ РУШДИ РАҚОБАТ ДАР САВДОИ ЧАКАНА

Дар мақола таҳаввули назарияҳо оид ба рақобат ва рақобатпазирӣ таҳлил карда шудааст, ки он нуктаи назари намояндагони мактабҳои гуногуни илми иқтисодиро бар мегирад. Ҳамчунин муаллиф қайд менамояд, ки рушди савдои чакана бо рақобат ва тағйироти он алоқаи ногузастанӣ дошта, якҷанд назарияи ифодакунандаи раванди рушди муносибатҳои рақобатӣ дар савдои чакана вучуд доранд. Ба андешаи муаллиф дар савдои чакана, рақобати сохторҳои бозорӣ барои дарёфт намудани харидори худ ва имконияти фуруши моли худ бо шартҳои нисбатан муфид амал мекунад.

Вожаҳои калидӣ: рақобат, рақобатпазирӣ, афзалияти рақобатӣ, рақобати комил ва нокомил, савдои чакана, фуруши мол, рушди савдо.

Амонов С.С.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КОНКУРЕНЦИИ В РОЗНИЧНОЙ ТОРГОВЛЕ

В статье анализируется эволюция теорий конкуренции и конкурентоспособности, в которую включены взгляды представителей различных экономических школ. Автор также отмечает, что развитие розничной торговли неразрывно связано с конкуренцией и ее изменениями, и существует несколько теорий, отражающих процесс развития конкурентных отношений в розничной торговле. По мнению автора, в розничной торговле конкуренция рыночных структур за поиск покупателя и возможность продать свой товар действует на относительно выгодных условиях.

Ключевые слова: конкуренция, конкурентоспособность, конкурентное преимущество, совершенная и несовершенная конкуренция, розничная торговля, продажи, развитие торговли.

Амонов С.С.

FEATURES OF DEVELOPMENT OF COMPETITION IN DEPARTMENT TRADE

The article analyzes the evolution of the theory of competition and competitiveness, which includes the views of representatives of various economic schools. The author also notes that the development of retail is inextricably linked with competition and its changes, and there are several theories reflecting the development of competitive relations in retail. According to the author, in retail, the competition of market structures for finding a buyer and the opportunity to sell their goods operates on relatively favorable terms.

Key words: competition, competitiveness, competitive advantage, perfect and imperfect competition, retail trade, sales, trade development.

Сиёсати самараноки соҳаи савдо дар шароити бозор рушди соҳибқорию озод, иқтисоди бозорӣ ва бозори молро тақозо дорад.

Бозор - ин категорияи мураккаби иқтимоию иқтисодӣ мебошад, ки дар он самаранокию иқтисодии соҳаҳо ва субъектҳои алоҳидаи хоҷагидорӣ бо рақобат алоқамандии зиҷ дорад. Муайян намудани моҳияти рақобат, функсия ва намудҳои он барои интихоби фаъолият дар бозор ва ноил шудан ба сатҳи баланди рақобатпазирӣ хеле муҳим аст.

Аз ҷониби олимони моҳияти рақобат ҳамчун раванди идоракунии субъект бо афзалиятҳои рақобатии худ барои комёб гаштан ва ё ба мақсадҳои дигар дар мубориза бо рақибони худ барои қонсгардонии тақозои объективӣ ё субъективӣ дар доираи қонунгузорӣ, ё ин ки дар шароитҳои табиӣ муқаррар карда мешавад [11].

Ба сифати асосгузори назарияи рақобат Адам Смитро ҳисобидан мумкин аст. Ба ақидаи ӯ, принсипи муҳимтарини таъминкунандаи самаранокию иқтисоди бозорӣ - ин амалӣ намудани манфиатҳои шахсӣ ва хусусӣ мебошад, ки бо рақобат назорат карда мешавад.

Дар асари худ "Таҳқиқот оид ба табиат ва сабабҳои боигарии халқҳо (1776)", ӯ рақобатро ҳамчун "дасти ноаён" баррасӣ намудааст, ки нархҳои бозориро зерин таъсири рақобат ташаккул медиҳад.

Дар ин маврид, Адам Смит моҳияти рақобатро ҳамчун маҷмӯи кӯшишҳои бо ҳам вобаста набудани фурӯшандагони гуногунро барои ба даст овардани назоратро дар бозор шарҳ додааст. Ба андешаи ӯ, рафтори мустақилона ҳатто дар бозори бо ду фурӯшанда метавонад ба вуқӯъ ояд, вале ба эҳтимоли зиёд, дар бозор, ки бист нафар фурӯшанда дорад, бештар аст [1].

Адам Смит ва пайравони ӯ дарк менамуданд, ки захираҳои аксар вақт дар давраи кӯтоҳмуддат нисбатан ноустувор мешаванд ва чунин меҳисобиданд, ки афзалияти пурраи раванди рақобатии бозор метавонад танҳо дар давраи дарозмуддат амалӣ шавад.

Назарияи рақобати Адам Смитро баррасӣ намуда, хулоса баровардан мумкин аст, ки ӯ аввалин маротиба моҳияти рафтори рақобатро пешниҳод намудааст:

- мафҳуми рақобатро ҳамчун муборизае, ки нархи бозориро вобаста ба тақозо ва арза танзим менамояд, шарҳ додааст;

- принсипи асосии рақобат - принсипи "дасти ноаён"-ро ҷудо намудааст, ки тибқи он "даст"-и зикршуда қорхонаҳои истеҳсолие, ки маҳсулоти пастсифат мебароранд, аз бозор берун мекунад;

- механизми рақобатро таҳия намуд, ки меъёри соҳавии ғоидаро воқеан баробарвазн мекунад, боиси тақсимоли оқилонаи захираҳои байни соҳаҳо мешавад. Нозукии механизми рақобат аз он иборат аст, ки ҳангоми қорҳои тақозо ба маҳсулот, қорхонаҳои истеҳсолие, ки маҳсулоти бестифат ё маҳсулоти зиёдати қиматбаҳо истеҳсол мекунанд, ба мушкилоти

зиёд рӯ ба рӯ мешаванд. Чандирии механизми рақобат дар аксуламали фаврии он ба ҳар гуна тағйирот дар муҳити беруна зоҳир мегардад;

- муайян намудани шартҳои асосии самаранокии рақобат, ки аз мавҷудияти миқдори зиёди фурӯшандагон ва харидорон, маълумоти мукамал, ҳаракати захираҳои истифодашаванда, имконнопазир будани ҳар як корхона оид ба расонидани таъсири воқеӣ ба тағйироти нархи бозории мол иборат аст;

Дар таҳқиқоти минбаъда омӯзиши моҳияти рақобат дар самти зикри дақиқи ҳадаф ва роҳҳои пешбурди он такмил ёфтааст. Масалан, дар тафсири марксистӣ, зери мафҳуми рақобат "ба истеҳсолоти молӣ хос будани муборизаи оштинопазири байни истеҳсолгарони хусусӣ барои шароити беҳтари истеҳсол ва фурӯши мол" фаҳмида мешавад [6].

Варианти неоклассикии тафсири моҳияти рақобат, онро бо мубориза барои неъматҳои нодири иқтисодӣ ва барои маблағи истеъмолгарон алоқаманд мекунанд. Мантиқи ин усул аз он иборат аст, ки аксари неъматҳо (молҳо, хизматрасонӣ, захираҳо) хеле маҳдуд мебошанд, аз он ҷиҳат, ки миқдори онҳо нисбат ба тақозои ҷомеа камтар аст. Бинобар ин, соҳибони неъматҳо имкон доранд, ки онҳоро ба ғайри худ тақсим намоянд. Онҳо шарт ва меъёрҳои (сатҳи нархи талабшаванда, сифат ва ғайра) худро пешкаш мекунанд ва вобаста ба иҷрои ин шарт қарор мебароранд, ки ба кӣ неъматҳоро пешниҳод намоянд [7].

Тибқи нуқтаи назари неоклассикӣ, Азоев Г.Л. зери мафҳуми рақобат, мусобиқа дар ягон соҳа байни шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ фаҳмида мешавад, ки хоҳиши ноилшавӣ ба як ҳадафро доранд.

Қайд кардан ҷоиш аст, ки корҳои асосии М. Портер низ тибқи тафсири рафтории рақобат навишта шудаанд. Дар асари худ "Рақобати байналмилалӣ" М. Портер қайд мекунад, ки рақобат – раванди динамикӣ ва рушдбанда мебошад, ки пайваста намуди худро тағйир медиҳад, ки дар он молҳои нав, роҳҳои нави маркетинг, равандҳои нави истеҳсоли ва бахшҳои нави бозорӣ пайдо мешаванд [10].

Дар баробари он, ки дар асри XIX усулҳои риёзӣ ба назарияи иқтисодӣ ворид шудаанд, концепсияи сохтории рақобат ба мавқеи намоён баромад. Сарчашмаи ин концепсияро корҳои Ф. Эҷурт, А. Курно, Ч. Робинсон, Э. Чемберлен ва дигар олимони бузург ташкил доданд, ки ба назарияи муосири чор намуди асосии бозорҳо таҳкурсии гузоштаанд: рақобати комил, рақобати инҳисорӣ, олигополӣ ва монополӣ.

Мавқеи ин гурӯҳи олимони дар илми иқтисодии муосири ғарб ҳамчун классикӣ баррасӣ мешавад. Маҳз аз ин рӯ, дар асарҳои классикони назарияи иқтисодӣ, истилоҳи "рақобат" бештар дар фаҳмиши сохторӣ истифода мешавад. Агар қайд кардани ҷиҳати рафтории рақобат зарур бошад, аксар вақт аз калимаи - "мусобиқа"-ро истифода мебаранд.

Дар нуқтаи назари сохторӣ, диққати асосӣ аз муборизаи ширкатҳо бо якдигар, ба таҳлили сохтори бозор ва он шароите, ки афзалият доранд, ҷой иваз мекунад. Масалан, Ф. Найт рақобатро чун вазъияте муқаррар мекунад, ки дар он миқдори рақибон зиёд буда, онҳо мустақиланд.

Дар шароити муосир, ин нуқтаи назар дар "Экономикс"-и Р. Макконнелл ва С. Л. Брю ба мавқеи умумӣ табдил ёфтааст: "Рақобат - ин мавҷудияти миқдори зиёди харидорон ва фурӯшандагон мустақил дар бозор, имконият барои харидорон ва фурӯшандагон оид ба озодона ба бозор дохил шудан ва тарк кардани он мебошад"[5].

Аз ин рӯ, тибқи нуқтаи назари концепсияи сохтории рақобат, муқаррар намудани далели имконияти ҷиддии (ё имконнопазирӣ) таъсири корхона ба сатҳи умумии нархҳо дар бозор, на мубориза дар байни ин корхонаҳо, хеле муҳим аст.

Дар фарқият аз нуқтаи назари классикон, олимони муосир Ф. М. Шерер ва Д. Росс чунин мешуморанд, ки ба пайдоиши намудҳои гуногуни бозорҳои фурӯшанда, вайрон кардани муносибатҳои асосии сохторӣ дар бозори рақобати комил меорад. Ба ду нишондиҳанда: шумораи фурӯшандагон ва ҳосияти маҳсулот таъия намуда, онҳо боз якҷанд намуди бозорро ҷудо намоянд, ки тавсифи мухтасари онҳо дар ҷадвали 1.1. овард.

Хусусиятҳои моделҳои бозор

Хусусияти хос	Моделҳои бозор			
	Рақобати холис	Рақобати инҳисорӣ	Олигополия	Монополияи холис
Миқдори ширкат	Миқдори хеле калон	Бисёр	Якчанд	Як
Намуди маҳсулот	Стандартшуда	Фарқиятнок	Стандартшуда ё фарқиятнок	Беназир: ҳеч ивазкунандаи наздик
Назорат аз болои нарх	Ғоиб	Баъзеҳо, аммо дар доираи хеле танг	Бо вобастагии мутақобила маҳдуд аст; дар тавтиаи навъи назаррас	Назаррас
Шароити ҳамроҳшавӣ ба соҳа	Хеле сабук, монеае нест	Нисбатан сабук	Монеаҳои назаррас	Манъ карда шудааст
Рақобати ғайринақдӣ	Ғоиб	Диққати назаррас ба таблиғот, тамғаҳо, тамғаҳо ва ғайра.	Хеле хос, алалхусус бо тафрикаи маҳсулот	Асосан таблиғи муносибатҳои ҷамъиятии ширкат
Намунаҳо (мисолҳо)	Кишоварзӣ	Савдои чакана, истеҳсоли либос, пойафзол	Истеҳсоли пӯлод, мошинҳо, компютерҳо	Муассисаҳои коммуналии маҳаллӣ

Дар бозори рақобати комил корхонаҳои алоҳида аз болои нархи маҳсулот назорат намекунад, зеро ҳар як корхона қисми ками молро истеҳсол менамоянд, ки афзоиш ё коҳиши истеҳсоли он ба ҳаҷми умумии истеҳсол ва нархи мол таъсири назаррас намерасонад [5].

Фарқияти қиддӣ дар мавриди монополисти соф баромад мекунад, ки нархро назорат мекунад: корхона аз болои нарх назорат мекунад, зеро он ҳаҷми умумии истеҳсоли молро идора менамояд. Ҳангоми поёнравии қачхаттаи тақозо ба маҳсулоти худ, монополист метавонад аз миқдори маҳсулоти пешниҳодгардида истифода намуда, нархро тағйир диҳад.

Рақобати монополистӣ чунин вазъи бозорро дар назар дорад, ки дар доираи он шумораи нисбатан зиёди истеҳсолгарони хурд маҳсулоти монандро пешниҳод мекунанд. Маҳсулот метавонад ҳам аз рӯи сифат, ҳам аз рӯи борпеч ва ё дар асоси ҷойгиркунию дастрасӣ тафриқа карда шавад. Нарх дар чунин бозорҳо бо дарназардошти сохтори бозор, нархи рақибон ва хароҷоти худии истеҳсолӣ ташаккул меёбад [13].

Дар бозори олигополӣ миқдори ками корхонаҳо фаъолият доранд. Дар чунин шароит, аз ҳама бештар ҳамоҳангсозии фаъолият ҳангоми муқаррар намудани нархҳо истифода мешавад. Бисёр вақт дар чунин бозор нарх дар муқоиса бо сатҳи нархҳои корхонаҳои пешсаф муқаррар мешавад.

Муаллифони ин нуктаи назар чунин мешуморанд, ки монополистҳои соф, олигополистҳо ва рақибони монополистӣ хислатҳои умумӣ доранд: ҳар яке аз онҳо дарк менамоянд, ки қарорҳои ӯ дар истеҳсоли маҳсулот ба нарх таъсири назаррас мерасонад. Бо ибораи дигар, ҳар яке аз онҳо метавонад миқдори маҳсулоти фурӯхташавандаро бо

нишондиҳандаҳои мазкури тақозо, танҳо бо роҳи паст намудани нарх зиёд намояд. Ҳамаи чор намуди сохтори бозор, бо сатҳи муайяни таъсиррасонӣ ба нархҳо тавсиф мешаванд.

Ҳамзамон бояд қайд кард, ки аксари муҳаққиқон моҳияти рақобатро дар вобастагӣ бо бозори фурӯшанда баррасӣ менамоянд. Дар баробари ин, ташаккули бозори молҳои истеъмолий ва рушди муносибатҳои рақобатӣ дар он хусусияти муайян дорад, ки бо аҳамияти аввалиндараҷа ва гуногунии маҳсулоти дар он фурӯхташаванда вобастагӣ дорад.

Концепсияи рақобат дар бозори молҳои истеъмолий дар қорҳои илмӣ профессор Т.И. Николаева ва Н.Р. Егорова баррасӣ гаштааст [8].

Нуктаи назари сеюми функционалӣ, нақши рақобатро дар маҷмӯъ барои тамоми иқтисодиёт ифода мекунад. Й. Шумпетер, дар доираи назарияи рушди иқтисодии худ, рақобатро чун нерӯи пешбарандаи рушд, мусобикаи байни усулҳои кӯҳна ва навоарӣ муқаррар намудааст. Одатан навоариҳо аз тарафи бозор шубҳанок қабул мешавад, вале агар навоарон онро амалӣ карда тавонанд, пас механизми рақобат аз бозор қорхонаеро, ки технологияҳои кӯҳна истифода мебарад, берун мекунад [17].

Барандаи Ҷоизаи нобелӣ дар соҳаи иқтисод дар соли 1974, олими австриягӣ Фридрих А. Фон Хайек, рақобатро ҳамчун чараён баррасӣ менамояд, ки тавассути он одамоне донишҳои зарурии иқтисодиро ба даст меоранд ё таҳвил мекунанд [12].

Аз нуктаи назари функционалӣ, рақобат дар бозори молҳои истеъмолий дар худ ҳамкориҳои равандҳои рақобатӣ ва қонё гардонидани тақозоро муттаҳид месозад.

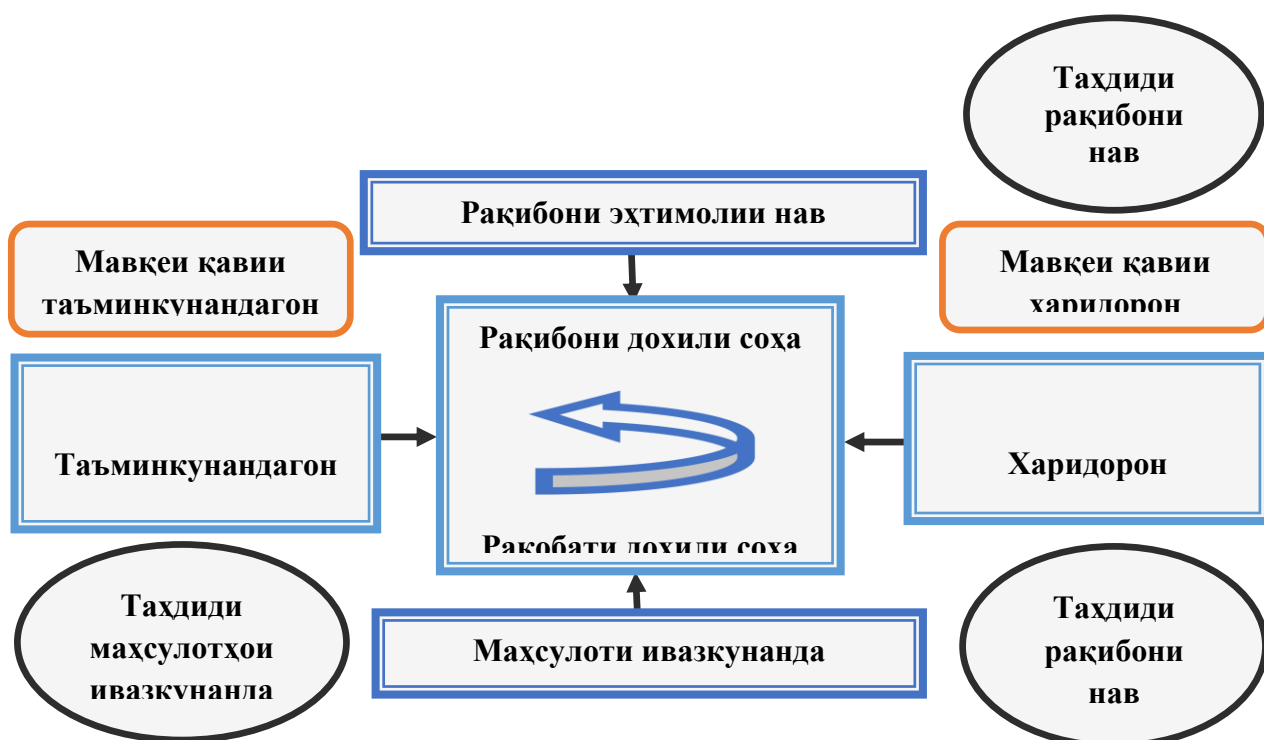
Дар шароити иқтисодиёти бозорӣ, қонё гардонидани тақозои истеъмолгарон бевосита аз ҳаҷм ва сохтори тақозо ба молҳои истеъмолий вобаста аст. Дар робита ба ин, ба андешаи мо, аз ҳама мафҳуми муносиби рақобат-ин муборизаи соҳибқорон барои ҳаҷми маҳдуди тақозои истеъмолгарон мебошад, ки дар бахшҳои ба онҳо дастраси бозор амалӣ мешавад. Маҳз маҳдудияти тақозои харидорӣ қорхонаҳоро водор месозад, ки бо ҳамдигар рақобат намоянд.

Ба сифати воситаи рақобат – молу хизматрасонӣ баромад мекунанд, ки тавассути онҳо қорхонаҳои рақиб кӯшиш мекунанд, сазовори эътирофи истеъмолгарон шаванд ва маблағи онҳоро ба даст оранд.

М.Портер [9] панҷ омили (нерӯи пешбаранда) рақобатро чудо намудааст. **Расми 1.**

- мавҷудияти рақибони қорӣ;
- хатари пайдоиши рақибони нав;
- хатари пайдоиши ивазкуандаи мол;
- қобилияти истеъмолкунанда оид ба бастанӣ аҳд;

- қобилияти фурушанда оид ба бастанӣ аҳд.

Расми 1. Қувваҳои пешбарандаи рақобат ба гуфтаи М.Портер.

Азбаски муҳити рақобат на танҳо зерӣ таъсири муборизаи рақибони дохилисоҳавӣ ташаккул меёбад, барои таҳлили рақобат дар бозор тибқи модели М. Портер гурӯҳҳои зерини омилҳо ба ҳисоб гирифта мешаванд:

- мубориза байни фурушандагонӣ дар ин бозор рақобаткунанда - вазъият дар ин соҳа;
- рақобат аз ҷониби молҳои ивазкунанда - таъсири молҳои - ивазкунанда;
- таҳдиди пайдо шудани рақибони нав - таъсири рақибони имконпазир;
- мавқеи таъминкунандагон ва имкониятҳои иқтисодии онҳо - таъсири харидорон.

Ҳар яке аз омилҳои баррасишудаи рақобат метавонад ҳам аз рӯи самт ва ҳам аз рӯи аҳамият ба ҳолати соҳа таъсир расонад. Таъсири умумии онҳо бошад дар натиҷа хусусияти муборизаи рақобатро дар соҳа, ғоиданокии соҳа, мавқеи корхона дар бозор ва муваффақияти онро муайян менамояд.

Умуман, бояд қайд кард, ки таҳлили сохтор ва мундариҷаи нуқтаҳои назари гуногун зимни муайян кардани мафҳуми "рақобат" имкон дод, ки хулосаҳои зерин бароварда шаванд:

- мафҳуми мавҷудаи "рақобат" пурра ба талаботи системнокӣ ва маҷмӯӣ ҷавобгӯ нест, зеро танҳо яке аз бисёр ҷанбаҳои рақобатро дар соҳаи муайяни таҳқиқот тавсиф менамояд;

- якҷанд нуқтаи назар оид ба таърифи мафҳуми мазкур мавҷуд аст, ки ҳам дорои хусусиятҳои умумӣ ва ҳам фарқиятҳои назаррас мебошанд.

Вариант ва мафҳумҳои сершумори рақобатро дар бозор ҷамъбаст намуда, ворид намудани баъзе андешаҳои зарур меҳисобем.

Рақобат - ин раванди мусобиқаи байни субъектҳои хоҷагидорӣ бозорӣ мебошад, ки ҳамчун механизми танзими истеҳсолоти ҷамъиятӣ баромад мекунад. Рақобат бо ҳукуки мустақили ҳар як субъекти муносибатҳои бозорӣ дар татбиқи амалӣ кардани иқтисодии худ вобаста аст ва ин боиси зиддияти байни онҳо барои расидан ба мақсад аз

хисоби маҳдудкунии манфиатҳои дигарон мешавад. Рақобат як шакли бархӯрди субъектҳои бозори молҳои истеъмоли дар раванди татбиқи манфиатҳои иқтисодии онҳо мебошад.

Шартҳои номбаршуда дар ҳақиқат баробарҳуқуқии тамоми иштирокчиёни бозорро таъмин мекунад. Дар натиҷаи мавҷуд будани миқдори зиёди фурӯшандагон, ҳеҷ кадоме аз онҳо ба таври назаррас ба раванди бозор таъсир расонида наметавонанд ва шартҳои худро низ илқо карда наметавонанд. Фурӯшанда ва истеҳсолгари мол мавқеи худро дар бозори истеъмоли, танҳо бо роҳи паст кардани сатҳи хароҷот оид ба дар истеҳсоли мол ё баланд бардоштани сифати онҳо пурзӯр карда метавонанд.

Истеҳсолгари, ки хароҷоти истеҳсолиро кам мекунад, метавонад нархро ҳам арзон намояд ва дар ин маврид фоидаро нигоҳ дорад, ки ҳангоми фурӯши ҳар як воҳиди мол ба даст меорад. Ин боиси афзоиши ҳаҷми фурӯш ва фоида мешавад то он ҳолате, ки дигар субъектҳои ҳамин бозор низ нархро арзон намоянд.

Умуман, дар бозори истеъмоли намудҳои зерини рақобатро ҷудо намудан мумкин аст:

1. Рақобати комил (соф) - намуди бозори ғайриинҳисорӣ мебошад, ки дар он фурӯшандагон ва харидорон озодона хариду фурӯшро иҷро менамоянд. Ин намуди рақобат бо шартҳои зерин тавсиф мешавад:

- миқдори иштирокчиён он қадар бузург аст, ки ҳеҷ кадоме аз онҳо (ҳеҷ як гурӯҳ) ба равандҳои бозор, пеш аз ҳама ба сатҳи нарх, имконияти таъсиррасонӣ надоранд;

- моле, ки аз ҷониби ҳамаи фурӯшандагон дар бозор фурӯхта мешавад, якхела аст ва хизматҳо ҳам ба якдигар монанданд; яъне маълумот дар бораи вазъи бозор ба ҳама дастрас мебошад, ҳамаи фурӯшандагон ва харидорон дар бораи нарх, мол, тақозо, арза маълумоти якхела доранд ва ҳеҷ яке аз онҳо афзалият надоранд;

- бозор озод аст; ба харидорон ва фурӯшандагон ҳангоми воридшавӣ ва баромадан аз бозор ягон монеа вучуд надорад.

Мутобиқан ба шароити рақобати комил дар бозор ҳам фурӯшанда ва ҳам харидор бурд мекунад.

Аммо бояд эътироф кард, ки бозори комил - ин танҳо модели абстраксии рафтори воқеӣ мебошад.

2. Дар иқтисоди бозорӣ дилхоҳ бозор дар ин ё он дараҷа инҳисорӣ аст, бинобар ин дар он рақобати инҳисорӣ нақши назаррас дорад. Рақобати инҳисорӣ дар бозори истеъмоли сохторе мебошад, ки бо миқдори нисбатан зиёди фурӯшандагон фарқ мекунад, ки ба истеъмолагарон маҳсулоти бо ҳам монанд, вале ҳархеларо пешкаш мекунанд. Тафриқаи молҳои фурӯхташаванда дар ин маврид, асоси ташкили шароити мусоид барои фурӯш ва навсозии маҳсулот мебошад.

Дар бозори рақобати инҳисорӣ асосан принсипи гуногунии молҳо риоя карда мешаванд, ки онҳо аз ҷониби субъектҳои гуногун истеҳсол шудаанд. Агар ин молҳо ҳамдигарро ивазкунанда бошанд ва қобилияти қонё намудани эҳтиёҷи аниқро дошта бошанд, пас рақобати бозорӣ ҳангоми миқдори маҳдуди фурӯшандагон ба миён меояд ва аз соҳаи мусобиқаи субъектҳои бозорӣ ба соҳаи рақобати молҳои бозорӣ ва хизматрасонӣ мегузарад. Ҳар як субъекти бозори рақобати инҳисорӣ худро нисбатан мустақил ҳис мекунад. Дар ин маврид, ба сифати фишанги рақобат на танҳо нарх, балки сифати мол ва сатҳи сифати хизматрасонӣ баромад мекунанд, ки қобилияти ҷалб кардани истеъмолагаронро доранд.

3. Дар иқтисоди бозорӣ муосир рақобати олигополи маъмултарин эътироф шудааст. Дар чунин бозор одатан якчанд иштирокчиёни нисбатан бузург ва аз рӯи миқёс бо ҳам наздик баромад мекунанд. Нишонаи асосии фарқкунандаи олигополия – камшуморӣ ва маҳдудияти фурӯшандагони пешсаф дар бозор мебошанд. Дар ин бозори рақобат қарорҳои марбут ба муайян кардани нарх ва ҳаҷми истеҳсолот бо ҳам вобастаанд. Ҳар як истеҳсолкунандаи мол таъсири қарорҳои қабулкардаи рақибонро дарк менамояд ва бояд

онхоро дар рафтори худ дар соҳаи мазкур ба назар гирад. Маҳсулоте, ки дар ин бозор фурӯхта мешавад, метавонад ҳам якхела ва ҳам гуногун бошад.

Ҳатто агар дар бозори олигополӣ субъекте мавҷуд бошад, ки мавқеи махсуси пешсафиро ишғол мекунад ва ба он ҳиссаи зиёди фурӯш рост меояд, пас ҳиссаи боқимонда, ки ба дигар олигополистҳо рост меояд, таъсири онро дар бозор маҳдуд менамояд ва маҷбур мекунад, ки манфиатҳои рақибонро ба инобат гирад. Алоқамандии қарорҳо дар бозори истеъмолий, нархҳо ё дигар ҳукфармоиҳоро истисно мекунад, ё ба таври назаррас онро маҳдуд мекунад. Дар бозорҳои молии таъиноти истеъмолий олигополия васеъ паҳн нашудааст, ки бо доираи васеи тақозо ба мол аз ҷониби истеъмолагарон ва ҳам вариантҳои гуногуни ташкили истеҳсоли молҳои истеъмолий вобаста аст.

4. Монополияи мутлақ, ки дар доираи он бозорро қомилан як инҳисоргар идора менамояд. Он дорои нишонаҳои зерин мебошад:

- фурӯши молро як фурӯшанда амалӣ менамояд;
- мол аз он ҷиҳат нодир аст, ки ивазкунандаи ба худ монандро дар соҳаи қонеъ гардонидани тақозо надорад;
- фурӯшанда танҳо моли худро савдо мекунад.

Ин намуди бозор монанди бозори рақобати соф дар амали хоҷагидорӣ қариб, ки вонамехӯрад ва танҳо андешаи назариявӣ мебошад. Дар бозори молҳои истеъмолий чунин варианти рақобат аз рӯи мафҳум имконнопазир аст.

Бояд қайд кард, ки шароити ташаккули рақобат дар савдо аз дигар соҳаҳои фаъолияти бозорӣ фарқ мекунад. Муносибати анъанавӣ ба назарияи рақобат, ки ба шумораи фурӯшандагон ва гуногунии маҳсулоти пешниҳодшаванда асос ёфтаанд, рушди онро дар соҳаи мушаххаси фаъолият (одатан - соҳа) пешбинӣ мекунад, ки дар он маҳсулот барои қонеъ гардонидани тақозои муайян муқаррар шудааст.

Ба сифати субъектҳои рақобат дар савдо дар бозори истеъмолий намоёндагони соҳаҳои мухталифи иқтисодӣ баромад намуда, объектҳои рақобат - ҳазорҳо молҳои гуногун ва хизматрасониҳо мебошанд, ки маҷмӯи ниёзҳои инсониро қонеъ мегардонанд. Барои ошкор намудани хусусиятҳои рақобат дар савдои чакана, ба таври муфассал моҳияти мафҳуми "савдо"- ро баррасӣ менамоем.

Профессор Шершеневич Г.Ф., яке аз аввалин шуда, дар китоби дарсии худ "Ҳуқуқи савдо", ки соли 1914 чоп шудааст, мафҳуми зерини савдоро пешниҳод намудааст: "фаъолияти, ки ҳадафи миёнаравиро дар байни истеҳсолгарон ва истеъмолагарон дар раванди муомилоти неъматҳои иқтисодиро дорад. Вазифаи вай аз он иборат аст, ки неъматҳоро ба ҷойи зарурӣ ва дар вақти муайян дастрас намояд" [16].

Дар шароити иқтисодии давронӣ шӯравӣ, савдо, пеш аз ҳама, ҳамчун миёнарав дар байни истеҳсолгарон ва истеъмолагарон баррасӣ мегардид. Функсияи асосии савдо миёнаравӣ буда, ҳамчун намуди хизматрасонӣ баромад мекард.

Дар давраи шӯравӣ, дар шароити сиёсати мутамарказ, мавҷудияти низоми тақсимот ва нақшагирӣ, савдо ҳамчун "соҳаи хоҷагии халқ, ки муомилоти молии предметҳои истеъмолиро амалӣ менамояд" [3] ва чун фаъолият, ки ба "дастрас намудани молҳои истеъмолий аз истеҳсолгарон то ба истеъмолагарон бо роҳи хариду фурӯш" [14] шарҳ дода мешавад.

Сатҳи рушди иқтисодии кишвар, пеш аз ҳама, бо сатҳи рушди истеҳсолот, дар маҷмӯъ ва аз он ҷумла саноат муқаррар карда мешуд. Ба савдо мавқеи соҳаи ёрирасон дода мешуд, ки рушди онро истеҳсолот муайян менамуд. Фаъолияти савдо, пеш аз ҳама, аз мавқеи ҷуброни хароҷот барои истеҳсоли мол баррасӣ мегардид. Дараҷаи баланди рушди истеҳсолот аксар вақт қонеъ намудани ҳатто тақозои асосии қисми зиёди аҳолиро имкон намедод.

Аммо низоми идоракунии нақшавӣ, вобаста кардани корхонаҳои истеҳсолиро ба корхонаҳои савдои чакана ва яклухт дар назар дошт ва мустақилияти савдоро дар интиҳоби таъминкунандагони мол ва муайян намудани ҳаҷм ва сохтори молҳои фурӯхташаванда

ичозат намедод. Нархи маҳсулоти фурӯхташаванда аз хизматрасониҳо вобаста набуд ва аз рӯи нархнома муайян карда мешуд ва тақозои харидорон бо дарназардошти ҳадди ақали муқарраршуда муайян карда мешуд.

Вазифаи савдо ҳамчун *"пурра қонеъ гардонидани тақозои аҳолӣ"* муқаррар гардида буд, ки вобаста ба ҳаҷми истеҳсоли саноатӣ муқаррар ва ба нақша гирифта мешуд, на дар асоси ба инобат гирифтани механизми бозорӣ.

Дар шароити рушди муносибатҳои бозорӣ тағйири ақидаҳо оид ба мафҳум, моҳият ва вазифаҳои савдо ба миён омаданд.

Профессор Шерр И. Ф., савдоро ҳамчун мубодила муқаррар намуда, чунин мешуморад, ки барои он чунин нишонаҳо хос мебошад: а) ҷойивазкунии моликият (хариду фурӯш); б) иваз намудани ҷой (нақлиёт) ва в) ташкили захираҳо (анборҳо) [15]. Барои савдо *"ҷойивазкунии моликият"* хос аст, яъне ҷараёни ҳукукӣ, ки дар доираи он, ҳукуқи амволӣ ба объекти савдо ба шахси дигар мегузарад.

Тағйирёбии муқаррароти маконии арзишҳои молӣ-моддӣ дар натиҷаи амалиёти савдо бо истифодаи воситаи нақлиёт ё дигар воситаҳои ҳаракат хусусияти фарқкунанда аст, на ин ки хусусияти назарраси савдо. Вай, пеш аз ҳама, аз хусусият, табиати мол ва тақозои инсон вобаста аст.

Дар байни мафҳумҳои муосири савдо, таърифи аз ҷониби проф. Николаева Т.И. ва Егорова Н.Р. пешниҳодшуда нисбатан амиқ аст: *"савдо - ин шакли мубодилаи мол мебошад. Аз он ки мубодила - ин муносибатҳои иқтисодӣ аст, ки дар доираи он ивази маҳсули меҳнат бо ҷуброни баробарии он бо дигар маҳсули меҳнат рӯй медиҳад, пас савдо, ҳамчун намуди мушаххаси муносибатҳои иқтисодӣ ба миён меояд. Дар ин маврид, ба сифати заминаи пайдоиши муносибатҳои савдо, тақсими ҷамъиятии меҳнат ва мустақилияти иқтисодии истеҳсолгарон"* баромад мекунад [2].

Ҳамин тариқ, савдо - ин фаъолияти маҳсули одамон буда, бо амалишавии раванди хариду фурӯш алоқаманд аст ва маҷмуи амалиёти маҳсули технологӣ ва хоҷагидориро дар назар дорад, ки ба хизматрасонии раванди мубодила нигаронида шудааст.

Савдои молҳои истеъмолӣ хусусияти хоси худро дорад, ки дар самтҳои зерин ифода меёбад: дар равандҳои маҳсули савдою технологӣ (ҳангоми иҷрои корҳо оид ба харид, интиқол, қабул, нигоҳдорӣ, омодагӣ ба фурӯш, пешниҳоди хизматрасонӣ); дар хусусиятҳои меҳнати кормандони дорои омодагии касбӣ (маҳсус); дар технология ва ташкили хизматрасонии савдо ба аҳолӣ.

Маҳз дар раванди фурӯши мол, робитаи пурраи байни истеҳсолот ва истеъмол зоҳир мешавад ва сатҳи рушди истеҳсолот ошкор мегардад. Савдо раванди муттасилӣ ва самаранокии гардиши захираҳоро таъмин менамояд. Молҳоро то истеъмолгарон дастрас намуда, вай манфиатҳои ҳамаи иштирокчиёни мубодилаи молро амалӣ мегардонад. Бо воситаи шабакаҳои мустақим, пешбурди мол аз истеҳсолот ба истеъмолгарон иҷро мешавад ва бо шабакаҳои ғайримустақим хароҷоти истеҳсолгарон ба захираҳои истифодашуда ҷуброн карда мешавад. Дар ин маврид истеҳсолгарон фоида ба даст меоранд ва дар навбати худ, ҷамъият - даромади соф мегирад.

Маҳз савдо бо ёрии истеъмолгарон ҷой ва нақши ҳар як моли мушаххасро муқаррар менамояд. Савдо ба рушди рақобатпазирӣ дар соҳаи муомилоти мол муосидат менамояд ва тағйиротро дар сохтори истеҳсолот ошкор мекунад. Аз ин рӯ, вай раванди истеҳсолотро ҳавасманд мегардонад ва ба он самти мушаххасро муқаррар менамояд.

Функсияи асосии савдо - фурӯши мол мебошад. Ин функсияро мутобиқи назарияи классикии иқтисодӣ дар ду ҷанба баррасӣ кардан мумкин аст:

1) фурӯши арзиши истеъмолӣ, яъне расонидани моли мушаххас аз истеҳсолгарон то истеъмолгарон бо роҳи истифодаи чунин амалиёти технологӣ, ба монанди боркашонӣ, қабули мол тибқи миқдор ва сифат, қадоқкунӣ, борпечкунии мол ва ғайра;

2) амалӣ намудани арзиши мол, ки дар натиҷаи он моли мушаххас эътирофи умумӣ мегирад. Дар лаҳзаи хариду фурӯш шакли молии арзиш ба пул мубаддал мешавад, ва моле,

ки дар моликияти давлатӣ ё дигар шакли моликият қарор дошт, ба моликияти шахсии истеъмолагарон мегузарад.

Аз ҳамаи намудҳои имконпазири савдо, савдои чаканаро махсус қайд мекунем, ки он фурӯши молу хизматрасониҳо ба харидорон барои истифодаи шахсӣ, оилавӣ ва хонаводагӣ, ки бо фаъолияти соҳибкорӣ алоқаманд нест, мебошад [4].

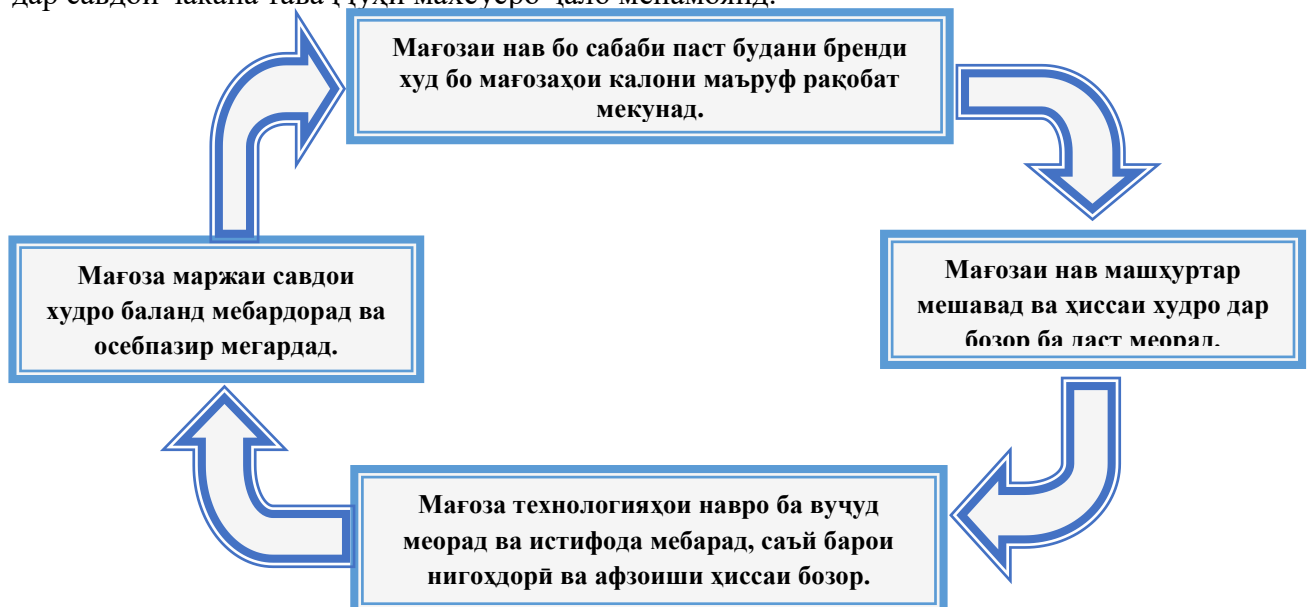
Дар шароити иқтисоди бозорӣ, рушди савдои чакана бо рақобат ва тағйироти он алоқаи ногусастанӣ дорад. Имконоти тағйироти рақобат чунин мешаванд:

- рақобат бо зиёд шудани миқдори корхонаҳои рақиб пурзӯр мешавад;
- рақобат вақте пурзӯр мешавад, ки ба корхонаҳои бузург дигар корхонаҳо ҳамроҳ мешаванд ва оид ба баровардани онҳо ба пешсафӣ тадбирҳои зарурӣ меандешанд;
- рақобат вақте қавӣ аст, ки тақозо ба мол тадриҷан афзоиш меёбад;
- рақобат вақте пурзӯр мешавад, ки шароити хоҷагидорӣ дар соҳа, корхонаро ба паст кардани нарх ё истифодаи дигар воситаҳои зиёд намудани ҳаҷми фурӯш водор менамояд;
- рақобат дар мавриде пурзӯр мешавад, ки агар хароҷоти харидорон хангоми гузариш аз истеъмоли як намуд ба дигар намуди мол на он қадар зиёд бошад;
- рақобат вақте пурзӯр мешавад, ки як ё якчанд корхонаҳо бо ҳиссаи воқеии худ дар бозор қаноатманд нестанд;
- рақобат дар мутаносибӣ ба афзоиши фоида аз қарорҳои муваффақи стратегӣ пурзӯр мешавад;
- рақобат вақте пурзӯр мешавад, ки хароҷот барои баромадан аз бозор зиёд аст ва монеаҳо баланд мебошад;

Дар шароити муосир рақобат дар савдои молҳои истеъмолий дорои чунин функцияҳои худ мебошад:

- а) ошкор ва ё муқаррар намудани арзиши бозорӣ мол;
- б) баробаркунии арзишҳои инфиродии тақсими фоида вобаста ба хароҷотҳои гуногуни меҳнат;
- в) танзими гузариши маблағҳо дар байни соҳаи савдою субъектҳои он ва истехсолот.

Якчанд назарияи ифодакунандаи раванди рушди муносибатҳои рақобатӣ дар савдои чакана вучуд доранд. Аз нигоҳи илмӣ аз ҳама бештар, назарияи "чархи савдои чакана", назарияи "алвонҷӯрии савдои чакана", назарияи "раванди диалектикӣ" ва "давраи ҳаётӣ" дар савдои чакана тавачҷӯҳи махсусро ҷалб менамоянд.

Расми 2. Назарияи "чархи савдои чакана"

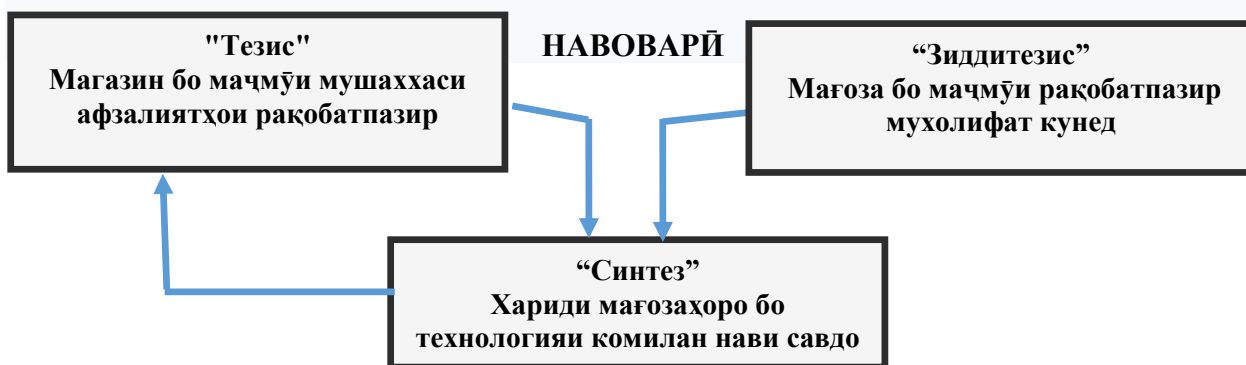
Профессор М. Мак Нейр (Malcolm P. McNair) назарияи "чархи савдои чакана"-ро таҳия кардааст (Расми 2).

Мак Нейр иддао мекунад, ки корхонаҳои нави савдои чакана, ки нав ба бозор роҳ ёфтанд ҳанӯз ба истеъмолагарон он қадар шинос нестанд ва аз ин рӯ, нархҳои паст ва даромади пастро муқаррар менамоянд. Ин стратегия имкон медиҳад, ки онҳо ба таври самаранок рақобат кунанд ва ҳиссаи муайяни бозорро соҳиб гардад. Аммо ба он андозае, ки корхонаҳои савдои чакана мавқеи устуворро пайдо мекунанд, онҳо бештар аз технологияи муосир истифода мекунанд, ки боиси афзоиши хароҷот ва сармоягузори мешаванд. Дар натиҷа, корхонаҳо нархҳоро баланд мекунанд, сатҳи даромадро зиёд мекунанд ва дар назди барои рақибони нав нисбатан заиф мегарданд.

Бояд қайд кард, ки на ҳамаи мутахассисон бо назарияи "ҷарҳи савдои чакана" розӣ ҳастанд. Масалан, С.Холландер (Hollander), яке аз мутахассисони варзидаи амрикоӣ дар соҳаи шабакаҳои чакана чунин мешуморад, ки мисолҳои бисёр мавҷуданд, ки ба ин назария мувофиқат намекунанд. Ӯ иддао дорад, ки пайдоиши марказҳои нав савдо дар баробари рушди шабакаҳои универсалӣ бар хилофи назарияи "ҷарҳи савдои чакана" мебошад. Холландер чунин мешуморад, ки бозори асосии намудҳои муосири савдои чаканаро гурӯҳи истеъмолагарони бо даромади миёна ва даромади зиёд ташкил медиҳад. Супермаркетҳо ва дигар шабакаҳои савдои муосир ба табақаҳои болоии иҷтимоӣ бо сатҳи баланди даромад пешбинӣ шудаанд.

Назарияи фалсафии "раванди диалектикӣ" бори аввал аз ҷониби Р. Гнет³ (Gist) пешниҳод шудааст ва аз рӯи андешаҳои Гегел асос ёфтааст. Тибқи назарияи Гегел "дилхоҳ ғоя дар ибтидо инкори худро ба миён меорад; комбинатсияи ғояҳои ибтидоӣ, ки "тезис" ном дорад, бо инкори он, ки "зиддитезис" ном дорад, "синтез"-ро пешкаш менамояд, ки ҳангоми такроршавии раванд ҳамчун тезис хизмат мекунад".

Т. Мароник (Thomas Maronick) ва Б. Уолкер (Bruce Walker) назарияи "раванди диалектикӣ"-ро нисбати рафтори рақибон дар савдои чакана татбиқ намудаанд. Аз нуқтаи назари рақобат, корхонаҳои савдои чакана бо истифода аз тактикаи "аз муҳолиф" мутобиқ мешаванд. Мағоза ба амали рақиб ақсуламал нишон медиҳад, барои гирифтани ғолиба, ки рақиб гирифтааст кӯшиш мекунад (Расми 3).

Расми 3. Назарияи рушди рақобат дар савдои чакана "раванди диалектикӣ"

Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки корхонаҳои савдои чакана, ба монанди молҳо, давраи муайяни рушдро аз сар мегузаронанд. Давраи ҳаётии корхонаҳои савдои чаканаро метавон шартан ба чор марҳила тақсим кард: воридшавӣ, афзоиш, камолот, таназзул. Воридшавӣ - марҳилаи хеле муҳими рушди корхонаҳои савдои чакана мебошад. Одатан, кӯшишҳои асосӣ ба паст кардани хароҷот равона мешавад. Навовариҳо дар соҳаи пешравию мағоза, маҳалли ҷойгиршавӣ, номгӯи молҳо, шакл ва усулҳои хизматрасонӣ ва ғайра имконпазиранд. Марҳилаи афзоиш, бо зиёдшавии назарраси ҳаҷми фурӯш, ғолиба, ҳиссаи бозорӣ тавсиф мешавад. Марҳилаи камолот - ҳиссаи бозор бетағйир мемонад ва ғолибаи корхона дар натиҷаи пурзӯр намудани рақобат кам мешавад. Ҳарчанд марҳилаи таназзул (заифшавӣ) ногузир аст, имконияти воқеии "ба таъхир андохтан"-и он ба мӯҳлати нисбатан дертар мумкин аст. Дар ин ҳолат, бояд бештар саъю кӯшиш барои тамдиди марҳилаҳои

босуръати рушд ва камолот равона гардад. Тачриба нишон медиҳад, ки давраи ҳаёти корхонаҳои савдои чакана беш аз пеш кӯтоҳтар мешавад.

Ҳамин тариқ, дар савдои чакана, рақобати сохторҳои бозорӣ барои дарёфт намудани харидори худ ва имконияти фурӯши моли худ бо шартҳои нисбатан муфид амал мекунад.

АДАБИЁТ

1. Адам Смит. Исследование о причинах богатства народов. Modern Library Edition, 1937, p. 423.
2. Егорова Н.Р. Николаева Т.И. Экономика отрасли: торговля потребительскими товарами: Учеб. пособие, - Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. экон. ун-та, 2004. - 262 с.
3. Иваницкий В.И. Экономика советской торговли. М: «Экономика», 1990, с. 3.
4. Леви М., Вейтц Б.А. Основы розничной торговли: Пер.сангл.СПб.: Питер, 2001. - с. 17.
5. Макконел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. - Киев: Хагар - Демос. - 1993.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Соч.2-е изд. Т.25 ч.1. с.413.
7. Мариншоев М.М., Султонов З.С. Исследование подходов к оценке качества услуг предприятий розничной торговли // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2019. №4(29). - С. 90-103.
8. Николаева Т.Н., Николаева Н.А. Фирменная торговля производственных предприятий и ее значение в развитии потребительского рынка крупного города// Маркетинг в России и за рубежом. - 2000. - Я22. - с.67-75.
9. Портер Майкл. Конкуренция.: Пер.с англ. М.: Издательский дом «Вильяме», 2003. - с.496: ил.-Парал.тит.англ.
10. Портфель конкуренции и управление финансами/ Под ред. Ю.Б. Рубина. - М.: «СОМИЕНТЕК», 1996. - 736 с.
11. Султонов З. С., Саидова М.Х., Табарова Д.А. Направления и механизмы развития инфраструктурного обеспечения предпринимательства в Республике Таджикистан// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. №3(28)-2019. - С.43-47.
12. Хайек Ф.А. Общество свободных. Oversias Publications Inter change Ltd, London 1992.- с. 105.
13. Шаропов Ф.Р. Управление социально-экономическим развитием розничной торговли: Монография / Шаропов Ф.Р. Под редакцией д.э.н., профессора С.Х. Хабибова – Душанбе: «Ирфон», 2018. -280 с.
14. Шевичева В.Ф., Шербина В.Ф. Материальное и идеальное в общественном воспроизводстве. Л., 1984.
15. Шерр И.Ф. Учение о торговле/Пер.с нем. в2-х кн.-М.: Перспектива, 2003.
16. Шершеневич Г.Ф. Учебник торгового права. — Москва, Московское научное издательство, 1919 г.
17. Шумпетер И. Теория экономического развития. - М., 1982. - с. 169.

Восиева Ф.К.

БИБЛИОТЕЧНЫЕ УСЛУГИ И ИХ КЛАССИФИКАЦИИ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ

В статье рассмотрены библиотечные услуги, их понятие и место в системе услуг. Выделены платные и бесплатные услуги, осуществлена классификация библиотечных услуг. Дана оценка расширение доступности информации для различных категорий населения на основе повышения роли библиотек как стабилизирующего социального фактора, обеспечивающего социальную безопасность, социальную устойчивость, а также дана характеристика оказываемых библиотечных услуг в условиях цифровизации экономики.

Ключевые слова: библиотека, библиотечные услуги, классификация, цифровизация, платное обслуживание

Восиева Ф.К.

ХИЗМАТРАСОНИИ КИТОБХОНА ВА ТАСНИФИ ОНҲО ДАР ШАРОИТИ МУНОСИБАТҲОИ БОЗОРӢ

Дар мақола хизматҳои китобхонаҳо, мафҳум ва ҷойгоҳи онҳо дар системаи хизматрасонӣ баррасӣ шудааст. Хизматрасониҳои пулакӣ ва ройгон муайян карда шуданд ва ҳадамоти китобхона тасниф карда шуданд. Густариши дастрасии иттилоот барои категорияҳои гуногуни аҳоли дар асоси баланд бардоштани нақши китобхонаҳо ҳамчун омили устувори иҷтимоӣ, ки амнияти иҷтимоӣ, устувори иҷтимоиро таъмин менамояд, инчунин хусусияти хизматрасонии китобхонаҳо дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт арзёбӣ карда мешавад.

Вожаҳои калидӣ: китобхона, хизматрасонии китобхона, тасниф, рақамисозӣ, хизмати пулакӣ

Vosieva F.K.

LIBRARY SERVICES AND THEIR CLASSIFICATIONS IN THE CONDITIONS OF MARKET RELATIONS

The article discusses library services, their concept and place in the service system. Paid and free services have been identified, and library services have been classified. An assessment is made of the expansion of the availability of information for various categories of the population on the basis of an increase in the role of libraries as a stabilizing social factor that ensures social security, social sustainability, and also a characteristic of the library services provided in the context of the digitalization of the economy.

Key words: library, library services, classification, digitalization, paid service

В условиях цифровизации экономики значительно возрастает роль библиотечных услуг и библиотеки занимают ведущее место в системе нравственного воспитания и формирования, и развития человеческого капитала. Анализ рыночных отношений показывает, что услуга является важным элементом библиотечного маркетинга, который имеет различные определения. Библиотечную услугу следует рассматривать как понятие обмена, то есть библиотеки предоставляют услуги населению, и они обменивают свое

свободное время на такие услуги, которые удовлетворяют их спрос. Важно заметить, что маркетинг в основном способствует спроса населения в библиотечных услугах в условиях усиления роли рыночных услуг.

На основе изучения различных источников установлено, что понятие «библиотечная услуга» наблюдается с конца 70-х годов прошлого века, а успешно используется в середине 80-х годов прошлого века и данный вопрос рассматривается в работах [5, 6].

На основе изучения указанных работ выявлено, что «библиотечная услуга» является результатом деятельности библиотеки, и удовлетворяет конкретную потребность человека. Мы считаем, что следует согласиться с автором работы [6] и под этой услугой понимаем «потребительскую стоимость, обладающую способностью удовлетворить спроса клиента в услугах библиотеки». Также считаем, что библиотечная услуга является «результат конечного труда библиотечных работников полезный эффект труда, направленный на удовлетворение культурных, интеллектуальных, духовных потребностей человека». Это определение показывает важность удовлетворения потребности человека путем предоставления библиотечных услуг с высокого качества.

На основе изучения [3] выявили, что содержание услуги надо рассматривать, как заложенную в запросе и удовлетворяемая библиотекой реальную потребность посетителя. Вместе с тем не забывать о том, что по своему содержанию эти услуги соответствуют или не соответствуют спросу потребителя, их ожиданий в реальном периоде времени.

В период проведения экономических реформ и насыщения рынка услугами и удовлетворения потребительского спроса, важным считается поиск внебюджетных источников финансирования, что способствовало внедрению в практике библиотек оказания платных услуг, согласно новых регламентирующих актов, а затем при принятии закона в библиотечной деятельности.

Анализ законодательной базы Республики Таджикистан показывает, что в этих документах намечается развитие системы бюджетного финансирования; ее сочетание с развитием платных услуг, выполнению договоров с другими потребителями. Использование платного предоставления библиотечных услуг давал возможность аппарату управления библиотек решать бюджетно-финансовые и производственно-хозяйственные вопросы, развивать предпринимательству и удвоить перечень оказываемых потребителям библиотечных услуг.

В процессе исследования важным считаем классификацию библиотечных услуг. Анализ показывает, что важней классификации библиотечных услуг дается в работе [1] и их классифицируют как по форме, удовлетворения спроса и по социально-экономическим признакам Используя эти признаки мы выделяем такую классификацию библиотечных услуг по их назначению и способу осуществления (таблица 1).

Таблица 1

Существующая классификация библиотечных услуг

№ пп	Наименование услуги	Характеристика услуг
1.	Услуги производственного характера	Эти услуги обеспечиваются формированием фондов (комплектование, научная и техническая обработка, хранение), созданием справочно-поискового аппарата и его ведением, организацией системы общих и специализированных читальных документов по телефону; копировально-множительными работами; изготовлением с первичных документов копий в буклетной форме,

		микроизображений по заказам абонентов; изготовлением и предоставлением абонентам библиотеки бланочной документации (абонентские требования, бланки заказов на копирование и т.п.).
2.	Транспортные и эксплуатационные услуги	Включают: централизованный прием абонентных требований на первичные документы и их распределение (направление) по книгохранилищам; централизованная доставка первичных документов из книгохранилищ абоненту библиотеки; централизованная отправка по почте первичных документов и их копий (микроизображений) иногородним абонентам; централизованное перенаправление запросов абонентов библиотеки для исполнения в другие библиотеки.
3.	Информационно-справочные услуги	Включают: справочные, связанные с посещением и требованиями в библиотеке абонентов, ориентирующие их в порядке и правилах обслуживания в библиотеке, ее отделениях, а также в других библиотеках (устные консультации, печатные проспекты, путеводители и т.п.); рекламные: распространение сведений о целях, задачах и функциях библиотеки; популяризация мероприятий, проводимых на территории библиотеки (плакатная и другая издательская продукция, объявления и сообщения в газетах и журналах, по радио и телевидению); книго-информация.
4.	Услуги – библиографической деятельности	Включают: справочно-библиографические: (выдача справок на устные и письменные запросы абонентов библиотеки, методические консультации); информационно-библиографические (подготовка к выпуску библиографических материалов различного целевого и читательского назначения, бюллетеней и списков новых поступлений, печатных указателей литературы; избирательное распространение информации (в бумажной форме и на магнитной ленте); услуги по пропаганде библиографических знаний и методов библиотечно-библиографической работы.
5.	Услуги, связанные с пропагандой достижений науки, техники и передового производственного опыта	Включают: показ книг, периодических и других изданий, поступивших в библиотеку (выставка новых поступлений); показ литературы из фонда библиотеки, систематизированной по тематике (тематические выставки); устная популяризация новейших достижений отечественной и зарубежной науки, техники, производства

		(лекции, обзоры (беседы, консультации ученых и инженеров).
б.	Социально-бытовые услуги	Включают: обслуживание в гардеробе (хранение верхней одежды, портфелей, сумок и другой ручной клади); обслуживание в буфете, столовой библиотеки; предоставление помещений для отдыха и личной гигиены.

Источник: составлено автором на основе Арзуханов А.С. Услуги системы библиотечного обслуживания / А.С. Арзуханов // Науч.и техн. б-ки СССР. 1984. – №10. – С. 12–19; Басов С.А. Роль библиотеки в формировании регионального социально-культурного пространства: сб. науч. тр. / ГПНТБ СО РАН; отв. Ред. Е.Б. Артемьева. – Новосибирск, 2009. – С. 3-23.

Нами установлено, что детальная классификация дается в работе [2 и 3]. Различают документальные, коммуникативные и сервисные библиотечные услуги. Также библиотечные услуги бывают (рис.1).

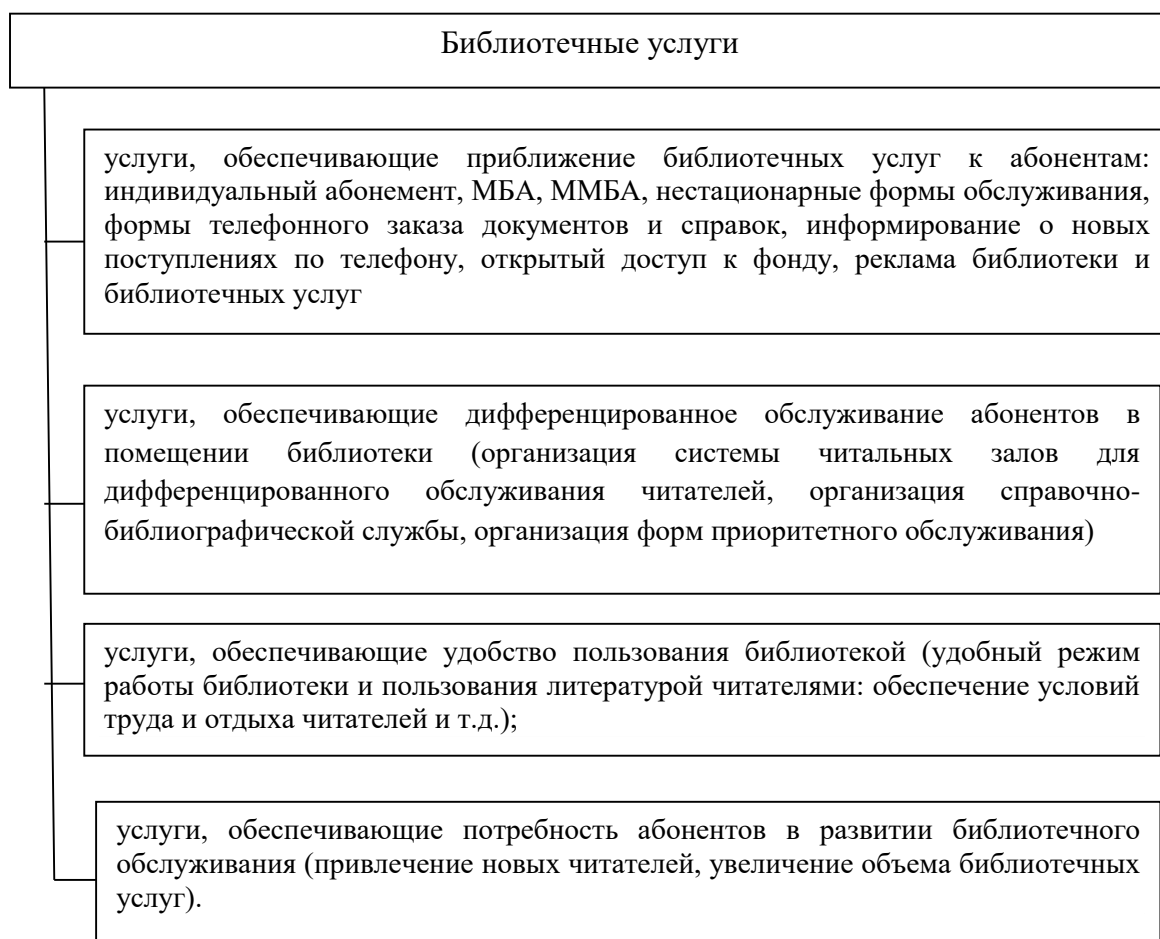

Рисунок 1- Классификация библиотечных услуг (составлено автором на основе [4])

Согласно рис.1 данную классификацию можно использовать для осуществления рекламной деятельности, составление отчетов, а также проведения маркетинговых исследований и новых разработок. Также данную классификацию можно использовать при рекламе, составление отчета, организации планирования маркетинговых исследований и другие.

Выделяют набор бесплатных библиотечных услуг, а также коммуникационно-информационных, образовательных и рекламно-посреднических, справочно-консультационных и сервисных услуг. В новых условиях значительно возрастает роль

информационных услуг, а также организации «День специалиста», «День открытых дверей» и др.

Важным в новых условиях считается предоставления образовательных услуг: обучение компьютера, изучению иностранных языков и другие. Кроме того, следует оказания прикладных услуг, как нового компонента оказания библиотечных услуг. Также целесообразно считаем выделение развивающих услуг: «доступ абонентов к новым поступлениям; выездные тематические выставки-просмотры; выездные выставки новых поступлений; платные кружки и др.».

Следует выделить рекламно-посреднические и консультационные библиотечные услуги, а также коммуникативные и сервисные услуги. На данном этапе развития библиотечных услуг возрастает роль технического дизайна, современного компьютерного оборудования, средства дистанционного обучения и Интернета. Успешно сейчас развиваются услуги ксерокопирование, аренда, бронирование и реставрация книг и др. Формируются новые виды нематериальных услуг путем создания клубов по интересам, беседы с абонементами, проведение различных конкурсов, круглых столов и др. С другой стороны, учитывая указанные признаки в библиотеке, прогнозируют оказываемые новые услуги на платные или бесплатные основы для индивидуальных и коллективных пользователей.

Опыт организации работы библиотеки в Республике Таджикистан показывает, что в настоящее время наблюдается их дифференциация, создаются деловые библиотеки, библиотеки духовной литературы, семейные и библиотеки по различным современным направлениям.

Таким образом, следует отметить, что совершенствование системы оказания библиотечных услуг способствует развитию личности, формированию человеческого капитала, а также созданию необходимых условий для развития экономики и улучшения жизни населения Таджикистана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арзуханов А.С. Услуги системы библиотечного обслуживания / А.С. Арзуханов // Науч.и техн. б-ки СССР. 1984. – №10. – С. 12–19.
2. Басов С.А. Роль библиотеки в формировании регионального социально-культурного пространства: сб. науч. тр. / ГПНТБ СО РАН; отв. Ред. Е.Б. Артемьева. – Новосибирск, 2009. – С. 3-23.
3. Дворкина М.Я. Библиотечное обслуживание: Новая реальность. -М.: Издательство Московского государственного университета культуры и искусств, 2003. -48с.
4. Дворкина М.Я. Что представляет собой библиотечная услуга /М.Я. Дворкина // Сов.библиотековедение, 1990. – №1. С. 20–26.
5. Столяров Ю.Н. Библиотека: структурно-функциональный подход /Ю.Н. Столяров. - М.: Книга, 1991. -255 с.
6. Шадрина Ж.С. Основы экономики библиотечной деятельности/ Ж.С. Шадрина. -СПб.: ЛГИК, 1983. -64 с.

Ҳабибов С.Х., Валиев Н. Ш.

СТРАТЕГИЯИ РУШДИ УСТУВОРИ СОҲИБКОРИИ ХУРД ДАР САВДОИ ЧАКАНАИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар шароити иқтисодиёти кунунӣ истифодаи ояндабинии рушди стратегӣ барои давраи дарозмуддат аҳамияти муҳимро касб кардааст. Вобаста бо ин, дар мақолаи мазкур муаллифон ба таҳия ва асосноккардани зарурати рушди стратегии соҳибкории хурд дар савдои чаканаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи дарозмуддат барои солҳои то 2030 тавачҷуҳи махсус зоҳир кардаан, ки ба натиҷаҳои таҳлили иқтисодӣ ва пешгӯиҳо барои давраи оянда бо ҳисобҳои риёзӣ-иқтисодӣ асоснок карда шудааст. Фаъолияти инкишофи босуръати шакли намудҳои соҳибкорӣ аз он ҷумла соҳибкории хурди инноватсионӣ омили пурқудрат дар ҳалли вазифаҳои таъмини рушди устувори иқтисодӣ, таъсис додани ҷойҳои нави корӣ, ғанигардонии буҷети давлатӣ ва буҷетҳои маҳаллӣ, бо ин васила баланд бардоштани сатҳи сифати зиндагии мардум маҳсуб мешавад. Аз ин ҷост, ки имрӯз зарурат ба миён омадааст, ки рушди ин бахши ояндадор ва тақдирсози ҷумҳуриро дар асоси таҳия намудани стратегияи рушди соҳибкории хурдро дар савдои чакана анҷом дода, самтҳои афзалиятнокки онро муқаррар ва асоснок пешниҳод кардан ба талаботи замони муосир мувофиқ мебошад, ки дар он мазмун ва муҳтавои ин тадбири судманд дар мақола аз назари илму амали иқтисодӣ асоснок гардидааст.

Калидвожаҳо: савдои чакана, соҳибкории хурд, соҳибкории инфиродӣ, соҳибкори хусусӣ, таҳия, стратегия, давраи дарозмуддат, рушди устувор, самтҳои афзалиятнок.

Ҳабибов С.Х., Валиев Н. Ш.

СТРАТЕГИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ МАЛОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РОЗНИЧНОЙ ТОРГОВЛЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В условиях современной экономики актуальным является использование метода обоснования стратегического развития на долгосрочную перспективу. В связи с этим, авторы в данной статье уделили особое внимание на необходимость разработки и обоснования стратегического развития малого предпринимательства в розничной торговле Республики Таджикистан на долгосрочный период до 2030 года на основе результатов проведенного нами анализа и прогноза на долгосрочную перспективу. Последовательное развитие форм и видов предпринимательства, в том числе малого инновационного предпринимательства, является мощным фактором в решении задач обеспечения устойчивого экономического роста, создания новых рабочих мест, пополнения доходов государственного бюджета и местных бюджетов, тем самым, повышения уровня жизни населения. Таким образом, в сложившиеся условиях назрела необходимость в разработке стратегии устойчивого развития малого предпринимательства и ее приоритетных направлений в розничной торговле республики на перспективу. В статье обосновывается содержание отмеченной стратегии с позиции экономической науки и хозяйственной практики.

Ключевые слова: розничная торговля, малое предпринимательство, индивидуальное предпринимательство, частное предпринимательство, разработка, стратегия, долгосрочно, устойчивое развитие, приоритетные направлений.

Habibov. S.H., Valiev N.SH.

**STRATEGY OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF SMALL BUSINESSES IN
RETAIL TRADE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN**

In the conditions of the modern economy, it is relevant to use the method of substantiating strategic development for the long term. In this regard, the authors in this article paid special attention to the need to develop and justify the strategic development of small business in the retail trade of the Republic of Tajikistan for the long term until 2030 based on the results of our analysis and forecast for the long term. The consistent development of forms and types of entrepreneurship, including small innovative entrepreneurship, is a powerful factor in solving the problems of ensuring sustainable economic growth, creating new jobs, replenishing the revenues of the state budget and local budgets, thereby increasing the living standards of the population. Thus, in the current conditions, there is a need to develop a strategy for the sustainable development of small business and its priority directions in the retail trade of the republic for the future. The article substantiates the content of the noted strategy from the standpoint of economic science and economic practice.

Key words: retail trade, small business, individual business, private business, development, strategy, long-term, sustainable development, priority areas.

Таҳия ва асоснок намудани стратегияи рушди фаъолияти соҳибкории хурд масъалаи муҳими замони муосир дар шароити татбиқи амалии афзалиятҳои иқтисоди бозорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Истифодаи роҳи равиши стратегӣ дар ин бахши иқтисодиёти кишвари соҳибистиклол дар солҳои сипаригашта тамоюли умумии мусбат пайдо карда бошад ҳам, вале то имрӯз дар пешбурди соҳибкории хурд дар соҳаҳои воқеии иқтисодиёт, аз ҷумла дар савдои чакана ва хизматрасонӣ дар бахши сайёҳӣ монеаҳои ҷиддӣ ҷой доранд, ки бояд зина ба зина ҳаллу фасли худро дар асоси принципҳои поягӣ ва услуби комплексӣ ёбанд.

Ҳукумати Тоҷикистон рушди бахши хусусӣ ва сармоягузорию дар стратегияи рушди дарозмуддати худ яке аз афзалиятҳои асосии сиёсати иқтисодӣ муайян карда, ба он пайваста таваҷҷуҳи хоса зоҳир менамояд [2. С. 17].

Стратегия ва таҳияи асосноки он имконият медиҳад, ки миссия ва вазифаҳои асосии он бо дарназардошти муҳлати муайян ва сарчашмаҳои бо маблағ таъмин кардани барномаҳои мақсадноки давлатию сектори хусусии соҳибкории хурд, ҳамчун фаъолияти иқтисодии бартаридор ва манфиатноку ояндадор бомаром авҷи афзоиш касб намояд [3]. Дар ин самт, Ҳукумати Тоҷикистон дар ояндаи дарозмуддат то солҳои 2030-м, аз ҷумла миёнамуддат ва кӯтоҳмуддат ба рушди босуботи соҳибкории хурд ва шаклҳои асосии он-соҳибкории шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкории инфиродӣ ғамхорӣ зоҳир намуда, ба тариқи дастгирии ҳуқуқӣ, ташкилӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии шароити мусоид фароҳам овард [4. С.87].

Таъмини озодии фаъолияти соҳибкории хурд дар доираи риояи қонуну меъёрҳои ҳуқуқӣ, ҳуқуқи соҳибкорон новобаста аз шакли моликият ва таъмини кафолат аз ҷониби Ҳукумати Тоҷикистон мебошад.

Соҳибкории хурд дар бахши савдои чакана танҳо дар ҳамаҷониба самаровар рушд мекунад, агар кулли кормандону зердастон ва бо дастгирии давлат фаъолият намояд. Дар иртибот бо ин, ҳамоҳангии ин шакли соҳибкорӣ бо идораю сохторҳои танзимкунандаи давлат воқеӣ гашта, ҳамкорӣ соҳибкорони хусусӣ бо давлат дар асоси шарикӣ судманд барои ҳарду ҷониб амалӣ гардад. Дар ин бобат, давлат бояд даҳолату меъёрҳои танзимгарӣ дар ҷорҷубаи муайяни зарурӣ гузаронад. Механизмҳои танзимгарии давлат нисбат ба ин

сектори ояндадор ҳарчи бештар дар шакли фаҳмо ва дар фазои ҳамавасмандкунанда гузаронад, ки ба мазмун ва муҳтавои сиёсати иқтисодии давлат ҷавобгӯ бошад [5. С.47].

Дар таҳия ва истифодаи раванди стратегияи рушд, яке аз масъалаҳои поягӣ муайян кардани миссияи субъектҳои соҳибкории хурд дар савдои чакана маҳсуб мешавад.

Миссияи стратегӣ – бунёд ва ташаккули бахши рақобаттавонии соҳибкории хурд, ки рушди босуръати иқтисодӣ ва баланд бардоштани сатҳи босифати хизматрасониҳои савдо ва хӯроки умумиро барои давраи дарозмуддат, аз ҷумла миёнамуддат ва як сол муайян менамояд.

Миссия дар асл фалсафӣ ё рисолати олии корхонаи хурд ва дигар субъектҳои хоҷагидорӣ бояд хеле пурмазмун таҳия ва асоснок гардад. Миссияи субъектҳои соҳибкории хурд дар навбати аввал бо ҳадафи асосӣ ва вазифаҳои мушаххас бояд таҳия карда шавад.

Ҳадафи асосии стратегия – рушди афзалиятдори соҳибкории хурд дар самти хизматрасонӣ ба аҳоли, аз ҷумла соҳибкории хурди инноватсионӣ ва рушди босуръати онро муайян мекунад.

Барои амали намудани ҳадафи асосии стратегияи зикршуда ҳалли вазифаҳои зерин ва ҳаллу фасли пай дар пайи онҳо аҳаммияти муҳим пайдо мекунад:

- муҳайё сохтани шароити мусоид нисбати рушди рақобаттавонии субъектҳои соҳибкории хурд дар бозори молҳои истеъмоли ва хизматрасонӣ ба аҳоли дар заминаи ташкили фаъолияти самараноки савдои чаканафурӯшии мол ва таъмини сифати баланди хизматрасонии ҷавобгӯ ба талаботи замона будаи корхонаҳои ин бахши иқтисодӣ;

- ба роҳ мондани рушди босуботи низоми танзим ва дастгирии давлатӣ, ҳавасмандгардонии фаъолияти соҳибкории хурд бо ҳамкории судманд бо субъектҳои миёнабузурги соҳибкорӣ ва дар ин замина таҳия ва ба тасвиб расонидани қонунгузорӣ оид ба рушди бомароми фаъолияти соҳибкории хурд дар савдои чакана;

- ташкили нақша – чорабиниҳои заруртарин барои баланд бардоштани сатҳи самаранокии фаъолияти иқтисодии субъектҳои соҳибкории хурд;

- васеъ намудани имконият ва ҳуқуқи корхонаҳои хурду миёна нисбати иҷрои супоришҳо ва хариду фурӯши молҳои истеъмоли, истифодаи хизматрасониҳои субъектҳои соҳибкории хурд, аз ҷумла хусусӣ дар Тоҷикистон;

- ҳавасмандгардонии аҳоли ба маҳсулоти босифат ва хизматрасониҳои субъектҳои сектори соҳибкории хурд дар ҳудуди Тоҷикистон бо роҳи баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнати кормандон, сатҳи сифати хизматрасонӣ ба аҳоли ва табиғоти фаъолияти судманди ин бахши муҳими иқтисодӣ;

- рушди инфрасохтори дастгирии давлатӣ ва ҷамъиятии субъектҳои соҳибкории хурду миёна, ки ҳамзамон ба фаъолияти инноватсионӣ мусоидат мекунад, самти афзалиятноки стратегӣ маҳсуб мешавад;

- истифодаи самаранокии низоми ҳамкории бевоситаи субъектҳои соҳибкории хурд бо корхонаҳои нисбатан бузург дар заминаи механизми ҳуқуқӣ ва ташкилӣ – иқтисодӣ “Фрайчайзинг”;

- ташкил додани низоми дастгирии давлатии фаъолияти соҳибкории хурду миёна нисбати рушди фаъолияти содиротии субъектҳои соҳибкории хурд;

- таъмини дастгирии субъектҳои соҳибкории хурд тариқи сарчашмаҳои давлатӣ ва маблағҳои муштарии фондҳои муштаракӣ давлатию хусусӣ;

- ҳавасмандгардонии бонкҳои тичоратӣ ва дигар ташкилотҳои ғайрибонкӣ дар бобати васеъ намудани имкониятҳои қарздиҳии имтиёзнокии субъектҳои хурд ва соҳибкории инфиродӣ дар ҳалли масъалаи бо имтиёзҳои маҳсуси назаррас ҷудо намудани қарзҳои бонкӣ;

- рушди ҳамкории субъектҳои соҳибкории хурд бо давлат дар бобати ҳаллу фасли лоиҳа ва барномаҳои муштарак, инчунин лоиҳаҳои инфиродии инноватсионӣ;

- рушди маблағгузори даразмуддат барои таъмини эҳтиёҷи рушди фаъолияти корхонаҳо соҳибкорони инфиродӣ;
- рушди хизматрасониҳои лизингӣ ва факторингӣ;
- тариқи ҷудо кардани субсидияҳо барои ҷаброни харҷи субъектҳои хурд ва миёнаи соҳибкорӣ;
- рушди механизми маблағгузори бевоситаи соҳибкории хурд ва миёнаи инноватсионӣ (венчурӣ);
- такмил додани сиёсати андозгузори субъектҳои соҳибкории хурд дар соҳаи савдои чакана ва хӯроки умумӣ;
- баланд бардоштани сифати танзими давлатии фаъолияти соҳибкории хурд;
- инкишоф додани бозори меҳнат ва таъмини расмии кормандони корхонаҳои хурд дар савдо ва хӯроки умумӣ;
- аз байн бурдани монеаҳо нисбати пайвастании объектҳои хурду миёнаи соҳибкории хурд ба шабакаҳои таъминоти муҳандисӣ – техникӣ;
- соддагардонии тартиботи дастрасии корхонаҳои хурду миёнаи соҳибкорӣ бо мақсади истифодабарии мақсадноки объектҳои манкул ва ғайриманкул;
- ташаккул ва рушди инфрасохтори иттилоотӣ – хизматрасонии ягона барои корхонаҳои хурд ва миёнаи соҳибкорӣ;
- аниқ ва амиқ намудани таҳияи ҳисоботи субъектҳои соҳибкории хурд ва дигар шаклҳои моликият;
- ҳавасмандгардонии рушди фаъолияти соҳибкории хурд дар ҳудуди алоҳидаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, инкишофи инфрасохтори дастгирии субъектҳои соҳибкории хурд дар соҳаҳои афзалиятноки иқтисодии миллий;
- рушди низомии тайёр кардани кадрҳои замонавӣ ва баланд бардоштани маҳорати касбии кормандони субъектҳои хурду миёнаи соҳибкорӣ бо дарназардошти талаботи муносири ҷавобгӯ ба стандартҳои ҷаҳонӣ аз рӯи барномаҳои таълимӣ касбӣ;
- омӯзиш ва истифодаи таҷрибаи пешқадами дастгирии рушди соҳибкории хурди инноватсионӣ дар кишварҳои пешрафтаи хориҷӣ ва таҳияи тадбири чорабинӣҳои зарури судманд барои аз байн бурдани монеаҳои мавҷуда ва ҳалли мақсадноки муаммоҳои дар бахши соҳибкории хурд дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Ҳамин тариқ, аз зикри нуқтаҳои асосии рушди стратегияи бахши соҳибкории хурду миёна барои давраи даразмуддат то соли 2030 аён мешавад, ҳалли онҳо на танҳо аз роҳбарони субъектҳои соҳибкорӣ, балки рафтор ва амали комплексии онҳоро талаб менамояд.

Ба ақидаи муаллиф, бо мақсади таъмини мақсаднок ва устувори рушди соҳибкории хурд дар соҳаи савдо ва хӯроки умумӣ, зарурати баргараф намудани монеаҳо бо роҳи таҳия ва амалӣ намудани самтҳои асосии стратегияи рушди соҳибкории хурд дар савдои чаканаи Тоҷикистон барои дурнамои даразмуддат ва миёнаю кӯтоҳмуддат зарурати воқеӣ пеш меояд. Сабаби асосии таҳияи ҳуҷҷати мазкур он аст, ки дар барномаҳои гуногуни рушди иқтисодии ҷумҳурӣ ба рушди босуръат ва самароварӣ зерсоҳаҳои савдои чакана ва хӯроки умумӣ бояд таваҷҷуҳи аввалиндараҷа дода шавад.

Назария ва амалияи таҳқиқотҳои иқтисодӣ, хусусан истифодаи тарзу услубҳои гуногуни амсиласозии алоқамандии нишондиҳандаҳои натиҷавиро бо таъсири омилҳои асосӣ талаб менамояд. Вобаста ба ин, усули амсиласозӣ дар ҷараёни таҳлили иқтисодӣ имкон медиҳад, ки пайвастагии нишондиҳандаи натиҷавии таҳқиқшаванда бо омилҳои бевосита таъсиррасонанда дар шакли мушаххаси муодилаҳои иқтисодӣ – риёзӣ истифода шаванд.

Омӯзиши адабиёти махсуси илмӣ – иқтисодӣ тасдиқ кардааст, ки яке аз услубҳои бозғатимоду амиқи амалисозии вобастагии нишондиҳандаи натиҷавӣ бо омилҳои фаъолияти соҳибкории хурд дар шароити хоҷагидорӣ бозорӣ дар бахши савдои чакана – ин таҳлили

омилии детерминалӣ ё функционалӣ ба шумор меравад. Бо назардошти зарурати ҳалли чунин вазифаи муҳим ва бо мақсади муайян кардани таъсири омилҳои асосӣ дар раванди таҳлили иқтисодӣ – риёзии детерминалӣ одатан аз ду намуди алоқамандии коррелятсионӣ – дуомила ва бисёромила, ки аз ҳамдигар фарқ доранд, истифода менамоянд.

Муодилаи коррелятсионии дуомила ё чуфт маънои онро дорад, ки дар байни ду нишондиҳандаи фаъолияти иқтисодӣ дар сатҳи муайян алоқамандии бевосита вучуд доранд, ки яқум омил буда, дувум нишондиҳандаи натиҷавӣ ба ҳисоб меравад.

Зимни истифодаи коррелятсияи бисёромила дар ҳақиқат пайвастигии нишондиҳандаи натиҷавии фаъолияти иқтисодӣ аз таъсири на танҳо як омил, балки якчанд омилҳои таъсиррасон вобаста аст.

Бо дарназардошти ҳамин хусусияти фарқкунандаи таҳлили вобастагии натиҷаи чамбастӣ бо таъсири омилҳои андозашаванда дар шакли муодилаи регрессионии бисёромиларо ин тавр ифода карда метавонем:

$$Y_x = a + b_1X_1 + b_2X_2 + \dots + b_nX_n \quad (1), \quad \text{дар ин ҷо,}$$

Y_x – нишондиҳандаи чамбастӣ; зариби a – аъзои озоди муодила;

$X_1, X_2, \dots, X_n$ – омилҳои мебошанд, ки чун бузургии доимӣ ба натиҷаи ниҳой таъсир мерасонанд;

$b_1, b_2, \dots, b_n$ – зарибҳои регрессионӣ, ки таъсири омилҳоро ба натиҷаи ниҳой бо тарзи мутлақ истифода мекунанд.

Ҳамин тариқ, истифодаи воқеии зарибҳои доимӣ ва ҳисоби саҳеҳи таъсири омилҳои иқтисодӣ бо истифодаи муодилаи риёзӣ номбаршуда имкон медиҳад, ки алоқамандии нишондиҳандаи натиҷавӣ ва таъсири омилҳо аз рӯи меъёри Фишер, нишондиҳандаи сатҳи хатогии миёнаи апромакситсионӣ ва бузургии зариби детерминатсия бо истифода аз техникаи ҳисоббарори замонавӣ (компютер) аниқ ҳисоб ва асоснок карда шавад.

Дар раванди таҳлили иқтисодӣ чун тартиботи эътирофшуда чор марҳилаи асоснок намудани ҳисобу китоби амсиласозии иқтисодӣ-риёзиро риоя намудан ва барои расидан ба мақсади гузошташуда вучуд дорад.

Дар марҳилаи аввали таҳқиқоти иқтисодӣ омилҳои асосие, ки ба нишондиҳандаи натиҷавӣ таъсир мерасонанд муайян кардан воқеан зарур мебошад, ки ба самти таҳлили коррелиатсионӣ мутобиқат мекунанд.

Дар марҳилаи дувум, иттилооти иқтисодӣ ҷамъоварӣ, гурӯҳбандӣ, коркард ва аз назари мантиқӣ, саҳеҳӣ ва ҷавобгӯ будан ба талаботи ин гуна таҳқиқоти санчидашуда, бояд мавриди таҳлили пешакӣ қарор гирад.

Дар марҳилаи сеюм, моҳияти хос ва алоқаи байни нишондиҳандаи натиҷавӣ ва омилҳо амсилабандӣ шуда, интиҳоб ва асоснокунии муодилаи иқтисодӣ – риёзӣ анҷом дода мешавад, ки тибқи иҷрои ин тартиботи хатмӣ моҳияти робитаи бевосита дар байни нишондиҳандаҳо возеҳу равшан гардида, сипас, бояд саҳеҳу аниқ ҳисоб карда шавад.

Дар марҳилаи чорум, ҳисоби нишондиҳандаҳои омили бо ҳам алоқаманд дар ҷараёни таҳлили коррелиатсионӣ, аз ҷумла муодилаи иқтисодӣ-риёзӣ, зариби коррелиатсионӣ, зариби детерминатсионӣ, зариби чандирӣ, фоизи хатогии ҳисоби анҷомшуда ва хулосабардорӣ аз чамбастии таҳлили ба анҷомрасида амалӣ мегардад.

Ба сифати омилҳои натиҷадиҳанда дар раванди гузаронидани таҳлили коррелятсионӣ ва регрессионӣ нишондиҳандаҳои зерин интиҳоб шудаанд:

Y_1 – Ҳаҷми гардиши чаканаи мол, млн. сомонӣ

Y_2 – Ҳаҷми гардиши чаканаи мол ба ҳар сар аҳоли, ҳазор сомонӣ

Ба сифати омилҳои таъсиррасонанда ба рушди фаъолияти соҳибкории хурд дар савдои чакана нишондиҳандаҳои зерин интиҳоб гардидааст:

X_1 – Шумораи аҳолии Тоҷикистон дар охири сол, млн. нафар

X_2 – Даромадҳои пулии аҳоли, млн. сомонӣ

X_3 – Истеҳсоли маҳсулоти саноатии ватанӣ, млн. сомонӣ

X_4 – Истеҳсолоти маҳсулоти кишоварзии ватанӣ, млн сомонӣ

X_5 – Бузургии миёнаи музди меҳнати ҳармоҳаи як корманд, сомонӣ

X_6 – Воридоти молҳо аз хориҷӣ кишвар, млн сомонӣ

Дар асоси истифодаи натиҷаҳои таҳлили коррелятсионӣ регрессионӣ дар диссертатсия, муаллиф исбот намудааст, ки ба рушди ҳаҷми гардиши чаканаи мол дар Ҷумҳурии Тоҷикистон омилҳои зерин: тағйирёбии шумораи аҳоли (X_1), даромадҳои пулии аҳоли (X_2), ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ (X_3), истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ (X_4) ва воридоти молҳо (X_5) таъсири бештар мерасонанд.

Ҷадвали 1. Натиҷаи ҳисоби муодилаҳои регрессионӣ ва таъсири омилҳои асосӣ ба ҳаҷми гардиши чаканаи мол тавассути истифодаи барномаи стандартии компютери

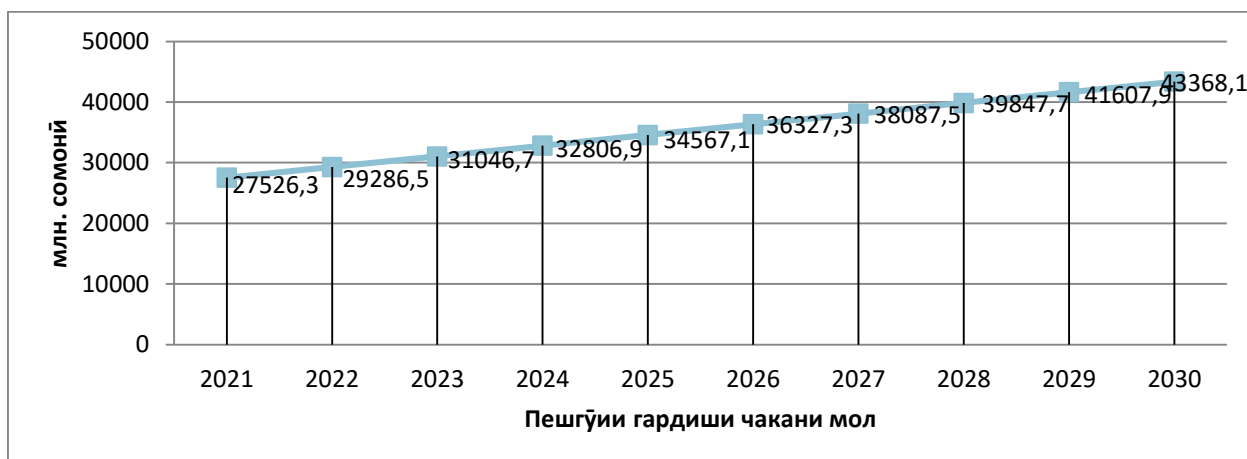
№P/T	Алоқамандии муодилаҳо	R	R ²	Меъриғии R ²	Фоидаи нуқсонӣ %	Мушоҳида
Ҳисоби 1 (хулосаи X_1)	$Y = -63364,48 + 9,396 X_1$	0,96	0,93	0,92	1,66	11
Ҳисоби 2 (хулосаи X_2)	$Y = -15769,53 + 2,759 X_1 + 0,296 X_2$	0,98	0,97	0,96	1,10	11
Ҳисоби 3 (хулосаи X_3)	$Y = -7100,26 + 1,450 X_1 + 0,477 X_2 - 0,177 X_3$	0,98	0,97	0,96	1,12	11
Ҳисоби 4 (хулосаи X_4)	$Y = 11589,56 + 4,271 X_1 + 0,055 X_2 - 0,128 X_3 + 1,867 X_4$	0,99	0,99	0,99	0,48	11
Ҳисоби 5 (хулосаи X_5)	$Y = 22428,17 + 0,369 X_1 + 0,140 X_2 - 0,021 X_3 + 2,458 X_4 - 9,451 X_5$	0,99	0,99	0,99	0,49	11
Ҳисоби 6 (хулосаи X_6)	$Y = 9369,870 + 2,396 X_1 + 0,081 X_2 - 0,115 X_3 + 2,638 X_4 + 8,188 X_5 - 0,033 X_6$	0,99	0,99	0,99	0,54	11

Ҳисоби муаллифон

Вариантҳои гуногуни ҳисобро муқоиса намуда, муаллифон модели иқтисодӣ риёзии шакли зеринро таҳия, асоснок ва пешниҳод намудааст:

$$Y = 9369,870 + 2,396 X_1 + 0,081 X_2 - 0,115 X_3 + 2,638 X_4 + 8,188 X_5 - 0,033 X_6 \quad (2)$$

Дар заминаи истифодаи ҳисобу китобҳои дурусту дақиқ ва истифодаи усули амсиласозии иқтисодӣ – риёзии тавассути барномаи компютери MS Excel муодилаи регрессионии шакли ҷамъбасти $Y = 9369,870 + 2,396 X_1 + 0,081 X_2 - 0,115 X_3 + 2,638 X_4 + 8,188 X_5 - 0,033 X_6$ имконият фароҳам омад, ки таъсири омилҳои асосӣ (6 - то) дар раванди таҳқиқоти мазкур ҷой дошта хулосагирӣ анҷом дода шавад. Натиҷаи ниҳонии ҳисоби таъсири омилҳои асосӣ тавассути татбиқи амалии услуби ҳисоби муодилаи регрессионии бисёромилӣ гувоҳӣ дод, ки зарифи коррелятсионӣ $R = 0,998$ буда, зарифи детерминатсионӣ, яъне $R^2 = 0,996$ баробар мебошад, ки сатҳи баланди вобастагии натиҷаи ҳисоби нишондиҳандаи ҷамъбасти – Y зери таъсири мусбат ва манфии шаш омили асосӣ ошкор карда шуд.

Расми 1. Пешгӯии ҳаҷми гардиши мол дар асоси модели бисёрмилиаи коррелятсионӣ ва регрессионӣ

Ба ҳамин монанд, мо модели иқтисодӣ ва математикиро барои пешгӯии ҳаҷми гардиши чаканаи мол барои ҳар нафар аҳоли таҳия менамоем.

Ба сифати омилҳои натиҷадиханда дар раванди гузаронидани таҳлили коррелятсионӣ ва регрессионӣ нишондихандаҳои зерин интихоб шудаанд:

Y_2 – Ҳаҷми гардиши чаканаи мол ба ҳар нафар аҳоли, ҳазор сомонӣ

Ба сифати омилҳои таъсиррасонанда ба рушди фаъолияти соҳибқориҳои хурд дар савдои чакана нишондихандаҳои зерин интихоб гардидааст:

X_1 – Шумораи аҳолии Тоҷикистон дар охири сол, млн. нафар

X_2 – Даромадҳои пулии аҳоли ба ҳар нафар аҳоли, сомонӣ

X_3 – Истеҳсоли маҳсулоти саноатии ватанӣ ба ҳар нафар аҳоли, сомонӣ

X_4 – Истеҳсолоти маҳсулоти кишоварзии ватанӣ ба ҳар нафар аҳоли, сомонӣ

X_5 – Бузургии миёнаи музди меҳнати ҳармоҳаи як корманд, сомонӣ

X_6 – Воридоти молҳо аз хориҷи кишвар ба ҳар нафар аҳоли, сомонӣ

Расми 2. Тамоюли тағйирёбии ҳаҷми гардиши чаканаи мол ба ҳар нафар аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон, солҳои 2010-2020 [1. С.197-227]

Тавре аз динамикаи рақамҳои Агентии омили Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки қуллӣ нишондихандаҳои иқтисодӣ дар давраи солҳои 2010-2020 бо ҳисоби сомонӣ ба ҳар як нафар аҳоли - чун нишондихандаҳои нисбӣ аз ҷониби муаллифи рисолаи диссертатсионӣ бо нархҳои қиёсшавандаи соли 2020, ҳисоб карда шудаанд, дида мешавад, таъсири шаш омили дар боло зикршуда ба нишондихандаи натиҷавӣ- ҳаҷми гардиши чаканаи мол мебошад.

Дар чараёни амсиласозии иқтисодӣ – риёзӣ аз усулҳои ҳос ҳамчун воситаҳои тадқиқотӣ муаллиф истифода кардааст, ки таҳлили корелатсионӣ ва регрессионӣ, инчунин натиҷаҳои онҳо иҷодвалию графикӣ барои пешниҳоди натиҷаи тадқиқот нишон дода шудаанд. Коркарди маълумоти ибтидоӣ бо истифодаи барномаҳои стандартии MS Excel амалӣ гардид, ки сатҳи саҳеҳии таҳқиқотро таъмин кард.

Ҷадвали 2.

Натиҷаи ҳисоби муодилаҳои регрессионӣ ва таъсири омилҳои асосӣ ба ҳаҷми гардиши чаканаи мол ба ҳар нафар аҳоли**

Алоқамандии муодила	R	R ²	Меъёригирии R ²	Ҷоизи нуқсонӣ ҳисоб, %	Мушоҳида
$Y = -3657,585 + 0,251X_1 + 0,125X_2 - 0,037X_3 + 1,255X_4 - 0,479X_5 + 0,056X_6$	0,99	0,99	0,98	0,77	11

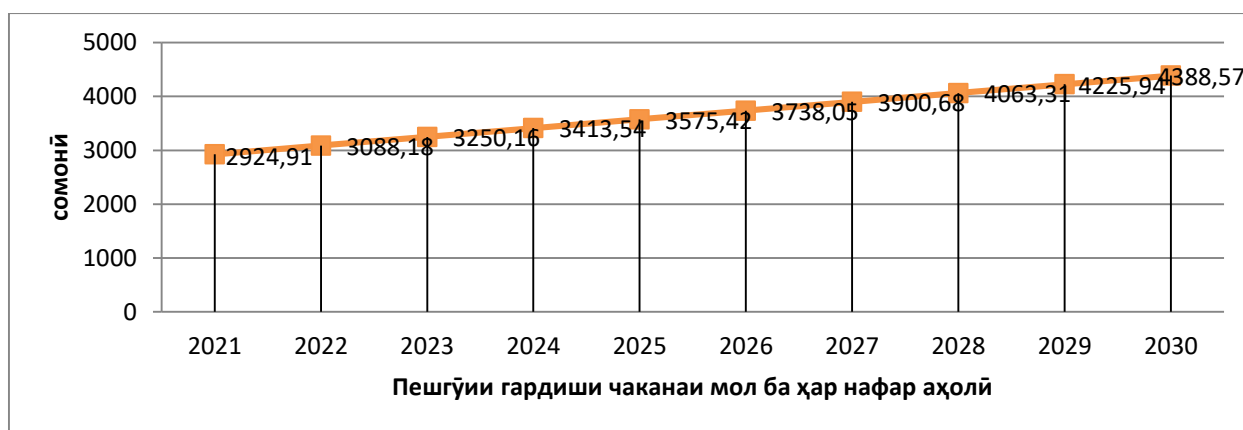
** Ҳисоби муаллифон

Вариантҳои гуногуни ҳисобро муқоиса намуда, муаллиф модели иқтисодию риёзии намуди зеринро пешниҳод намудааст:

$$Y = -3657,585 + 0,251X_1 + 0,125X_2 - 0,037X_3 + 1,255X_4 - 0,479X_5 + 0,056X_6 \quad (1)$$

Ҳамин тариқ натиҷаҳои бадастомада тибқи ҳалли модели иқтисодию риёзии тавассути барномаи стандартии компютерӣ зикршуда нишон медиҳанд, ки зарби корелатсионӣ ба 0,998, зарби детерминатсионӣ (R²) ба 0,980 баробар мебошанд, ки аз вобастагии баланди робитаи байни ҳаҷми гардиши чаканаи мол ба ҳар нафар аҳоли ва омилҳои интихобшуда гувоҳӣ медиҳанд. Дар ин маврид, саҳеҳии ҳисобҳо ва амалӣ намудани пешгӯӣ барои давраи дарозмуддат таъмин ва асоснок карда шудааст.

Ба андешаи ин ҷониб, пешгӯиҳои яке аз нишондиҳандаи асосии савдои чакана, алаҳқусус ҳаҷми гардиши чаканаи мол ба ҳар нафар аҳоли ва дигар нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030 дар расми 3 оварда шудааст, ки бо ташаббус ва мустақилияти муаллифон иҷро гардид.

Расми 3. Пешгӯии ҳаҷми гардиши мол ба ҳар нафар аҳоли дар асоси модели бисёромилиаи корелатсионию регрессионӣ

Натиҷаи ҳисобҳои пешгӯӣ нишон доданд, ки ҳаҷми гардиши чаканаи мол ба ҳар нафар аҳоли дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2030 бо нархҳои муқоисавӣ 4388,57 сомонино таъкил медиҳад, ки аз нишондодҳои соли 2021-м 50,1 % ва нисбати соли 2010-м 4,2 маротиба зиёд мебошад. Тамоюли зикршуда аз рушди нишондиҳандаҳои омилҳои истифодашуда вобастагӣ дорад. Танҳо нишондиҳандаи воридот дар ин давра суръати

нисбатан пастро касб кардааст, ки ба он амалӣ намудани сиёсати рушди содирот ва воридотивазкунӣ дар ҷумҳури таъсир мерасонад.

Дар амалӣ сохтани сиёсати рушди соҳибкории хурд, бешубҳа, давлат ва сохторҳои марбутатаи он бояд ҳавасманд бошанд, зеро рушди ин баҳши соҳибкории иқтисодиёт на танҳо ба талаботи иқтисодиёти бозорӣ бештар ҷавобгӯ мебошад, балки сарчашмаи бозғамии ворид кардани воситаҳои пулӣ ба қисмати даромади бҷети давлатӣ ва бҷетҳои шахру ноҳияҳо ба шумор меравад. Инчунин ин баҳши муҳими иқтисодиёт ба бунёд ва инкишофи ҷойҳои нави корӣ заминаи воқеӣ мегузорад ва иқтисодӣ дорад.

АДАБИЁТ

1. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон (Нашри расмӣ): Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – Душанбе 2019. – 479 саҳ.
2. Стратегияи милли рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. -Душанбе: Шарқи озод, 2016. -110с.
3. Султонов З. С., Саидова М.Х., Табарова Д.А. Направления и механизмы развития инфраструктурного обеспечения предпринимательства в Республике Таджикистан/ Султонов З. С., Саидова М.Х., Табарова Д.А.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. №3(28)-2019. - С.43-47.
4. Томпсон А.А., Стрикленд А. Дж., Стратегический менеджмент: Искусство разработки и реализации стратегии / Пер. с англ. под ред. Л.Г.Зайцева, М.И. Соколовой. -М.: Банки и биржи: ЮНИТИ,1998-576с.
5. Шаропов Ф.Р. Соҳибкории тичоратӣ ва стратегияи рушди он дар Тоҷикистон.- Душанбе: Ирфон, 2007.-115с

УДК: 339.727

Ашурова М.Т., Олифтаева М.А.

ТАЪСИРИ РАВАНДҲОИ ҶАҲОНИШАВИИ МОЛИЯВӢ БА ИҚТИСОДИ МИЛЛӢ

Мубрамияти мақола дар ин аст, ки дар шароити муосири таъсиррасонии омилҳои берунӣ ба иқтисоди миллӣ, фазои ҳамкорӣ дар бозори молиявии ҷаҳонӣ маҳдуд мебошад. Бинобар ин таҳқиқи ҷанбаҳои назариявии таъсири ҷаҳонишавии молиявӣ ба иқтисоди кишвар, аз ҷумла ба сиёсати пулиро қарзии он, рӯзмарра аст. Мақсади мақола баррасии масоили таъсири ҷаҳонишавии молиявӣ ба иқтисоди миллӣ мебошад.

Муаллиф қайд мекунад, ки ҷаҳонишавӣ соҳаҳои гуногуни иқтисоди ҷаҳон, аз ҷумла амалиёти пулиро қарзӣ ва пулиро фаро гирифтааст. Илм ду равиши муайянкунии ҷаҳоншавиро ҷудо мекунад. Равиши якум ба тақсими мафҳумҳои байналмилалӣ ва ҷаҳонишавӣ асос ёфта, ин ҷо зеро мафҳуми байналмилалӣ ва ҷаҳонишавӣ вазъе маҳдуд мешавад, ки ҳаҷми муомилоти иқтисодии байналмилалӣ меафзояд. Ҷаҳонишавӣ равандест, ки ҳангоми он иқтисоди миллӣ, аз ҷумла бозори молиявӣ ва низомии молияи он ба сӯи ташкили бозори ягонаи ҷаҳонӣ ҳаракат мекунад. Равиши дуюм ба истифодаи мафҳумҳои «ҳамгироии молиявӣ» ва «ҷаҳонишавии молиявӣ» ҷунули калимаҳои ҳаммаъно асос ёфтааст. Ҷаҳонишавӣ таъсири тағйироти ҳаҷми истеҳсоли дохилро ба сатҳи таваррум пурзӯртар

мегардонад. Омилҳои дохилӣ ва ҳам берунӣ, яъне маҷмӯи тақозо ва маҷмӯи арза, ба нархи молҳои ватанӣ таъсир мерасонанд.

Калидвожаҳо: ҳамгирии молиявӣ, иқтисоди муосир, ҷаҳонишавии молиявӣ, ниҳодҳои молиявӣ байналмилалӣ, сиёсати пулию қарзӣ, иқтисоди миллӣ, таваррум, бозори молиявӣ.

Ашурова М.Т., Олифтаева М.А.

ВЛИЯНИЕ ПРОЦЕССОВ ФИНАНСОВОЙ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА НАЦИОНАЛЬНУЮ ЭКОНОМИКУ

Актуальность статьи определяется тем что, в современных условиях, когда внешние факторы оказывают большое влияние на национальную экономику, ограничено пространство для сотрудничества в мировом финансовом рынке. Поэтому рассмотрение теоретических аспектов воздействия финансовой глобализации на экономику страны, в том числе на ее денежно-кредитную политику является своевременным. Целью настоящей статьи является рассмотрение вопросов влияния процессов финансовой глобализации на национальную экономику.

Отмечается что, глобализация охватывает различные сферы мировой экономики, в том числе международные финансово-кредитные и валютные операции. Наука выделяет два подхода к определению финансовой глобализации. Первый подход основывается на разделении понятий интернационализации и глобализации. Где под интернационализацией понимается ситуация, при которой происходит рост объемов внешнеэкономических сделок в мире. Под глобализацией же понимают процесс, при котором каждая национальная экономика, в том числе ее финансовый рынок и финансовая система, движется к созданию единого мирового рынка. Второй подход опирается на использовании категорий «финансовая интеграция» и «финансовая глобализация» как синонимов. Глобализация усиливает изменение объемов внутреннего производства. Внутренние и внешние факторы, т.е. совокупный спрос и совокупное предложение, влияют на цены на отечественные товары.

Ключевые слова: финансовая интеграция, современная экономика, финансовая глобализация, международные финансовые институты, денежно-кредитная политика, национальная экономика, инфляция, финансовый рынок.

Ashurova M.T., Oliftaeva M.A.

THE IMPACT OF FINANCIAL GLOBALIZATION PROCESSES ON NATIONAL ECONOMY

The relevance of the article is determined by the fact that in modern conditions, when external factors have a great impact on the national economy, limited space for cooperation in the global financial market, therefore, consideration of the theoretical aspects of the impact of financial globalization on a country's economy, including its monetary policy timely. The purpose of this article is to examine the impact of financial globalization processes on the national economy.

It is noted that globalization covers various areas of the world economy, including international financial and credit and foreign exchange operations. Science identifies two approaches to defining financial globalization. The first approach is based on the separation of the concepts of internationalization and globalization. Where internationalization is understood as a situation in which there is an increase in the volume of foreign trade transactions in the world. Globalization is the process by which each national economy, including its financial market and financial system, moves towards the creation of a single global market. The second approach relies

on using the categories “financial integration” and “financial globalization” as synonyms. Globalization is increasing the change in domestic production. Internal and external factors, i.e. aggregate demand and aggregate supply, affect the prices of domestic goods.

Keywords: financial integration, modern economy, financial globalization, international financial institutions, monetary policy, national economy, inflation, financial market.

Яке аз хусусиятҳои рушди иқтисоди муосир ҷаҳонишавӣ аст. Дар Тоҷикистон ҳам мисли кишварҳои дигар иқтисодиёт дар ҳолати ҷаҳонишавӣ қарор дошта, молияи кишвар имрӯз як қисми молияи ҷаҳонӣ ба ҳисоб меравад. Аммо вобаста ба оқибатҳои бӯҳрони иқтисодии ҷаҳон иқтисодиёти мо дар ҳолати мушкеле қарор гирифт.

Аз ин рӯ дар шароити муосири таъсири кавии омилҳои беруна ба иқтисоди миллӣ, маҳдудияти фазои ҳамкорӣ дар бозори молиявии ҷаҳон, ба фикри мо, таҳқиқи асосҳои назариявии таъсири ҷаҳонишавии молиявӣ ба иқтисоди кишвар, аз ҷумла ба сиёсати пулию қарзии он хеле муҳим аст. Илми иқтисоди муосир ҷаҳонишавиро чун «тақвияти робитаҳои миёни кишвару ҷомеаҳои гуногун дар соҳаҳои иқтисод, сиёсат ва фарҳанг» шарҳ медиҳад. Ҷаҳонишавӣ соҳаҳои гуногуни иқтисоди ҷаҳонӣ, аз ҷумла амалиёти байналмилалӣ молиявӣ қарзӣ ва пулиро фаро гирифтааст. Олимони иқтисодшинос дар таърифи мафҳуми ҷаҳонишавӣ ду равиюро ҷудо мекунад.[2] Равияи якум ба тақсими мафҳумҳои байналмилалӣшавӣ ва ҷаҳонишавӣ асос меёбад. Ин ҷо зеро мафҳуми байналмилалӣшавӣ ҳолате фаҳмида мешавад, ки ҳангоми он ҳаҷми муомилоти иқтисоди беруна дар ҷаҳон меафзояд.

Зеро мафҳуми ҷаҳонишавӣ равандеро мефаҳманд, ки зимни он ҳар иқтисоди миллӣ, аз ҷумла бозори молиявӣ ва низомии молиявӣ он ба сӯи эҷоди бозори молиявии ҷаҳонӣ ҳаракат мекунад. Равияи дуюм ба истифодаи мафҳумҳои «ҳамгироии молиявӣ» ва «ҷаҳонишавии молиявӣ» чун ибораҳои муродиф таъя мекунад.[1, с.76]

Фаъолияти бозорҳои молиявӣ дар сатҳи ҷаҳонӣ аз ибтидои солҳои 80-уми садаи гузашта оғоз ёфт ва дар натиҷа шабакаи ҷаҳонии молиявӣ барпо гардид, ки марказҳои бузурги молиявии кишварҳои гуногунро аз қабилҳои Нью-Йорк, Лондон, Токио, Сюрих ва ғайра муттаҳид мекунад.

Дар ниҳояти ҳамкориҳои мутақобилаи ин марказҳо, натиҷаҳои зерин ба даст омаданд:

1. Ҳузури ҳамҷонибиҳои ниҳодҳои байналмилалӣ молиявӣ.

Барои ҳамроҳшавии иқтисоди миллӣ ба равандҳои ҷаҳонишавӣ заминаи устувори ниҳодӣ лозим аст, ки танҳо сифати онро таъмин карда метавонад. Он тавассути сифати ниҳодҳои байналмилалӣ ва миллӣ таъмин мегардад. Сифати ин ниҳодҳо ба таркиби селай сармоя таъсир мерасонад. Масалан, дар таркиби он ҳиссаи калонро сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ ва портфелӣ ташкил медиҳанд. Илова ба ин, сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ василаи асосии ширкатҳои трансмиллӣ барои густариши нуфузи худ мебошанд. Ин ниҳодҳо қисми муҳимтарини низомии молияи ҷаҳон буда, ба дастгирии молиявии дарозмуддати лоиҳаҳои барои ҷомеа муҳим, ки ба рушди иқтисодӣ, диверсификация, таҷдиди иқтисод, ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ мусоидат мекунад, машғул мебошанд ва дар татбиқи барномаҳои байналмилалӣ ширкат меварзанд.

Ба ниҳодҳои ҷаҳонии молиявии рушд дохил мешаванд: [6, с.68]

- Бонки байналмилалӣ таҷдид ва рушд (Бонки ҷаҳонӣ) (1944);
- Ширкати байналмилалӣ молиявӣ (1956);
- Ассотсиатсияи байналмилалӣ рушд (1960);
- Созмони ҳамкорӣ ва рушди иқтисодӣ (1961);
- Конференсияи Созмони Милалӣ Муттаҳид оид ба тичорат ва рушд (1964);
- Барномаи рушди Созмони Милалӣ Муттаҳид (1965);
- Созмони рушди саноатии Милалӣ Муттаҳид (1966);
- Агентии бисёрҷонибиҳои кафолати сармоягузорӣ (1988).

2. Ҳамгирии байналмилалии молиявӣ бо мақсади баргарафсозии монеаҳои байни бозорҳои молиявии дохилию байналмилалӣ ва робитаи онҳо.

Дар натиҷаи кушоиши иқтисодӣ имконияти ҳаракати озоди сармоя байни бозори миллӣ ва ҷаҳонӣ фароҳам омад, ҳаҷми он зиёд шуд, ки ин дар навбати худ, рақобати молиявии байни кишварҳоро пурзӯртар мекунад [7, С. 40-47]. Ин тамоюл ба коҳиши даҳлати давлат ба бозори дохилӣ ва озодии ҳаракати байналмилалии сармоя мусоидат мекунад.

Дар назария омадааст, ки дар натиҷаи озодшавии амалиёти марбут ба ҳаракати байналмилалии сармоя, сармоя пурра ба ҳаракат меояд ва ин меъёри ғоизӣ байни кишварҳоро баробар мекунад. Ҳамин тариқ, бозори молиявии ҷаҳонӣ ба таъйини меъёри ғоизӣ дохилӣ таъсир мерасонад. Меъёри ғоизии ҷаҳон дар асоси созиши байни бонкҳои миллии кишварҳои бузургтарини низоми пули ҷаҳон муайян мешавад. Ба ғайр аз ин, таъсири сатҳи рушди бахши молияи кишварро ҳам бояд дар хотир дошт. Чӣ қадаре ин сатҳи баланд бошад, ҳамон миқдор кишвар аз воридоти сармоя баҳри рушди иқтисод суди бештар мебарад. Сатҳи баланди рушди бахши молия ба суботи макроиқтисодӣ таъсири мусбат мерасонад. Аммо бояд гуфт, ки нуқтаи назари дигаре ҳам ҳаст. Масалан, ба андешаи баъзе аз иқтисодшиносон, селай бемаҳдудияти сармоя ба суботи молиявии ҷаҳон таъсири манфӣ мерасонад, ки зарурати механизмҳои назорати сармоя ва маҳдудиятҳои дигари тичоратиро ба миён меорад.

3. Рушди зуданҷоми навғониҳо.

Ба ҳамагон маълумаст, ки инноватсияҳои технологӣ ва молиявӣ суръату нерӯи равандҳои ҷаҳонишавиро афзун мекунанд. Воситаҳои алоқа суръату ҳаҷми амалиёти байналмилалиро бештар карданд. Технологияҳои телекоммуникатсионӣ ба бонкҳо дар ҷалби пасандозҳо аз тамоми ҷаҳон ва ирсол пул ба қарзгирон бо шартӣ даромади бештаре харчи камтар ёрӣ мерасонанд. Бонкҳои сармоягузор имкон доранд бо вомбаргҳо ва аъзои хориҷӣ тавассути SWIFT аҳд банданд. Бонкҳои тичоратӣ метавонанд маблағҳоро тавассути шабакаҳои электронӣ аз қароргоҳҳои худ ба намоёндагҳои хориҷашон ирсол кунанд. Ҳамин тавр сертификатҳои депозитии евро-долларӣ, вомбаргҳои аврупоӣ бо купони сифр, қарзҳои аъзои Аврупо ва уҳдадорҳои кутӯҳмуддат бо ғоизӣ тағйирёбанда пайдо шуданд. Иқтисодшиносон ба он диққат медиҳанд, ки самаранокии ҳамроҳшавии кишвар ба равандҳои ҷаҳонишавии молиявӣ ба сатҳи рушди иқтисодӣ ва сиёсати иқтисодии молиявии давлат, инчунин ба қурби пул, муҳити босуботи қарордод ва танзими давлатӣ вобастагӣ дорад. Дар натиҷа дар қитъаҳои гуногуни ҷаҳон суръати гуногуни ҷаҳонишавии иқтисодӣ дида мешавад. Равандҳои ҷаҳонишавӣ на танҳо аз сиёсати иқтисодии давлат вобастаанд, балки худашон ба он таъсир мерасонанд. Ҳангоми таҳқиқи таъсири ҷаҳонишавӣ ба сиёсати пулию қарзӣ механизмҳои трансмиссионии сиёсати пулию қарзӣ ва суръати таваррумро, ки таъсир тавассути онҳо мегузарад, ба назар бояд гирифт. Маълум аст, ки механизми трансмиссионӣ шабакаест, ки тавассути он мақомоти идораи молиявии давлат бо ёрии воситаҳои сиёсати пулию қарзӣ таъсир мерасонанд. Таҳқиқоти Головин М. Ю. [3 с.6] нишон медиҳанд, ки равандҳои ҷаҳонишавӣ ба сиёсати ҳисобу ғоизӣ таъсири манфӣ расонданд. Пастшавии меъёри ҳисоб дар шароити муосир ба хурӯҷи сармоя аз кишвар ва сустшавии таъсири сиёсати пулӣ ба таносуби иқтисодӣ оварда мерасонад. Аммо бояд дар хотир дошт, ки қурби аъзор на танҳо ба меъёри ғоизӣ муқаррарнамудаи бонки миллии кишвар, балки ба омилҳои дигар ҳам вобаста аст, масалан, ба ҳолати тичорати хориҷӣ, вазъи иқтисодии кишварҳои шарик ва эътимод ба сиёсати давлат. Ин омилҳо таъсири пулро маҳдуд мекунанд.

Бисёре аз муҳаққиқон аз сустшавии суръати таваррум дар шароити ҷаҳонишавӣ ёдрас мекунанд. Мутахассисону иқтисодшиносони Ҳазинаи байналмилалии аъзор (ХБА) омилҳои зерини таъсири ҷаҳонишавии молиявӣ ба таваррумро ҷудо мекунанд [4, с.92]:

1. Ангеҷаҳои сиёсати иқтисодӣ.

Чӣ тавре ки иқтисодшиносон қайд мекунад, солҳои 80-90-ум чораҳои сиёсати пулиро қарзӣ омили муҳими сусткунии таваррум буданд.

Ба ғайр аз ин, ба таваррум рушди бозорҳои молиявӣ ва такмили сиёсати андозу бюджет таъсир расонд.

2. Ҳамгирии тичоратӣ ва пастшавии нарху наво.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ҳамгироӣ имконияти паст кардани монеаҳои воридшавӣ ба бозорро барои истеҳсолкунандагони хориҷӣ таъмин мекунад. Ин рақобати нархгузорию дар бозори дохилӣ пурзӯр ва сатҳи воридотро баланд мекунад, яъне ба нархи молу хадамот таъсир мерасонад. Пастшавии онҳо ҳам боиси пастшавии сатҳи таваррум мегардад.

3. Вокуниши таваррум ба лаппиши ҳаҷми истеҳсоли дохилӣ.

Ҷаҳонишавӣ таъсири тағйироти ҳаҷми истеҳсоли дохилиро ба сатҳи таваррум пурзӯртар мегардонад. Омилҳои дохилӣ ва ҳам берунӣ, яъне маҷмӯи тақозо ва маҷмӯи арза, ба нархи молҳои ватанӣ таъсир мерасонанд. Аммо дар шароити афзоиши ҳаҷми тичорати байналмилалӣ таъсири омилҳои беруна ба ҷои яқум мебарояд. Иқтисодшиносони ХБА дар даҳсолаи охир раванди аксро мебинанд – таъсири ҳаҷми истеҳсол ба нарх кам шуда истодааст. Сабаби ин озод будани тичорат аст.

Ҳамин тавр, дар ҳулоса тасдиқ кардан мумкин аст, ки шумори кишварҳои ба ҷаҳонишавӣ рӯovarда зиёд шуда истодааст. Ин робитаву вобастагии мутақобилаи онҳоро қавитар мегардонад ва имконияти ташкили бозори молиявии ҷаҳонро таъмин мекунад, бинобар ҳамин бонкҳоро мебояд, ки ҳангоми тасмимгирӣ омилҳои берунаро ба назар бигиранд. Дар шароити кунунии бухрон ва норавшании ояндаи рушди иқтисоди кишвар махсусан динамикаи иқтисоди ҷаҳонӣ ва вазъи бозорҳои ҷаҳонии молро дар мадди назар бояд дошт. Илова ба ин, ҷаҳонишавии молиявӣ ба рушди баҳши дохилии молиявии кишвар таъсир мерасонад. Он ба сиёсати макроиқтисодии кишвар таъсир гузошта, самарайи кори корхонаҳои ватанӣ ва сифати идораи давлатӣ ва корпоративиро баланд мекунад. Омилҳои маҳдудкунандаи беруна (маҳдудияти дастрасӣ ба сармоя, хатари исқоти бонкҳои ватанӣ аз системаи интиқолати байнибонкии SWIFT, лағви ҳамкориҳои инвеститсионӣ) ба принципҳои зикршудаи ҷаҳонишавӣ муҳолифанд.

Фаромӯш набояд кард, ки ҷаҳонишавӣ оқибатҳои мусбат ва ҳам манфӣ дорад. Ин оқибатҳо ба сатҳи рушди иқтисод ва ниҳодҳои молиявии кишвар, инчунин ба сиёсати феълии иқтисодии давлат вобастаанд.

АДАБИЁТ

1. Агапова Т.А., Сергина, С. Ф. Макроэкономика: Учебник / под общей ред. д.э.н., проф. А. В. Сидоровича; МГУ им. М. В. Ломоносова. — 6-е изд. — М.: Издательство «Дело и Сервис», 2004. — 448 с.
2. Алишоев Х.Х. Макроиқтисод: комплекси таълимӣ – методӣ /Х.Х. Алишоев. - Душанбе ЧДММ «Ашӯриён», 2017. – 212с.
3. Головин, М. Ю. Теоретические основы денежно-кредитной политики в условиях глобализации /М.Ю. Головин. - М.: Институт экономики Российской академии наук, 2008. - 48 с.
4. Коуз М. Э. Финансовая глобализация: не ограничиваясь порицаниями /М. Э. Коуз, И. Прасад, К. Рогофф, Ш.Ц. Вей // Финансы и развитие. -2007.
5. Рахимов Ш.М. Реформирование финансовой системы - необходимое условие развития экономики//Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2016. № 2/9 (218). С. 88-93.
6. Стратегическое управление в зарубежных финансовых институтах развития /под ред. В. Д. Андрианова. — М.: Издательство «Консалтбанкир», 2012, — 272 с.

7. Sultonov Z.S. System of infrastructural support of entrepreneurship in the Republic of Tajikistan: Modern Tendencies of Development// Science Magazine«Finance and Management» Olsztyn: «FES, UWM» 2016. Volume 1(1). - С.40-47.

УДК 338.4

Мухаммад Аслам Гудоз

ОМУЗИШИ ТАҶРИБАИ ХОРИҶИИ РУШДИ САВДОИ ДОХИЛИИ АФҶОНИСТОН ВА ДИГАР КИШВАРҶОИ МИНТАҚА

Савдо яке аз соҳаҳои муҳими иқтисодӣ ва иҷтимоии ҳар як давлат мебошад, ки дар таъмини рушди иқтисодии кишвар ва баланд бардоштани сатҳи сифати зиндагонии аҳоли саҳми назаррас мегузорад. Дар маҷмӯъ аз рӯи илму амали иқтисодии муосир ба ду қисмати асосӣ гурӯҳбандӣ мешавад: яқум, савдои дохилӣ ва дувум – савдои хориҷӣ. Дар байни ин ду шакли савдо робитаҳои ногусастанӣ вучуд дорад.

Савдои дохилӣ замимаҳои ба худ хоси ташаккулёбӣ ва рушд дорад, ки дар ин ҷода масъалаи махсусгардонии фаъолияти иқтисодӣ мавқеи поягӣ ва ҳалқунанда дорад. Дар баробари ин, заминаи дигаре, ки ба пайдоиши савдо ҳамчун шакли махсусгардонидашуда таъсири гуворо мерасонад, ин бе шаку шубҳа тақсимои ҷамъиятии меҳнат дар сатҳи соҳа ва дар сатҳи байналмилалӣ маҳсуб меёбад.

Аз нигоҳи муаллиф, таҳқиқи вазъи муосири савдои дохилӣ дар пайвастагӣ бо савдои хориҷии Афғонистон, ҳамзамон омӯхтани таҷрибаи рушди ин соҳа дар кишварҳои ҳамсояи хориҷии он аз аҳамияти илмӣ ва амалӣ бархурдор аст.

Бинобар ин, дар мақолаи мазкур муаллиф ба нақш ва аҳамияти ташкили савдои дохилӣ ва савдои хориҷии Ҷумҳурии Исломи Афғонистон бо дигар давлатҳои минтақаи Осиё Марказӣ - Қазоқистон, Ўзбекистон ва Тоҷикистон ба ҳайси кишварҳои мустақил вучуд доранд таваҷҷуҳи хос зоҳир карда шудааст. Ҳамчунин робитаҳои тиҷоратии Афғонистон бо Чин, Ҳиндустон, Покистон, Малайзия ва Сингапур мавриди таҳқиқ ва ҳулосабардории амиқ қарор гирифтааст.

Калидвожаҳо: Афғонистон, Тоҷикистон, Чин, савдо, савдои дохилӣ, робитаҳои савдои хориҷӣ, содирот, воридот, ҳаҷми савдои дохилӣ, ҳиссаи савдо, ҳаҷми савдои хориҷӣ, молҳои истеъмолӣ, саноат, кишоварзӣ, тавлид.

Мухаммад Аслам Гудоз

ИЗУЧЕНИЕ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА РАЗВИТИЯ ВНУТРЕННЕЙ ТОРГОВЛИ АФГАНИСТАНА И ДРУГИХ СТРАН РЕГИОНА

Торговля представляет собой одно из важных экономических и социальных отраслей национальной экономики каждого самостоятельного государства, которая вносит существенный вклад в обеспечение экономического роста и повышение уровня и качества жизни населения. В совокупности как свидетельствует наука и практика современной экономики, различают два основных вида торговли: во-первых, внутренняя торговля, во-вторых, внешняя торговля. Между этими формами торговли существует тесная связь и взаимодействия.

Внутренняя торговля имеет свойственные данной отрасли предпосылки формирования и развития, что находит свое влияние в специализации экономической

деятельности и определяет его фундаментальную решающую основу функционирования и развития. Вместе с тем, на развитие отрасли «торговли» оказывает, несомненно, общественное разделение труда внутри отрасли и на международном масштабе.

С точки зрения автора статьи, исследование современного состояния внутренней торговли, её взаимодействие с внешней торговлей Афганистана, одновременное изучение опыта развития этой отрасли в зарубежных странах, имеет научное и практическое значение.

В этой связи, в настоящей статье, автор особое внимание уделил изучению состояния и значения организации торговли в Афганистане в контексте связи с другими республиками Центральной Азии - Казахстана, Узбекистана и Таджикистана, как самостоятельных республик. Кроме того рассмотрено состояние динамики удельного веса и торговых связей Афганистана с такими государствами, как Китай, Индия, Пакистан, Малайзия и Сингапур. На основе анализа динамики статистических данных сформулированы выводы и предложения.

Ключевые слова: торговля, внутренняя торговля, экспорт, импорт, объем внутренней торговли, удельный вес торговли, объем внешней торговли, потребительские товары, промышленность, сельское хозяйство, производство.

Muhammad Aslam Gudoz

STUDY OF FOREIGN EXPERIENCE IN THE DEVELOPMENT OF DOMESTIC TRADE OF AFGHANISTAN AND OTHER COUNTRIES OF THE REGION

Trade is one of the important economic and social sectors of the national economy of each independent state, which makes a significant contribution to ensuring economic growth and improving the level and quality of life of the population. Taken together, as evidenced by the science and practice of modern economics, there are two main types of trade: first, domestic trade, and secondly, foreign trade. There is a close relationship and interaction between these forms of trade.

Domestic trade has the prerequisites for the formation and development inherent in this industry, which finds its influence in the specialization of economic activity and determines its fundamental decisive basis for the functioning and development. At the same time, the development of the "trade" industry is undoubtedly influenced by the social division of labor within the industry and on an international scale.

From the point of view of the author of the article, the study of the current state of internal trade, its interaction with the foreign trade of Afghanistan, the simultaneous study of the experience of the development of this industry in foreign countries, has scientific and practical importance.

In this regard, in this article, the author paid special attention to the study of the state and significance of the organization of trade in Afghanistan in the context of relations with other republics of Central Asia - Kazakhstan, Uzbekistan and Tajikistan, as independent republics. In addition, the state of the dynamics of the share and trade relations of Afghanistan with such states as China, India, Pakistan, Malaysia and Singapore is considered. Based on the analysis of the dynamics of statistical data, conclusions and proposals are formulated.

Keywords: trade, domestic trade, export, import, volume of domestic trade, share of trade, volume of foreign trade, consumer goods, industry, agriculture, production.

Дар шароити ҳамгирии иқтисодӣ ва ҷаҳонишавии иқтисодиёт рушди мунтазами савдои дохилӣ ва хориҷӣ дар ҳар як кишвари мустақил нақш ва аҳамияти хос пайдо мекунад.

Дар шароити Ҷумҳурии Исломии Афғонистон айни замон соҳаи савдои дохилии кишвар дар муқоиса бо кишварҳои минтақа ва ҳамсоя дар сатҳи нисбатан пасти инкишоф қарор дорад. Бинобар ин, таҳлили ҳамаҷонибаи таҷрибаи баъзе кишварҳои ҷаҳон ва имконияти истифодаи онҳо дар шароити Афғонистон бо мақсади таъмини рушди савдои дохили зарурати иқтисодӣ ба шумор меравад. Чунин иқдом имкон медиҳад, ки аз таҷрибаи ғункардаи ин кишварҳо ҷиҳати рушди савдои дохили хулосаи заруриро дуруст бардошта шавад ва ҳамзамон барои амалӣ намудани чунин таҷриба, роҳҳои усулҳои он низ пайдо карда шаванд. Аммо як нуқтаро бояд таъкид дошт, ки истифодаи таҷрибаи як кишвари алоҳида дар шароити Афғонистон бояд бо назардошти хусусиятҳои милли, талаботҳои асосии қонунгузори кишвар ва ҳамзамон урфу одат ва ақидаи динӣ ва дигар омилҳои таъсиргуздор сурат гирад. Ҳамзамон пиёда кардани таҷрибаи як кишвари алоҳида дар шароити Афғонистон бояд бо назардошти имкониятҳои истеҳсолӣ, кадрӣ ва дигар омилҳои макроиқтисодӣ бояд сурат гирад. Дар ин замина, ҳамчунин лозим аст, ки ҷиҳати мутобиқ гардонидани меъёрҳои савдои молҳои истеъмолӣ дар тамоми шаклҳои он бо меъёрҳои умумиҷаҳонии муомилоти молӣ бояд ҳамоҳанг ва мутобиқ карда шаванд. Дар ҳудуди Афғонистон дар амали хоҷагидорӣ амалӣ кардани чунин қорҳои зарур вақт ва ҳамзамон маблағи зиёдро тақозо менамояд.

Айни замон, муҳимтарин шарикони тичоратии Афғонистон кишварҳои ҳамсоя - Чин, Покистон, Эрон, Ҳиндустон, Малайзия, Сингапур, Россия, Тоҷикистон, Қазоқистон ва Узбекистон ба шумор мераванд. Ҳамзамон чанд соли охир аст, ки дар самти рушди муносибатҳои тичоратии Афғонистон бо дигар кишварҳои хориҷӣ натиҷаҳои пештрафтро ба даст оварданд, ки натиҷаи чунин муносибат аз назари иқтисодию оморӣ дар ҷадвали 1 инъикос шудааст.

Ҷадвали 1

Динамика рушди савдои хориҷии Ҷумҳурии Исломии Афғонистон ва саҳми кишварҳои ҳамсоя, минтақа ва ҷаҳон дар он [1, с.185-197]

Кишварҳо	Солҳо				Соли 2018 нисбат ба соли 2015,%	
	2015	2016	2017	2018		
Ҷумҳурии Исломии Афғонистон, млн. доллар	7176,1	7130,0	8624,5	8283,8	115,4	
Содирот, млн. доллар	571,0	596,0	831,9	875,2	153,3	
Воридот, млн. доллар	6605,1	6534,0	7792,6	7408,6	112,2	
Саҳми кишварҳо дар савдои хориҷӣ						
Ҷумҳурии Мардумии Чин	I	1054,0	1098,0	1191,0	1174,0	111,4
	II	14,7	15,4	13,8	14,2	96,4
Федератсияи Россия	I	176,0	142,0	194,0	158,0	89,8
	II	2,4	1,9	2,2	1,9	79,5
Ҷумҳурии Исломии Эрон	I	1837,0	1284,0	1231,0	1284,0	69,9
	II	25,6	18,0	14,3	15,5	60,5
Ҷумҳурии Исломии Покистон	I	1573,0	1482,0	1650,0	1474,0	93,7
	II	21,9	20,8	19,1	17,9	81,2
Ҷумҳурии Ҳиндустон	I	320,0	383,0	615,0	713,0	2,2
	II	4,4	5,4	7,1	8,6	маротиба 195,6
Ҷумҳурии Қазоқистон	I	427,0	622,0	867,0	795,0	186,2
	II	5,9	8,7	10,1	9,6	162,7
Ҷумҳурии	I	328,0	399,0	561,0	554,0	168,9

Узбекистон	II	4,6	5,6	6,5	6,7	145,4
Чумхурии Тоҷикистон	I	99,0	81,0	113,0	99,0	-
	II	1,4	1,1	1,3	1,2	85,4
Малайзия	I	277,0	265,0	354,0	282,0	106,4
	II	3,9	3,7	4,1	3,4	87,3
Дигар кишварҳои шарикӣ тичоратӣ	I	1085,1	1374,0	1848,5	1750,8	161,4
	II	15,2	19,3	21,4	21,1	139,0
Эзоҳ: I – ҳаҷми умумии гардиши молу хизмат бо Афғонистон, млн. доллар II – ҳиссаи гардиши молу маҳсулот дар ҳаҷми умумии савдои хориҷии Афғонистон, %.						

Чунончи аз чадвали I маълум мешавад дар савдои хориҷии кишвари Афғонистон бо давлатҳои номбаршуда аз соли 2015 то соли 2018 натиҷаи нишонрас ба чашм мерасад. Агар дар соли 2015 ҳаҷми гардиши молу хидматрасонӣ дар ин бобат 7176,1 млн. долларро ташкил дода бошад, пас дар соли 2018 ин нишондод ба маблағи 1107,7 млн. долл. Баробар шуд ё ин, ки 115,4%-ро ташкил намуд. Чунин натиҷа дар навбати аввал заминаи рушди шарикӣ тичоратӣ бо як қатор кишварҳои ҳамсоя, минтақа ва дигар давлатҳои ҷаҳон ба даст оварда шудааст.

Ҳамзамон, дар чанд соли ахир ҷиҳати фароҳам сохтани шароити муносиб барои рушди савдои хориҷӣ дар дохили кишвар ҳам, бахусус дар он минтақаҳое, ки тавассути онҳо воридот ва содироти молу маҳсулоти истеъмолӣ сурат мегирад, инфрасохтори лозимӣ сохта ва ба истифода дода шудааст. Барои мисол, сохта ва ба истифода додани беш аз 8 ҳазор километр шоҳроҳи аҳамияти миллӣ ва байналмилалӣ дошта, таъмир ва ба истифода додани нақбҳо бо мақсади пайваст намудани минтақаҳои Афғонистон бо пойтахти кишвар анҷом дода шуд. Дар баробари ин, тармим ва ба истифода додани фурудгоҳҳои замонавӣ ва дахлезҳои ҳавой ва дар ин замина рушди шарикӣ тичоратӣ бо Чумхурии Мардумии Чин, Чумхурии Ҳиндустон, Қазоқистон, Федератсияи Россия ва дигар кишварҳои ҳамсоя амалӣ гардид. Аммо, натиҷаи таҳлили амиқи сохтори савдои кишвари Афғонистон нишон дод, ки рушди ин соҳаи муҳими иқтисоди миллӣ асосан аз ҳисоби воридот таъмин гардида, ҳиссаи содирот аз ин кишвар хеле ночиз арзёбӣ мегардад. Масалан, дар давраи таҳлилшаванда (солҳои 2015-2018) ҳиссаи содирот нисбат ба воридот дар таркиби савдои хориҷӣ дар Афғонистон ба ҳисоби миёна тақрибан 10 маротиба кам мебошад.

Таҷриба нишон медиҳад, ки дар шароити вобастагии савдои дохилӣ аз воридоти молҳои истеъмолӣ аз хориҷи кишвар ба масъалаи рақобаттавони савдои дохилӣ бо мушкilot дучор мегардад. Ин раванди манфӣ пеш аз ҳама таъсири худро ба таъсис ва рушди корхонаҳои миллии истеҳсолкунандаи молу маҳсулот мерасонад. Ҳалли дурусти ин масоил тақозо менамояд, ки ҷиҳати омӯзиши таҷрибаи кишварҳои ҳамсоя, минтақа ва дигар кишварҳои шарикӣ тичоратӣ саъю кӯшиш намудан аз аҳамият ҳолӣ нест [5].

Бояд таъкид кард, ки айни замон Чин яке аз шарикони бузурги тичоратии Афғонистон ба ҳисоб меравад. Мувофиқи омили миллӣ ҳаҷми муомилоти молии Афғонистон бо ин давлат дар соли 2017 ба 1,04 млрд. доллар баробар гардидааст. Одатан Чин ба Афғонистон гушти гов, гушти мурғ, шир, шири хушк, тухми мурғ, сабзавоти тарру тоза, лубиё, чой, биринҷ, орд ва дигар маҳсулоти ниёзи мардумро ворид месозад. Ҳаҷми гардиши савдои байни ду кишвар номбаршуда аз соли 2013 то соли 2017 ба андозаи 1,9 маротиба ё ин, ки 504,9 млн. доллар зиёд гардидааст. Бинобар ин, хулоса кардан мумкин аст, ки ҳамасола гардиши молу маҳсулот дар муносибатҳои тичоратии ҳарду кишвар ба ҳисоби миёна ҳар сол ба андозаи зиёда аз 100 млн. доллар тамоюл и рушдро касб намудааст.

Дар соли 2017-2018 ҳаҷми савдои дохили Чин 13,0% маҷмӯи маҳсулоти ин кишварро ташкил намудааст. Муносибатҳои тичоратии Афғонистон ва Чин дар солҳои пештар (2013-2014) ҳам босуръати нисбатан баланд рушд карда аст. Масалан, ҳаҷми гардиши тичоратии ҳарду ин кишвар баробар ба 437,0 млн. доллар шуда бошад, ин нишондиҳанда дар солҳои 2014-2015 ба 1038 млн. доллар ва дар солҳои 2015-2016 бошад баробар ба 1044,0 млн.

доллар баробар шуда аст. Дар ин давра (с.2016 нисбат ба соли 2014) ҳаҷми савдои дохилӣ бо суръати 38,9% дар ду сол афзудааст [6].

Зерсоҳаҳое, ки дар рушди савдои дохилии Чин дар солҳои ахир нақши калидӣ гузоштаанд, рушди савдои яклухт, чаканаи мол, бахши меҳмонхонадорӣ ва тарабхонаҳо ва дигар намудҳои хизматрасониҳои техникӣ (таъмири автомобилҳои сабукрав, мототсиклу мопедҳо ва ғайра) ба ҳисоб мераванд. Дар соли 2017 адади субъектҳои бозорӣ (корхонаҳо), ки дар ташаккул ва рушди савдои дохилии Чин саҳми беандоза доранд ба 66 млн. адад баробар гардидааст. Ҳамзамон дар ин соҳаи муҳими иқтисоди миллӣ 200 млн. нафар машғули кор мебошанд, ки ин 1/4 ҳисаи аҳолии машғули корро дар Чин ташкил медиҳад.

Бояд таъкид намуд, ки рушди савдои дохилии Ҷумҳурии Мардумии Чин дар заминаи ҳоли бавучуд наомадааст. Ҳоло дар Чин дастгирии фаъолияти чунин субъектҳои иқтисоди бозорӣ аз рӯи самтҳои зерин ба роҳ монда шудааст:

- таъсис додани фонди махсуси давлатии дастгирии корхонаҳои хурд ва миёна;
- муқаррар намудани имтиёзҳои андозӣ барои чунин корхонаҳо;
- амалигардонии дастгирии молиявӣ ва қарзӣ;
- таъмини дастрасии субъектҳои тичорати хурд ва миёна ба супоришҳои давлатӣ;
- истифода намудани дигар чорабиниҳои, ки мазмуни ҳавасмандгардонӣ доранд.

Ҳамзамон, солҳои охир дар Чин бо мақсади таъмини рушди савдои дохилӣ ва боло бардоштани имкониятҳои тичоратии кишвар таваҷҷуҳи асосӣ ба таъсис додани минтақаҳои озоди иқтисодӣ зоҳир карда шудааст. Бояд таъкид дошт, ки айни замон дар Чин шаклҳои гуногуни минтақаҳои озоди иқтисоди амал менамоянд. Дар баробари ин як нуқтаро бояд хотирнишон кард, ки дар ҳудуди кишвари Чин аввалин маротиба минтақаҳои озоди иқтисоди соли 1980 дар музофоти Гуандун таъсис дода шудааст. Дар натиҷаи таъсис додани чандин минтақаҳои дигар дар Чин бо мақсади ҷалби сармояи хориҷӣ ва тақвият бахшидан ба тамоми соҳаҳои иқтисоди миллӣ, аз ҷумла сиёсати рушди савдои дохилӣ ва «дарҳои кушод» - ро ба ҷомеаи ҷаҳонӣ амалӣ намудааст.

Ҳамин тариқ, минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар Чин бо мақсадҳои гуногун: иқтисодӣ, иҷтимоӣ, ва инноватсионӣ таъсис дода шудаанд, ки таъминоти савдои дохилӣ бо молҳои истеъмолии ватанӣ вазифаи аввалиндараҷа муаррифӣ мешавад.

Сингапур низ аз ҷумлаи кишварҳои Ҷанубу Шарқи Осиё ба ҳисоб рафта, солҳои охир бо мақсади рушди устувори савдои дохилии кишвар диққати асосӣ пеш аз ҳама ба ташкили фазои мусоид диққати асосӣ медиҳад. Ташкили фазои солими сармоягузорӣ низ аз ҷумлаи рӯкнҳои асосии сиёсати иқтисодии Ҳукумати Сингапур ба ҳисоб меравад, ки солҳои охир дар ташаккул ва рушди савдои дохилии кишвар саҳми назаррас гузоштааст. Маврид ба зикр аст, ки Сингапур дар баробари Чин яке аз пешсафон дар самти истифодаи тичорати электронӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин кишвар аксарияти амалиётҳои тичоратӣ бо истифода аз шабакаи Интернет дар амал тадбиқ мегарданд. Ин масъала яке аз ҷузъҳои муҳими рушди савдои дохилӣ дар Сингапур аст. Шароити мусоиди сармоягузорӣ низ боис ба он гашт, ки ҳамасола ҳаҷми сармояи хориҷӣ ба соҳаи савдои ин кишвар тамоюли рушдро касб намояд. Сол аз сол вобаста аз афзоиши талаботи аҳоли ба инфрасохтори муосири савдо дар Сингапур марказҳои тичоратӣ бо тарҳи муосир сохта ва ба истифода дода мешавад.

Ҷопон низ аз зумраи кишварҳои Ҷанубу Шарқи Осиё ба ҳисоб рафта, мувофиқи баъзан сарчашмаҳои илмӣ 4,1% ҳаҷми ҷаҳонии сармоягузори мустақим ва 5,3% содироти ҷаҳонии молу маҳсулот ба ин кишвар рост меояд. Мувофиқи омили соли 2017 маҷмуи маҳсулоти дохилӣ кишвари Ҷопон 4513,75 млрд. долларро баробар гардида буд, ё ин, ки ҷойи ҷаҳорумро ташкил медиҳад [4, с.188].

Афғонистон бо Ҷопон дар самти тичорат ва муомилоти молӣ муносибатҳои хуби иқтисодиро ба роҳ мондааст. Дар солҳои 2013-2017 ҳаҷми гардиши молу маҳсулот байни ин кишварҳо аз 85 млн. доллари соли 2013 то ба 292 млн. доллар дар соли 2017 расидааст.

Маврид ба зикр аст, ки яке аз соҳаи бузургтарини иқтисоди Ҷопонро савдои дохилӣ ташкил медиҳад. Айни замон дар соҳаи савдои яклухти ин кишвар зиёда 400 ҳаз. корхона

фаъолият намуда, шумораи кормандони, ин соҳа ба 4,5 млн. нафар баробар шудааст. Адади корхонаҳои савдои чакана бошад ба 1,4 млн. адад шумораи кормандоне, ки дар соҳаи савдои чаканаи Чопон ба қор таъмин гардидаанд, ба 8,0 млн. нафар баробар мебошад.

Ҳамин тариқ, мувофиқи омили соли 2017 дар соҳаи савдои дохилии Ҷумҳурии Чопон 9,8% аз аҳолии кишвар ба қор ҷалб карда шудаанд.

Бояд таъкид дошт, ки Чопон дар қатори дигар кишварҳои мутараққи Чанубу Шарқи Осиё аз рӯи яққатор нишондиҳандаҳо дар доираи сиёсати савдо пешсаф мебошад. Дар ин кишвар инфрасохторҳои замонавии тичоратӣ сохта ва ба истифода дода шудааст, ки маҷмуи хизматрасониҳо дар онҳо дар асоси принципҳои навоарӣ ва бо истифода аз технологияҳои муосир ба роҳ монда шудааст. Яке аз омили асосии рушди савдои дохилии кишвари Чопонро сатҳи баланди даромади аҳоли ва сифати зиндагонии онҳо ташкил медиҳад.

Як нуқтаро бояд таъкид дошт, ки солҳои ахир дар Чопон бо мақсади танзими давлатии савдои дохилӣ ва дар ин замина таъмин намудани рушди устувори иқтисоди миллӣ диққати асосӣ ба барқарор намудани тавозуни тичоратӣ бо назардошти иқтисодии содиротӣ ва воридоти кишвар дода мешавад [4, с.92].

Бояд таъкид дошт, ки истифодаи таҷрибаи Ҳиндустон низ барои ташаккул ва рушди савдои дохилии Афғонистон аз манфиат холи намебошад. Мувофиқи омили ҷаҳонӣ дар раддабандӣ аз рӯи нишондоди рушди иқтисоди миллӣ Ҳиндустон ҷойи ҷаҳорумро ишғол менамояд. Асоси иқтисоди кишвари Ҳиндустонро соҳаи кишоварзӣ, саноат ва соҳаи хизматрасонӣ ташкил медиҳад.

Дар баробари дигар кишварҳои зикршуда, кишвари Ҳиндустон низ аз ҷумлаи шарикони хуби тичоратии Афғонистон ба ҳисоб меравад. Дар рушди бозори истеъмолии Афғонистон нақши соҳибкорони Ҳиндустон хело бузург арзёбӣ мегардад. Аммо мувофиқи омили миллӣ дар ҷанд соли охир ҳаҷми гардиши молу маҳсулот дар байни кишвари Афғонистон ва Ҳиндустон ба маротиба кам гардидааст (аз 147 млн. доллар дар соли 2013-2014 ба 131 млн. доллар дар соли 2016-2017 омада расидааст). Омиле асосие, ки монеаи рушди муносибатҳои тичоратии Афғонистон бо Ҳиндустон гардидааст, кишвари Покистон ба ҳисоб меравад, зеро, ки аксарияти молҳо аз кишвари Ҳиндустон ба марзи Афғонистон ва ҳамзамон аз Афғонистон ба Ҳиндустон аз тариқи роҳи Покистон мубодила мегардад. Давлати Покистон бо давлати Ҳиндустон болои масъалаи Кашмир ихтилофи марзӣ доранд. Новобаста аз ин монеаҳо муносибатҳои тичоратии Афғонистон бо кишвари Ҳиндустон дар солҳои охир бо кушода шудани бандари “Ҷобаҳор” дар кишвари Ирон, ки масофаи тақрибан бештар аз 2000 километр роҳро ҷӯтоҳ намудааст, робитаи мустақими тичоратӣ бо Ҳиндустон аз тариқи ин бандар қоим гардида монетаҳое, ки аз Покистон эҷод мегардид, баргараф гардидааст.

Дар баробари монетаҳое, ки Покистон барои рушди иқтисодиёти Афғонистон эҷод менамуд, феълан роҳи транзитии ивазӣ бо кушоиши роҳи “Лочвард”, ки аз кишвари Туркманистон оғоз то сарҳади Туркияву Озарбойҷон, Қазоқистон ва минтақаи Аврупои идома пайдо мекунад, дар рушди тичорат ва иқтисодиёти Афғонистон муфид ва муассир воқеъ гардидааст.

Ҳамин тариқ, таҳлил ва истифодаи таҷрибаи ҷаҳонӣ дар самти ташаккул ва рушди савдои дохилӣ холи аз манфиат намебошад. Аз он ҷумла барои кишвари Афғонистон, ки дар ҷан соли охир аз сабаби ноамниҳои сиёсӣ иқтисоди кишвар хело заиф ва зерсохторҳои он дар ҷанд соли охир нуқсон дидааст.

Аз нигоҳи мо, танҳо дар сурати хотимаи ҷанг ва омадани сулҳ истифодаи таҷрибаи ҷаҳонӣ дар самти рушди савдои дохилӣ қобили қабул мебошад, зеро, ки дар он кишварҳое, ки фазои хуби тичоратӣ фароҳам сохта шудааст, амнияти сиёсӣ хело хуб таъмин гардидааст. Дар баробари ин ҷалби сармояи хоричӣ, ки яке аз омили асосӣ барои рушди савдои дохилӣ ба ҳисоб меравад танҳо дар сурати амнияти сиёсӣ ва иқтисодӣ имконпазир мебошад. Аз сабаби набудани амният ва сулҳи пойдор дар кишвари Афғонистон ҳоло оқибмонии сатҳи

вазъи иқтисодӣ, аз ҷумла савдои дохилӣ мушоҳида мегардад. Бинобар ин, ба андешаи муаллифи мақола барои пешбурди савдои дохилӣ дар тамоми ҳудуди кишвар таҳияи Консепсияи ва барномаи маҳсули рушди босуботи ин соҳа дар пайвастагӣ бо соҳаҳои кишоварзӣ ва саноати истеҳсоли молҳои истеъмолӣ барои солҳои 2021-2030, ки аҳамияти бузург дар баланд бардоштани некуаҳволии мардум дорад, бениҳоят тадбири зарур арзёбӣ мегардад.

АДАБИЁТ

1. Солномаи эҳсоиявӣ солҳои 1391-1397. - Ҷумҳурии Исломии Афғонистон. – Кобул, Идораи марказии эҳсоия. - 1397.
2. Александрова Л.Т. Система государственной поддержки малого и среднего бизнеса в Китае: современное состояние и пути развития//Азимут научных исследований: экономика и управление. Серия: Экономика и экономические науки. - Тольятти, 2017. - № 3(20). - С. 235-238.
3. Политика в области развития малого и среднего предпринимательства в КНР [Электронный ресурс] // Аналитический сайт по промышленности Китая. Режим доступа: <http://www.chinairn.com/doc/70270/252682.html>.
4. Шевченко Д.А. Восстановление профицита торгового баланса Японии как двигатель дальнейшего роста экономики//Вестник университета (Государственный университет управления). - М., 2017. - №10. - С. 88-92.
5. Джамшедов М.Дж. Социально-экономическое развитие рынка потребительских товаров в Таджикистане: теория, методология, практика. - Душанбе: Ирфон, 2019. -351 с.
6. Хабибов С.Х. и др. Состояние и тенденции развития розничной торговли потребительскими товарами в Республике Таджикистан за годы независимости. – Вестник ТНУ. Научный журнал, серия экономика. – Душанбе: ТНУ, 2015, №3(12), с.102-117.

УДК 336.71.012.23

Файзов Н.З.

ҶАНБАҲОИ КОНСЕПТУАЛИИ ИННОВАТСИЯҲОИ БОНКӢ ВА РАҚАМИКУНОНИИ СОҲАИ БОНКӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур ҷанбаҳои консептуалии инноватсияҳои бонкӣ, инчунин масоили рақамикунонии соҳаи бонкдорӣ дар шароити муосир таҳқиқ карда шудаанд.

Ба андешаи муаллифи мақола, дар шароити муосир рақамикунонии соҳаи бонкӣ, ки бо гузаронидани шумораи имконпазири ҳадди аксари амалиётҳо тавассути комплан барномаҳои электронӣ ва низому шабакаҳои компютерӣ тавсиф мегардад, ки ба воситаи кудратнок ҷиҳати инкишофи фаъолияти инноватсионӣ табдил меёбад.

Муаллифи мақола дар заминаи омӯзиши нуқтаи назари олимони таърифи “инноватсияҳои бонкӣ”-ро манзур намудааст. Зикр карда шудааст, ки инноватсияҳои бонкӣ – ин маҳсулот (хизматрасониҳо) –и нав ё сифатан мукамалшудае мебошад, ки мустақим ё ғайримустақим ба афзун намудани даромадҳои бонк аз ҳисоби мукамалсозии фаъолияти он мусоидат менамояд.

Муаллиф дар мақола самтҳои калидии мукамалсозии низоми идоракунии фаъолияти бонкиро дар шароити муосир пешниҳод намудааст.

Калидвожаҳо: инноватсияҳо, фаъолияти инноватсионӣ, инноватсияҳои бонкӣ, соҳаи бонкӣ, рақамикунонӣ, рақамикунонии соҳаи бонкдорӣ, амалиётҳои бонкӣ, технологияҳои молиявӣ, барномаҳои электронӣ, низомҳои компютерӣ.

Файзов Н.З.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ЦИФРОВИЗАЦИИ БАНКОВСКОЙ СФЕРЫ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В данной статье исследованы концептуальные аспекты банковской инновации, а также вопросы цифровизации банковской сферы в современных условиях.

По мнению автора статьи, в современных условиях цифровизация банковской сферы, характеризующаяся проведением максимально возможного числа операций посредством исключительно электронных программ и компьютерных систем, и сетей, становится мощным стимулом для развития инновационной деятельности.

Автором статьи на основе изучения точек зрения ученых предложено определение «банковские инновации». Отмечено, что банковские инновации – это новые или качественно усовершенствованные продукты (услуги), способствующий прямо или косвенно увеличению доходных поступлений банка за счет совершенствования его деятельности.

В статье автором предложены ключевые направления совершенствования системы управления инновационной банковской деятельностью в современных условиях.

Ключевые слова: инновации, инновационная деятельность, банковские инновации, банковская сфера, цифровизация, цифровизация банковской сферы, банковские операции, финансовые технологии, электронные программы, компьютерные системы.

Fayzov N.Z.

CONCEPTUAL ASPECTS OF DIGITALIZATION OF THE BANKING SPHERE IN MODERN CONDITIONS

There are in article examined the conceptual aspects of banking innovation, as well as issues of digitalization of the banking sector in modern conditions.

According to the author of the article, in modern conditions, the digitalization of the banking sector, characterized by the maximum possible number of operations through exclusively electronic programs and computer systems and networks, is becoming a powerful incentive for the development of innovation.

The author of the article, based on the study of the points of view of scientists, proposed the definition of "banking innovation". There is noted that banking innovations are new or qualitatively improved products (services), contributing directly or indirectly to an increase in the bank's income by improving its activities.

There are in the article, the author proposed key directions for improving the management system of innovative banking activities in modern conditions.

Keywords: innovations, innovation activities, banking innovations, banking, digitalization, digitalization of the banking sector, banking operations, financial technologies, electronic programs, computer systems.

Дар шароити муосири инкишофи муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар мамлакат аз ҷониби давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба масоили мукамалсозии низоми автоматикунонӣ ва рақамикунонии бахшҳои мухталифи иқтисодиёти миллӣ, аз ҷумла соҳаи бонкӣ диққати ҷиддӣ дода мешавад [7].

Зеро дар партави тамоюлҳои ҷаҳони имрӯз, ҳамгирии фаъоли иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳоҷагии ҷаҳонӣ, татбиқи технологияҳои информатсионӣ, инчунин зухуроти навин дар самти пешрафти илму техника зарурати татбиқи технологияҳои рақамиро дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа, аз ҷумла дар соҳаи бонкдорӣ тақозо менамояд.

Тавре Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатии хеш аз 26-уми декабри соли 2018 ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон иброз доштанд: “Бо дарназардошти равандҳои муосир, мо бояд корро ҷиҳати татбиқи иқтисодиёти рақамӣ ва дар соҳаҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ҷорӣ кардани технологияҳои рақамӣ вусъат бахшем”[5].

Масоили татбиқи технологияҳои рақамӣ дар низоми бонкӣ унсури таркибии ислоҳот дар соҳаи бонкдорӣ мамлакат маҳсуб меёбад. Бо ибораи дигар, яке аз самтҳои мубрами ислоҳот дар соҳаи бонкдорӣ мамлакат дар қатори унсурҳои дигар татбиқи рақамикунонӣ ба ҳисоб меравад.

Дар ҷаҳони муосир рақамикунонӣ соҳаҳои мухталифи ҳаёти ҷомеаи шаҳрвандиро фаро гирифта, тариқи электронӣ ба таъмини ҳамкориҳои мутақобилаи ҳокимияти давлатӣ ва аҳоли, ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ ва сохторҳои мухталифи низоми бонкӣ ва молиявӣ-қарзӣ, инчунин ба баландбардории самаранокии фаъолият дар ин самт мусоидат менамояд.

Дар шароити муосир, рақамикунонии ботадричи бахши бонкӣ, ки бо миқдори имконпазири амалиётҳо тавассути маҳз барномаҳои электронӣ ва низому шабакаҳои компютерӣ тавсиф карда мешавад, ба ҳавасмандкунии тавоноии рушди инноватсия табдил ёфта истодааст. Истифодаи коркардҳо ва навоариҳои муосири иттилоотӣ ҳам барои эҷоди маҷроҳои самарабахши муошират байни таъминкунандагон ва гирандагони хизматрасониҳои молиявӣ ва ҳам таҳкими мавқеи бонк дар бозорҳои дохилӣ ва байналмилалӣ шароити мусоид фароҳам меорад.

Айни замон, технологияҳои инноватсионӣ воситаи пешбарандаи афзалиятҳои рақобатӣ шуда истодаанд ва истифодаи онҳо аз ҷониби намоёндагони муҳити бонкӣ хеле мубрам мебошад. Вазъият аз он сабаб душвортар мегардад, ки вобаста ба афзоиши шумораи ширкатҳо дар самти технологияҳои молиявӣ, инчунин тақвияти иттилоотӣ ва нуфузи рақамӣ, масъалаи нигоҳ доштани мавқеи пешбари бозори молиявӣ барои ташкилотҳои қарзӣ торафт шадидтар мегардад. Дар робита бо гуфтаҳои боло, масъалаи таҳқиқи навоариҳои бонкӣ дар шароити муосир хеле мубрам ва рӯзмарра ба ҳисоб меравад.

Дар ҷаҳони муосир, инноватсия ба бисёр соҳаҳои иқтисод хос аст ва бахши бонкӣ низ дар ин маврид истисно нест. Маҳз ба шарофати татбиқи саривақтии ихтироот, бонкҳо дар як вақт тавонистанд, ки ба сатҳи комилан нави хизматрасонӣ гузаранд, доираи пешниҳодҳоро тавассути навсозии ҳадамоти инвеститсионӣ, ҷалби технологияҳои интернетӣ ва шабакаҳои мобилӣ ба таври назаррас тавсеа бахшанд. Раванди шакливазкунӣ идома дорад ва бозор тадричан бо навоариҳои нав пур карда мешавад. Аммо, пеш аз ҳама бояд дар бораи он суҳан ғӯем, ки бахши бонкӣ имрӯз бо ҷӣ қорҳои инноватсионӣ машғул аст ва моҳияти мафҳуми «инноватсияи бонкӣ» -ро муайян кунем.

Адабиёти иқтисодӣ бо як навъ гуногунрангӣ ва ҳиссаи ихтилофҳо дар тафсирҳои мавҷудаи ин мафҳум фарқ карда, имкон медиҳад, ки нуқтаи назари хеш оид ба категорияи таҳқиқшаванда ташаккул дода шавад.

Ҳамин тариқ, дар қори Балабанов И. Т. таърифи инноватсияҳои бонкиро ба мисли «натичаи ниҳии фаъолияти инноватсионии бонк» пайдо кардан мумкин аст, ки дар шакли маҳсулоти нави бонкӣ ё амалиётӣ амалӣ карда мешавад, садо медиҳад [1, с. 58]. Ҷунин тафсирро инчунин Рубинштейн Т. Б. ва Мирошкина О. В. пешниҳод намудаанд [6, с. 123].

Тибқи нуқтаи назари Кох Л.В., таҳти инноватсияи бонкӣ «хизматрасониҳоеро унвон кардан мумкин аст, ки ба иттилоӣ муштариён расонида ва аз ҷониби онҳо қабул карда мешавад, инчунин хизматрасониҳои сатҳи комилан нав, дар асоси истифодаи

технологияҳои муосири иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ ва дар раванди фаъолияти бонкӣ бомуваффақият татбиқ карда мешаванд» [3, с. 18].

Чанбаҳои мусбати тафсириро, ки Л.В.Кох пешниҳод кардааст, метавон таъкид ба чунин як чанбаи муҳим, ба монанди зарурати огоҳ кардани муштариёни бонк дар бораи мавриди истифода қарор гирифтани коркардҳои инноватсионӣ ҳисобид. Аксар вақт, маҳз бо хоҳиши манфиатдор намудани корбарони эҳтимолӣ, таҳияи самти нави талабот ва қонёгардонии минбаъдаи он ба назар мерасад ва талошҳои ташкилотҳои қарзӣ барои беҳтар кардани анбори маҳсулот ва хизматрасониҳои пешниҳодшуда алоқаманданд.

Инчунин, бояд қайд намуд, ҳатто он навовариҳое, ки ба муштариён бевосита таъсир намерасонанд, ба талаботи онҳо ҳамчун яке аз дастурҳои асосии ҷорӣ намудани навовариҳо ворид карда мешаванд. Масалан, навовариҳо дар сохторҳои дохилии бонк: шӯбаҳои ҳисоббаробаркунӣ ё ҳуқуқӣ; воҳидҳои сохторие, ки бо арзёбии хавф саруқор доранд ва ғайра. Дар ниҳояти қор, фаъолияти сохторҳои мазкур ба ин ё он тарз ба зудтар ва бароҳаттар қонё намудани ниёзҳои мизочон ба гирифтани маҳсулот ва хизматрасониҳои гуногуни молиявӣ равона карда шудааст. Аммо, ҳатто бо доштани хоҳиши устувор, огоҳ кардани корбарони мустақими ҳадамоти бонкӣ дар бораи навсозии технологияҳои компютерӣ дар яке аз шӯбаҳо на танҳо мушкilot, балки бесамар низ мебошад.

Таърифи пешниҳодкардаи П. Друкер, аз таҳияи Л.В.Кох чандон фарқкунанда нест: «инноватсияҳои бонкӣ - хизматҳо ё маҳсулоти нав ё маҳсулоти комилан шакливазкунандаи ба раванди бонкӣ воридшуда, аз ҷумла технологияҳои иттилоотӣ-иртиботӣ мебошанд, ки то ба муштариён расонида шудаанд ва имкон медиҳад самаравӣ иқтисодӣ ё иҷтимоӣ омӯхта шавад» [2, с. 83].

Бо вучуди ин, меҳодам тавачҷуҳо ба мавҷудияти матни нутқ дар бораи таъсирҳо ва қобилияти таҳқиқи онҳо бо ёрии таҳияи технологияи ба истифодаи фаъол воридшуда ҷалб намоям. Аз ҷумла, таъсир иҷтимоӣ аст, ки боз ҳам бевосита ба омили инсонӣ, яъне муштариён иртибот дорад ва имкон медиҳад, ки аз нуқтаи назари ҳифзи иҷтимоӣ то ҷӣ андоза судманд будани ин ё он инноватсия ё ҷӣ манфиат оварда тавонистани онҳо арзёбӣ шавад.

Боз як таърифи дигари муаллифӣ ба профессор О.И.Лаврушин тааллуқ дорад. Тибқи нуқтаи назари бунёдии ӯ, навовариҳои бонкӣ бояд ҳамчун «консепсияи синтетикӣ фаъолияти бонк дар соҳаи технологияҳои нав, ки барои ба даст овардани даромади иловагӣ дар раванди фароҳам овардани шароити мусоид барои ташаккул ва ҷойгиркунии иқтисодии захиравӣ тавассути ҷорӣ намудани навовариҳое, ки ба муштариён дар гирифтани фоида мусоидат мекунанд» баррасӣ карда шаванд. Муравёва А.В низ ба ҳамин нуқтаи назар содик аст [4, с. 139].

Фарқи асосии байни таърифи мазкур аз ҳамаи онҳое, ки қаблан пешниҳод шуда буданд, зикр намудани яке аз хусусиятҳои ба даст овардани даромади иловагӣ ҳамчун ҳадафи пешрафтаи истифодаи коркардҳои инноватсионӣ доништа мешавад. Муқаррароти мазкур бо ақидаҳои болоӣ, алоқамандии зич дорад, ки иттилоот ба бозор дар бораи ҷорӣ намудани навовариҳо ба истифодаи бонкӣ тавассути афзоиши тадриҷан афзоишбанди даромад таъмин карда мешавад.

Инчунин бояд қайд намуд, ки дар воқеияти муосир ҳатто тағйирот дар сохтори ташкилии бонкиро ба инноватсия нисбат додан мумкин аст. Масалан, раванди рақамикунонӣ, ки ҳоло дар баҳши бонкии иқтисод фаъолона ҷараён дорад, ба тавсеаи доираи навовариҳои ҷоришаванда мусоидат менамояд, зеро он аз гузариши тадриҷии бонкҳо ба модели «бонки рақамӣ» иборат аст.

Ҳамин тариқ, дар тақя ба таҳлили нуқтаи назари дар доираҳои илмӣ маъмул, метавон ба якҷанд ҳулоса омад:

1) дар адабиёти иқтисодӣ тафсири ягонаи моҳияти мафҳуми «инноватсияи бонкӣ» вучуд надорад, ки он қисман бо табиати абстраксии ҳуди истилоҳ, қисман бо дарки

инфиродини ҳар як муаллифи мушаххас бинобар таҷрибаи мавҷуда ва хусусиятҳои таҳқиқот шарҳ дода мешавад;

2) ҳамчун муқаррароти назаррасеро, ки ба «инноватсияҳои бонкӣ» хосанд, қайд кардан мумкин аст:

- таъсиси хадамот /маҳсулот/хизматрасонии нав ё таҷдидшудаи мавҷуда;
- шиносӣ бо ҷой доштани навоариҳои мавҷудаи бонкии қорбарони эҳтимолӣ;
- мусоидат ба гирифтани даромади нисбатан бештар аз рӯи натиҷаҳои фаъолияти инноватсионии амалишуда.

3) инноватсияҳои бонкӣ на танҳо доираи маҳсулотро васеъ намуда, имкон медиҳанд, ки муносибатҳои бонк бо муштариён бештар карда шаванд, балки дар омӯзиш ва дар ҳолати имконпазир барои арзёбӣ намудани оқибатҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии бо кумаки онҳо ба дастамада мусоидат менамояд.

Ба андешаи мо, инноватсияҳои бонкӣ - маҳсулотҳои (хизматҳои) нав ё сифатан тақмилёфта мебошанд, ки ба таври мустақим ё ғайримустақим ба афзоиши даромади бонк тавассути тақмили фаъолияти он мусоидат мекунад ва дар якҷоягӣ бо қонеъ гардонидани талаботи афзоянда ва торафт фарқкунандаи муштариён ва ё талаботи худӣ бонк таъсир мерасонанд.

Тахти мафҳуми эҳтиёҷоти бонк бояд талаботи худӣ муассиса ба баланд бардоштани рақобатпазирӣ ё эътибори худ дар бозор ва таваҷҷуҳи қорбарони бонк ба навсозии сифатии равандҳо ва воситаҳои дохилии дар қори худ истифодашаванда фаҳмида шавад.

Ба андешаи мо, чунин таъриф маънои асосии ба консепсияи «инноватсияҳои бонкӣ» хосро ба таври оптималӣ инъикос мекунад. Таърифи пешниҳодшуда ҳамчун барои таҳқиқоти минбаъда қалидӣ баррасӣ карда мешавад.

Пайдоиши инноватсияҳо дар баҳши бонкиро метавон як қори амалии доимӣ ҳисобид: зарурати тақмил додани равандҳои дохилӣ, афзалиятҳои рақобатпазир, васеъ кардани хатҳои маҳсулот, хадамот ва хизматрасониҳо. Аммо, тасвири филиали пурғавго бо равандҳо ва равандаҳои мизоч, ки бо бонк мӯддати тӯлонӣ алоқаманданд, тадричан шакли дақиқро ба худ касб мекунад. Ва худӣ бонк барои аҳоли ва ширкатҳо на аз ҳисоби арзиши институтсионалӣ, балки тавассути функсияҳои, ки ӯ метавонад иҷро кунад, арзишманд мегардад.

Омӯзиши амалии бонкӣ имкон фароҳам месозад, ки мавҷудияти як қатор тамоюлҳо дар бозор муайян карда шаванд:

1) истифодаи фаъолони технологияҳои соҳавии иттилоотӣ ва компютерӣ, хизматрасониҳои маҷозӣ, замимаҳои мобилӣ ба афзоиши рақобати ширкатҳои технологияҳои молиявӣ мусоидат мекунад;

2) технологияҳои роботӣ қор бо массивҳои додаҳо, таҳлил ва ҷӯркунии пешгӯихоро ба зимма мегиранд;

3) ҷузъҳои бозӣ ва таркиби визуалии пешниҳодҳо, барномаҳо ва равандҳои бонкӣ ба меъёрҳои назарраси муваффақият табдил меёбанд;

4) истифодаи технологияи BigData васеъ мегардад, монетизатсияи маълумот гузаронида мешавад;

5) вобаста ба пурзӯр шудани фаъолияти бонкдорӣ инноватсионӣ, нақши идоракунии хавфҳо дар пешбурди фаъолияти инноватсионӣ меафзояд.

Тамоюлҳои мазкур бевосита бо технологияҳои инноватсионии дар соҳа ҷоришаванда рабт доранд, ки фарогирии иловагиро дар доираи қор талаб мекунад.

Зарурати амиқтар ва мураккаб кардани фаъолияти бонкӣ дар доираи самти инноватсионӣ шубҳаеро ба бор намеорад. Бозор усулҳои сифатан нави ҳамқорӣ бо қорбарони хизматрасониҳо ва технологияҳои молиявиро, ки мӯтобиқи талаботи даврони рақамӣ тақмил ёфтаанд, инчунин форматҳои дигари фаъолияти ташкилоти қарзиро дар

маҷмӯъ такозо мекунад. Ҳар як унсури бонкӣ метавонад тағйир ёбад, муҳим он, ки он ба ноил шудан ба ҳадафҳои асосии оғози навсозии инноватсионӣ мусоидат намояд.

Ҳамзамон, таҷрибаи мавҷудаи бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки агар инноватсияҳо татбиқ карда шаванд, пас қисми зиёди онҳо дар шакли навоариҳои раванд пешниҳод карда мешаванд: бонкҳо кӯшиш мекунанд, ки маҷроҳои муоширатро бо мизочон соддатар намуда, механизмҳои ҳамкориро то ҳадди имкон муносибтар гардонанд.

Ҳамин тавр, замоне намояндагони тичорати бонкӣ нахуст ба истифодаи Интернет-банкинг шурӯъ карданд ва сипас ба корбарон замимаҳои мобилиро пешниҳод карданд. Аммо, дар шароити кунунии рақамикунонии васеъ, маҷмуи мазкур кам мешавад.

Таҷрибаи ҷаҳонии фаъолияти бонкдорӣ дар бораи як қатор тамоюлҳои иттилоӣ медиҳад, ки дар замони муосир мубрам ва серталаб ҳастанд. Ҳамаи онҳо, дар ин ё он шакл, робитаи наздики қисматҳои бонкиро бо дигар соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ инъикос намуда, ташкилотҳои қарзиро маҷбур мекунанд, ки бештар ба мизочон нигаронида шаванд, табиатан хизматрасониҳои худро ба ҳаёти ҳаррӯзаи шаҳрвандон ва ташкилотҳо ворид намоянд. Дар чунин ҳолат, афзалият бештар ба шахсони воқеӣ ҳамчун шахсони аз ҳама кам ҷалбшуда ва аз ин сабаб эҳтимолан қисмати бозор дода мешавад. Тибқи андешаи ҷомеаи бонкӣ, маҳз намунаи рафтори ташкилотҳои молиявӣ, ки бар эҳтиёҷот ва интизориҳои инсон сохта шудаанд, дар ояндаи наздик муфидтарин хоҳад буд [8, с. 3].

Тавре болотар ибраз намудем, бонкҳо бо ширкатҳои технологияҳои молиявӣ дучор меоянд, ки қобилияти тезтар ва мақсаднок расонидани хизматрасониҳои молиявиро доранд ва дар шароити муосир аввалиндараҷа ба ҳисоб мераванд. Рақобати пайдошуда, ки камбудии низоми бонкиро ошкор кард (алалхусус табиати статикӣ, сатҳи баланди назорат, фаъолияти пасти инноватсионӣ) рақибони онҳоро дар муҳориба барои муштарӣ ғолиби эҳтимолӣ гардонид. Бо вучуди ин, бо гузашти вақт ҷойҳои нозук дар қори ширкатҳои ҷавон, аз ҷумла норасоии сармоя ва муҳимтар аз ҳама, эҳтимоли корбарони калонсол, ҷонибдорони хизматрасониҳои анъанавии бонкӣ ва намунаи собитшудаи муносибатҳо бо муассиса ошкор шуданд, ки то ҳол асоси пойгоҳи муштариёро ташкил медиҳанд.

Ҷанбаи инноватсионии қор дар бахши бонкӣ маъруфият пайдо карда, сол аз сол афзоиши бемайлоии шумораи тарафдоронро ба намоиш мегузорад. Аммо бо вучуди пешравиҳои мавҷуда дар ин соҳа, аз ҷумла афзоиши шумораи бонкҳои дар ин соҳа фаъолиятдошта ва ҳуди пешниҳодҳои инноватсионӣ, ки бозорро пур мекунанд, муҳим аст, ки аҳамияти нигоҳ доштани ин тамоюли мусбат ва дастгирӣ, инчунин рушди минбаъдаи қорҳо вобаста ба истифодаи техникӣ ва рушди иттилоот эътироф карда шавад.

Дар шароити рақамикунонӣ, фаъолияти инноватсионӣ ба пуштибони ташкилоти қарзӣ табдил ёфта, ба он имкон медиҳад, ки низомҳои муқарраршуда навсозӣ шуда, ба сӯи модели бонки рақамӣ гузарад. Дар натиҷаи ин, масъалаи рушди инноватсионӣ бояд ҳамеша ошкоро бошад: мунтазам муҳокима ва ҳангоми қабули қарорҳо дар сатҳҳои гуногун ба назар гирифта мешавад. Ҳамин тариқ, бо сабаби аҳамияти афзоишбанди худ, фаъолияти инноватсионӣ ба идоракунии стратегияи ташкилот низ таъсири худро мерасонад.

Қобили зикр аст, ки идоракунии стратегӣ раванди ҳамоҳангсозии амалҳои ташкилотест, ки ба мавҷудият ва рушди дарозмуддат нигаронида шуда, тавассути ноил шудан ба мавқеи устувор дар муҳити динамикии иқтисодӣ имконпазир аст.

Робитаи байни идоракунии инноватсионӣ ва идоракунии стратегӣ аз ҳама гуна шубҳа орӣ аст: дар шароити муосир, масъалаи татбиқи қоркардҳои пешрафтаи инноватсионӣ шартӣ зинда мондан дар қисмати бонкии бозор мегардад ва аз ин рӯ масъалаи афзалиятноки ташаккул ва тасҳеҳи стратегия бо афзоиш ва рушди бонк шартӣ асосӣ ба ҳисоб меравад. Бо тавачҷуҳ ба имкониятҳо ва таъминоти захираҳои худ, ташкилот кушиш менамояд, ки бо мақсади қонеъ кардани талабот ва интизориҳои бозор, нигоҳ доштани эҳтимод ва талабот дар байни муштариён афзалиятҳои рақобатпазирро ба даст орад.

Ҳамин тариқ, ба андешаи мо, самтҳои асосии мукамалсозии механизми идоракунии фаъолияти инноватсионии бонкӣ инҳо мебошанд:

1) таъкид ба навоариҳо дар бозорҳои хориҷӣ барои рушд ва таҳкими фаъолияти инноватсионии бонкӣ дар кишвар, афзоиши ҳаҷми корҳои инноватсионӣ;

2) навсозии раванди идоракунии стратегӣ тавассути омезиши он бо идоракунии инноватсионӣ;

3) ташкили шӯбаи рушди инноватсионӣ дар ташкилотҳои қарзӣ, ки маҷмӯи функцияҳои он тамоми расмиёти ҷиддии фаъолияти инноватсиониро дар бар мегирад: аз мониторинги пешниҳодҳои инноватсионии рақибон то идоракунии ҳавфи гузаронидани фаъолияти инноватсионӣ;

4) андешидани тадбирҳо оид ба идоракунии ҳавфи инноватсионӣ дар якҷоягӣ бо таҳияи стратегияи инноватсионӣ;

5) гузаронидани сиёсати ба мизоч нигаронидашуда бо дарназардошти талаботи бозор ва талаботи инфиродии мизочон.

Рушди самти инноватсионии фаъолияти бонкӣ бидуни қатъ кардан аз идоракунии стратегӣ имкон медихад, ки корҳои дохилии бонкӣ сифатан беҳтар карда шаванд, ки ин дар ҳамкориҳои ташкилотҳои қарзӣ бо истифодабарандагони хидматҳои онҳо инъикос хоҳад ёфт.

Ҳамин тариқ, дар ҳулосаи мақола бояд қайд кард, ки истифодаи коркардҳои инноватсионӣ ба таври доимӣ қувваи асосии пешбаранда ба иқтисоди рақамӣ маҳсуб меёбад. Ташкил ва татбиқи фаъоли онҳо ба соҳаҳои марбута таъсири судбахш мерасонад, ки ба азхудкунии таҷриба ва таҳкими равандҳои инноватсионӣ мусоидат мекунад. Гузашта аз ин, рушди самти инноватсионии бахши бонкӣ ба таҳкими мавқеи тамоми бозори миллӣ мусоидат хоҳад кард, ки хеле муҳим мебошад.

АДАБИЁТ

1. Балабанов И.Т. Инновационный менеджмент. СПб: Питер, 2011. 303 с.
2. Друкер П. Ф. Бизнес и инновации / Пер. с англ. М.: ИД «Вильямс», 2009. 423 с.
3. Кох Л.В. Принципы и механизмы повышения эффективности банковской деятельности на основе использования инноваций: автореф. дисс... д-ра экон. наук. Иваново, 2010. 44 с.
4. Муравьева А. В. Банковские инновации: мировой опыт и российская практика: дис. канд. экон. наук. М., 2005. 148 с.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.12.2018. <http://www.prezident.tj/node/19088>
6. Рубинштейн Т. Б, Мирошкова О.В. Пластиковые карты. М.: Гелиос АРВ, 2005. 416 с.
7. Султонов З. С., Направления и механизмы развития инфраструктурного обеспечения предпринимательства в Республике Таджикистан / Султонов З. С., Саидова М.Х., Табарова Д.А.//Вестник Таджикского государственного университета коммерции №3(28)-2019. Душанбе, «Тоҷир»-2019, с. 43-47.
8. Capgemini Worldwide - Top 10 Trends in Banking. 2017. P.3. URL: https://www.capgemini.com/wp-content/uploads/2017/07/banking_trends_2017_web_version.pdf. (дата обращения: 04.03.2018 г.)

Шарапова М.А., Рустамов С.Р.

ХУСУСИЯТҲОИ ХОСИ МАРКЕТИНГИ ХИЗМАТРАСОНӢ ДАР СОҲАИ СОХТМОН

Мақолаи мазкур ба мавзӯи хусусиятҳои хоси маркетинги хизматрасонӣ дар соҳаи сохтмон бахшида шудааст. Вариантҳои тавсифҳои мавҷудбуда оиди таснифоти калимаи “хизматрасонӣ” таснифоти он оварда шудааст. Дар раванди таҳияи чорабиниҳои маркетингӣ, ширкатҳои сохтмонӣ бояд хусусиятҳои хоси онро ба назар гиранд.

Вожаҳои калидӣ: хизматрасонӣ, маркетинг, номуайяни, хизматрасонии корҳои лоиҳавӣ, хизматрасонии корҳои ташкилӣ.

Шаропова М. А., Рустамов С.У.

ОСОБЕННОСТИ МАРКЕТИНГА УСЛУГ В СТРОИТЕЛЬНОЙ СФЕРЕ

Работа посвящена вопросам раскрытия отличительных особенностей маркетинга услуг, присущие в строительной сфере. Описаны существующие варианты определения слова «услуга» и приведена классификация услуг. При разработке маркетинговых мероприятий, строительным компаниям необходимо учитывать его отличительные особенности.

Ключевые слова: услуга, маркетинг, осязаемость услуг, консультационные услуги, услуги проектирования и организационная услуга.

Sharopova M.A., Rustamov S.U.

FEATURES OF MARKETING SERVICES IN THE CONSTRUCTION INDUSTRY

The work is devoted to the issues disclosed from the personal characteristics of marketing services inherent in the construction industry. The existing definitions of the word and service are described and the existing classification of services is given. When developing marketing activities, construction companies need to take into account its distinctive features.

Key words: service, marketing tangibility of services, consulting services, design services, organizational services.

Услуга (от. англ. Service) - это тип экономической активности, неосязаемый по своей природе, его не представляется возможным хранить или складировать, а покупка или продажа услуг не приводит к их завладению [1]. В качестве примера услуг в строительной сфере могут выступать следующие активности: составление дизайн-проекта жилого дома; разработка проектной документации; ведение архитектором строительного объекта и т.д.

Услуга - некий результат труда, предусматривающий собой определённую полезность, которая в свою очередь позволяет удовлетворить какую-либо потребность заинтересованного человека [2].

Важным отличием услуги от продукта является тот факт, что в результате предоставления услуги не создаётся новый материально-вещественный продукт, а изменяются свойства или качества уже существующего, ранее созданного продукта. Иначе говоря — это благо, которое предоставляется инициатору запроса в форме деятельности, а не в материально-вещественной форме. Таким образом, посредством услуг создаётся заранее определённый желаемый результат.

Существует ещё одно определение услуги с точки зрения предпринимательской деятельности. Услуга - это вид предпринимательской деятельности, который осуществляется с целью удовлетворения потребностей потребителей, за исключением деятельности, осуществляемой на основе трудовых правоотношений. Например, работа, выполняемая нанятым сотрудником организации по отношению к самой организации, не является услугой, так как их взаимоотношения регламентированы трудовым договором.

Под услугами маркетинговыми принято понимать различные мероприятия и выгоды, полученные во время таковых мероприятий, когда один участник экономических отношений предлагает или может предложить какие-либо выгоды или блага другому, причём такое предложение не приводит к завладению предметом экономических отношений, а выгоды по своей природе являются неосвязаемыми. Факт осуществления услуг может иметь место, как применительно к материальному товару, так и полностью отсутствовать, т.е. не представлять своим результатом материальный продукт. Консультируясь у проектировщиков коттеджей или жилых домов, арендуя строительную технику или нанимая бригаду строителей, производя вклад денежных средств в строительство торгового центра, получая консультацию у архитектора или дизайнера, во всех перечисленных ситуациях клиент, будучи субъектом экономических отношений, приобретает услуги.

Услугам в строительстве присущи четыре особенности, которые учитываются при разработке комплекса маркетинговых мероприятий:

Существуют различные классификации услуг. Одна из них представлена на рис. 1.

Рисунок 1. Классификация услуг

Источник: Беквит Г. Продавая незримое. Руководство по современному маркетингу услуг. - М: Издательство «Альпина Паблицер», 2016. - 220 с.

1. Неосязаемость. Услуги нельзя потрогать, применение по отношению к ним остальных пяти органов чувств до момента приобретения услуг тоже представляется невозможным. Будущий обладатель особняка не сможет почувствовать, увидеть или потрогать результат строительной деятельности, пока не откроет дверь своего нового дома, не поднимется по условной винтовой лестнице или же не приляжет на кровать в спальне, задекорированной предметами искусства и дизайна. С теми же проблемами сталкиваются заказчики, решившие построить свой фитнес-центр, автосалон, отделать сеть своих ресторанов элементами декора и т.д.

Американский маркетолог, специалист в сфере маркетинга услуг Гарри Беквит в своей книге «Продавая незримое» предлагает классификацию услуг по степени их осязаемости [3]. Так, он рассматривает различные бизнесы с точки зрения того, что они предлагают и разделяет их на предложения с преобладанием услуг (неосязаемые) и предложения с преобладанием товарного содержания (осязаемые) (см. рис.2).

С целью укрепления доверия со стороны потенциальных потребителей услуг продавец может предпринять определённые усилия. Для начала, он может, условно, покупателя на выгоды, сопутствующие её приобретению. повысить их осязаемость. Например, архитектор может набросать эскизы будущего проекта. Если реализованный строительный объект находится неподалёку, то представляется возможным показать его клиенту. Следующим важным шагом по привлечению клиента продавцом может стать описание услуги, обращение внимания. Таким образом, сотрудник строительной компании может рассказать потенциальным клиентам не только о качестве материалов, оборудования, которые используются во время строительства, но и дополнительных преимуществах конкретной фирмы или компании, например, использовании моновендерного решения - когда компания-поставщик (может являться и производителем) предоставляет свои товары и услуги под единой торговой маркой.

Использование данного решения даёт такое преимущество, как ответственность одной компании за полный цикл работ (в случае допущенных ошибок отсутствует возможность переложить ответственность на другого подрядчика, исполнителя). Осязаемость услуг, предоставляемых компанией, можно повысить путём освещения удачных бизнес-кейсов в формате печатной продукции, размещения материалов в СМИ, освещении их же в Интернет (видеоинтервью с одним из крупных заказчиков). Также для обеспечения большего доверия к своей услуге может послужить оригинальное позиционирование, правильный месседж для потенциальных клиентов, где указаны основные ваши преимущества по сравнению с конкурентами.

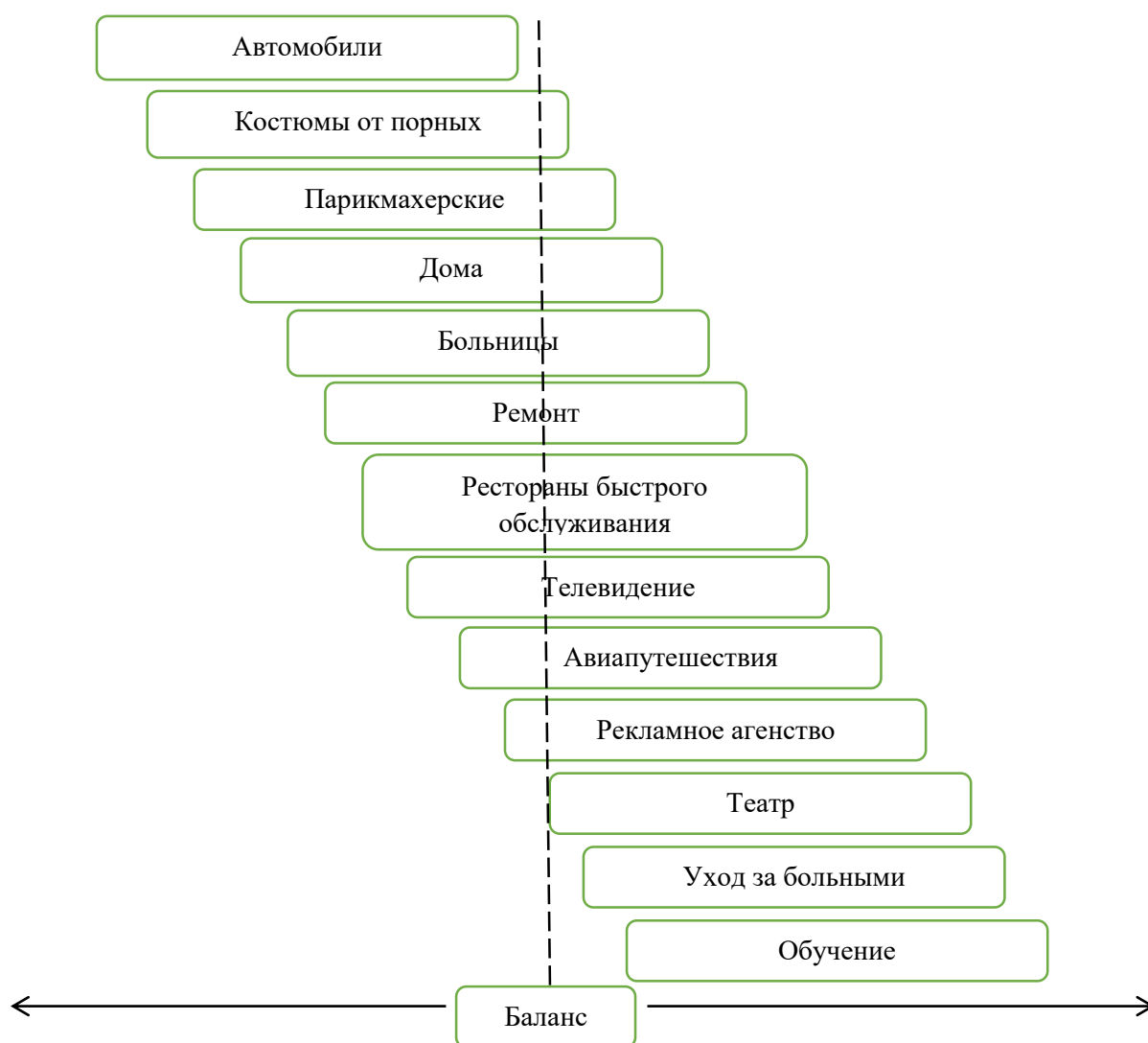

Рисунок 2. Сравнение услуг по степени их осязаемости

2. Неотделимость от источника, т.е. неразрывность производства и потребления услуги

В отличие от продукта, который может существовать в своём материальном виде независимо, услуга не может быть обособленной от своего источника. Если взять в качестве примера проект на телевидении «Treehouse Master» во главе с Питом Нельсоном (создатель проекта по строительству уникальных домов на деревьях) и услугу, связанную с возведением такого дома, то можно предположить, что в случае отсутствия самого Пита (по сути главной звезды проекта и лидера команды) или замены его, например, на иного (неизвестного телезрителям руководителя) услуга будет менее востребованной телезрителями. Из этого можно сделать следующий вывод, что число возможных приобретателей услуги, имеющих желание заполучить определённую услугу при участии одного из ее особенных исполнителей, ограничивается временем строительно-монтажных работ конкретного исполнителя, в частности, Пита Нельсона. Наличие такого ведущего исполнителя дополняет ценность услуге, а его отсутствие, в свою очередь, ценность понижает.

Таким образом, то же самое имеет место для определенной строительной компании в тот момент, когда ее строительные бригады заняты реализацией текущего проекта, а параллельно поступает заявка на новый. Для того, чтобы избавиться от такого рода

ограничений, либо их минимизировать, были разработаны определенные стратегические подходы. Здесь предполагаются возможными два варианта. Компании следует подходить к потенциальному потребителю, осуществляя определенные способы стимулирования спроса (например, предоставлять определённую скидку за ожидание) в то время, пока бригады еще не завершили текущий заказ с тем, чтобы заказчик не переключился на альтернативное предложение конкурентов. А в случае, если потенциальный клиент изъявляет желание немедленного исполнения необходимых работ, то возможно предложить ему выполнение части работ, который в настоящий момент фирма может реализовать, либо, как минимум, провести консультацию по строительству, что уже поможет сформировать хорошее впечатление о компании, а в дальнейшем, вероятно, продолжить сотрудничество.

3. Неустойчивость качества

Причины дифференциации качества услуг объясняются прямой зависимостью от их производителей. Одна и та же бригада строителей может выполнить свою работу по-разному. Качество дома или его отделки также может зависеть от комплектующих, от качества сырья, которые использовались в рамках выполнения работ. Из чего можно предположить, что заказчики, выбравшие для своего будущего жилья разные по качеству материалы, или же разных по квалификации исполнителей на выходе получают различные по качеству заказы. Важную роль также оказывает такой фактор, как место оказания услуг. Представляется возможным предположить, что воспринимаемая ценность у особняка, возведённого за 200 километров от центра, будет разной. Также два одинаковых дома, построенных в разных климатических зонах, могут изнашиваться с различной скоростью.

Потребители услуг, в том числе опираясь на личный опыт, знают об их варьирующемся качестве и при осуществлении своего выбора из множества поставщиков, прибегают к советам людей, уже воспользовавшихся данной услугой.

Чтобы обеспечить контроль качества, компания может провести специальные мероприятия. Первое связано с направлением средств из бюджета компании на обучение и привлечение сотрудников, с целью формирования из последних высококлассных мастеров своего дела. На текущий момент многие компании различных отраслей услуг вкладывают значительные суммы в обучение своего персонала, чтобы в последствие преподносить своим клиентам услуги на высшем уровне. Например, отели стали синонимом идеального сервиса в гостиничной индустрии, во многом эта заслуга обязана именно усилиям работников гостиницы, вложенных в их обучение средствам.

Строительным компаниям также можно следовать данному примеру, развивая у своих сотрудников клиентоориентированный подход на всех этапах осуществления деятельности. Второе мероприятие связано с постоянным отслеживанием удовлетворенности клиентов. Чтобы оценить данный критерий, на помощь приходят такие инструменты, как система жалоб и предложений, тематические опросы.

4. Невозможность хранения услуг

Услуги невозможно хранить. Если на определенном этапе строительства дома клиент произведёт отказ от услуг по причине неплатежеспособности или по какой-либо другой причине, он может и вовсе потерять всю ценность промежуточного продукта деятельности и, соответственно, оказанной услуги, как, например, в ситуации, когда была произведена отделка первого этажа дома, а в последствие по причине остановки оказания строительных услуг дом длительное время стоял без отопления. В конечном итоге, результат ранее произведенной работы будет сведён на нет по причине ненадлежащих условий хранения. Таким образом, часть уже приобретенных услуг клиент хранить не сможет и в дальнейшем для продолжения строительства некоторые из них ему придётся воспроизводить заново.

В своих трудах Э. Сэссер описал стратегические подходы, позволяющие достигнуть наилучшей взаимоувязки спроса и предложения для фирм, осуществляющих свою

деятельность в сфере услуг [4].

Таким образом, им было предложено 4 подхода со стороны спроса:

Формирование дифференцированных цен. Строительным компаниям приходится сталкиваться со скачкообразным спросом, т.е. в определенный период времени спрос может достигать своего пика, а в остальное время быть достаточно низким. Дифференциация цен как раз помогает сместить спрос с пиковых значений на периоды, когда таковой достаточно низок. В качестве примера можно привести зимний сезон, когда строительные компании предлагают клиенту более выгодные условия на основании того, что загруженность у них в этот период меньше, им проще договориться о скидке на строительные материалы, как как спрос на строительство зимой ниже, следовательно, на строительные материалы тоже. Обратная ситуация наблюдается с начала весны и до наступления осени.

Второй подход предполагает намеренное культивирование спроса. Так руководство строительной компании может пойти на уступки по юридической части в ходе переговоров с потенциальным заказчиком о покупке строительных услуг, принять все условия заказчика, даже если они будут нести в себе дополнительный риск для фирмы. Например, крупные штрафные санкции в случае невыполнения условий договора о строительстве в определенный договором срок.

Третий подход предусматривает предложение дополнительных услуг в периоды максимального спроса, как альтернативу для ожидающих своей очереди клиентов. На данном этапе возможно оказать клиенту архитектурные, дизайнерские, инженерные и консультационные услуги.

Еще одним способом управления спросом является введение системы предварительных заказов. Указанным подходом пользуются многие компании сферы услуг. Данное решение позволяет строительной фирме гарантировать спрос в будущем и удерживать потенциального клиента от ухода к конкурентам.

Также Э. Сэссером были предложены 5 подходов со стороны предложения: [5]

Суть первого заключается в привлечении дополнительных кадров предприятием в период, когда спрос достигает максимального значения. В строительстве также используется схожий подход. Так в летний период, когда одновременно строится несколько объектов, некоторые компании привлекают значительное количество рабочего персонала со стороны. Однако в таком случае для обеспечения надлежащего качества, выполнение работ должно контролироваться опытными сотрудниками предприятия, имеющими соответствующие компетенции. Следующий подход - установление особого распорядка работ. Суть данного метода состоит в том, чтобы делегировать определенные полномочия сотрудников в момент максимальной загрузки. Множество компаний, особенно в рамках проектов, прибегают к использованию данного приема, что может предусматривать на протяжении всей длительности проекта уход некоторых сотрудников от своих традиционных обязанностей к обязанностям, предусматриваемыми проектом. Однако в строительстве такой метод сложно реализовать по причине того, что значительная часть персонала узкоспециализированные специалисты, способные выполнять работу в рамках своих компетенций.

Можно передавать определенные части выполнения работ непосредственно самим клиентам. Однако такая практика редко встречается в строительной сфере. Исключением являются такие телевизионные проекты, как «Дачный ответ» и «Квартирный вопрос», где владельцам открывается возможность поучаствовать в ремонте и отделке своей жилой площади. Также фирмы могут предпринять действия, позволяющие им осуществить рост текущих мощностей, либо территорий, на которых впоследствии будет аккумулироваться их деятельность, связанная в частности с предоставлением услуг. Таким образом, российская строительная компания «Группа ЛСР» в 2017 году купила 14 гектар земли в Санкт-Петербурге с целью застройки под элитную недвижимость [6].

Таким образом, строительные услуги включают в себя широкий вид деятельности, в

который кроме строительных работ входят консультационные, проектировочные, организационные и другие услуги. По результатам проведённого анализа были выделены четыре особенности услуг в строительстве, которые необходимо учитывать компаниями при разработке маркетинговых мероприятий (неосвязаемость, неотделимость, неустойчивость качества, невозможность хранения). Если не уделять внимания данным особенностям, то это может привести к сокращению спроса на строительные услуги и уменьшению доверия к компании. Для обеспечения наилучшего соотношения между спросом и предложением компаниям необходимо использовать следующие подходы: изменять цены в зависимости от изменения спроса на услуги; идти на уступки заказчику и принимать его условия (даже если сделка несёт в себе определённый риск); оказывать часть определённых услуг в периоды максимального спроса с целью удержания клиента, предоставлять ему скидку за ожидание; использовать систему предварительных заказов, которая позволяет компаниям гарантировать спрос в будущем.

Также для компаний, работающих на рынке строительных услуг, в период максимального спроса необходимо привлекать дополнительные кадры, чтобы удовлетворить потребности клиентов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Dictionary Cambridge: Официальный сайт [Электронный ресурс] Dictionary Cambridge. - 1995-2018.
2. Синяева И.М, Маркетинг услуг: Учебник О.Н. Романенкова, И.М. Синяева, В.В. Синяев; под ред. д.э.н., проф. Л.П. Дашкова. -М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2014. -252с.
3. Беквит Г. Продавая незримое. Руководство по современному маркетингу услуг. -М: Издательство «Альпина Паблишерс», 2016. -220с.
4. Котлер Ф. Основы маркетинга. 5-е европейское издание. Ф. Котлер, Г. Армстронг, В. Вонг, Д. Саундерс. -М: Вильямс, 2017г.-752с.
5. Котлер Ф. Основы маркетинга. 5-е европейское издание. Ф. Котлер, Г. Армстронг, В. Вонг, Д. Саундерс. -М: Вильямс, 2017г.-752с.
6. РИА-Недвижимость: Официальный сайт [Электронный ресурс] РИА-Недвижимость. -1994-2018. Электрон. Дан. -Режим доступа: <https://riarealty.ru/news/2017>

УДК 657.421.3:006.32

Мирзоалиев А.А., Шерматов Н.Д.

ДОРОИҲОИ ҒАЙРИМОДДӢ: ХУСУСИЯТҲОИ БАҲИСОБГИРӢ ВА ИНЪИКОС ДАР ҲИСОБОТИ МОЛИЯВӢ ТИБҚИ СТАНДАРТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ҲИСОБОТИ МОЛИЯВӢ

Дар мақола хусусиятҳои баҳисобгирии дороиҳои ғайримоддӣ мутобиқи СБҲМ, қадамҳои зарурӣ барои тағйир додани ҳисоботи ватанӣ ба шакли байналмилалӣ тавсиф карда шуда, инчунин маълумот дар бораи зарурияти ифшои иттилоот нисбати дороиҳои ғайримоддӣ ҳангоми ҳисоботдиҳӣ тибқи СБҲМ оварда шудаанд. Таҳқиқот хусусиятҳои баҳисобгириӣ, баҳодихӣ ва коҳишёбии арзиши дороиҳои ғайримоддӣ, камбудихои мавҷударо дар низоми баҳисобгирии ватании онҳо фаро мегирад. Диққати махсус ба талаботи стандартҳои байналмилалӣ нисбати сармоякунонии харочот барои бунёди дороиҳои ғайримоддӣ дода шуда, инчунин тартиби эътироф ва баҳисобгирии гудвилӣ дар натиҷаи хариди корхона ба амаломата тасвир шудааст.

Вожаҳои калидӣ: гудвилл, воҳидҳои тавлидкунандаи воситаҳои пулӣ, қоҳишҳои арзиш, истеҳлок, эътироф, баҳодиҳӣ, дороиҳои ғайримоддӣ, тавзеҳот, ҳисоботи молиявӣ.

Мирзоалиев А.А., Шерматов Н.Д.

НЕМАТЕРИАЛЬНЫЕ АКТИВЫ: ОСОБЕННОСТИ УЧЕТА И ОТРАЖЕНИЯ В ОТЧЕТНОСТИ ПО МЕЖДУНАРОДНЫМ СТАНДАРТАМ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ

В статье описаны особенности учета нематериальных активов в соответствии с МСФО, шаги, необходимые для перевода отечественной отчетности в международный формат, а также представлена информация о необходимости раскрытия информации о нематериальных активах в соответствии с МСФО. В исследовании рассматриваются особенности учета, оценки и обесценения нематериальных активов, существующие недостатки в отечественной системе учета. Особое внимание уделяется требованиям международных стандартов к капитализируемым затратам на создание нематериальных активов, а также порядку признания и учета гудвила в результате приобретения предприятия.

Ключевые слова: гудвилл, генерирующие единицы денежных средств, обесценение, амортизация, признание, оценка, нематериальные активы, раскрытия, финансовая отчетность.

Mirzoaliev A.A., Shermatov N.D.

INTANGIBLE ASSETS: SPECIFICS OF ACCOUNTING AND REPORTING IN THE INTERNATIONAL FINANCIAL REPORTING STANDARDS

The article describes the features of accounting for intangible assets in accordance with IFRS, the steps required to transfer domestic reporting to the international format, and also provides information on the need to disclose information on intangible assets in accordance with IFRS. The study examines the specifics of accounting, valuation and impairment of intangible assets, existing shortcomings in the domestic accounting system. Particular attention is paid to the requirements of international standards for the capitalized costs of intangible assets, as well as the procedure for recognizing and accounting for goodwill resulting from the acquisition of an enterprise.

Key words: goodwill, cash-generating units, impairment, amortization, recognition, measurement, intangible assets, disclosures, financial statements.

Моддаи ҳисоботи «Дороиҳои ғайримоддӣ» метавонад як қисми хеле муҳими тавозуни ширкатҳои машғули рушди технологияҳои техникӣ, инчунин гурӯҳҳои ширкатҳои бошад, ки корхонаҳои дигарро ба даст меоранд. Муайянсозии дуруст ва баҳодиҳии дороиҳои ғайримоддӣ, ки бояд ба тавозуни ширкат ё гурӯҳ дохил карда шаванд, аксар вақт вазифаи ночиз нест. Дар ин мақола хусусиятҳои баҳисобгирии дороиҳои ғайримоддӣ мутобиқи СБҲМ, қадамҳо ҳангоми тағйир додани ҳисоботи ватанӣ ба шакли байналмилалӣ, инчунин маълумот оид ба зарурияти ошкорсозии иттилоот оид ба дороиҳои ғайримоддӣ дар ҳисоботи тибқи СБҲМ таҳияшуда мавриди таҳқиқот қарор дода шудаанд.

Гудвилл ва дороиҳои ғайримоддӣ дигар

Тавре, ки дар СБҲМ(IAS) 38 «Дороиҳои ғайримоддӣ» муайян шудааст, дороиҳои ғайримоддӣ дороиҳои ғайрипулӣ ва муайяншаванда мебошанд, ки бидуни шакли физикӣ таҳти назорат қарор доранд. Намунаҳои дороиҳои ғайримоддӣ аз литсензия, ҳуқуқи муаллиф, патент, тамғаҳои молӣ ва ғайра иборатанд.

Дар таърифи дороиҳои ғайримоддӣ калимаи «муайяншаванда» пайдо мешавад. Азбаски дороиҳои ғайримоддӣ шакли физикӣ надоранд, масъалаи муайян кардани он хеле муҳим аст. Новобаста аз он ки ташкилот дороиҳоро дар дохили кишвар эҷод мекунад ё тавассути якҷоягӣ бо ташкилоти дигар ба даст меорад, дороиҳои ғайримоддӣ бояд алоҳида ва ё якҷоя бо дороиҳо ва ўҳдадориҳои марбута муайян карда шаванд. Ғайр аз он, дороиҳои ғайримоддӣ аз қонунҳои шартномавӣ бармеоянд ва бегонагии чунин ҳуқуқ аҳамият надорад.

Гудвилл, ки дар натиҷаи мутахҳидшавии ширкат ба даст оварда шудааст, ба ин меъёрҳо ҷавобгӯ нест. Ин онро аз дигар дороиҳои ғайримоддӣ фарқ мекунад. Вақте ки ширкат ба даст оварда мешавад, арзиши одилонаи дороиҳо ва ўҳдадориҳои ин ширкатҳоро ҳисоб кардан лозим аст. Гудвилл ҳамчун фарқи байни арзиши одилонаи сармоягузорӣ ва дороиҳо ва ўҳдадориҳои ширкати харидашуда бо арзиши одилона ба вучуд меояд. Моҳиятан, гудвилл пардохти барзиёд аст, ки харидор дар интизории фоидаи оянда аз харид ба даст меорад. Дар ин ҳолат, арзиши одилонаи селҳои пулии оянда, ки аз рӯи меъёри нисбат ба шароити амалкунандаи ширкат аз нав ҳисоб карда шудааст, бояд ба арзиши дороиҳои софи бадастомада дохил карда шаванд [6].

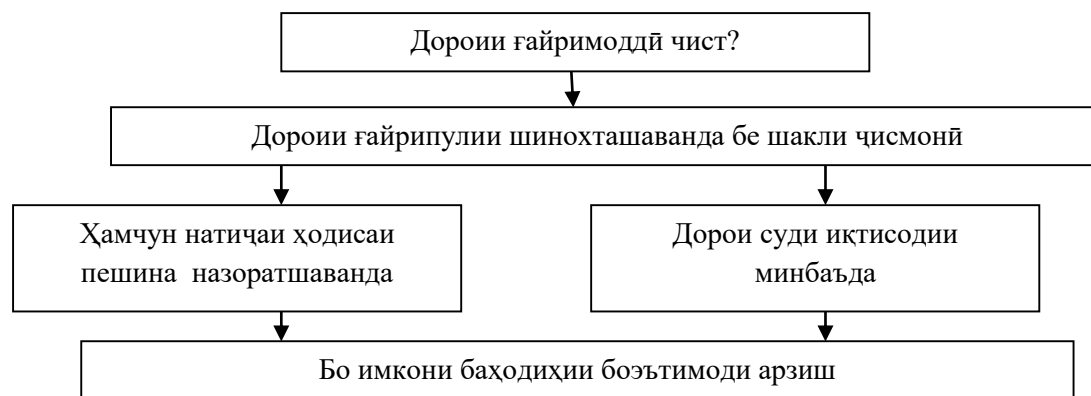
Эътироф ва баҳодихии дороиҳои ғайримоддӣ

Дорои ғайримоддӣ дар сурате эътироф карда мешавад, ки аз он фоидаи иқтисодӣ интизорӣ буда, арзиши он ба таври боэътимод чен карда шаванд. Фоидаҳои ояндаи иқтисодӣ, новобаста аз он, ки онҳо воридоти пулӣ ба ширкат ва ё сарфаи хароҷот мебошанд, бояд бо истифода аз фарзияҳои оқилона, беҳтараш аз рӯи далелҳои беруна ҳисоб карда шаванд. Дар муқоиса бо принципҳои таҳия ва тартиб додани ҳисоботи молиявӣ, меъёри эътирофи дороиҳои ғайримоддӣ то андозае сахттар аст: фоидаи иқтисодии истифодаи онҳо на танҳо бояд интизорӣ, балки бояд эҳтимолӣ низ бошад.

Ҳангоми эътирофи аввалия, дороиҳои ғайримоддӣ бо арзиши аслии чен карда мешаванд. Онҳо метавонанд бо якҷанд роҳ харидорӣ карда шаванд.

Аввалан, дороиҳои ғайримоддиро дар алоҳидагӣ ба даст овардан мумкин аст. Дар ин ҳолат, барои баҳодихии боэътимоди арзиши он мушкilot пеш намеояд, зеро он ба мисли дигар дороиҳо муайян карда мешавад, яъне он нархи харид, андозҳои бебозгашт ва хароҷоти мустақими вобаста бо бадастоварии дорой ва то ба ҳолати барои истифода мақбулро дарбар мегирад. Нархи барои дороиҳо пардохтшуда дар ин ҳолат фоидаи пешбинишудаи иқтисодиро аз он инъикос мекунад.

Дуюм, дороиҳои ғайримоддиро тавассути мубодилаи дороиҳои дигар ба он ба даст овардан мумкин аст: ҳам пулӣ ва ҳам ғайрипулӣ. Чунин дороиҳо дар аввал бо арзиши одилона эътироф карда мешаванд, агар арзиши одилонаи дороиҳои гирифташуда ва супоридашуда ба таври эътимоднок ҳисоб карда нашавад ё мубодила ғайритиҷоратӣ бошад. Дар чунин ҳолатҳо, дороиҳои ғайримоддӣ бояд бо арзиши тавозунии дороиҳои ба ивази он додашуда чен карда шаванд.

Расми 1. Нишонаҳои эътирофи дороиҳои ғайримоддӣ

Сеюм, дороиҳои ғайримоддиро тавассути мутаххидсозии ширкатҳо ба даст овардан мумкин аст. Дар ин ҳолат, арзиши он арзиши одилонаи он дар рӯзи мутаххидшавӣ хоҳад буд, ҳатто агар дороиҳои ғайримоддӣ қаблан дар сабти баҳисобгирии харидор эътироф карда нашуда бошанд. Ҳангоми муайян кардани дороиҳои ғайримоддӣ, ки тавассути хариди онҳо ба даст омадаанд, шумо набояд танҳо бо дороиҳои, ки дар тавозуни ширкати харидашуда инъикос шудаанд, маҳдуд шавед, зеро аксар вақт он дороиҳои ғайримоддӣ, ки дар дохили кишвар тавлид карда мешаванд ва дар тавозуни инфиродии ширкат эътироф карда намешаванд, метавонанд ба арзиши одилонаи дороиҳои бадастовардашудаи ширкати модарӣ дохил карда дар тавозун эътироф карда шаванд. Фоидаҳои ояндаи иқтисодӣ инчунин эҳтимолӣ ҳисобида мешаванд, зеро онҳо арзиши одилонаи дороиро муайян мекунанд. Қобилияти муайян кардани арзиши одилонаи дороиҳои ғайримоддӣ, ки тавассути якҷояшавии корхонаҳо ба даст оварда шудааст, танҳо вақте пайдо шуда метавонад, ки дороиҳои ғайримоддӣ аз қонунҳои шартномавӣ ё ҳуқуқӣ бармеоянд ва аз ҳам ҷудонашавандаанд ё маълумоти мубодила барои чунин дороиҳо вучуд надорад.

Чорум, дороиҳои ғайримоддиро ширкат метавонад дар доираи гранти давлатӣ ба даст орад. Агар ҳукумат барои ба даст овардани дороиҳои ғайримоддӣ ба ташкилот субсидия диҳад, пас хароҷоти он барои ташкилот метавонад ночиз ё ҳатто сифр бошад. Дар ин ҳолат, сабти дороиҳо дар аввал бо арзиши одилона ва баъдан истехлок кардани он ва грант ҳамчун даромади ба таъхир гузошташуда афзалтар аст [6].

Баъдан, хароҷоти вобаста ба дороиҳои ғайримоддӣ аз ҷониби ташкилот бадастомада дар маҷмӯъ дар давраи ҳисоботие, ки онҳо ба амал омадаанд, харҷ карда мешавад. Ин аз он сабаб аст, ки баррасии масъалаи иваз кардани ҷузъҳои дороиҳои ғайримоддӣ душвор аст. Агар ташкилот то ҳол афзоиши фоидаи иқтисодии дар дороиҳои ғайримоддӣ мутамарказшударо дар натиҷаи хароҷоти минбаъда асоснок карда тавонад ва ин хароҷот ба меъёрҳои эътирофи дороиҳо ҷавобгӯ бошанд, пас арзиши тавозунии дороиҳои ғайримоддиро зиёд кардан мумкин аст.

Барои баҳодихии минбаъдаи дороиҳои ғайримоддӣ, ширкат метавонад (дар мавриди воситаҳои асосӣ) яке аз ду модели баҳогузорино интихоб кунад: бо арзиши таърихӣ ё бо арзиши аз нав баҳододашуда. Дар ҳолати аввал, дороиҳои ғайримоддӣ дар тавозун бо арзиши аввалия бо тарҳи истехлоки ҷамъшуда ва зарари камарзишшавӣ инъикос карда мешаванд. Дар ҳолати дуюм, модели азнавбаҳодихӣ одатан ба модели баҳисобгирии воситаҳои асосӣ мувофиқ аст. Арзиши одилонаи дороиҳои ғайримоддӣ бояд тавассути истинод ба бозори фаъол муайян карда шавад, ки бинобар якранг набудани дороиҳои ғайримоддӣ барои чунин дороиҳо кам ба назар мерасад. Чун қоида, ба ғайр аз литсензия ва квота, бозори фаъоли дороиҳои ғайримоддӣ вучуд надорад, ва мувофиқтарин модели баҳогузорино минбаъдаи дороиҳои ғайримоддӣ арзиши аввалия мебошад.

Корхона бояд мӯҳлати амали дороиҳои ғайримоддиро бо мақсади истехлок муайян кунад. Он дар асоси дараҷаи пешбинишудаи истифодаи дороиҳо, мӯҳлати ҳоси дороиҳои шабеҳ ва дараҷаи техникӣ ва фарсудашавии онҳо муайян карда мешавад. Шояд муқаррар кардани мӯҳлати истифодаи муфиди дороиҳои ғайримоддӣ ғайримумкин бошад, аммо ин маънои онро надорад, ки он беохир аст.

Ҳисобкунии истехлоки амволи ғайримоддӣ дар лаҳзаи ба истифода супоридани он оғоз шуда, усули истифодашавандаи истехлок бояд ба дараҷаи истеъмоли фоидаи иқтисодӣ аз дороиҳои ғайримоддӣ мувофиқат кунад. Одатан, усули ростхаттаи истехлок истифода шуда, хароҷот дар ҳисобот оид ба фоида ва зарари давраи ҷорӣ эътироф карда мешаванд, агар онҳо ба арзиши дороиҳои дигар дохил карда нашаванд. Мӯҳлати истифодаи муфиди дороиҳои ғайримоддӣ бояд ҳадди аққал ҳар сол баррасӣ гардида, дар ҳолати зарурӣ мувофиқи талаботи СБҲМ(IAS)8 «Сиёсати баҳисобгирӣ, тағйирот дар баҳодихии баҳисобгирӣ ва хатогиҳо» тағйир дода шавад.

Дороиҳои ғайримоддӣ бо мӯҳлати номуайяни истифода истехлок намегарданд, аммо ҳадди аққал ҳамасола ва ҳангоми мавҷуд будани ягон нишонаи коҳиши арзиш санҷида

мешаванд. Эҳтимол дорад, ки дороиҳои ғайримоддӣ дар аввал ҳамчун дорой бо мӯҳлати номуайяни истифода эътироф гардида ро мӯҳлати ниҳои истифодаи муфид дода шаванд, ки ин нишонаҳои коҳиши арзиш аст.

Талабот ба дороиҳои ғайримоддӣ дар дохил бунёдшуда

Усули дигари ба даст овардани дороиҳои ғайримоддӣ бунёди онҳо дар дохили ширкат аст, аммо дар ин ҳолат як қатор маҳдудиятҳо ва ҳатто мамнӯбияти эътирофи онҳо мавҷуд аст.

СБХМ(IAS) 38 «Дороиҳои ғайримоддӣ» ба эътирофи гудвили дар дохил бунёдшуда иҷозат намедиханд, зеро арзиши он ба таври боэътимод чен карда нашуда, дороиҳои муайяншавандае нест, ки аз ҷониби корхона назорат мегардад. Гудвилро танҳо ҳангоми хариди як ширкати дигар эътироф кардан мумкин аст. Масалан, номи бренди як ширкати бадастомада метавонад дар ҳисоботи муттаҳидшудаи ширкати бадастоваранда ҳамчун дороиҳои ғайримоддӣ эътироф карда шавад. Ғайр аз он, ширкати бадастомада метавонад бо муштариёне, ки бо онҳо тичорат мекунад, муносибатҳои дарозмуддат дошта бошад. Чунин муносибатҳо метавонанд ба чараёни фоидаи иқтисодии оянда мусоидат намуда, инчунин боиси сарфаи хароҷоти барқарор кардани муносибатҳо бо муштариён шаванд. Ҳангоми муайян кардани арзиши одилонаи дороиҳои ширкати бадастомада бо ёрии нархгузори мустақил самараи иқтисодии муносибатҳои муштариёнро ҳисоб кардан мумкин аст. Дар қатори дигар омилҳои ҳисобкунӣ, маълумотро дар бораи басомади гардиши мизочон, ҳаҷми фармоиш, хароҷоти ҷалби муштариёни нав, алаҳусус барои таблиғ, метавон истифода бурд. Агар ин ҳисобҳо нишон диҳанд, ки муносибатҳои дарозмуддат метавонанд ба сифати худ эътироф карда шаванд, он метавонад аз гудвил ҷудо карда шуда, дар давраи дахлдор истеҳлок карда шавад.

Барои дигар дороиҳои ғайримоддӣ дар дохил бунёдшуда, аксар вақт ҷудо кардани арзиши онҳо аз хароҷоти ҷорӣ корхона душвор аст. Аз ин рӯ, тамғаҳои тичорӣ дар дохили офаридашуда, унвонҳои нашрияҳо, брендҳои мавриди эътироф қарор намегиранд.

Вақте ки як ширкат дороиҳои ғайримоддиро мустақилона эҷод мекунад, раванди эҷодро бояд ба ду марҳила тақсим кард. Раванди корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва таҷрибавӣ аз марҳилаҳои таҳқиқотӣ ва коркард иборат аст. Чунин мешавад, ки таҳқиқоти илмиро ба марҳилаҳо тақсим кардан ғайриимкон аст, пас онҳо бояд тавассути таҳқиқот пурра эътироф карда шуда, хароҷоти татбиқи онҳо бояд ба хароҷоти ҷорӣ он давра гузаронида шаванд.

Азбаски дар марҳилаи таҳқиқот нишон додани мавҷудияти дороиҳои ғайримоддӣ ва фоидаи иқтисодии истифодаи он имконнопазир аст, хароҷоти таҳқиқот фавран ба ҳисобот оид ба фоида ва зарари давраи ҷорӣ эътироф мегардад.

Шаш меъёри ҳатмии иҷрошаванда мавҷуданд, ки барои эътирофи дороиҳои ғайримоддӣ натиҷаи коркард имкон медиҳанд:

- лоиҳа бояд аз ҷиҳати техникӣ иҷрошаванда бошад;
- ширкат бояд ният дошта бошад, ки лоиҳаро ба анҷом расонад;
- ширкат бояд қодир бошад, ки лоиҳаро ба анҷом расонад ва натиҷаҳои онро истифода барад ё фурӯшад;
- барои анҷом додани лоиҳа бояд захираҳои кофии молиявӣ, инсонӣ ва техникӣ мавҷуд бошанд;
- ширкат бояд тавонад нишон диҳад, ки ҷи гуна фоидаи иқтисодии оянда аз истифодаи дороиҳо ба даст оварда мешавад;
- арзиши дороиҳои ғайримоддӣ бояд боэътимод чен карда шавад [6, 38].

Баҳодиҳии боэътимоди арзиши дороиҳои ғайримоддӣ як низоми боэътимоди баҳисобгирии хароҷотро тақозо мекунад, ки имконияти муайянсозии хароҷотро дар марҳилаҳои гуногуни коркард медиҳад. Арзиши дороиҳои ғайримоддӣ дар дохили корхона истеҳсолшуда тамоми хароҷоти истеҳсол ва ба ҳолати коршоям расонидани онро дарбар мегирад, яъне хароҷоти моддӣ, хароҷоти меҳнат, фарсудаҳои таҷҳизоти дар таҳия ҷалбшаванда ва дигар хароҷоте, ки бевосита бо эҷоди дороиҳои ғайримоддӣ алоқаманданд.

Барои шаффофияти бештар дар ҳисобот, тавсия дода мешавад, ки ҳангоми таҳияи нақшаи ҳисобҳо дар як ширкат, дар ҳисоботи ғоида ва зарар фасли алоҳидае барои баҳисобгирии хароҷоти шӯъбаҳои коркард пешбинӣ гардад. Ҳамзамон, дар доираи фасл, хароҷот бояд мувофиқи табиати худ тақсим карда шаванд. Ҳангоми риояи меъёрҳои капитализатсияи хароҷоти коркард, сатрҳои мувофиқи ҳисобот оид ба ғоида ва зарар тасҳеҳ карда мешаванд.

Коҳишҳои арзиши дороиҳои ғайримоддӣ

Мувофиқи талаботи СБҲМ(IAS) 36 «Камарзишшавии дороиҳо», агар ягон нишонае оид ба коҳишҳои арзиш мавҷуд бошад, арзиши тавозунии дороиҳо бояд бо маблағи барқароршавандаи онҳо муқоиса карда шавад. Корхона бояд дороиҳои худро барои ҳар як нишонаи коҳишҳои арзиш дар ҳар як санаи ҳисоботӣ санҷад ва агар мавҷуд бошад, арзиши барқароршавандаи дороиҳоро муайян кунад. Шояд ба ширкат лозим ояд, ки муҳлати боқимондаи истифодаи муфид, усулҳои истехлок ва арзиши боқимондаи дороиҳоро танзим кунад. Агар арзиши барқароршаванда аз арзиши тавозунӣ камтар бошад, коҳишҳои мавҷуд аст, ки бояд эътироф карда шавад. Дороиҳои ғайримоддӣ аз ин қоида озод нестанд ва инчунин бояд дар ҳолати зарурӣ барои коҳишҳои арзиш санҷида шаванд. Инъикоси зарар аз камарзишшавӣ дар ҳисобот оид ба ғоида ва зарари давраи қорӣ эътироф мегардад ё маблағи азнавбаҳодиҳии қаблан гузаронидаи дороиро то он дараҷае ихтисор месозад, ки азнавбаҳодиҳӣ аз бузургии камарзишшавӣ зиёд аст, ва пас аз он камарзишшавӣ дар ҳисобот оид ба ғоида ва зарар дарҷ мегардад.

Пас аз эътирофи зарари камарзишшавӣ, нишонаҳои пайдо шуда метавонанд, ки ҳам пастравии минбаъдари нишон медиҳанд ва ҳам пастравии коҳишҳои арзиши қаблан эътирофшударо нишон медиҳанд. Аломатҳои коҳиш ёфтани камарзишшавӣ метавонанд берунӣ ва дохилӣ бошанд ва дар маҷмӯъ баръакси нишонаҳои камбаҳошавӣ мебошанд. Агар пас аз эътирофи охири зарари камарзишшавӣ, ҳангоми муайян кардани арзиши чуброншавандаи дороиҳо баҳодиҳӣ тағйир ёбанд, арзиши тавозунӣ метавонад ба арзиши чуброншаванда афзоиш ёбад, аммо ин аз арзиши тавозунии пеш аз тарҳи истехлоки қайдшуда набояд зиёд бошад, агар ягон зарари камарзишшавӣ эътироф карда намешуд.

Барқарорсозии зарари коҳишҳои арзиш дар ҳисобот оид ба ғоида ва зарар барои давраи қорӣ эътироф карда мешавад, агар қорӣ бо арзиши аз нав баҳододашуда инъикос нагардад. Дар ин ҳолат, барқарорсозии зарар аз коҳишҳои арзиш захираи азнавбарқароркуниро меафзояд, агар беқурбшавии қаблан эътирофшуда аз маблағи чамъшудаи азнавбаҳодиҳӣ зиёд набошад. СБҲМ (IAS) 36 барқарорсозии зарар аз коҳишҳои арзиши гудвилро манъ мекунад.

Дороиҳои алоҳида бояд сарфи назар аз нишонаҳои коҳишҳои арзиш санҷида шаванд ва озмоиш метавонад ҳар сол гузаронида шавад. Ба онҳо дороиҳои ғайримоддӣ барои истифодаи нотайёр, бо муҳлати номуавҷияи истифода ва гудвилл дохил мешаванд. Гузашта аз ин, агар гудвилл, ки ба воҳиди тавлидкунандаи пул тааллуқ дорад, ҳангоми муттаҳидшавии ширкатҳо дар давраи қорӣ ба даст оварда шуда бошад, зарур аст, ки ин воҳид то поёни давраи ҳисоботи қорӣ барои коҳишҳои арзиш санҷида шавад.

Нишонаҳои пастравии эҳтимолии арзиши дороиҳои метавонанд ҳам берунӣ ва ҳам дохилӣ бошанд. Аломатҳои берунӣ шартҳои зеринро дарбар мегиранд: бад шудани муҳити бозорӣ, иқтисодӣ, технологӣ ва ҳуқуқие, ки ширкат дар он фаъолият мекунад; камтар гардидани капитализатсияи бозорӣ ширкат аз арзиши тавозунии дороиҳои софи; афзоиши фоизи вомбаргҳои давлатӣ, пастравии нисбат ба чашмдошт зудтари арзиши бозорӣ дороиҳо бо мурури замон дар шароити муқаррарӣ. Нишонаҳои дохилии коҳишҳои арзиши қорӣ метавонанд инҳоро дарбар гиранд: нуқсон, аз қор бозмонӣ, қўхнашавӣ ё нуқсонии қисмҳои қорӣ; даромад аз қорӣ камтар аз нақша ва хароҷот аз нақша зиёдтар аст; қорӣ бояд азнавташкил бигардад; тағйироте интизор меравад, ки ба андоза ва тарзи истифодаи минбаъдаи дороиҳо таъсири манфӣ мерасонанд. Бо назардошти вазъи қунунии иқтисодии қорӣ, бисёр ширкатҳо дар ҳисоботи молиявии солҳои охири худ коҳишҳои арзиши

дороихо, аз чумла дороихои ғайримоддиро эътироф карданд, зеро ҳангоми ба даст овардани онҳо арзиши одилона дар асоси нишондиҳандаҳои нисбатан хушбинтар аз нишондодҳои дар айнаи замон ба даст оварда шаванда ҳисоб карда шуда буд. Ҳангоми тартиб додани ҳисоботи молиявӣ мутобиқи СБҲМ бояд ба баҳодихии дороихо бо назардошти принсипи консерватизм, яъне бо дараҷаи муайяни эҳтиёткорӣ ҳангоми татбиқи афкори ҳангоми ҳисобкунӣ дар шароити номуайяни зарур муносибат кардан лозим аст, то дороихо ё даромад зиёд ва ўҳдадорихо ё хароҷот кам нишон дода нашаванд.

Тақсими гудвилл ба воҳидҳои тавлидкунандаи воситаҳои пулӣ

Муайян кардани арзиши чуброншавандаи дороихои инфиродӣ на ҳамеша имконпазир аст, агар масалан, ҷараёни пул аз дороихо аз ҷараёни пул аз дигар дороихо вобаста бошад ё тавлиди ин ҷараёнҳо аз дороихои дигар ғайриимкон бошад. Пас мебояд воҳиди тавлидкунандаи пулро, ки дорой ба он тааллуқ дорад, муайян намуд. Ҳангоми муайян кардани таркиби воҳиди тавлидкунанда омилҳои мухталифи марбут ба фаъолияти ширкат ба назар гирифта мешаванд. Таркиби ниҳии гурӯҳи объектҳо бояд ҳадди аққали онҳое бошад, ки новобаста аз дороихои дигари ширкат ҷараёни пулро ба вучуд меоранд. Ҳайати воҳиди тавлидкунанда бояд дар тӯли вақт бетағйир боқӣ монад, ба шарте ки ягон тағйирот дар гурӯҳи дороихои ба воҳиди пулӣ тааллуқдошта равшан бошад.

Ҳангоми ба даст овардани ширкати дигар гудвилл ба миён омада, онро бояд онро байни ҳамаи воҳидҳои тавлидкунандаи пул, ки ба ҳайати ширкати харидашаванда дохил шуда, судеро аз самарайи муттаҳидшавӣ ба даст меоваранд, тақсим кунанд, новобаста аз он, ки дигар дороихо ва ўҳдадорихои ширкати бадастомада ба онҳо тақсим карда мешаванд. Дар ҳолатҳое, ки иттилооти кофӣ дар вақти харид барои тақсими ниҳии гудвилл мавҷуд нест, стандарт имкон медиҳад, ки тақсимот то охири давраи ҳисоботи навбатӣ ба анҷом расад.

Ҳангоми эътирофи зарар аз коҳишёбии арзиш нисбат ба воҳиди тавлидкунандаи пул, он байни дороихои дохили воҳид тақсим карда мешавад. Зарар аз коҳишёбии арзиш аввалан байни дороихои ба таври возеҳ камарзишшуда тақсим гардида, пас гудвилли ба воҳид вогузоршуда бо коҳишсозии арзиш фаро гирифта мешавад. Пас аз он қисми боқимондаи зарари коҳишёбии арзиш ба дороихо дар асоси мутаносиб вобаста аз арзиши тавозунии онҳо тақсим карда мешавад.

Аммо, бояд дар назар дошт, ки тақсими мутаносиб на ҳамеша барои ҳамаи дороихои воҳиди тавлидкунандаи пул татбиқ карда мешавад, зеро пас аз тақсими зарари коҳишёбии арзиш, арзиши тавозунии дороихои алоҳида набояд аз маблағҳои чуброншавандаи онҳо камтар ё манфӣ бошанд, агар онҳо муайян карда шаванд. Агар арзиши тавозунии ягон дорои ба воҳиди тавлидкунандаи воситаҳои пулӣ дохилшуда аллақай то арзиши чуброншаванда коҳиш дода шуда бошад ва зарари коҳишёбии арзиш то ҳол тақсим нашуда бошад, талаб карда мешавад, ки онро ба дороихои боқимондаи воҳид мутаносибан тақсим созанд.

Барқарорсозии зарари коҳишёбии арзиши воҳиди тавлидкунандаи пул бо мутаносибан бо арзиши тавозунии дороихои ба он дохилшаванда сурат мегирад, ба истиснои гудвилл, ки барои он тавре, ки қаблан гуфта шуда буд, зарар барқарор намешавад. Афзоиши маблағи барқароршавандаи гудвилл пас аз эътирофи зарари коҳишёбии арзиш, афзоиши гудвилли дар дохили корхона тавлидшуда мебошад ва ин эътирофро СБҲМ (IAS) 38 манъ кардааст. Мисли дороихои алоҳида, арзиши тавозунии дороихои ба воҳиди тавлидкунандаи пул дохилшуда пас аз барқарорсозии зарар набояд аз арзиши чуброншаванда ва арзиши тавозунии онҳо то тарҳи истеҳлоки имконпазир зиёд бошад, агар ягон зарари коҳишёбии арзиш эътироф карда намешуд.

Табдили дороихои ғайримоддӣ

Табдили дороихои ғайримоддӣ, ки дар баҳисобгирии ватанӣ инъикос ёфтаанд, бояд аз таҳлили бақияи ҳисобҳои баҳисобгирии ватании ба ин боби тавозун воридшуда оғоз карда шаванд. Тибқи Нақшаи ҳисобҳо ва Дастурамали татбиқи он, дороихои ғайримоддӣ

дар гурӯҳи ҳисобҳои 11300 "Дороиҳои ғайримоддӣ" ба ҳисоб гирифта шуда, истехлоки онҳо дар ҳисоби 11390 "Истехлоки чамъшудаи дороиҳои ғайримоддӣ" чамъ оварда мешавад [2]. Азбаски муносибат ба дороиҳои ғайримоддӣ дар муқаррароти баҳисобгирии ватанӣ ва СБҲМ (IAS) 38 «Дороиҳои ғайримоддӣ» тафовути муайяне доранд, талаб карда мешавад, ки дурустии чузъҳои гурӯҳи ҳисобҳои ватании 11300 ва мутобиқати онҳо ба талаботи СБҲМ муайян карда шавад. Барои таҳлил, мебоҷад тақсимои муфассали ҳисобро, масалан, ведомости гардишӣ- бақиявии объектҳои ба ин модда дохилшударо гирифт. Ҳама моддаҳои муҳим бояд бо мақсади муайян кардани амали минбаъдаи тайғирот мавриди омӯзиши муфассал қарор гиранд.

Дар гурӯҳи ҳисобҳои дороиҳои ғайримоддӣ мутобиқи низомномаҳои ватанӣ аксар вақт тамғаҳои молӣ, на арзиши воқеии онҳо, балки хароҷоти корхона барои бақайдгирии онҳо, ки ба арзиши воқеии тамғаи молӣ ҳеч иртибот надоранд, инъикос карда мешаванд. Дар ҳар сурат, тамғаи молӣ дороиҳои ғайримоддӣ дар дохили корхона тавлидшуда мебошад ва мувофиқи СБҲМ (IAS) 38 ба эътироф мувофиқат намекунад.

Қонунгузориҳои ватанӣ дар мавриди баҳисобгирии дороиҳои ғайримоддӣ ба тағйироти кулӣ ниёз дорад. Зеро, аксар вақт бо чунин ҳолат дучор шудан мумкин аст, ки дар гурӯҳи ҳисобҳои 11300 ҳамаи дороиҳои ғайримоддӣ ширкат мавҷуд набошад. Бисёр вақт он чизе, ки моҳиятан дороиҳои ғайримоддӣ аст, дар ҳисоби 11830 «Хароҷоти мавқуфгузоштаи дарозмуддат» ба ҳисоб гирифта мешавад. Ҳамин тавр, дар ҳисоби 11830, корхонаҳо одатан литсензия, шаҳодатномаҳо, квотаҳо ва дигар дороиҳои шабех, инчунин таъминоти барномавӣ (нармафзор) -ро инъикос мекунанд. Ин инчунин ба фарқияти байни қоидаҳои ватанӣ ва СБҲМ (IAS)38 вобаста аст, ки тибқи стандартҳои ватанӣ танҳо он дороиҳои, ки ширкат ба онҳо ҳуқуқҳои истисноӣ доранд, метавонанд ҳамчун дороиҳои ғайримоддӣ тасниф карда шаванд. Дар мавриди нармафзор, ин бояд таҳиягаре бошад, ки онро патент кардааст ва соҳиби ягонаи ҳуқуқи муаллифӣ ин барнома мебошад. Танҳо дар он сурат корхонаи ватанӣ метавонист барномаро ба гурӯҳи ҳисобҳои 11300 нисбат диҳад. Стандартҳои байналмилалӣ чунин шартро пешбинӣ намекунанд. Дар ин ҷо шарт зарурӣ назорат мебошад, ки маънои ҳуқуқи гирифтани фоидаи иқтисодии ояндаро аз дороиҳо ва инчунин қобилияти пешгирии дастрасии дигарон ба ин имтиёзҳо дорад. Дар ин ҳолат, сухан дар бораи дороиҳои мушаххас меравад, на дар бораи ҳамаи ин дороиҳо, ки дар санадҳои меъёрии амалкунандаи ватанӣ пешбинӣ шудааст.

Дар асоси гуфтаҳои боло, мо метавонем ба хулоса оем, ки нисбат ба бақияи дороиҳои ғайримоддӣ имконоти зерини навишт мавҷуданд: дороиҳои, ки дар гурӯҳи ҳисобҳои ватании 11300 номбар шудаанд ва ба меъёрҳои эътирофи дороиҳои ғайримоддӣ мутобиқи СББМ 38 ҷавобгӯ нестанд, бояд ба хароҷоти давраи хариди онҳо гузаронида шаванд; дороиҳои, ки мутобиқи муқаррароти ватании онҳо ба хароҷоти ба таъхир гузошташуда дохил карда шудаанд, ҳангоми табдил ба дороиҳои ғайримоддӣ тасниф карда шуда, бақияи суратҳисоби 11830 маҳкам карда мешавад, яъне дар давоми давраи муайян бидуни истифодаи аксулҳисоб барои ҳисобкунии истехлок тадричан кам карда мешавад.

Ҳангоми табдил мебоҷад навишти мураккаберо тартиб дод, то ҳисоби 11830 ба бузургии бақия дар санаи ҳисоботӣ кредит карда шуда, ҳисоби дороиҳои ғайримоддӣ ба бузургии ибтидоии дорой, ки дар баҳисобгирии ватанӣ ҳамчун хароҷоти давраҳои оянда инъикос гардидааст, дебет кунонида шавад. Дар як вақт ҳисоби истехлоки дороиҳои ғайримоддӣ ба андозаи гардиши кредитии ҳисоби 11830 аз рӯи сатри мазкур аз лаҳзаи эътирофи ибтидоӣ то санаи ҳисоботӣ кредитонида мешавад.

Инчунин варианте мавҷуд ҳаст, ки дар баҳисобгирии ватанӣ масрафоти ба меъёрҳои эътирофи дороиҳои ғайримоддӣ аз рӯи СБҲМ мувофиқ ҳамчун хароҷот аз ҳисоб бароварда мешаванд. Мисол, ин хароҷоти таҳқиқоти илмӣ-таҷрибавиро метавонад дарбар бигирад. Чӣ тавре пештар нишон додем, шаш меъёри маҳдудкунандаи таҳқиқот ва коркард мавҷуданд. Ҳолате имконпазир аст, ки масрафоти таҳқиқот ба хароҷоти давра гузаронида шудаанд, гарчи қисми аз онҳо – масрафоти коркард тибқи СБҲМ бояд дар тавозун сармояшаванда

буда, дар давоми муҳлати истифодаи муфид минбаъд истехлок гардад ва дар мавриди коҳишёбии арзиш санчида шавад. Дар ин ҳолат, лаҳзаи хотима ёфтани марҳилаи таҳқиқот ва оғози марҳилаи коркардро муайян кардан лозим аст. Тамоми хароҷоти коркард, ки пас аз ин нуқта аз ҳисоб бароварда шудаанд, бояд аз хароҷоти давраи ҳисоботӣ ё фоидаи тақсимнашаванда вобаста ба вақти ба вучуд омада чуброн карда шуда, дар тавозун ҳамчун дороии ғайримоддӣ эътироф карда шаванд.

Мебояд қайд кард, ки дар Нақшаи ҳисобҳо ва дастурамали истифода онҳо аксулҳисоби «Камарзишшавии чамъшуда» мавҷуд нест. Яъне дороиҳои моддӣ, воситаҳои асосӣ ва сармоягузориҳо ба амволи ғайриманқул мавриди санчиш оид ба коҳишёбии арзиш фарогир нестанд, ки аз нуқтаи назари мувофиқати ҳисоботи молиявии корхонаҳои ватанӣ ба талаботи СБҲМ камбудии чиддӣ ҳисобида мешавад. Чудо намудани ҳисоби мазкур дар нақшаи ҳисобҳо, ба андешаи мо, мувофиқи мақсад аст.

Инчунин истехлоки дороиҳои ғайримоддӣ мутобиқи муқаррароти амалкунандаи кишвар ҳисобшуда ва муҳлати азҳисоббарории дороиҳои аз нав таснифшударо аз ҳисоби хароҷоти ба таъхир андохта барои татбиқи онҳо дар ҳисоботи мувофиқи СБҲМ таҳияшаванда таҳлил кардан зарур аст. Вақт ва усулҳои истехлок бояд истеъмоли фоидаи иқтисодиро аз истифодаи дороиҳо инъикос кунанд. Дар ҳолати зарурӣ, муҳлат бояд аз нав дида баромада шуда, истехлоки минбаъда бо мақсади СБҲМ ислоҳ карда шавад. Ғайр аз ин, дар баҳисобгирии ватанӣ истехлок аз моҳи пас аз моҳи ба қор даромадани амвол ҳисоб карда шуда, мувофиқи талаботи СБҲМ (IAS) 38 истехлок аз лаҳзаи ба истифода омода шудани дорой, яъне аз лаҳзаи оғози истифода ҳисоб карда мешавад. Ин маврид низ мебояд таҷдиди назар гардад.

Барои мақсадҳои СБҲМ, модели баҳодихии минбаъдаи дороиҳои ғайримоддӣ аз рӯи арзиши азнавбаҳодихӣ метавонад интиҳоб карда шавад, пас муайянсозии арзиши одилона барои тамоми гурӯҳи дороиҳои, ки барои онҳо чунин модел интиҳоб шудааст, ва воридсозии сабтҳои мувофиқ дар муҳосибот лозим мегардад. Ҳангоми азнавбаҳодихии мусбат Дт «Дороиҳои ғайримоддӣ» - Кт «Захираи азнавбаҳодихии дороиҳо», ва дар ҳолати азнавбаҳодихии манфӣ Дт «Захираи азнавбаҳодихии дороиҳо» (дар сурати қаблан гузаронидани азнавбаҳодихии мусбӣ), ё Дт «Зарар аз камарзишшавӣ» ва Кт «Камарзишшавии чамъшудаи дороиҳо» бояд шавад.

Тавзеҳи иттилоот оид ба дороиҳои ғайримоддӣ дар ҳисобот

Пас аз иҷроиши ҳамаит азнавтаснифсозии, тасҳеҳот ва дигар расмиёти дигари баҳисобгирӣ мебояд иттилоотеро, ки барои тавзеҳ нисбати дороиҳои ғайримоддӣ дар ҳисоботи молиявӣ талаб карда мешавад, чамъ овард.

Талаботи пешниҳоднамудаи СБҲМ (IAS) 38 ба ифшои иттилоот дар бораи дороиҳои ғайримоддӣ дар ҳисобот бо талаботи нисбати воситаҳои асосӣ монанд буда, каме васеътар аст. Барои ҳар як гурӯҳи дороиҳои ғайримоддӣ бояд муҳлати истифодаи муфид (нормуайян ё маҳдуд), усулҳо ва меъёрҳои истехлок, муқоисаи арзиши тавозунӣ, истехлоки ғуншуда ва зарар аз камарзишшавӣ аз рӯи гуруҳҳои дороиҳои ғайримоддӣ, моддаи ҳисобот оид ба фоида ва зарар, ки дар он хароҷоти истехлок нишон дода мешавад, бояд ифшо карда шавад. Инчунин бояд иттилоот оид ба маҳдудияти ҳуқуқ бар дороиҳои ғайримоддӣ, азҷумла дороиҳои ба гарав гузошта, ӯҳдадориҳои шартномавӣ оид ба хариди онҳо, хароҷоти таҳқиқоти илмӣ дар ҳисобот оид ба фоида ва зарари давра эътирофшуда ифшо карда шавад. Тағйирот дар муҳлати истифодаи муфид, усулҳои истехлок ва арзиши барҳамдихӣ мувофиқи талаботи СБҲМ (IAS) 8 тавзеҳ мегардад. Агар дороиҳои ғайримоддӣ алоҳидаи муҳим мавҷуд бошанд, мебояд арзиши тавозунӣ ва муҳлати боқимодаи истифодаи муфиди онҳо роҷеъ сохт.

Нисбати дороиҳои ғайримоддӣ бо муҳлати нормуайяни истифода нишон додани арзиши тавозунӣ ва баёни сабаби муайян нашудани муҳлати истифодаи онҳо талаб карда мешавад. Агар дороиҳои ғайримоддӣ дар доираи гранти давлатӣ ба даст оварда шуда бошанд, арзиши одилонае, ки онҳо эътироф карда шудаанд, арзиши тавозунӣ ва модели

баҳодихии минбаъда ошкор карда мешаванд. Иттилоот оид ба азнавбаҳодихии дороиҳои ғайримоддӣ бо ҳамон талаботе, ки ба воситаҳои асосӣ асос ёфтаанд, ошкор карда мешаванд. Иттилооти аз нав баҳодихӣ кардан мутобиқи талаботи СБХМ(IAS) 36 «Камарзишшавии дороиҳо» ифшо карда мешавад.

Агар дар санаи ҳисоботӣ қисми гудвилд, ки дар натиҷаи муттаҳидшавии ширкатҳо ба миён омадааст, ба воҳиди тавлидкунандаи пулӣ тақсим карда нашуда бошад, маблағи ҷудокардашуда ва сабабҳои имконнопазирии чунин тақсимот ошкор карда мешаванд.

Корхона инчунин бояд дар ҳисоботи молиявии худ фарзияҳо ва баҳодихииҳои калидиеро, ки ҳангоми ҳисоб кардани маблағҳои ҷуброншавандаи воҳидҳои тавлидкунандаи пулии дорои дороиҳои ғайримоддӣ ва мӯҳлати истифодаашон номуайян истифода мешаванд, ифшо кунад.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» аз 25 март соли 2011, №702.
2. Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ва Дастурамал оид ба истифодаи он, ки бо фармони Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 май соли 2011, №41 тасдиқ гардидааст. [Манбаъи электронӣ]. Речаи дастрасӣ: URL: <http://minfin.tj/index.php?do=static&page=bu>.
3. Низомнома оид ба пешбарии баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи муҳосибӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Фармони фармони Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 8 феврал соли 2003, №9.
4. Стандарти байналмилалии ҳисоботи молиявӣ IAS 8 «Сиёсати баҳисобгирӣ, тағйирот дар баҳодихии муҳосибӣ ва хатогиҳо».
5. Стандарти байналмилалии ҳисоботи молиявӣ IAS 36 «Камарзишшавии дороиҳо».
6. Стандарти байналмилалии ҳисоботи молиявӣ IAS 38 «Дороиҳои ғайримоддӣ». Международный стандарт финансовой отчетности (IAS) 38 «Нематериальные активы». [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <https://www.1cashflow.ru/msfo-38-ias-38-nematerialnye-aktivy>.

УДК 336.13.051

Ибодов А. Х.

НЕОБХОДИМОСТЬ ПОВЫШЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ ГРАМОТНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассмотрены основные вопросы по необходимости повышения финансовой грамотности населения в современных условиях. С целью определения уровня финансовой грамотности, автором было проведено исследование и респондентам задавались вопросы на логику и математику и осведомленность о некоторых экономических терминах. Изучение проблемы развития финансового образования и повышения финансовой грамотности населения показало, что Таджикистан, как и многие зарубежные государства, начала этот процесс с отдельных инициатив общественных и коммерческих структур. Хотелось бы отметить, что в зависимости от менталитета и психологию населения республики необходимо сконцентрировать все усилия на создании государственной

программы финансового образования молодежи, так как в этом процессе чрезвычайно важна роль авторитетного, независимого и надежного поставщика информации в области личных финансов, которым и должно стать государство. Таким образом автором было проведено анализ финансовой грамотности населения с помощью опроса проведенного с 1500 респондентами, среди которых 50,7% мужчин и 49,3% женщин, которые были случайным образом отобраны.

Ключевые слова: Финансовая грамотность, процент, банк, деньги, инфляция, уровень цен, страхования, информация, сбережения, финансовый рынок, персональные финансы, благосостояния населения, инвестиции, финансовая стратегия, частные инвестиции, экономика, рынок, жизненный цикл, оборот, экономический фактор.

Ибодов А. Ҳ.

ЗАРУРИЯТИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ САВОДНОКИИ МОЛИЯВИИ АҲОЛӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар мақола масъалаҳои асосӣ оид ба зарурияти баланд бардоштани саводнокии молиявии аҳоли дар шароити муосир баррасӣ карда шудаанд. Бо мақсади муайян кардани сатҳи саводнокии молиявӣ, муаллиф тадқиқот гузаронида, ба мусоҳибон саволҳо оид ба математика ва огоҳӣ аз баъзе истилоҳоти иқтисодӣ дода шуданд. Омӯзиши мушкилоти рушди маърифати молиявӣ ва баланд бардоштани саводнокии молиявии аҳоли нишон дод, ки Тоҷикистон низ мисли бисёр кишварҳои хориҷӣ ин равандро бо ташаббусҳои инфиродии сохторҳои ҷамъиятӣ ва тичоратӣ оғоз кардааст. Қайд намудан лозим аст, ки вобаста ба менталитет ва психологияи аҳолии ҷумҳурӣ тамоми қувваро ба таҳияи барномаи давлатии маълумоти молиявии ҷавонон муттаҳид кардан лозим аст, зеро дар ин раванд нақши таъминкунандаи бонуфуз, мустақил ва боэътимоди иттилоот дар соҳаи молияи шахсӣ ниҳоят муҳим аст, ки давлат бояд ба он табдил ёбад. Ҳамин тариқ, муаллиф саводнокии молиявии аҳолиро бо истифодаи пурсише, ки бо 1500 посухдиҳанда гузаронида шудааст, таҳлил кардааст, ки дар байни онҳо 50,7% мардон ва 49,3% занон ҳастанд, ки ба таври тасодуфӣ интихоб шудаанд.

Калидвожаҳо: саводнокии молиявӣ, фоиз, бонк, пул, беқурбшавӣ, сатҳи нархҳо, суғурта, иттилоот, пасандоз, бозори молиявӣ, молияи шахсӣ, некуаҳволии аҳоли, сармоягузорӣ, стратегияи молиявӣ, сармояи шахсӣ, иқтисодиёт, бозор, давраи ҳаётӣ, гирдгардиш, омилҳои иқтисодӣ.

Ibodov A. Kh.

THE NEED FOR INCREASING THE FINANCIAL LITERACY OF THE POPULATION IN MODERN CONDITIONS

The article discusses the main issues on the need to improve the financial literacy of the population in modern conditions. In order to determine the level of financial literacy, the author conducted a study and the respondents were asked questions on logic and mathematics and awareness of some economic terms. The study of the problem of developing financial education and increasing the financial literacy of the population showed that Tajikistan, like many foreign countries, began this process with individual initiatives of public and commercial structures. I would like to note that, depending on the mentality and psychology of the population of the republic, it is necessary to concentrate all efforts on creating a state program for financial education of young people, since in this process the role of an authoritative, independent and reliable provider of information in the field of personal finance is extremely important, which the state should become. ... Thus, the author analyzed the financial literacy of the population using a survey

conducted with 1,500 respondents, among whom 50.7% were men and 49.3% were women, who were randomly selected.

Keywords: Financial literacy, interest, bank, money, inflation, price level, insurance, information, savings, financial market, personal finance, welfare of the population, investment, financial strategy, private investment, economy, market, life cycle, turnover, economic factor.

Финансовая грамотность - это набор навыков, которыми хочется и которые получают в ходе обучения в области финансов в школах и ВУЗах, но которые получают и испытывают на собственном опыте в процессе жизненной деятельности.

Заявление Джона Брайанта, вице-президента Совета по финансовой грамотности при президенте США, весьма наглядно иллюстрирует значимость финансовой грамотности для отдельных людей и населения:

"Финансовая культура в условиях современного развивающегося и стремительно превращающегося общества превратилась в еще один важный компонент в системе умений и норм поведенческого процесса. Финансовая грамотность поможет личности не полагаться на внешние обстоятельства, на чужую волю, а также на систему. Просвещенный человек самостоятельно будет выбирать пути своей жизни, создавая тем самым материально-техническую основу для будущего развития общества. [4, С.68].

Термин "финансовая грамотность" не ограничивается политическими, географическими и социально-экономическими рамками, а необходимость в финансовом образовании среди населения растет в геометрической прогрессии. Финансовая грамотность позволяет молодым людям пересмотреть свое мировоззрение о денежных средствах, управлении денежными средствами, дает им возможность думать о перспективах, строить планы на будущее, определять потребности своего жизненного пути.

Финансовая грамотность тесно взаимосвязана с правительством, поскольку именно государство реализует нормы и правила финансового права, которые по своей природе имеют первостепенное значение. Члены финансовых взаимоотношений не имеют права менять свои правила и обязаны их выполнять; именно в таком духе финансовая грамотность носит государственный и социальный характер.

Для оценки степени финансовой грамотности проводились опросы, и участникам задавались различные вопросы по вопросам логики и математики, а также понимания ряда терминов, относящихся к экономике. [10, С.94].

Одной из первых задач было следующее: «Пять братьев должны получить в подарок 1000 сомони поделить их между собой. Допустим, что они получают свою долю от этой 1000 сомони через год, а уровень инфляции останется неизменным и составит 12 процентов. Смогут ли они через год купить...». На это вопрос было предложено несколько вариантов ответов, верным из которых был *«Меньше, чем могли бы купить сегодня»*.

Правильно на этот вопрос смогли ответить около 10% респондентов, при этом самые высокие показатели наблюдаются в Хатлоне – 14,3% и Согде – 11% (рис. 1.1.1).

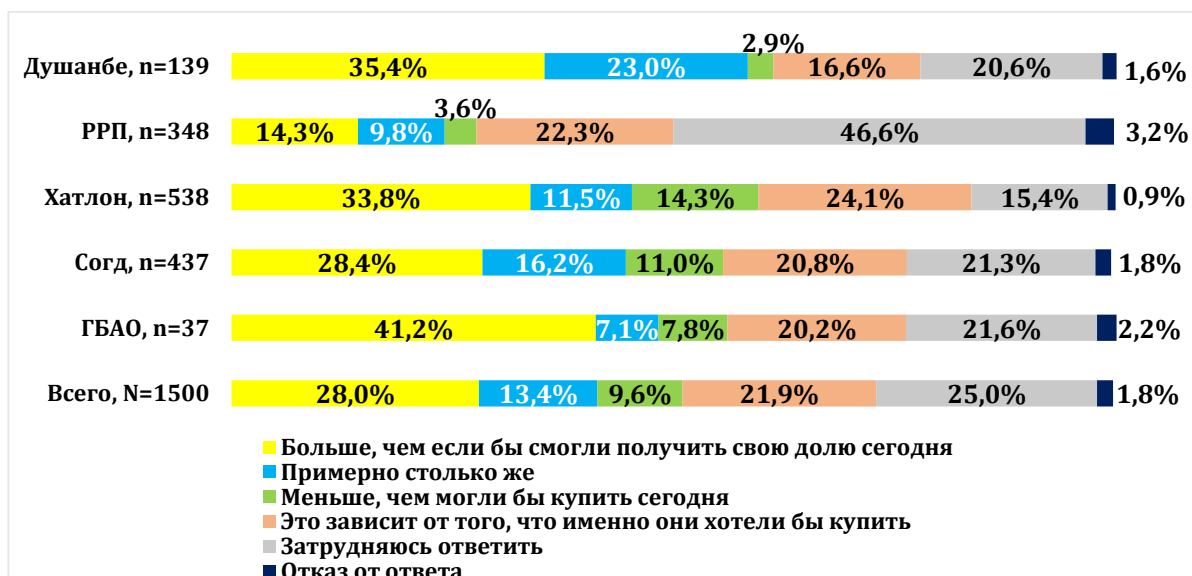

Рис. 1.1.1 Ответы респондентов на задачу № 1.

Интересно, что уровень образования на правильные ответы повлиял незначительно. Однако, стоит отметить, что доля правильных ответов достигает пика у респондентов, которые имеют полное среднее образование (10,4%) и снижается (рис. 1.1.2) [5].

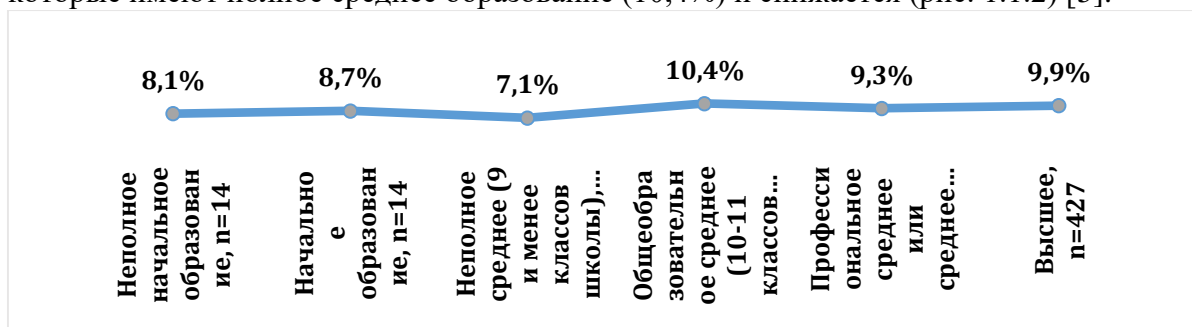

Рис. 1.1.2 Уровень верных ответов на задачу № 1 в разрезе по образованию.

Задача №2 «Представьте, что Вы одолжили другу на один вечер 25 сомони и на следующий день он Вам вернул 25 сомони. Сколько процентов он заплатил по этому займу?» не вызвала затруднений у значительной доли респондентов (98,3%). Доля верных ответов распределилась примерно на одном уровне по всем регионам (около 99%), кроме Душанбе, где отмечается наименьший показатель по сравнению с другими регионами (96,8%) (рис. 1.1.3).

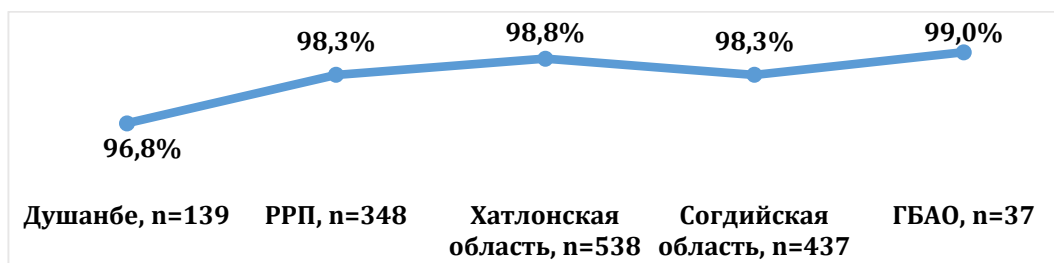

Рис. 1.1.3 Уровень верных ответов на задачу № 2 по регионам.

В разрезе других показателей (тип местности, возраст, образование) статистически значимых отличий не наблюдается.

В качестве задачи №3 респондентам было предложено рассчитать проценты по их гипотетическому вкладу: «Предположим, что Вы положили 100 сомони на счет в банк на пять лет под 2% процента в год. Проценты по Вашему вкладу будут начисляться в конце каждого года и прибавляться к основной сумме вклада. Сколько денег будет на Вашем счету через 1 год, если Вы не будете пополнять и снимать деньги со счета?». Каждый пятый респондент дал верный ответ на поставленный вопрос [1, С.120]. При этом, наименьшая доля правильных ответов наблюдается в РПИ (10,5%), в то время как, в Согдийской области более чем треть респондентов дали правильный ответ (33,4%) (рис. 1.1.4) [5].

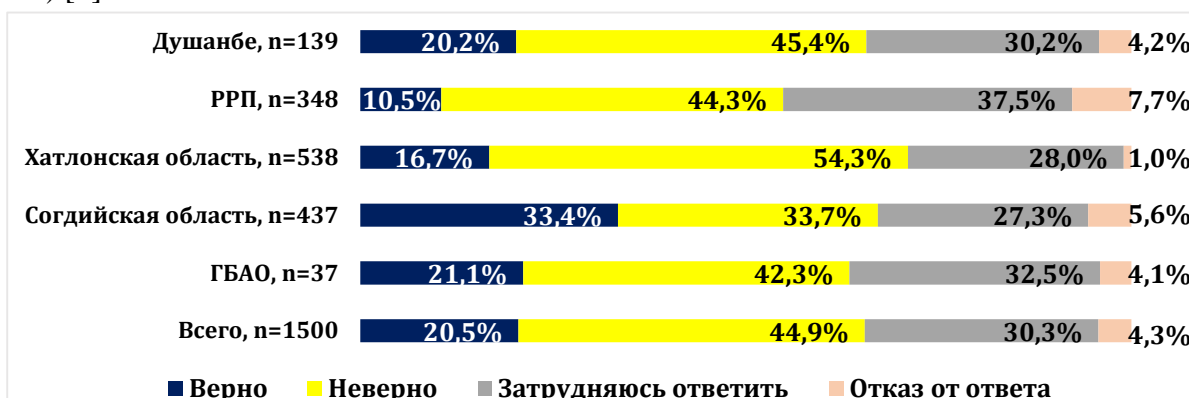

Рис. 1.1.4 Ответы респондентов на задачу № 3.

Степень правильных ответов на вопрос задачи №3, в целом, прямо пропорциональна уровню образования опрошенных респондентов. На рис. 1.1.5 можно увидеть рост верных ответов с ростом уровня образования. При этом, респонденты с низким уровнем образования скорее всего отвечали наугад, так как 6,6% респондентов в неполном начальном образовании ответили правильно, в то время, респонденты с полным начальным образованием не смогли дать правильного ответа [5].

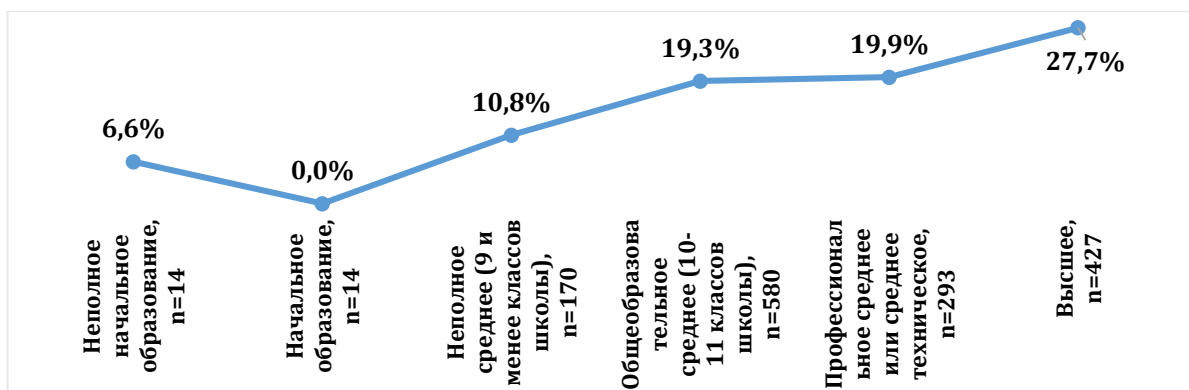
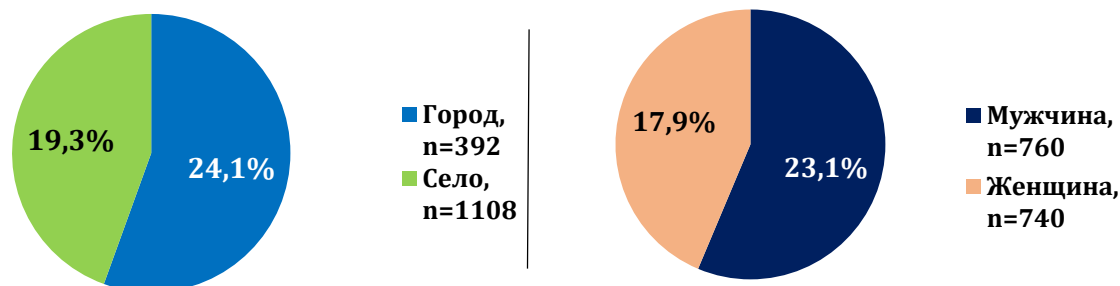

Рис. 1.1.5 Уровень верных ответов на задачу № 3 в разрезе по образованию.

Также есть заметное отличие в правильных ответах между городскими и сельскими жителями. Так, практически каждый четвертый городской житель дал верный ответ на поставленную задачу, что на 5% больше, чем в сельской местности. Доля мужчин, которые правильно ответили, тоже выше, чем доля женщин – 23,1% и 17,9% соответственно (рис. 1.1.6).

Рис. 1.1.6 Уровень верных ответов на задачу № 3 в разрезе по типу местности и полу.

В дополнение к задаче №3, в задаче №4 респондентов просили посчитать следующее: «Сколько будет на Вашем счете через 5 лет (сумма вклада 100 сомони под 2% годовых) при тех же условиях (никакие сборы и налоги по этому счету не выплачиваются?)» [2, С.12]. В результате, около 1/5 респондентов ответили верно на этот вопрос – 19,0%, и наибольшая доля наблюдается в Душанбе – 23% (таблица 1.1.1).

Таблица 1.1.1 Ответы респондентов на задачу № 4

Варианты ответов	Душанбе, n=139	РРП, n=348	Хатлонская область, n=538	Согдийская область, n=437	ГБАО, n=37	Всего, n=1500
Больше 110 сомони	48,7%	39,0%	48,6%	54,4%	62,3%	48,4%
Ровно 110 сомони	23,0%	13,7%	20,6%	20,0%	19,1%	19,0%
Меньше 110 сомони	4,2%	4,8%	4,7%	4,1%	2,9%	4,5%
Указанной информации недостаточно для ответа	1,3%	1,5%	3,4%	0,9%	3,6%	2,0%
Другое	0,0%	0,6%	0,6%	0,2%	0,0%	0,4%
Затрудняюсь ответить	20,9%	35,9%	21,7%	18,4%	9,0%	23,6%
Отказ от ответа	1,9%	4,5%	0,4%	1,9%	3,2%	2,0%

Доля тех, кто верно ответил на задачу № 4, в разрезе образования, аналогична показателям по задаче №3. Такая же картина наблюдается в разрезах по типу местности и полу респондента. По всей вероятности, верный ответ на задачу №4 дали те же респонденты, что и на задачу №3.

В целом, результаты ответов на предложенные задачи соответствуют средней оценке респондентов своих математических способностей. Только треть опрошенных считают, что обладают хорошими навыками вычислений (скорее хорошо – 19,7% и очень хорошо – 12,1%). Остальное большинство респондентов довольно скромно оценивают свои математические способности (на среднем уровне 58,8%) (таблица 1.1.2).

Оценка уровня математических способностей также идет в прямо пропорциональной зависимости от образования. Так на рисунке 1.1.7 отметить стабильную динамику роста ответов «скорее хорошо» с ростом уровня образования. При этом, респонденты с более низким уровнем образования чаще оценивали свои навыки как «очень хорошо», чем с высшим образованием.

Таблица 1.1.2 Оценка респондентов своих способностей к вычислениям

Скажите, пожалуйста, насколько, по Вашему мнению, Вы хорошо справляетесь с вычислениями по сравнению с другими взрослыми гражданами?	Душанбе, n=139	РРП, n=348	Хатлонская область, n=538	Согдийская область, n=437	ГБАО, n=37	Всего, n=1500
Очень плохо	1,3%	4,4%	3,4%	2,1%	2,6%	3,0%
Скорее плохо	1,6%	7,4%	7,0%	3,6%	10,5%	5,7%
На среднем уровне	69,7%	56,4%	59,0%	56,8%	60,7%	58,8%
Скорее хорошо	20,9%	14,6%	17,8%	25,3%	23,1%	19,7%
Очень хорошо	6,6%	16,9%	11,4%	11,5%	3,1%	12,1%
Затрудняюсь ответить	0,0%	0,4%	1,3%	0,7%	0,0%	0,8%

Здесь важно понимать, что оценка носит субъективный характер, без уточнения точных критериев, соответственно, если респондент может быстро осуществить простейшие арифметические действия, то может сказать о себе, что у него очень хорошие вычислительные навыки. В то же время, респондент с высшим образованием, при оценке своих навыков может иметь в виду, что при такой оценке речь может идти о более сложных расчетах, соответственно и более скромно оценивать свои способности [3, С.69].

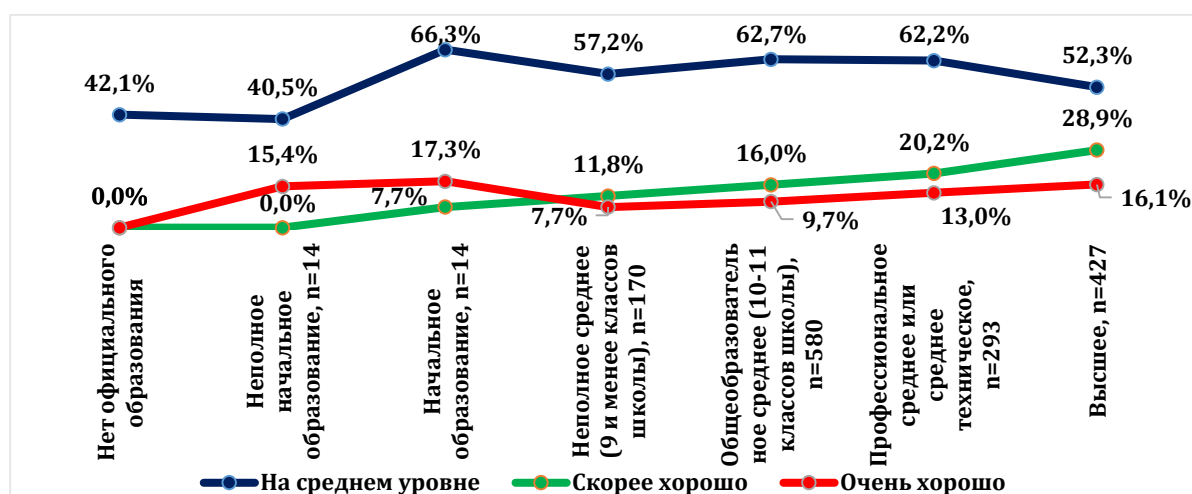

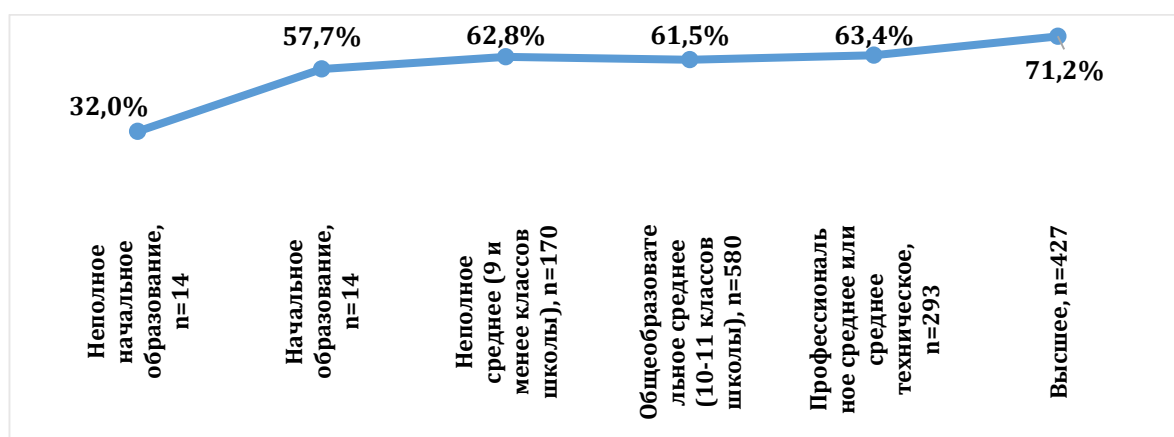
Рис. 1.1.7 Оценка респондентов своих способностей к вычислениям

Большинство респондентов подозрительно относятся к предложениям о получении большой суммы денег на «бесплатной» основе. Таким образом, 64,6% респондентов считают, что для того, чтобы получить много денег, необходимо рискнуть соответствующим вкладом (рис. 1.1.8).

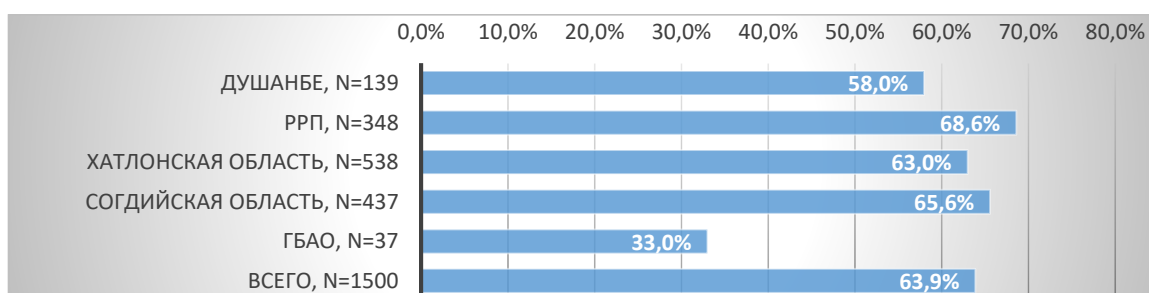
Рис. 1.1.8 Если кто-то предлагает Вам шанс получить много денег, то вероятно, что есть шанс и потерять много денег

Степень подозрительного отношения к предложениям о получении большой суммы денег на «бесплатной» основе, также прямо пропорциональна образованию. Так, на рисунке 1.1.9 видно, чем выше образование, тем менее оптимистичен и доверчив респондент.

Рис. 1.1.9 Если кто-то предлагает Вам шанс получить много денег, то вероятно, что есть шанс и потерять много денег. В разрезе по образованию респондентов

Значительное большинство респондентов имеют представление о том, что такое инфляция (63,9%). При этом наиболее осведомленными оказались респонденты из РРП (68,6%) и наименее из ГБАО (33%) (рис. 1.1.10).

Рис. 1.1.10 Высокая инфляция значит, что стоимость жизни растет быстро?

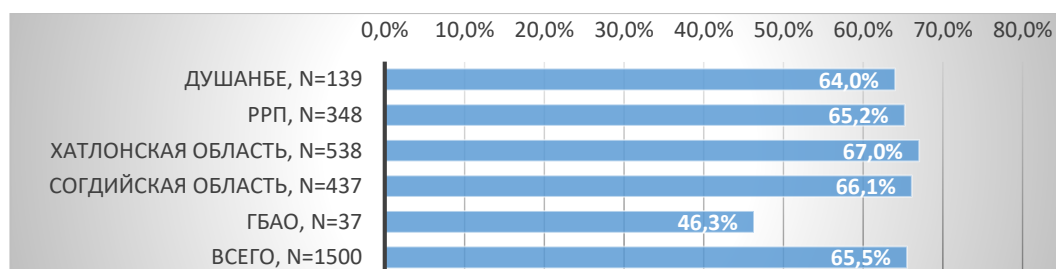
Практически каждый второй респондент считает, что инфляция – это повышение цен на товары и услуги. При этом, более 1/5 опрошенных считают, что чрезмерное увеличение количества бумажных денег в обращении и есть инфляция (рис. 1.1.11).

Рис. 1.1.11 Что для вас означает высокая инфляция (или просто инфляция)?

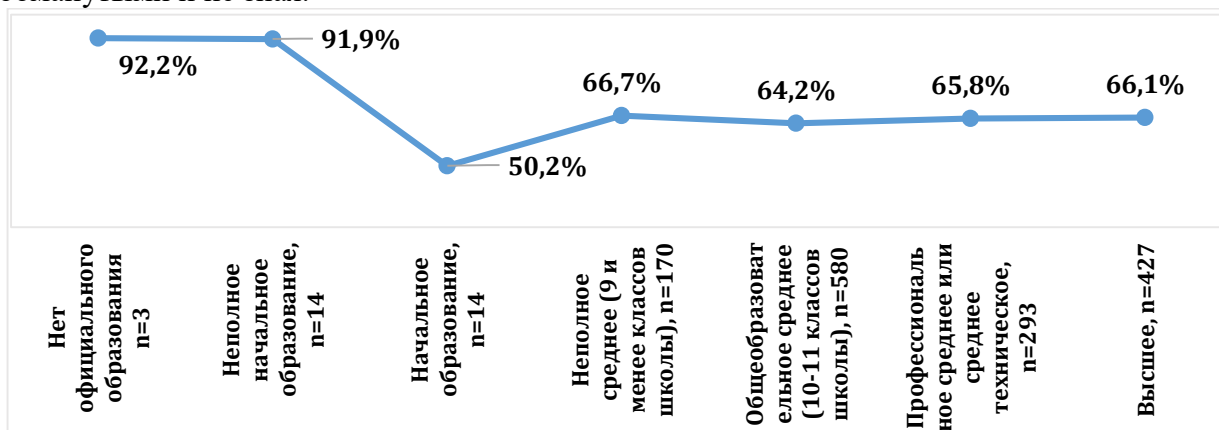
В остальных разрезах статистически значимых отличий не наблюдает. Возможно, это связано с тем, что об инфляции часто говорят в различных новостных источниках, соответственно, люди, вне зависимости от образования или пола, в целом, осведомлены об инфляции.

Респонденты в целом верят, что если хранить деньги в разных местах, то вероятность потерять все деньги разом уменьшится (65,5%). Однако в ГБАО доля тех, кто согласен с данным утверждением наименьшая (46,3%) (рис. 1.1.12).

Рис. 1.1.12 Менее вероятно потерять все деньги, если сберегать их более, чем в одном месте

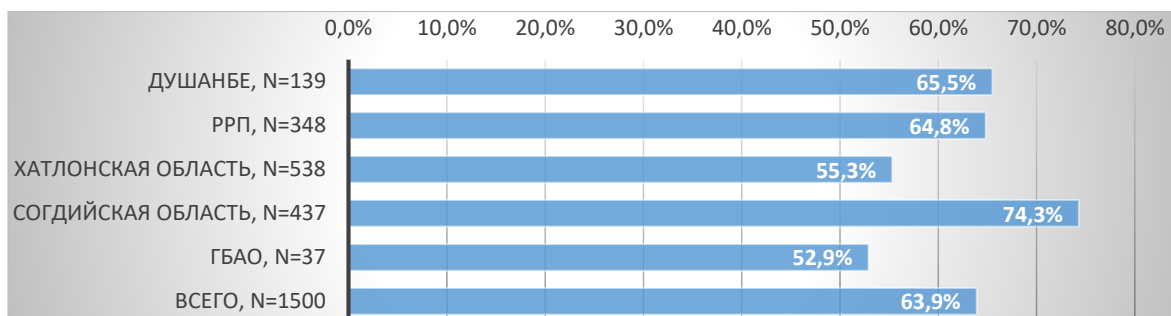
Здесь интересно посмотреть, как на этот вопрос ответили респонденты с различным уровнем образования. Согласно рисунку 1.1.13 респонденты с наименьшим уровнем образования в большей степени считают, что деньги надо хранить в разных местах, чтобы не потерять их разом [7, С.185]. По всей вероятности, менее образованные люди в большей степени выражают недоверие к какому-либо одному источнику хранения денег, боясь быть обманутыми и не зная.

Рис. 1.1.12 Менее вероятно потерять все деньги, если сберегать их более, чем в одном месте

Большинство респондентов считают, что если застраховать свои сбережения в банке, то таким образом их можно защитить (63,9%) [8, С.26]. При этом, в Хатлоне (55,3%) и ГБАО (52,9%) доля тех, кто доверяет страхованию взносов ниже, чем в других регионах, особенно чем в Согде (74,3%) (рис. 1.1.14).

Рис. 1.1.14 Чтобы защитить свои деньги, хранящиеся в банке, необходимо купить соответствующий страховой полис

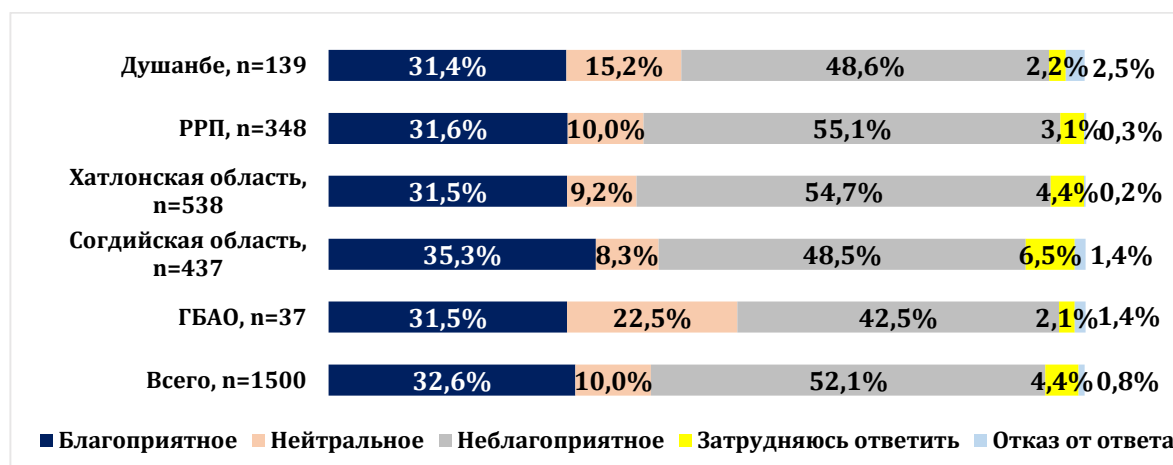
Население, в целом, имеет негативный опыт инвестирования в неизвестные компании [6]. Соответственно на вопрос вложили бы они свои деньги в компанию, о которой не имеют информации, значительное большинство сказали, не доверяют таким компаниям (63,2%). При этом, более 10% респондентов предпочитают сделать депозит в банке, чем вкладываться в неизвестную компанию (таблица 1.1.3).

Таблица 1.1.3 Уровень доверия респондентов к инвестициям

Неизвестная компания «AAA» предлагает инвестировать ваши деньги для получения большого дохода в будущем, вы бы согласились?	Душанбе, n=139	РРП, n=348	Хатлонская область, n=538	Согдийская область, n=437	ГБАО, n=37	Всего, n=1500
Я не доверяю не проверенным компаниям	81,6%	60,8%	55,8%	67,5%	71,4%	63,2%
Я лучше буду вкладывать в депозитный счёт в банке	2,2%	20,6%	16,8%	8,8%	14,4%	14,0%
Лучше буду вкладывать в существующий бизнес (стать бизнес-партнером)	3,8%	4,6%	6,4%	6,2%	6,5%	5,7%
Лучше буду хранить деньги дома под подушкой	7,3%	9,8%	15,3%	12,3%	6,5%	12,2%

Другое	0,0%	0,4%	1,0%	0,7%	0,3%	0,7%
Согласился бы	0,9%	2,1%	2,9%	2,1%	0,0%	2,2%
Затрудняюсь ответить	4,2%	1,8%	1,7%	2,3%	0,8%	2,1%

Каждый второй респондент считает нынешнее время неблагоприятным для того, чтобы делать сбережения, при этом, треть респондентов с ними не согласны (рис. 1.1.15).

Рис. 1.1.15 Если говорить в целом, то, как Вы считаете, сейчас благоприятное или неблагоприятное время для того, чтобы делать сбережения?

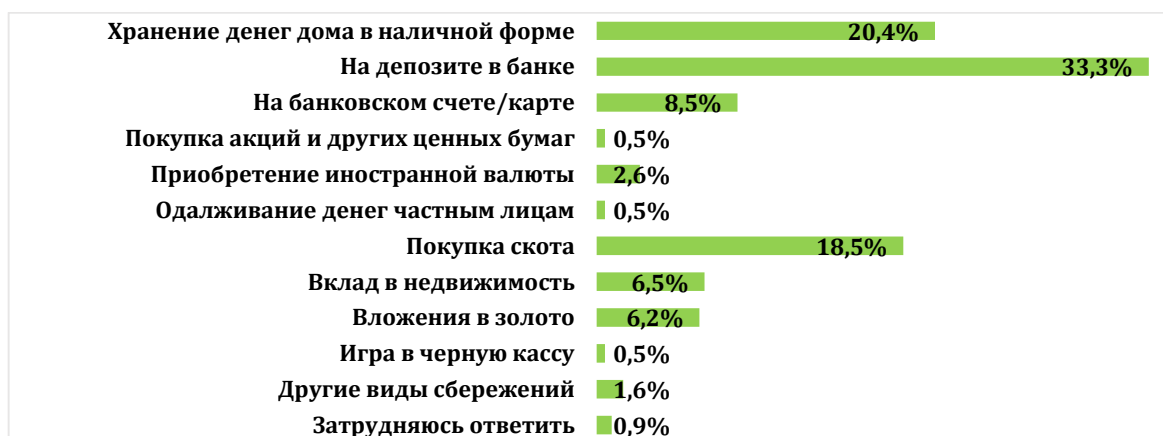
Из тех 32,6% респондентов, которые сказали, что сейчас благоприятное время, чтобы делать сбережения, большая часть респондентов считают, что в жизни всякое может случиться и сбережения могут понадобиться на «черный день» (43,5%). В целом, более 40% респондентов считают, что сбережения делать выгодно (таблица 1.1.4).

Таблица 1.1.4 По какой причине Вы так думаете?

Варианты ответов	Душанбе, n=44	РРП, n=110	Хатлонская область, n=169	Согдийская область, n=154	ГБАО, n=12	Всего, n=489
Денежных доходов семьи достаточно для того, чтобы делать сбережения	18,1%	19,5%	19,9%	44,5%	34,6%	27,7%
Сбережения делать сейчас выгодно	45,8%	36,7%	54,5%	32,8%	58,6%	43,0%
Сейчас существуют надежные способы хранения сбережений	14,2%	7,8%	13,9%	9,7%	18,4%	11,3%
Рост цен замедлился, сбережения не обесцениваются	10,3%	6,1%	6,0%	2,7%	10,1%	5,5%
Ситуация в стране стабилизировалась, есть уверенность в будущем	28,5%	26,6%	41,6%	24,8%	32,0%	31,5%
Цены будут снижаться, и в будущем деньги	6,2%	10,1%	10,0%	5,9%	14,7%	8,5%

можно будет потратить более выгодно, чем сейчас							
Сбережения нужно иметь на всякий случай, на непредвиденные расходы или «черный день»	56,6%	52,5%	47,6%	31,6%	7,5%	43,5%	
Другое (что именно?)	0,0%	0,8%	0,0%	0,0%	0,0%	0,2%	
Затрудняюсь ответить	7,1%	3,0%	3,3%	3,8%	0,0%	3,7%	
Отказ от ответа	6,0%	0,0%	0,0%	0,6%	2,3%	0,8%	

Самыми надежным способом хранения денег респонденты считают депозит в банке, так высказались треть опрошенных [9, С.8]. Однако, каждый пятый респондент выразил недоверие всем видам всем формам сбережения, кроме хранения денег дома (рис. 1.1.16).

Рис. 1.1.16 Как Вы считаете, какая форма сбережений самая безопасная? Всего, N=1500

В рамках данного исследования, проведенного с 1500 респондентами, среди которых 50,7% мужчин и 49,3% женщин, которые были случайным образом отобраны, были получены следующие результаты:

Проведенное исследование помогло оценить результаты опрошенных респондентов по следующим финансовым задачам/понятиям: «Повышение/понижение цен (инфляция) влияет на покупательную способность денег» - всего 9,6% респондентов были знакомы с данными понятием и смогли дать верный ответ; «Что такое процент от суммы (без сложных вычислений)» - 20,5% верных ответов; «Как рассчитать простой процент по вкладу» - около 1/5 респондентов ответили верно - 19,0%. Стоит отметить, что большая доля опрошенных респондентов не справились с предложенными задачами. Относительно высокий показатель правильных ответов на региональном уровне были зафиксированы в городе Душанбе.

Изучение проблемы развития финансового образования и повышения финансовой грамотности населения показало, что Таджикистан, как и многие зарубежные государства, начала этот процесс с отдельных инициатив общественных и коммерческих структур. Однако уже на данном этапе остро ощущается необходимость как контроля над ним, так и координации усилий всех заинтересованных организаций и ведомств. Мировая практика

показывает, чем скорее к указанному процессу подключается государство, тем успешнее решается проблема.

Учитывая менталитет и психологию населения Таджикистана необходимо сконцентрировать все усилия на создании государственной программы финансового образования молодежи, необходимо, чтобы они получали общее представление о мире финансов и изучали важные темы из этой сферы. В особенной степени к этому относится понимание основополагающих экономических взаимосвязей, разумное потребление, управление карманными деньгами и семейным бюджетом, а также информация о накоплении состояния, так как они должны узнать, какое воздействие могут оказать непродуманные решения, касающиеся обращения с деньгами и, в особенности, какие меры предосторожности существуют в этой сфере. Поэтому в этом процессе чрезвычайно важна роль авторитетного, независимого и надежного поставщика информации в области личных финансов, которым и должно стать государство. Именно от Правительства молодое поколение ждет «хороших советов в области финансов».

ЛИТЕРАТУРА

1. Алихонзода Ш. Нақш ва аҳамияти сиёсати зиддиинҳисорӣ дар танзими иқтисоди миллӣ / Ш. Алихонзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - Душанбе, 2020. - № 5. - С. 118-122.
2. Иброхимов И.Р. Концептуальные основы регулирования внешнего рынка / Иброхимов И.Р. // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе, 2016. - № 2/2 (197). - С. 5-14.
3. Иброхимов И.Р. Теоретические основы взаимодействия товарного, денежного и внешнего рынков труда и инновации / И.Р. Иброхимов // Известия Академии наук Республики Таджикистан. Отделение общественных наук. - Душанбе, 2018. - № 1 (249). - С. 68-79.
4. Мирзоев С.С. Современное состояние банковской системы Республики Таджикистан / С.С. Мирзоев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе, 2017. - № 2/5-2. - С. 66-69.
5. Официальный сайт Национальный Банк Таджикистана. Электронный ресурс. – [Режим доступа]: <http://nbt.tj>
6. Султонов З.С., Махмудов М.А. Анализ состояния финансово-кредитной инфраструктуры малого предпринимательства в Республике Таджикистан/ Султонов З.С., Махмудов М.А.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Сумани Кудрат», 2018. № 4(25) - С. 49-59.
7. Хафизов Ш.Д., Хафизов М.Д. Роль и значение информационных технологий в образовательном процессе / Ш.Д. Хафизов, М.Д. Хафизов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе, 2017. - № 2/9. - С. 184-187.
8. Шамсов И.С. Взаимосвязь информационных технологий и рынка труда в условиях перехода к цифровой экономике / И.С. Шамсов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе, 2020. - № 1. - С. 24-28.
9. Шамсов И.С. Современное состояние и проблемы развития цифровой экономики в Таджикистане / И.С. Шамсов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе, 2019. - № 5-1. - С. 5-10.
10. Э. Хаусштедлер, Н. Мундингер, М. Ниёзов, С. Чамолов, О. Зайнидинзода, А. Ибодов. Маърифати молиявӣ. Тавсияҳои методӣ оид ба гузаронидани машғулятҳои фанни асосҳои иқтисодӣ ба барои синфи 11/ дар зери таҳрири Р. Мирбобоев – Душанбе. “Графика принт”; 2018; 94 с.

Наботова П.Ч.

ХУСУСИЯТҲОИ ШАРИКИИ ҶАМЪИЯТӢ-ХУСУСӢ ДАР СОҶАИ ИҶТИМОӢ

Мақола ба рушди ҳамкориҳои байни сохторҳои давлатӣ ва соҳибкорӣ дар соҳаи иҷтимоӣ тавассути механизми шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ бахшида шудааст. Дар мақола муаллиф оид ба чори намудани лоиҳаҳои ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ дар соҳаи иҷтимоӣ, ки ба рушди шакли инноватсионии лоиҳаҳои маблағгузорӣ, ҳавасмандгардонии тафаккури соҳибкорӣ ва имкони қоринамоии усулҳои идоракунии дар идораҳои давлатӣ татбиқ карда мешаванд, маълумотҳо овардааст.

Калидвожаҳо: шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ, хизматрасонии иҷтимоӣ, усулҳои идоракунии, таваккури соҳибкорӣ.

Наботова П.Дж.

ОСОБЕННОСТИ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА В СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЕ

Статья посвящена развитию сотрудничества государства и бизнеса в социальной сфере через механизм государственно-частного партнерства. В статье автор предоставляет информацию о внедрении проектов государственно-частного партнерства в социальной сфере, которые применяются для развития инновационных форм финансирования проектов, стимулирования предпринимательского мышления и возможности внедрения методов управления в органах государственного управления.

Ключевые слова: государственно-частное партнерство, социальные услуги, методы управления, бизнес-мышление.

Nabotova P.J.

FEATURES OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP IN THE SOCIAL SPHERE

The article is devoted to the development of cooperation between government and business in the social sphere through the mechanism of public-private partnership. In the article, the author provides information on the introduction of public-private partnership projects in the social sphere, which are applied to the development of innovative forms of financing projects, stimulating entrepreneurial thinking and the possibility of introducing management methods in government.

Key words: public-private partnership, social services, management methods, business thinking.

Соҳаи иҷтимоӣ - ин яке аз соҳаҳои мебошад, ки дар самти истифодаи ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ барои мунтазам таҳия ва татбиқи механизмҳои нави рушд бо маблағгузории ҳадди аксари буҷа талаб мекунад, ки он аксар вақт кофӣ нест.

Ҷангоми истифодаи ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ дар соҳаи иҷтимоӣ муҳим он аст, ки давлат ва бахши хусусӣ ҳамчун шарикони баробархуқуқ амал намуда, вазифаҳои иҷтимоиро яқоя иҷро намоянд.

Ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ дар соҳаи иҷтимоӣ ин як шакли ташкили соҳаи иҷтимоӣ бо кӯшиши яқояи давлат ва соҳаи соҳибкорӣ мебошад, дар сурате ки давлат ва бахши хусусӣ ҳамчун шарикони баробархуқуқ амал намуда, вазифаҳои иҷтимоиро яқоя иҷро намоянд.

Ичрои шакли хусусии моликият ё соҳибкоре, ки бе таъсиси шахси ҳуқуқӣ, кор ё хизматрасониро амалӣ мекунад, истехсоли моли онҳо аз чониби фармоишҳои давлатӣ ё мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ ба сифати пудратчӣ (ичрои фармоиши давлатӣ) шарикӣ ба ҳисоб намеравад, зеро дар ин ҳолат давлат ва баҳши хусусӣ мавқеи гуногун доранд: фармоишгар ва пудратчӣ – ҳамкори тичоратӣ, вале на шарикон [5].

Ба соҳаи иқтимоӣ чунин соҳаҳо дохил мешавад: маориф, тандурустӣ, илм, фарҳанг ва сиёсати ҷавонон, тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш, ҳифзи иқтимоӣ, сиёсати оилавӣ, сайёҳӣ.

Дар робита бо тартиботи дар боло зикршуда, дар шарикии давлат ва баҳши хусусӣ дар соҳаи иқтимоӣ мафҳумҳои зеринро метавон фарқ кард [3]:

- Субъекти соҳаи иқтимоӣ – давлат дар сатҳи мақомоти иҷроияи маҳаллии Ҷумҳурии Тоҷикистон намоёндагӣ карда мешавад. Субъекти соҳаи иқтимоӣ ба муайян намудани меъёрҳои соҳаи иқтимоӣ дар доираи салоҳияти худ ҳуқуқ дорад. Дар баъзе маврид давлат метавонад вазифаҳои мақомоти судиро иҷро намояд (ба сохтори шарикии дар поён оварда шуда нигаред);

- Объекти соҳаи иқтимоӣ – шахрвандон, сокинони минтақаҳо;

- Ташкилкунандагони равандҳои соҳаи иқтимоӣ – муассисаҳои давлатӣ ва ё шарикони хусусӣ;

- Навъи мушаххаси манбаи захираҳои молиявӣ ин сарпараст - шарикони хусусӣ, ки мақсади маблағгузорию онҳо аз натиҷаи ниҳии он вобаста набуда, ҳадафҳои ғайрииқтисодӣ доранд.

Иштироки давлат дар ҲБДХ дар соҳаи иқтимоӣ барои муайянкунии манбаҳои захираҳои молиявӣ ҳатмӣ буда, чунки ҳамаи равандҳои соҳаи иқтимоӣ аз маблағҳои буҷаи давлат, экспертҳои мустақил – шарикони хусусӣ интиқол дода мешавад.

Шаклҳои ташкили ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ бо он муайян карда мешаванд, ки чунин шарикӣ дар асоси муносибатҳои ҳуқуқҳои шахрвандӣ таъсис меёбад. Аз ин рӯ, онҳо метавонанд ба [2]:

1. ҳуқуқ ба моликият ва дигар ҳуқуқҳои молумулкӣ;

2. ҳуқуқи истисноӣ ба натиҷаҳои фаъолияти зеҳнӣ;

3. ўҳдадорӣҳои шартномавӣ ва дигар ўҳдадорӣҳо;

4. дигар муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкӣ дар асоси баробарӣ, мустақилияти худмухторӣ ва мустақилияти молумулкии ширкаткунандагон.

Шарикӣ, ки ба ҳуқуқи моликият асос ёфтааст, моликияти муштараки давлат ва шарикони хусусиро ба молумулке, ки барои истехсоли мол ё пешкаши хизматрасонии иқтимоӣ истифода мешаванд, пешбинӣ менамояд. Ҳамин тариқ, таъсиси ташкилотҳои тичоратӣ ё ғайритичоратӣ дар шакли ҷамъиятҳои хоҷагидорӣ ва дигар ташкилотҳои моликияти давлатӣ ва шарикони хусусиро ба ин фаъолият машғул менамоянд, дар назар доранд [6].

Ҳамин тавр, шаклҳои асосии ШДБХ шарикӣ мебошад, ки дар асоси шартномаҳо ва дар асоси ҳуқуқи молумулкӣ ба роҳ монда мешавад. Ташкили шахсони ҳуқуқӣ, дар асоси ҳиссаи моликияти давлатӣ ва ҳиссаи моликияти шарикони хусусӣ ба роҳ монда мешавад.

Бояд қайд кард, ки ҳамкориҳои кӯтоҳмуҳлати бахшҳои давлативу хусусӣ дар асоси лоиҳаҳои мувақатӣ ба роҳ монда мешавад ва ҳамкориҳои дарозмуддат бошад, дар асоси бавучуд овардани ҳуди фаъолият, ташкил карда мешавад [3].

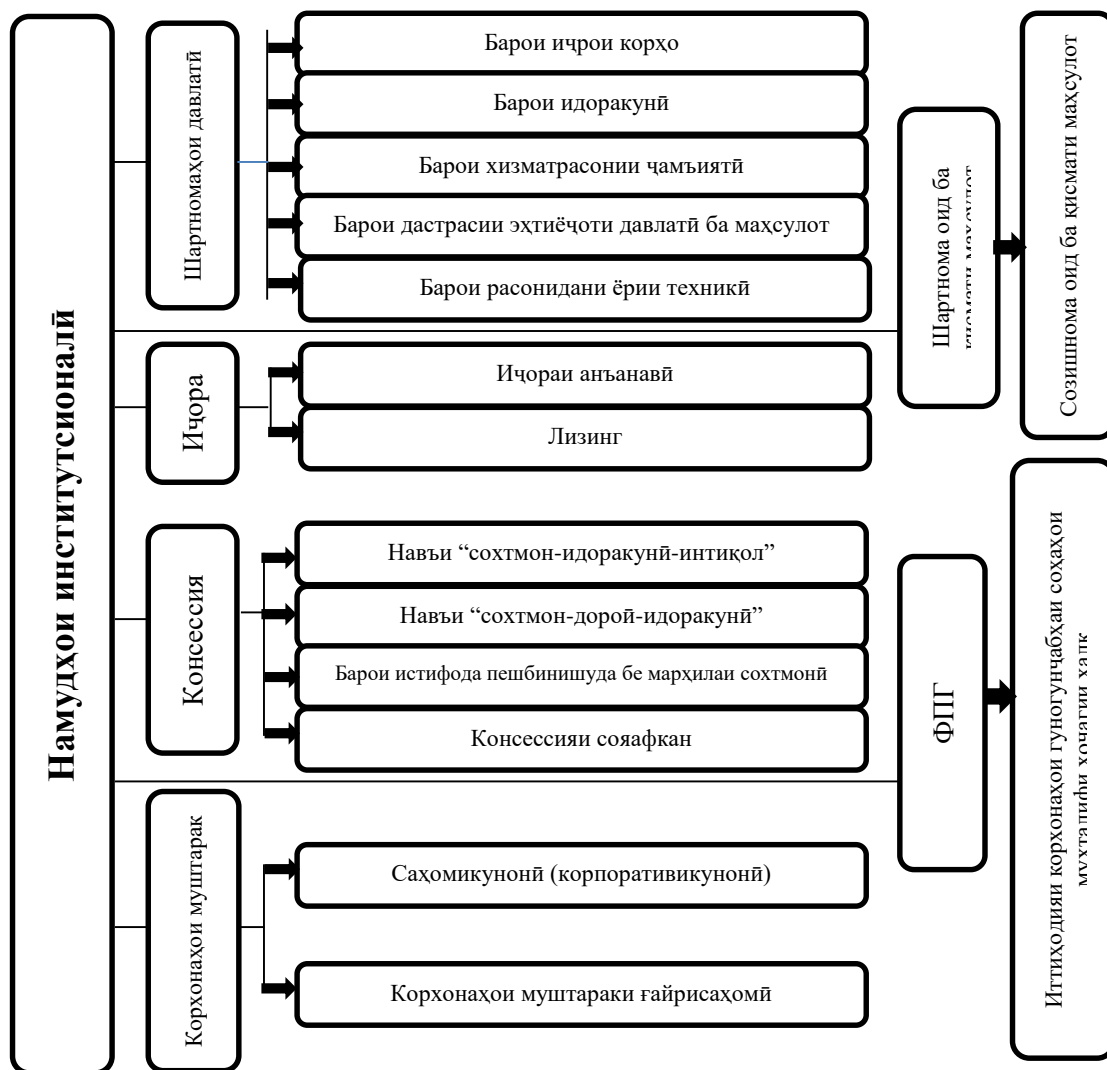
Илова бар ин, вобаста аз мураккабӣ, давомнокӣ ва аҳамияти иқтимоии лоиҳаҳо, рӯйхати салоҳиятҳои мақомоти ваколатдорро метавон бо санадҳои меъёрии дахлдори ҷумҳуриявӣ, минтақавӣ ва маҳаллӣ васеъ карда шаванд. Дар расми 1 намудҳои шартномаҳои шарикии давлат ва баҳши хусусӣ оварда шудааст.

Бояд қайд кард, ки шарикии давлат ва баҳши хусусӣ ҳам ба манфиати давлат мебошад ва ҳам ба манфиати баҳши хусусӣ ва умуман ба ҷомеа манфиати бештар меорад.

Қобили зикр аст, ки бо истифодаи шарикии давлат ва бахши хусусӣ як қатор мушкилотҳои иҷтимоӣ аз байн мебарад.

Ҳамкориҳои муштаракӣ бахшҳои хусусӣ ва ҳокимият дар қори намудани лоиҳаҳои ҲБДХ имкон медиҳад, ки ба рушди шакли инноватсионии лоиҳаҳои маблағгузорӣ, ҳавасмандгардонии тафаккури соҳибкорӣ ва имкони қоринамоии усулҳои идоракунии дар идораҳои давлатӣ татбиқ карда шавад. Ҳамаи ин имкон медиҳад, ки рушди ҳамкориҳои давлат ва бахши хусусӣ дар дилҳои минтақаҳо, аз он ҷумла дар соҳаи иҷтимоӣ-фарҳангӣ ба роҳ монда шавад [7].

Расми 1 - Намудҳои шартномаҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ

Дар шароити имрӯза шарикии давлат ва бахшҳои хусусӣ ҳамчун яке аз роҳҳои гузарии ба шаклҳои иқтисодӣ бозорӣ мебошад, ки давлат дар таҳияи лоиҳаҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим иштирок намуда, сармоягузорию он ба бахшҳои хусусӣ гузошта мешавад [6].

Мавриди зикр аст, ки шарикии давлат ва бахши хусусӣ имконияти ҳалли масъалаҳои низоми рушди иқтисодӣ давлатиро таъмин менамояд, илова бар ин, шарикии давлат ва бахши хусусӣ ин усули самаранок ва дар таҷрибаи ҷаҳонӣ санҷидашудаи ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ мебошад, ки барои давлат чунин имкониятҳоро меорад [8]:

- ✓ кам гардидани хароҷоти бучетӣ аз ҳисоби ҷалби маблағҳо;
- ✓ баланд гардидани сифати кор ва хизматрасонӣ;
- ✓ воридшавии зиёди маблағ аз андозҳо ва пардохтҳо ба бучет;
- ✓ баланд шудани фаъолнокии инвеститсионӣ ва инноватсионӣ;

✓ баланд бардоштани сатҳи рақобатпазирӣ, таносуб дар байни “нарх-сифат” паст гардидани тарифҳо – мустақкам гардидани суботи иҷтимоӣ;

✓ тақсими хавф ва таваккал дар байни шарикон.

Инчунин, шарикии давлат ва бахши хусусӣ барои сохторҳои соҳибкорӣ чунин имкониятҳои меорад [1]:

- дастрасӣ ба соҳаи анъанавии давлатӣ;
- иштирок ва дастгирии мустақими давлатӣ;
- истифодаи таҷрибаи хоричӣ;
- имконияти гирифтани кафолати мувофиқ барои ҷобачогузориҳои инвеститсияҳои дарозмуддат;

- имконияти интиҳоби шумораи зиёди лоиҳаҳо.

Ҳамин тариқ дар ҷадвали 1 бартарҳои ва камбудҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ оварда шудааст.

Ҷадвали 1.

Бартарӣ ва камбудҳои шарикии давлатӣ-хусусӣ

Меъёрҳо	Давлат	Соҳибкорӣ	Ҷомеа ва иқтисодиёт
Бартарӣ	<ul style="list-style-type: none"> - маблағгузориҳои лоиҳаҳои хароҷотбарориашон дарозмуддат; - коммерсиякунонии функцияҳои давлат; - мутамарказонидани функцияҳои танзим-кунӣ дар дасти давлат; - идоракунии самаранок; - технологияи пешрафта; - паст намудани хавфҳо; - беҳтар намудани имиджи давлат 	<ul style="list-style-type: none"> - табиати босуботи даромадҳо; - дастрасӣ ба бахши даромаднокии иқтисодиёт; - кафолатҳои давлатӣ; - имиёзҳои андозӣ ва имтиёзҳои дигар; - истифодаи моликияти давлатӣ; - паст намудани хароҷоти транссаҳмавӣ; - тақсимои хавфҳо 	<ul style="list-style-type: none"> - маҳдуд намудани танзими давлатии иқтисодиёт; - таъсиси корхонаҳои нав; - беҳдошти муҳити умумии иқтисодӣ; - зинда намудани вазъи бозор; - таъмини шуғли аҳоли; - беҳдошти сифате, ки пешниҳод карда мешавад
Камбудӣ	<ul style="list-style-type: none"> - имконияти рушд ёфтани муносибатҳои коррупсионӣ 		<ul style="list-style-type: none"> - вайрон намудани шароити рақобатпазирӣ
Зарурият	<ul style="list-style-type: none"> - талаботи баланддараҷа ба сифати хизматрасониҳои ҷамъиятӣ дар шароити маҳдудияти захираҳои молияӣ 		

Сарчашма: аз ҷониби муаллиф коркард шудааст.

Қобили зикр аст, ки тавачҷӯи давлат ба шарикии бахшҳои хусусӣ сол аз сол меафзояд, ки ин аввал ба хароҷоти ниғаҳдории амволи давлатӣ ва сармоягузориҳои он бар дусти бахши хусусӣ вогузор гардида, ки бо ин роҳ баланд бардоштани самаранокии фаъолияти он имконпазир мегардад. Дуюм, тавассути шарикии давлат ва бахши хусусӣ давлат шаклҳои бесамари хоҷагидорӣ (фермерӣ) -ро аз байн бурда, вазифаҳои маъмулии худ(сохтмон, истифодабарӣ, таъмир ва ғайра) аз байн рафта, ба бахши хусусӣ дар доираи шарикии давлат ва бахшҳои хусусӣ ба роҳ монда мешавад [9].

Ба ақидаи мо, пеш аз ҳама мукамалгардонии асосҳои назариявӣ ва методологияи рушди инфрасохтори соҳаи иҷтимоӣ дар шароити баамалбарории “Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои то давраи соли 2030”[4] хело ҳам саривақтӣ мебошад,

чунки дар шароити имрӯза, болоравии нақш ва аҳамияти ташкил ва идораи раванди иҷтимоӣ дар дараҷаҳои гуногун мебошад.

Дар айни замон, мушкилии аз ҳама асосӣ дар тамоми соҳаҳои иҷтимоӣ ин маблағгузорию ноустувор ва қофи набудани бучет мебошад, ки дар натиҷа ба паст шудани сифати хизматрасониҳо ва қоҳишҳои ҳаҷми он оварда мерасонад.

Ҳамин тариқ, таҳлилҳо нишон медиҳад, ки дар шароити муосир барои рушди соҳаи иҷтимоӣ маблағгузорӣ аз бучаи давлат нокифоя буда, барои рушди соҳаи мазкур ҳамкорию бахшҳои давлативу хусусӣ сари вақтӣ мебошад.

АДАБИЁТ

1. Волкова Е.М. Государственно-частное партнерство: теоретико-методологический аспект // Вопросы экономики и права. 2012. № 2. С. 27-30.
2. Ганжа И.В. Сущность и современный взгляд на государственно-частное партнерство // Ученые записки Российской Академии предпринимательства. 2013. № 7. С. 30-40.
3. Наботова П.Ч. Процесс реализации проектов государственно частного партнерства в социальных отраслях//Вестник Таджикского государственного университета коммерции, №3 (28)-2019 – стр.128-131.
4. Панкратов А.А. Государственно-частное партнерство в современной практике: основные теоретические и практические проблемы. М., 2012. С. 51.
5. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои то давраи соли 2030-Душанбе: «Шарки озод», 2017.-103с.
6. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов // Антология экономической классики: в 2 т. М., 1991. Т. 1.
7. Сильвестров С.Н. Государственно-частное партнерство в инвестиционной сфере энергетики // www.koism.rags.ru.
8. Собчук Н.В. Основные подходы к интерпретации понятия межсекторного социального партнерства в современном мире / Н.В. Собчук // Вопросы управления [Электронный ресурс] – Режим доступа: < <http://vestnik.uara.ru/ru-ru/issue/2008/04/08/> > (Дата обращения 02.03.2017г.).
9. Султонов З. С., Саидова М.Х., Табарова Д.А. Направления и механизмы развития инфраструктурного обеспечения предпринимательства в Республике Таджикистан/ Султонов З. С., Саидова М.Х., Табарова Д.А.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Тоҷир», 2019. № 3(28). - С. 43-47.

УДК 338.242

Наврузи Мирзо

ДАСТГИРИИ ДАВЛАТИИ ФАЪОЛИЯТИ ИННОВАТСИОНИИ КОРХОНАҲОИ ХУРД

Дар мақола дастгирии давлатии фаъолияти соҳибкорию инноватсионӣ дар шароити муосир мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Дар шароити иқтисоди бозорӣ дастгирии давлатии фаъолияти инноватсионӣ аҳамияти муҳим дорад. Навоварӣ раванди илмӣ-техникию иқтисодиёт буда, аз ихтирооту ва эҷоду ба даст овардани маҳсулот, хизматрасониҳо ва технологияҳои нав оварда мерасонад. Маҳз ҳамин навовариҳо ба шаклҳои мухталифи бизнеси хурд имкон медиҳад, ки дар бозори рақобати ҷойи муносиби

хурро пайдо менамояд ва ба истеъмолгарон молу хизматрасониҳои нав пешниҳод менамояд.

Вожаҳои калидӣ: Соҳибкорӣ, навоарӣ, рушди иқтисод, фаъолияти инноватсионӣ, фирмаҳои венчурӣ, инноватсияҳои илмӣ-иқтисодӣ, дастгирии соҳибкории хурди инноватсионӣ.

Наврузи Мирзо

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОДДЕРЖКА ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МАЛЫХ ПРЕДПРИЯТИИ

В статье речь идет о государственной поддержке инновационной и предпринимательской деятельности в современном периоде, государственная поддержка предпринимателя деятельности в условиях рыночной экономики имеет важное значение. В статье отмечается, что инновация является научно – техническим процессом в экономике, а изобретение и творчества привели к появлению новых технологий и услуг. Именно эти инновационная малые предпринимательская деятельность дает возможность в рыночной конкурентной среде предложить потребителям новые товары и услуги.

Ключевые слова: предпринимательство, инновации, экономическое развитие, инновационная деятельность, Венчурные фирмы, научные и экономические инновации, поддержка инноваций малого бизнеса.

Navruzi Mirzo

STATE SUPPORT INNOVATIVE ACTIVITIES OF SMALL ENTERPRISES

In this article we are talking about state support innovation and entrepreneurship in the modern period, the state support of the entrepreneur in a market economy is important. The article notes that innovation is a scientific and technical process in the economy, and invention and creativity lead to the emergence of new technologies and services. It is these innovative small business activities that make it possible in a competitive market environment to offer new goods and services to consumers.

Key word: Entrepreneurship, innovation, economic development, innovation activity, Venture firms, scientific and economic innovation, support for small business innovation

Равандҳои инноватсионӣ дар пешрафту инкишофи соҳибкорӣ аҳамияти муҳим дорад. Сарчашмаи асосии ақидаҳои инноватсионӣ илм маҳсуб мегардад, ки тамоми соҳаҳои фаъолияти ҳаётии инсон, аз он ҷумла ташкили соҳибкории хурдро таъмин менамояд. Ҳар як давлат ба пешрафту рушди фаъолияти инноватсионӣ, ки дар онҳо соҳибкорӣ нақши назаррасро иҷро менамояд, манфиатдор мебошад [1].

Талаботи объективии гузариш ба иқтисоди бозорӣ ва таъмини иқтисодиро, ки ҳар чӣ бештар дар даври феълӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон эҳсос мегардад, наметавон бидуни гузариш ба навъҳо ва шаклҳои пешрафтаи фаъолияти инноватсионӣ ба амал баровард. Дар амри тазонидани ин раванд бояд соҳибкории хурди инноватсионӣ нақши муҳимро иҷро намояд. Раванди эҷоди навоариҳои инноватсияҳои илмӣ- иқтисодӣ, илм, техника, соҳибкорӣ ва идораро бо ҳам мутаҳид месозад. Ҳадафи раванди инноватсионӣ ба даст овардани навоарӣ буда, он аз пайдоиши ақида (идея) то аз нигоҳи тиҷоратӣ амалӣ шудани онро дар бар мегирад [5].

Ҳамин тавр, раванди инноватсионӣ маҷмӯи ҳамаи муносибатҳо, тавлидот, табодул ва истеъмоли навоариҳоро дар бар мегирад. Навоарӣ (инноватсия) раванди илмӣ-техникии иқтисодиёт мебошад, ки аз ихтироот ба эҷоду ба даст овардани муҳимтарин

маҳсулот, хизматрасонҳо ва технологияҳои нав оварда мерасонад. Дар сурате, ки он ба хотири дарёфти манфиатҳои иқтисодӣ равона шуда бошад, натиҷааш ғоиди изофӣ маҳсуб мегардад. Навоварӣ, инноватсия раванди мураккаб, гуногунсоҳа ва бисёрмарҳилавӣ буда, тамоми ҷанбаҳо ва паҳлуҳои фаъолиятҳоро аз тадқиқот ва коркард то бозорёбӣ (маркетинг), фаро мегирад. Маҳз ҳамин нуқта ба шаклҳои мухталифи бизнеси хурд имкон медиҳад, ки дар он ҷои муносиби худро ишғол намояд.

Ширкату корхонаҳои хурд дар истифодаи тичораткунонии онҳо, густариши онҳо дар соҳаҳои гуногуни тавлидоту истеҳсолот нақши умдаеро иҷро менамоянд, чунки соҳибкории бузург (калон) дар амри суръатбахшӣ ва натиҷагирию азхудкунии иқтисодии навоариҳо ва пешниҳоди онҳо дар бозор аз ширкатҳои хурди аз нигоҳи технологӣ пешрафта саҳт қафо мондаанд. Ба ғайр аз ин, пайдоиш ва рушди бо - суръати ширкатҳои хурд нақши кашшофон ва тавлидкунандагони маҳсулот ба вучуд омадани бозорҳои навро иҷро менамоянд. Ширкатҳои бузурги тичоратӣ бошанд, вазифаи ташкилотчиғии тавлидоти васеъ ва таъминоти саривактӣи бозорро бо маҳсулоту хизматрасонии нав барои худ ҳифз менамоянд. Ин раванд ақидаи алоқамандии соҳибкории хурду бузург ва тақомули мутақобили онҳоро тасдиқ менамояд, ки ҳар кадом дар раванди инноватсионӣ мутаносиб ба хусусиятҳои худ ҷои муайянеро ишғол менамоянд. Роҷеъ ба аҳамияти фаъолиятҳои инноватсионии ширкатҳои хурд натиҷаҳои иқтисодии кишварҳои пешрафта шаҳодат медиҳанд. Дар ИМА аз ҷониби ширкатҳои хурд 35%, дар Британияи Кабир ва Олмон бошад-мутаносибан 23% ва 26% навоариҳо, ки дар истеҳсолот амалӣ мешаванд, аз ҷониби ширкатҳои хурд эҷод мегарданд. Рушду инкишофи соҳибкории хурди инноватсионӣ унсури ногузири эҷоди иқтисодӣ бозорӣ маҳсуб мегардад. Метавон самтҳои асосии таъсиррасонии низоми корхонаҳои хурди инноватсиониро ба рушди босамари навоариҳои илмӣ-техникӣ ҷудо намуд:

- баргараф намудани монополизми иттиҳодияҳои бузург, корхонаҳо ва созмонҳо дар соҳаи коркарду воридоти тавлидоти навҳои муайяни техника ва технологияҳо ва самтгарой ба қонёсозии манфиатҳои истеъмолкунандагон, ки ба дарёфти техникаву технологияҳои ҳарҷӣ сифатнок ва нисбатан арзон манфиатдор мебошанд;
- истифодаи ҳарчи пурратари комёбиҳои илмӣ, натиҷаҳои тадқиқоти фундаменталӣ ва амалии илмӣ. Корхонаҳои хурд метавонанд дар заминаи сохторҳои ташкилоти бузурги илмӣ-техникӣ барои самаранок аз худ кардани натиҷаҳои қаблан анҷомдодашуда таъсис дода шаванд;
- тезонидани раванди коркард ва амалӣ сохтани навоариҳои илмӣ-техникӣ мутаносиб бо самтҳои ояндадори раванди инноватсионӣ.

Ширкатҳои хурди илмӣ-тадқиқотӣ, ки ба амалӣ сохтани лоиҳаҳои «таваккалона», ё хавфи зиёд дошта машғул мебошанд, чи тавре ки таҷрибаи кишварҳои мутараққӣ нишон медиҳад, метавонанд саҳми арзандаеро дар пешрафти самтҳои ояндадору стратегӣ ва амалӣ намудани навоариҳои илмӣ-техникӣ гузоранд.

- саривакт қонё намудани корхонаҳо ва аҳоли бо маҳсулоти илмӣ-тадқиқотӣ;
- рушду инкишофи ташаббусҳои хоҷагидорӣ, корчалонӣ, боло бурдани нақши ҳавасмандгардонии моддии кормандон, соддагӣ ва осонии нисбии эҷод ва таъсиси корхонаҳои хурд, дараҷаи баланди худмухторият ва мустақилияти онҳо барои зоҳир намудани ташаббус ва корчалонӣ дар соҳаи татбиқи навоариҳои илмӣ-техникӣ имконияти васеъро пешниҳод менамояд;
- истифода ва густариши шаклҳои пешқадами ташкилотчиғӣ ва ҳавасмандкунии меҳнат байни нишондиҳандаҳои баланди самаранокӣи иқтисодии фаъолияти корхонаҳои хурд гардад ба он мусоидат менамояд;
- ба эътибор гирифтани талаботи аҳоли, корхонаҳои минтақа, истифодаи захираҳои маҳаллӣ ва партовҳои истеҳсолот.
- Корхонаҳои хурд аксаран зимни рӯ овардан ба истеъмолкунандагони дохили минтақа ба ҳалли муҳолифати байни корхонаҳо ва аҳолии минтақа ба маҳсулот ва

хизматрасонӣ, инчунин ба самти фаъолияти як қатор корхонаҳо ба робитаҳои иқтисодӣ дар ҷаҳорҷӯби соҳаи мушаххас мусоидат менамоянд. Дар робита ба ин ҳолат мақомоти маҳаллии идоракунандаро лозим аст, ки сиёсати пуштибонии корхонаҳои хурди илмӣ-тадқиқотӣ, инчунин корхонаҳои хурди барои минтақа афзалиятнокро, ки ба бозори дохили-минтақавӣ марбут мебошанд, мақсадноку босамар амалӣ созанд.

Масъалаи фаъолияти амалиётҳои навоарона, бо мушкилоти ҷиддии назариявӣ амалии таъсирпазирии инноватсионии иқтисодиёт марбут аст. Зери мафҳуми таъсирпазирии инноватсионии иқтисод омодагӣ ва қобилияти иқтисодиётро барои азхудкунии дастовардҳои илму техника дар бар мегирад. Таъсирпазирии иқтисодиёти ин ё он кишвар ба навоариҳо дар навбати аввал, аз мавҷудияти бозор ва механизми сохторҳои бозорӣ, ки қобилияти тавлидот ва фурӯши маҳсулотро таъмин карда метавонанд, вобастагӣ дорад. Дар ин ҳолат рақобати байни тавлидкунандагони донишҳои нави илмӣ, истеҳсолкунандагони навоариҳо ва рақобатӣ байни истеъмолкунандагон, ки дар байнашон навоариҳо паҳн карда мешаванд, нақши фавқуллода муҳимро иҷро менамояд [2].

Зухур ва густаришу инкишофи васеи соҳибкории навоаронаи венчурӣ дар мамлакатҳои Ғарб марбут ба комилан пур кардани бозорҳои маъмулӣ, ки боиси рақобати шадиди соҳибкорон барои истеъмолгарой (харидорон) мегардад, мансуб аст. Аз он навоариҳо қафо мондан маънои худро бо муфлисӣ ва шикастагӣ рӯ ба рӯ сохтан аст. Аз ин рӯ, ҳар қадар рақобат шадидтар мегирад, ҳамон қадар барои фардои истеҳсолкунандагон идеяҳои илмӣ ва ҳалномаҳои техникӣ боқӣ мемонад. Соҳаҳои, ки сатҳи баландтарини тараққиёти инноватсиониро доро мебошанд, маъмулан аз рӯи маҷмӯи васеи истеҳсолкунандагон фарқ мекунанд. Дар ин соҳаҳо, одатан, якчанд корпоратсияҳои бузургтарин, дахҳо, садҳо ва ҳатто ҳазорҳо истеҳсолкунандагони миёнаву хурд фаъолият менамоянд. Ин ҳолатест, ки дар рақобат ҳифз карда мешавад, аммо рақибони асосӣ захираҳои бештари молӣ, пулӣ ва моддиро дар ихтиёр доранд. Дар шароити кунунии рушду тараққиӣ иқтисодиёти Тоҷикистон мушкилоти фурӯши амалан ҳар гуна мол, ки ҷавобгӯи талаботи харидор-истеъмолгар мебошад, нест, чунки талабот ба ин гуна молҳо қариб ҳамеша мавҷуд аст. Бо тавачҷуҳ ба хусусиятҳои иқтисодиёти мо шаклҳои мубтақирии (венчурии) фаъолиятҳои инноватсионӣ дар он намуде, ки дар Ғарб амал мекунанд, ба таври объективӣ амалӣ намегарданд. Дар айни ҳол нодуруст мебуд, агар аз набудани шаклҳои муайяни фаъолиятҳои наздик ба фаъолиятҳои венчурӣ дар иқтисодиёти Тоҷикистон ҳарф бизанем ё соҳибкории венчуриро бидуни дурнамо ва ояндадор арзёбӣ намоем. Дар иқтисодиёти миллӣ чунин навъҳои фаъолиятҳои иқтисодиро метавон пайдо намуд, ки аввалан, бо баланд будани таваккал ва сониян, ғоиданокии махсус, самарканокии баланд фарқ менамоянд.

Ба чунин навъҳои фаъолияти инноватсионӣ метавон қору амалҳои зеринро шумил намуд;

- коркард ва истеҳсоли молу хизматрасонӣ молҳои воридотӣ ва баровардани молҳои рақобатпазир аз ба бозори ;
- таъмини воридсозии ҳамаҷонибаи навоариҳо, ки марбут ба ташкили истеҳсол ва фурӯши онҳо мебошад;
- фаъолияти илмӣ-техникӣ ҷиҳати эҷоди навъҳои усулан навини маҳсулот, технологияи ва хизматрасонӣ;

Сатҳи баланди таваккал ва эҳтимолият, инчунин воридоти ғоиданоки арзӣ (асъор) дар сурати ноил шудан ба муваффақият дар мавриди баромадан ба бозори хеле рақобатпазирӣ ҷаҳонӣ, бараъло ҳувайдо мегардад. Дар мавриди самти дуҷум бошад, он бо таваккалу эҳтимолияти баланд ҳамроҳ мегардад ва қабл аз ҳама, вазъ бинобар шиддатнокии махсуси технологӣ ва воҳидҳои иқтисодии маъмулӣ дар фаъолияти хоҷагидорӣ, мушкилоти ташкили ҳар гуна истеҳсоли маҳсулот- навоариҳо ва душвориҳои таъмини захираҳои моддӣ зохир мегардад. Ин навъи фаъолияти инноватсионӣ дар ҳолати дарёфти ҳукуки имтиёзноки монополияи истеҳсол ё фурӯши навоарӣ ғоидоавар аст.

Дар мавриди самти сеюм метавон тазаккур дод, ки ҳар гуна фаъолияти илмӣ-техникӣ ягон хислати таваккалӣ ё эҳтимолиро доро мебошад. Дар ин замина он чизе, ки барои эҷоди коркардҳои усулан нав равона карда шудааст, ба дараҷаи олий дар мавқеии таваккалӣ қарор мегирад, чунки ба ҳангоми рафтору кирдори хоҷагидорӣ натиҷаҳои иқтисодӣ хеле номуайян ва ба мушкилият бархурдор хоҳад буд. Дар сурати муваффақият бошад, ин натиҷа метавонад дар шакли боздеҳи баланд ва дархостҳои судманд ҷиҳати тадқиқотҳои нав ё таҷдиди (модификатсия) «кӯҳна»-и зоҳир гардад.

Маҳз ҳамин қабил самтҳои фаъолияти инноватсиониро дар иқтисоди миллӣ, ки хислатҳои таваккалӣ доранд ва дар сурати комёбӣ хеле ғоиданок ҳастанд, метавон «венчурӣ, мубтақирӣ» шарҳ дод. Ба ғайр аз ин дар шароити кунунӣ метавон тасдиқ намуд, ки хислатҳои мазкури ин се навъи фаъолияти инноватсионӣ, махсусан, дар ҳолати амалӣ сохтани ҳадафҳои худ бо роҳи ғайримаъмулӣ, дар шакли нави ташкилӣ, ба монанди ширкатҳои илмӣ-истеҳсолӣ, муассисаҳои хурди инноватсионӣ ва татбиқӣ, бонкҳо ва зерзаминҳои инноватсионӣ хеле пурчило мегарданд.

Ҳадафҳои асосии таъсиси корхонаҳои хурди илмӣ- тадқиқотӣ инҳо мебошанд:

- иштирок дар ташаккули босуботи бозори молӣ;
- тезонидани амалисозии дастовардҳои илмӣ-техникӣ;
- мусоидат дар амри қонёсозии ҳар чӣ бештари талаботи иқтисодиёт ба маҳсулоти саноатӣ ва сохтмонӣ, амвол ва хизматрасонӣ;
- мусоидат ҷиҳати истеҳсоли маҳсулоти дар бозори ҷаҳонӣ рақобатпазир бар заминаи танзиму ташкили зуди истеҳсолоти он дар ҳаҷми хурд;
- истифодаи ҳар чӣ бештару самараноки захираҳои моддӣ ва меҳнатии маҳаллӣ ва партовҳои истеҳсолот;
- густариш ва боло бурдани навъҳои хизматрасониҳои пулакии ба корхонаву муассисаҳо ва аҳоли пешниҳодшуда, беҳтар намудани сифату кайфияти ин хизматрасониҳо, омӯзиши дурнамои дархосту талабот.

Корхонаҳои хурди илмӣ-техникӣ ба истеҳсолоти маҳсулоти илмӣ, коркарди маҳсулоти технологияҳои нав машғул мебошанд. Аммо хусусияти хоси фаъолияти чунин корхонаҳои хурд дар даврони ҳозира он аст, ки тамоми афзалияти онҳо метавонад на ба технологияҳои нав, балки ба эҷоди маҳсулоти навоарона нигаронида шавад [4].

Чунин ба назар мерасад, ки шаклҳои нисбатан ба ҳаёт мутобиқи соҳибкории хурди инноватсионӣ низ ба марказҳои минтақавӣ ва шаҳрии мусоидат ба соҳибкории хурд, «паркҳои технологӣ», инкубаторҳои минтақавии фирмаҳои хурди илмӣ- тадқиқотиро мансуб мегардида, навъҳои мухталифи хизматрасониҳоро бо шароити имтиёзнок пешниҳод менамоянд.

Ҳамчунин метавон роҳҳои асосии таъсису ташкили паркҳои (марказҳои) илмӣ ва технологияи зеринро ҷудо кард:

- кормандони марказҳои илмӣ зимни кӯшишу талошҳои худ ҷиҳати тичоратӣ сохтани тадқиқотро ба сифати соҳибкор муаррифӣ мешаванд ва сохторҳои венчуриро таъсис медиҳанд;
- ширкатҳои хурди илмӣ-тадқиқотӣ тавассути ҳайати кормандони илмӣ-техникии ширкатҳои бузург таъсис дода мешаванд, ки ширкати бузургро ба хоҳири кушодани «кори шахсӣ» канор гузоштаанд;
- корхонаву муассисаҳое, ки меҳоҳанд аз имтиёзҳои пешниҳодӣ дар ҷаҳорҷӯбаи паркҳои технологӣ истифода баранд, филиалҳои худро бояд ба онҳо интиқол диҳанд.

Ширкатҳои хурду миёна дар маркази технологӣ метавонанд аз як қатор имтиёзҳо ва бартарихо, яъне шароити имтиёзноки иҷора, имконияти истифодаи таҷҳизоти умумӣ, шароити хуб барои гирифтани қарз, кооператсия бо ширкатҳои дигар, ки бевосита дар наздикӣ қарор доранд, кӯмаку ёрии илмӣ-техникӣ ва тахассусии идоравӣ ва ғайраҳо истифода намоянд.

Ҳам замон чунин унсури технополи ва технопарк (маркази технологӣ) ба монанди бизнес-инкубатор низ нақши чашмрасеро бозӣ мекунад.

Вазифаи бизнес-инкубаторҳо «баровардани» соҳибкорон ва расонидани кӯмак ба онҳо дар амалӣ сохтани коркардҳои илмӣ бо роҳи саноатӣ мебошад [4]. Инкубаторҳои тиҷоратиро ҳамчун яке аз васоилҳои мусоидаткунандаи тараққиёти иқтисодӣ дар сатҳи маҳаллӣ метавон муаррифӣ кард, чунки онҳо ба корхонаҳои ҷадидан таъсисёфта дар давраи ибтидоии мавҷудияташон пуштибонӣ дастгирии самаранок мерасонанд. Онҳо ба соҳибкорони навкор дар давраи ташкили аввали корашон, барои бомуваффақият пеш бурдани фаъолиятҳои заминаҳои хуб эҷод мекунанд. Навҳои «инкубаторҳои» тиҷоратӣ вобаста ба хусусиятҳои маҳаллӣ ва ҳадафҳои дар пешгузашташуда метавонад хеле гуногун бошанд. Дар ин замина диққатро метавонад бештар ба истехсолот ё расонидани хизматҳо равона созанд.

Таҷрибаи байналмиллалӣ нишон медиҳад, ки бизнес- инкубаторҳо барои таҳкими нерӯҳои иқтисодии мақомоти минтақавӣ роҳбарикунанда бинобар дастгирии мақсаднокшон аз соҳибкорони ҷавон ва ширкатҳои дубора ташкилшуда мусоидат менамоянд. Онҳо метавонанд дурнамои дар «рӯи об» мондани ашхосе, ки мехоҳанд кори худро ташкил намоянд ё соҳибкорони навкорро беҳтар намоянд.

Қабули соҳибкорони хурду миёна ба доираи соҳибкорони устувор сари пайи худ истода, имкон медиҳад, ки онҳо байни худ оиди фаъолияти соҳибкорӣ табодули назар кунанд ва он ба манфиати ҳамаи онҳо хизмат хоҳад кард.

Фаъолияти бизнес-инкубаторҳо шомили чунин унсурҳо мебошад:

- пешниҳодҳои биноҳо ва пардохти иҷора;
- ташкил намудани сохторҳои ҷолиб ва хизматрасониҳо.

Ҳамзамон сохтори хизматрасониҳои аз таносуби чунин амалҳо иборат аст:

- миёнарави кардан дар иртибот бо ҳамкорони иттиҳодияҳо ва палатаҳои савдо;
- пуштибониву дастгирӣ дар сурати ҳалу ҷасли мушкилоти идорӣ ва ҳуқуқӣ;
- ба даст овардан ва пешниҳод кардани маълумот аз рӯи масъалаҳои доғи рӯз;
- боло бурдани сатҳи маълумотноки дар фаъолияти соҳибкорӣ;
- интиҳоби соҳибкор

На ҳар кадом соҳибкор метавонад ҷиҳати иштирок дар бизнес-инкубатор майлу рағбат намояд, вай бояд собит созад, ки корхонааш имкони воқеии муваффақияти иқтисодиро дорад ва маҳсулоти истехсол менамудаи мавод, мол ё хизмат, дар бозор рақобатпазир ва ояндадор аст.

Зарур аст, ки корхонаҳои интиҳобшуда якдигаро пурра созанд ва ба ин васила таъсири ҳамроҳангии онҳо мустақамтар мегардад. Корхонаҳое, ки шомили бизнес инкубатор мебошанд, набояд рақибӣ якдигар бошанд. Дар инҷо ширкатҳои бузург корхонаҳои хурди инноватсиониро ба дараҷаи бештар бо истифода аз шаклҳои гуногуни ташкили ҳуқуқӣ назорат мекунанд.

«Инкубатор»-и хуб ташкилшуда ва самардеҳ идорашаванда қодир аст ҳатто дар сурати маблағгузори нисбатан хоксоронае, ки низ ба ақидаи коршиносон, 50-70 ширкати нави хурди мӯътадил коркунандаро ташкил ва намуда, яъне дар давраи 10 сол то 2000 ҷойи нави корӣ таъсис диҳад.

Дар асоси таҳлилҳои гузаронидашуда ва ҳулосаи фаъолияти корхонаҳои хурди инноватсионӣ лозим ба ёдоварӣ аст, ки рушду пешрафти соҳибкории инноватсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бар заминаи як қатор омилҳои маҳдуд гардидааст.

Аввалан ҳавасмандии аксарияти субъектҳои хоҷагидорӣ ба амалӣ нашудани коркардҳои усулан нав, навоариҳои сатҳи баланди техникӣ ва иқтисодӣ ба назар намерасад. Натиҷаи он талаботи паст ба чунин навоариҳо мебошад. Бозори маҳсулоти илмӣ-техникӣ дар кишвари мо хеле таҳассусӣ аст ва назаррас аст.

Талабот ба навигариҳои воқеан инқилобӣ, технологияҳои пешрафтаи прогрессивӣ паст аст. Бозори чунин маҳсулот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қариб вучуд надорад, чунки

аксарияти муассисаҳои саноатӣ (маҳсусан давлатӣ) омода нестанд даст ба тағйироти аслии технологияҳо биза- нанд. Танҳо ширкатҳои хорилӣ, ба амалӣ сохтани коркардҳои ба ландсатҳ манфиатдор мебошанд, ки фаёлона ба сӯи бозори маҳсулоти интеллектуалӣ шитобдоранд.

Ба ғайр аз инҳо манфиатнокии худро ба чунин маҳсулот мегавонанд ширкатҳои хурди ҷадидан сомонёфта ва як қатор корхонаҳои хусусишуда зоҳир намоянд. Аммо онҳое, ки ба фаёлиятҳои илмӣ-тадқиқоти амалӣ сохтани навоариҳо машгуланд, хеле каманд. Сониян, рушду таракқи наёфтани системаи маблағгузори лоиҳаҳои инноватсионии таваккалӣ ва субъектҳои он ба монанди фондҳои венчурӣ, бонкҳои инноватсионӣ, биржаҳои музоядавӣ ва ғайраҳо, инчунин вазъи умумии иқтисодиёт, беқурбшавӣ, фоизи баланди пул аз рӯйи қарз, бӯҳрони инноватсионӣ ин мушкилиро боз ҳам мушкилтар мегарданд. Хусусан, мушкилоти марбут ба таъмини моддтехникӣ, майдонҳои истеҳсолӣ, дастгоҳу таҷҳизот, ашё ва маводи мавриди ниёз зимни ба даст овардан сабъу кӯшиши зиёд робитаҳо, амалиётҳои таваккалӣро тақозо менамоянд.

Аз ин рӯ, барои амалӣ сохтани ягон навоари бузургҳаҷм, масалан, як технологияи нав, кӯшишу имконоти ҳар гуна корхонаву муассисаи алоҳида, корхонаи хурд он тараф истад, комилан нокифоя мебошад. Барои ҳалли мусбати он як механизми ҳавасмандкунӣ лозим аст, ки зуд ва саривақт харидориву пайдо намудани микдори зарурии захираҳои моддӣ ва навҳои онҳоро таъмин намояд.

Ва дар охир, рақобати суғур дар бозори дохилии маҳсулоти илмӣ-техникӣ. Муҳақик, ҳар амалеро, ки анҷом надиҳад, дар ҳар сурат дар мақоми соҳибхуқуқ (монополист) қарор мегирад, ё ҳеч набошад, рақобати тезу тундро эҳсос намекунад. Чунин рақобатро танҳо дар бозори маҳсулоти барномасозӣ метавон мушоҳида намуд, ки он марбут ба талабот нисбатан бештар ба ин маҳсулот ва набудани мушкилот дар нусхабардориву интишор ва густириши он мебошад.

Дар робита ба мушкилоти зиёди рушду таракқи соҳибкории хурди инноватсионии зарур аст, сиёсати маҳсуси пушти бонӣ ва дастгирии бахши мазкур дер бурда шавад аз назари; менеҷменти инноватсионӣ, сиёсати бошууроноӣ давлатии: таҳассусии (соҳавӣ) пуштибониву дастгирии соҳибкории хурди инноватсионӣ бояд маҷмӯи тадбирҳои ташкилӣ, молиявӣ, моддӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ҳуқуқии танзими соҳибкории хурду миёнаро, ки аз доираи консепсияи ягонаи зарурати ҷамъиятӣ дар амри рушду пешрафти соҳибкории инноватсионӣ дар иқтисодиёт дар маҷмӯъ ва барои ҳар минтақа бармеоянд, дар бар гирад [3]. Ин тадбирҳо бояд андозбандии имтиёзӣ, такмили механизми ташкилӣ ва ҳуқуқӣ, густариши ҳуқуқҳои сомону ташкилотҳои қарзӣ ва ғайраро дар соҳаи маблағгузорӣ, инчунин соддаву шаффоф намудани амалиётҳои қарздиҳӣ, расонидани хизматҳои иттилоотӣ- машваратдиҳӣ ва таъсиси сохторҳои мутаносибро таъмин намоянд.

АДАБИЁТ

1. Бабинцев В.С., Блинов В.М. Инновационная стратегия малых и крупных фирм // Инновационная политика развитых капиталистических государств. Сборник трудов. Вып.3 – М.: ВНИИ системных исследований, 1990-71с.
2. Балясников В.А. Финансирование инновационной деятельности и их взаимосвязь с жизненным циклом продукции // Проблемы машиностроения и автоматизация, 1995, №3-4
3. Березовская М. Инновационный аспект экономического развития // Вопросы экономики, 1997, №3.
4. Курбонова Ф.Х., Султонов З.С. Формирование инфраструктурного обеспечения и развитие государственно-частного партнерства в сфере услуг Республики Таджикистан/ Курбонова Ф.Х., Султонов З.С.// Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. - Худжанд: 2017. № 2(71). - С. 46-60.

5. Рахимов Ш.М. Малое и среднее предпринимательство - основной фактор развития// Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. 2018. № 1 (74). С. 31-42.

УДК 330.3

Рахмонов Л.С., Саидова Н.С.

ОЦЕНКА ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ ЛИЗИНГОВЫХ СТРУКТУР

В данной статье рассматривается вопрос оценки инвестиционной деятельности предпринимательских лизинговых структур. Естественно инвестиционная деятельность предпринимательского лизинга основывается на определенных методах расчета и его оценки. На основе проведенного в статье анализа было выявлено, что лизинг способствует снижению риска потерь от неплатежеспособности арендатора, учитывая срок заключения договора. Также было определено, что лизинговое предпринимательство позволяет малому и среднему бизнесу не только обеспечить развитие предпринимательской деятельности, но и укреплению экономики страны, его внутреннего рынка, повышению инновационного уровня и развитию конкурентных отношений.

Ключевые слова: инвестиции, лизинг, предпринимательство, инвестиционная деятельность, лизинговые структуры, малый и средний бизнес, анализ, методы расчета, оценка и т.д.

Рахмонов Л.С., Саидова Н.С.

БАҲОДИҶИИ ФАЪОЛИЯТИ САРМОЯГУЗОРИИ СОҲТОРҶОИ СОҲИБКОРИИ ЛИЗИНГӢ

Дар ин мақола масъалаҳои арзёбии фаъолияти сармоягузори сохторҳои лизинги соҳибкорӣ баррасӣ карда мешавад. Табиист, ки фаъолияти сармоягузори соҳибкории лизингӣ бо усулҳои муайяни ҳисоб ва баҳогузорӣ асос ёфтааст. Дар асоси таҳлили, ки дар мақола гузаронида шудааст, муайян карда шуд, ки лизинг бо назардошти мӯҳлати шартнома ба кам кардани хавфи зарар аз муфлисии иҷорагир мусоидат мекунад. Инчунин муайян карда шуд, ки соҳибкории лизингӣ ба соҳибкорони хурд ва миёна имкон медиҳад, ки на танҳо рушди фаъолияти соҳибкориро таъмин кунанд, балки иқтисодиёти кишвар, бозори дохилии онро мустақкам намуда, сатҳи инноватсияро баланд бардоранд ва муносибатҳои рақобатиро инкишоф диҳанд.

Калидвожаҳо: сармоягузорӣ, лизинг, соҳибкорӣ, фаъолияти сармоягузорӣ, сохторҳои лизинг, тичорати хурду миёна, таҳлил, усулҳои ҳисоб, баҳогузорӣ ва ғ.

Rakhmonov L.S., Saidova N.S.

EVALUATION OF INVESTMENT ACTIVITIES OF ENTREPRENEURIAL LEASING STRUCTURES

This article discusses the issue of assessing the investment activity of entrepreneurial leasing structures. Naturally, the investment activity of entrepreneurial leasing is based on certain

methods of calculation and assessment. On the basis of the analysis carried out in the article, it was revealed that leasing helps to reduce the risk of losses from the insolvency of the lessee, taking into account the term of the contract. It was also determined that leasing entrepreneurship allows small and medium-sized businesses not only to ensure the development of entrepreneurial activity, but also to strengthen the country's economy, its internal market, increase the level of innovation and develop competitive relations.

Key words: investments, leasing, entrepreneurship, investment activity, leasing structures, small and medium-sized businesses, analysis, calculation methods, assessment, etc.

В нынешних условиях лизинговое предпринимательство является механизмом привлечения инвестиций в развитие основных фондов национальной экономики. Лизинговое предпринимательство занимает доминирующее положение в привлечении инвестиционных ресурсов.

Анализ экономической литературы показывает, что лизинг следует рассматривать как доступный источник инвестиций, и лизинговая сделка оформляется быстрее и доступнее, чем кредит.

На основе изучения методики расчета лизинговых платежей нами установлено, что каждый их элемент рассчитывается в установленном порядке. Расчет амортизационных отчислений на лизинговое имущество определяется на основе формулы:

$$A_0 = \frac{B_c * H_a * T}{100} \quad (1)$$

где B_c – балансовая стоимость лизингового оборудования;

H_a - норма амортизационных отчислений на полное восстановление;

T - срок действия договора о лизинге.

При этом плата используемого кредитного ресурса (Π_k) рассчитывается так:

$$\Pi_k = \frac{K_p * C_{mk}}{100} \quad (2)$$

где C_{mk} - ставка полученного кредита, %;

K_p – объем кредита, используемого для реализации лизинговой сделки, сомони

$$K_p = \sum_{t=1}^T (O_{cn} + O_{cn}) / 2 \quad (3)$$

где O_{cn} , O_{ck} - стоимость лизингового имущества, на начало и конец года, сомони.

Величина комиссионных выплат (Π_{ko}) рассчитывается по формуле:

$$\Pi_{ko} = \frac{K_p * K_e}{100} \quad (4)$$

Где, K_e - ставка комиссионных вознаграждений, %.

Оплата за дополнительные услуги (D_y) рассчитывается следующим образом:

$$D_y = Z_k + Z_y + Z_p + Z_d, \quad (5)$$

где Z_k - командировочные расходы лизингодателя;

Z_y - расходы на услуги (юридические консультации, информация и другие услуги по эксплуатации оборудования), сомони;

Z_p - расходы на рекламу лизингодателя, сомони;

Z_d - другие расходы на услуги лизингодателя, сомони.

Налог на добавленную стоимость (НДС) рассчитывается по формуле:

$$НДС = \frac{B_t * C_{mn}}{100} \quad (6)$$

где B_t - выручка по лизинговой сделке, облагаемая НДС, сомони;

C_{mn} - ставка НДС, %.

Величина лизинговых платежей (L_n) определяется по формуле:

$$L_{\Pi} = A_o + P_k + K_v + D_y + НДС + T_{\Pi} \quad (7)$$

где T_{Π} – взимая таможенная пошлина, сомони

Величина лизинговых взносов определяется:

$L_{\text{вг}} = L_{\Pi} / T$ - при ежегодной выплате;

$L_{\text{вк}} = L_{\Pi} / T / 4$ - при ежеквартальной выплате;

$L_{\text{вм}} = L_{\Pi} / T / 12$ - при ежемесячной выплате.

Следует заметить, что расчеты выполняются без учета дисконтирования денежных средств.

Опыт показывает, что можно выделить и другие методы расчета величины лизинговых платежей с учетом стоимости объекта лизингового предпринимательства, срока контракта, процентной ставки, периодичности выплат и влияния инфляционных процессов. При этом используют следующую формулу:

$$L_{\Pi} = B_c * K_1 * K_2 * \dots * K_n, \quad (8)$$

где $K_{1,2,n}$ - коэффициенты, выражающие взаимосвязь условия лизинговой сделки, учитывая условия соглашения.

Обычно базовый коэффициент определяется, используя следующую формулу:

$$K = \Pi_c / n \left[1 + \frac{1}{\left(1 + \frac{\Pi_c}{n}\right)^N} \right] \quad (9)$$

где Π_c - ставка финансирования, %;

n - количество платежей в год;

N - общее число лизинговых платежей: $N = n * T$.

Лизинговые платежи с учетом стоимости определяются так:

$$K_{oc} = \frac{1}{1 + B_{co} * \left(1 + \frac{\Pi_c}{n}\right)^N} \quad (10)$$

где B_{co} - остаточная стоимость лизингового оборудования в %-тах от первоначальной стоимости.

А, при авансе величина лизингового платежа корректируется на коэффициент

$$K_a = \frac{1}{1 + \frac{\Pi_c}{n}} \quad (11)$$

А, в условиях отсрочки первого платежа, величина лизинговой оплаты корректируется на коэффициент, рассчитываемой по формуле:

$$K_0 = \frac{1}{\left(1 - \frac{\Pi_c}{n}\right)^{N-t}} \quad (12)$$

где t - срок предоставления отсрочки, лет.

В целом, лизинговые платежи рассчитываются по формуле

$$L_e = B_c * \frac{\frac{\Pi_c}{n}}{1 - \frac{1}{\left(1 + \frac{\Pi_c}{n}\right)^N}} * \frac{1}{1 + B_{co} \frac{1}{\left(1 + \frac{\Pi_c}{n}\right)^N}} * \frac{1}{1 + \frac{\Pi_c}{n}} \quad (13)$$

Используя поправочные коэффициенты, производим расчеты величины лизинговых выплат. Результаты расчетов представлены в табл.1.

Таблица 1

Результаты вариантных расчетов по лизинговым выплатам (тыс. сомони)

Периодичность выплат	Непогашенная стоимость имущества (гр2-гр. 5)	Лизинговые выплаты (Л.в)	В том числе	
			проценты (гр. 2x0,15/4)	возмещение стоимости имущества (гр. 3 - гр.4)
1	2	3	4	5
1 квартал	1000,0	68,38	-	68,38
II квартал	931,62	68,38	34,94	33,44
III квартал	898,18	68,38	33,66	34,72
IV квартал	863,46	68,38	32,16	36,22
Итого:		273,52	100,76	172,76
1-й год		273,52	100,76	172,76
2-й год		273,52	115,50	158,02
3-й год		273,52	90,43	183,09
4-й год		273,52	61,38	212,14
5-й год		273,52	27,73	245,79
Остаточная стоимость	28,46	29,53	1,07	28,20
Всего за 5 лет		1397,13	397,13	1000,00

Источник: рассчитано автором

Согласно данным табл.1 полученные результаты показывают о том, что лизинг способствует снижению риска потерь от неплатежеспособности арендатора, учитывая срок заключения договора. Обычно выделяют финансовые и оперативные лизинговые договора.

В настоящее время используют гибридную схему, которая используется для снижения налоговой нагрузки. Важно заметить, что общая сумма платежей, сроки уплаты и методы их расчета обязательно указываются в лизинговом договоре.

В целом, лизинговое предпринимательство следует рассматривать как инвестиционную деятельность, а величина инвестиций в предприятия-лизингополучателей состоит из суммы расходов, связанных с приобретением лизингового имущества, до договора передачи имущества во владение и пользование, так и после.

Важно заметить, что доходы лизингодателя рассчитываются по установленной методике [1].

Согласно методике расчета лизинговых платежей «выручка от сделки определяется в сумме лизинговых платежей, которые включают в себя амортизационные отчисления, сумму вознаграждения лизингодателю, плату за дополнительные услуги лизингодателя, предусмотренные договором, НДС» [2]. Тогда выручка от реализации лизинговых услуг включает в себя сумму лизинговых платежей и расходы лизингодателя на оказание дополнительных услуг, учета затрат лизингодателя относительно лизинговой деятельности».

В таблице 2 нами приведена структура затрат лизингодателя, которые учитывают расходы, связанные с приобретением и использованием предмета лизинга, при котором лизингополучателем возмещается при оплате лизинговых платежей.

Используя данные приведенные на таблице 2 следует отметить, что указанные капитальные затраты включаются в балансовую стоимость лизингового имущества, учитываются в затратах, связанных с текущей деятельностью лизингодателя по реализации договора лизинга. Учет этих затрат на прямую зависит от условий лизингового договора, а также именно, кто является балансодержателем выданного имущества.

Существующая структура затрат лизингодателя

Капитальные затраты	Затраты связанные с проведением операций по лизинговому договору.
Стоимость предмета лизинга	Налог на имущество
Расходы по перевозку и установку, включая монтаж оборудования	Страхование от всех видов риска, если иное не предусмотрено договором (лизингового имущества, введенного в действие).
Расходы на обучение персонала лизингополучателя работе, связанной с предметом лизинга и вводом его в действие	Расходы на обучение персонала лизингополучателя работе, связанной с предметом лизинга начисленные до ввода лизингового оборудования в эксплуатацию
Расходы на таможенное оформление и оплату таможенных сборов, тарифов и пошлин	Плата за предоставление лизингодателю гарантий и поручительств после приобретением лизингового оборудования
Расходы на хранение лизингового оборудования до момента ввода его в эксплуатацию	Расходы на содержание и обслуживание лизингового оборудования
Расходы на охрану лизингового оборудования во время перевозки и его страхование	Расходы на формирование резервов в целях капремонта лизингового оборудования
Расходы на выплату %-тов за пользование привлеченными средствами и отсрочку платежей, начисленные до ввода лизингового оборудования в эксплуатацию	Расходы на выплату %-тов за пользование привлеченными средствами
Расходы на регистрацию лизингового оборудования, а также расходы, связанные с его покупкой и передачей.	Расходы на передачу лизингового оборудования лизингополучателю
Комиссионные сборы	Расходы на оказание дополнительных услуг.
Плата за предоставление лизингодателю гарантий и поручительств, в связи с приобретением лизингового оборудования	Другие расходы, без осуществления которых невозможно эффективного использования лизингового оборудования

Источник: составлено автором на основе Отчета группы МФК, 2009. – С. 17.

Опыт проведения лизинговых операций показывает, что необходимо учитывать, что используется установленная новая норма по предоставлению отсрочки лизингополучателю по уплате лизинговых платежей на срок не более шести месяцев с момента начала использования предмета лизинга. Поэтому важным считаем изучение структуры затрат лизингополучателя в реальных условиях использования (табл. 3).

На основе оценки полученных результатов, следует заметить, что инвестиционные издержки возмещаются лизингополучателем по фактическим затратам и они не участвуют в расчете прибыли.

При этом важным считается: «...достаточно высокие риски проектов, связанные со спецификой малого предпринимательства и несостоятельностью инвестиционных проектов» [4]. Поэтому в нынешних условиях существует риск того, что невозможно эффективно использовать лизинг в малом предпринимательстве. Успеху использования этих технологий в сфере малого бизнеса за рубежом в целом способствует введение режима предоставления налоговых льгот, правового регулирования и юридического обеспечения.

Существующая структура затрат лизингополучателя

Капитальные затраты	Затраты, связанные с проведением текущих операций
Расходы на перевозку и установку, включая монтаж, согласно лизингового договора	Налог на имущество
Расходы на обучение персонала лизингополучателя работе, связанной с предметом лизинга, если начисленные после ввода лизингового оборудования в эксплуатацию не предусмотрено в лизинговом договоре	Расходы на обучение персонала лизингополучателя работе, связанной с предметом лизинга, если начисленные после ввода лизингового оборудования в эксплуатацию не указано в лизинговом договоре
Расходы на таможенное оформление и оплату таможенных сборов, тарифов и пошлин	Страхование лизингового имущества, введенного в действие от всех видов риска
Расходы на хранение лизингового оборудования до момента ввода его в эксплуатацию согласно положениям лизингового договора	Расходы на содержание и обслуживание лизингового оборудования на основе договора
Расходы на охрану лизингового оборудования во время перевозки и его страхование на основе лизингового договора	Расходы на создание резервов в целях капремонта лизингового оборудования на основе лизингового договора

Источник: составлено автором на основе Отчета группы МФК, 2009. – С. 17.

Важным из направлений формирования инновационной экономики и ее конкурентоспособности с целью активизации лизингового предпринимательства, считается создание благоприятных рыночных условий для развития лизинговых отношений в малой предпринимательской деятельности при реализации Национальной стратегии Республики Таджикистан на период до 2030 года.

Создание необходимых условий для развития лизингового предпринимательства может способствовать повышению эффективности малого и среднего предпринимательства в республике, а также воздействовать на развитие внутреннего и региональных рынков. Это связано на основе стимулирующей функцией лизингового предпринимательства, которая:

- активизирует инвестиционную активность предприятий малого и среднего предпринимательства;
- способствуют появлению малых предприятий;
- создает дополнительные рабочие места;
- способствует развитию инновационных процессов, обновлению материально-технической базы малого предпринимательства и использованию новой техники;
- позволяет улучшить партнерские отношения в производственных процессах малого и среднего и крупного предпринимательства.

Лизинговое предпринимательство позволяет малому и среднему бизнесу не только обеспечить развитие предпринимательской деятельности, но и укреплению экономики страны, его внутреннего рынка, повышению инновационного уровня и развитию конкурентных отношений.

Вместе с тем существуют факторы, сдерживающие использование лизинга малыми предприятиями, то есть ограниченность условий, предлагаемые лизинговым компаниям в областях и их недостаточное количество.

ЛИТЕРАТУРА

1. Временное положение о лизинге, утвержденное Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 29 июня 1995 г. № 633
2. Методические рекомендации по расчету лизинговых платежей, утвержденные Министерством экономики РТ от 14.04.1995 г.
3. Отчета группы МФК, 2009. – С. 17.
4. Султонов З.С. Приоритетные направления инфраструктурного обеспечения малого предпринимательства Республики Таджикистан в условиях рынка// Таджикистан и современный мир. Вестник Центра стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан. ISSN 2075-9584. – Душанбе, 2019, № 5(68). - С.163-169.

УДК 331.104

Рафиев Ш.Б., Мумтоз Н.

**НАҚШИ МУНОСИБАТҶОИ ИҚТИМОЙ- МЕҲНАТӢ ДАР РУШДИ
ИҚТИСОДИЁТИ БОЗОР**

Дар мақола моҳият ва нақши муносибатҳои иқтимоӣ-меҳнатӣ дар рушди иқтисодиёти бозор баррасӣ шудааст. Инчунин бо таври муфассал баррасӣ намудани самаранокии муносибатҳои иқтимоӣ-меҳнатӣ ва тавсифи он ба ҷанбаҳои иқтимоӣ-меҳнатӣ, ҳуқуқӣ ва психологии субъектҳои муносибатҳои иқтимоӣ-меҳнатӣ, дар сатҳи давлатӣ ва маҳаллӣ ва нозуқиҳои он дар сатҳи қонунгузорӣ инъикос мегардад.

Калимаҳои асосӣ: сиёсати иқтимоӣ, муносибатҳои иқтимоӣ ва меҳнатӣ, иқтисоди бозорӣ

Рафиев Ш.Б., Мумтоз Н.

**РОЛЬ СОЦИАЛЬНО-ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ В РАЗВИТИИ
РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ**

В статье рассматривается сущность и роль социально-трудовых отношений в развитии рыночной экономике. Также подробно рассматривается эффективность социально-трудовых отношений и то как они характеризуют социально-экономические и психологические аспекты субъектов социально-трудовых отношений их взаимосвязей, так и правоотношения, отражающие проекцию фактических социально-трудовых отношений на государственном и местном уровне и ее тонкости на институциональном, законодательном уровне.

Ключевые слова: социальная политика, социально-трудовые отношения, рыночная экономика

Rafiev Sh.B., Mumtoz N.

**ROLE OF SOCIAL AND LABOR RELATIONS IN THE DEVELOPMENT OF A
MARKET ECONOMY**

The article examines the essence and role of social and labor relations in the development of a market economy. The effectiveness of social and labor relations is also examined in detail and

how they characterize the socio-economic and psychological aspects of the subjects of social and labor relations of their relationships, as well as legal relations reflecting the projection of actual social and labor relations at the state and local levels and its subtleties on the institutional, legislative level.

Keywords: social policy, social and labor relations, market economy.

Дар шароити тағйирёбии иқтисодиёти миллӣ доимо чараёнҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ сифатан нав ба вучуд меояд, ки дар навбати худ муносибатҳои нави иҷтимоӣ-меҳнатиро ба вучуд меорад. Омӯзиши ҷанбаҳои гуногуни назариявии муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ нишон медиҳад, ки хусусиятҳои хоси онҳо инҳоянд:

- полисубъективӣ, яъне бисёре аз иштирокчиён (субъектҳо) дар муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ;

- полиобъективӣ, яъне муносибатҳое, ки дар чараёни ҳамкориҳои байни субъектҳо оиди бисёре аз мавзӯҳо, ки ба фаъолияти меҳнатӣ вобастагӣ дорад;

- бисёрсатҳагӣ, яъне ташаккули муносибатҳое, ки дар сатҳҳои гуногун амали гардонида мешавад: давлатӣ, субъекти давлатӣ, минтақа, маҳал, корхонаҳо [2. С. 104].

Гузашта аз ин дар асарҳои муҳаққиқони категорияҳои муайяншудаи идоракуни ба монанди идоракунии меҳнат мафҳуми “идоракунии муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ” бараъло мушоҳида карда мешавад. Истилоҳи мазкур дар самти таъсири идоракуни истифода бурда шуда натавонад барои баланд бардоштани самаранокии фаъолияти коргарон дар сатҳи корхона ва хоҷагии хонаводаҳо балки ба қулли дигар субъектҳое, ки воридаи ин муносибатҳо мешаванд вобастагии зиҷ дорад. Ба сифати муҳитарин субъект бо ин ё он тарзи ба танзим даровардани ин муносибатҳо давлат ва органҳои идоракунии сатҳҳои гуногун (митақавӣ, маҳаллӣ) амал намуда, ҷунончи муваффақтарин истифодаи ин истилоҳ дар сатҳи давлат минтақа ва маҳаллӣ назаррас буда, ҳарчанд дар сатҳи корхона ва хоҷагии хонаводаҳо ҷунончи идоракунии меҳнат ва идоракунии маҳаллӣ муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ имконпазир мебошад. Дар низоми идоракунии муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ соҳибкорон ё ин, ки корфармо низ мавқеи муҳимро ишғол намуда масъулияти онҳо натавонад дар таъмини ҷойҳои кор балки бо таъмини идоракунии меҳнат тавассути идоракунии соҳаи муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ, ки дар он муносибитҳои меҳнати оиди шартҳои истеҳсоли ва ҷамъияти ба монанди: амалигардони, ташкили, пардохт, интизом, одоби қорӣ, ташаккул ва фаъолияти ҷомеаҳои меҳнатӣ рушд ва инкишоф меёбанд. Субъектҳои дар болозикргардида вобаста аз рӯи вазифагузориҳои худ ба маҷмӯи муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ, ки дар сатҳҳои гуногун арзи вучуд дорад таъсири идоракуни доранд, аммо таъсири он гуногун ба назар мерасад.

Яке аз субъектҳои муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ коргари қироя-шаҳрванд ба ҳисоб меравад, ки бо корфармо яъне роҳбари ташкилот ё корхона барои иҷрои вазифаи муайян вобаста аз дониши касбӣ ва қобилияти қирояи ӯ шартномаи меҳнатӣ баста мешавад. Дар амал ба сифати коргар ва шахсони алоҳида, гурӯҳи коргарон, ки аз рӯи мақоми иҷтимоӣ, касбӣ бо муайян гаштани самтҳои ҳавасмандии онҳо ва дигар бартариятҳои ҷойдошта ҳамчун субъекти муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ шинохта мешаванд.

Ҷимояи манфиати коргарони қироя бар души иттифоқҳои касаба- яъне ташкилотҳои ҷамъиятӣ, ки коргарони қирояро муттаҳид месозад, ба ҳисоб меравад. Аммо ин бо истисноии имкони мавҷудияти дигар шаклҳои ташкилотҳои иттифоқӣ коргарони қироя шуда наметавонад.

Корфармо – ин шахсияте ба ҳисоб меравад, ки мустақилона ба фаъолият машғул буда, доимо як ё якчанд шахсро ба кор ҷалб месозад. Корфармо метавонад соҳиби воситаҳои истеҳсолот бошад ё ин, ки намоянда ба мисоли: роҳбари ташкилот ё корхона бо набудани соҳиби он ҳамчун намоянда баромад мекунад [8. С. 97].

Давлат дар низоми муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ дар шароити иқтисодӣ бозорӣ дар нақшҳои зерин баромад мекунад: қонунгузорӣ, ҳамоҳангсоз ва танзимкунандаи ин муносибатҳо, корфармо, миёнарав ва ҳакамони баҳсҳои соҳаи меҳнат.

Сатҳи муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ бо хусусиятҳои муҳити иҷтимоӣ, ки дар он субъектҳои ин муносибатҳо муайян карда мешаванд, яъне метавон ба сатҳи инфиродӣ ва гурӯҳӣ, соҳавӣ, ташкили ҷои кор ва ғайраҳо тақсим намуд.

Ҷадвали № 1.

Динамикаи шуғл ва захираҳои меҳнатӣ ба ҳисоби миёна дар як сол, ҳазор нафар [7. С. 76].

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Захираҳои меҳнатӣ – дар маҷмуъ	4859	4983	5111	5224	5326	5427	5521
аз ҷумла:							
Қувваи корӣ	2362	2382	2437	2438	2460	2478	2514
аз он:							
-аҳолии шуғлноқ	2307	2325	2380	2384	2407	2426	2463
-ба таври расмӣ бекор эътироф шудааст	54	56	57	54	53	52	51
истифодаи ками меҳнат дар иқтисодиёт	2497	2601	2674	2786	2866	2949	3007
аз ҷумла донишҷӯён	554	592	602	615	632	638	647
Сатҳи бекорӣ (шумораи расман эътирофшудаи бекорон бо фоиз (%)) нисбат ба қувваи корӣ	2,3	2,4	2,3	2,3	2,2	2,1	2,1

Ба сифати воситаҳои инфиродии муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ ҷанбаҳои гуногуни ҳаёти меҳнатии шахс дар марҳилаҳои гуногуни давраи зиндагии он: худмуайянқунии меҳнатӣ, роҳнамоии касб, киро кардан-аз кор озод кардан, арзёбии меҳнат, шароит ва пардохти меҳнат, масъалаҳои нафақа ва ғайраҳо баромад мекунад. Мавзӯи муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ сиёсати кадрӣ, ки тамоми доираи фаъолияти ташкилот оид ба идорақунии кадрҳо ба ҳисоб меравад, ба танзим мебарорад.

Намудҳои муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ дар раванди фаъолияти меҳнатӣ ба иҷтимоӣ-психологӣ, шаклҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқии байни субъектҳо тавсиф карда мешаванд. Нақши асосиро дар ташаккули намудҳои муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ принсипи таъмини баробарии ҳуқуқ ва имкониятҳои субъектҳои ҳамин муносибатҳо мебозад. Татбиқи ин принсип ва омешиш бо принсипҳои ҳамбастагӣ ва шарикӣ баробарҳуқуқ ё “ҳукмронӣ-итоат” таҳкурсии намудҳои гуногуни тавсифи муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ хизмат мекунад, ки дар ҷадвали №2 тасвир ёфтааст.

Барои фаъолияти муътадил низоми муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ ба танзим ва идорақуни дар ҳама сатҳҳо (давлатӣ, минтақавӣ, маҳаллӣ) зарурият пайдо намуда, дар асоси барномаҳои давлатӣ ва танзими меъёрӣ, ки тамоми самтҳои соҳаи иҷтимоӣ-меҳнатиро ба монанди: шуғл, шарт ва пардохти музди маош, сиёсати демографӣ, сиёсати муҳочирати меҳнатӣ ва ғайраро дар бар мегирад, амали гардонида мешавад. Дар сатҳи ташкилоти корхонаҳо идорақунии муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ тавассути низоми шартномаҳои коллективӣ амали гардонида мешавад, ки дар доираи он мавқеи ба созишвардашудаи коргарони дилхоҳ ташкилот ё корхона ва корфармоёни онҳо оиди ҳаллу фасл намудани

масъалаҳои муҳим ба монанди: шарт ва пардохти музди маош, пардохти иҷтимоӣ ва чубронпулиҳо, инчунин таъмини иҷтимоӣ, суғурта ва ғайраҳо мавриди баррасӣ қарор мегиранд. Низоми бисёрзинагии идоракунии муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар қадвали №2 оварда шудааст.

Қадвали №2- Таснифи намудҳои асосии муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ

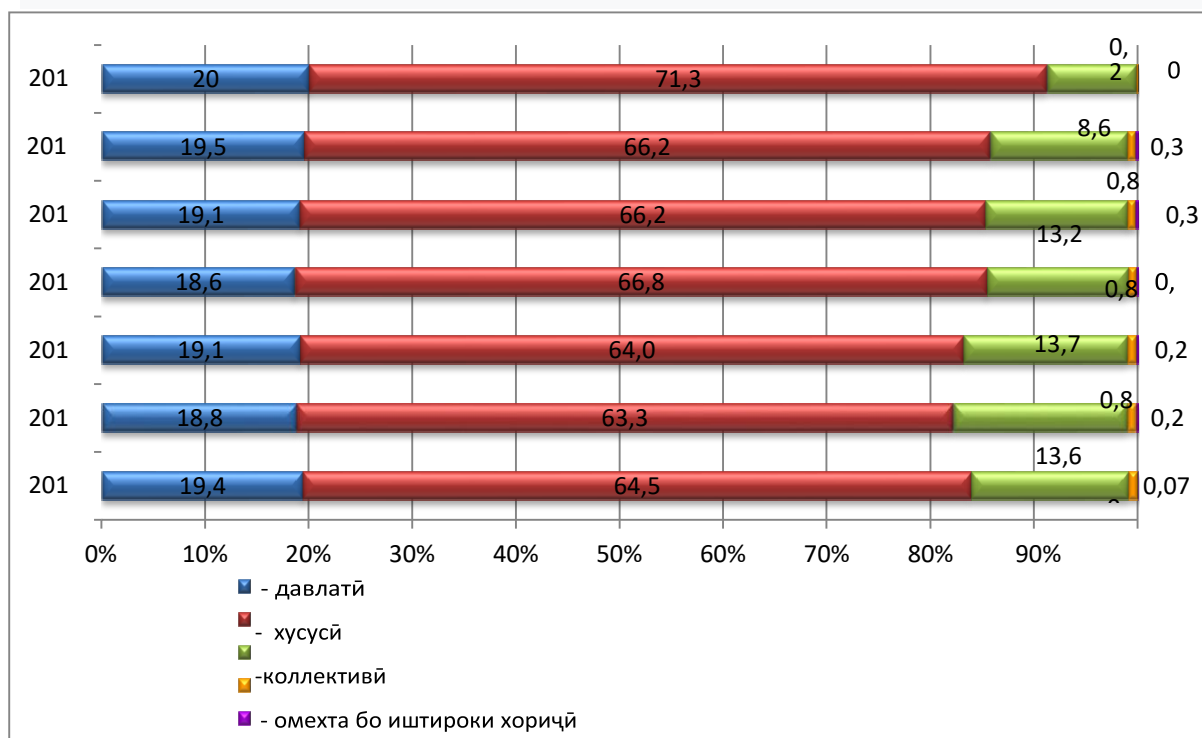
Намудҳои муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ	Таснифот
Патернализм	Танзими қатъии тарзи рафтори субъектҳои муносибатҳои иҷтимоӣ ва меҳнатӣ, шароит ва тартиби ҳамкории онҳо аз ҷониби давлат ё роҳбарияти ташкилот
Шарикии иҷтимоӣ	Ҳимояи манфиатҳои субъектҳои муносибатҳои иҷтимоӣ ва меҳнатӣ ва худшиносии онҳо дар сиёсати ҳамоҳангсозии афзалиятҳои тарафайн дар масъалаҳои иҷтимоӣ ва меҳнатӣ барои таъмини ҳамкории созанда
Рақобат	Рақобат байни субъектҳои муносибатҳои иҷтимоӣ ва меҳнатӣ барои имконият ва шароити беҳтар барои амалӣ намудани манфиатҳои худ дар соҳаи иҷтимоӣ ва меҳнатӣ
Якдили	Масъулияти мутақобилаи одамон дар асоси якдили ва иттиҳоди манфиатҳои онҳо барои тағирот дар системаи муносибатҳои иҷтимоӣ ва меҳнатӣ ва ба мувофиқа расидан дар қабули қарорҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим дар соҳаи иҷтимоӣ ва меҳнат
Субсидия	Ҳошиши шахс ба масъулияти шахсӣ барои расидан ба ҳадафҳои бошуурона ва амалҳои онҳо дар ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ ва меҳнатӣ
Таъбиз	Маҳдудкунии худсарона, ғайриқонунии ҳуқуқҳои субъектҳои муносибатҳои иҷтимоӣ ва меҳнатӣ, ки дар натиҷаи он принципҳои имкониятҳои баробар дар бозори меҳнат вайрон карда мешаванд
Низоъ	Дараҷаи ниҳоят ифодаи зиддияти манфиатҳо ва кулл! субъектҳо дар муносибатҳои иҷтимоӣ ва меҳнатӣ, ки дар шакли баҳсҳои меҳнатӣ, корпартоӣ, локаутҳо зоҳир мешаванд

Барои коркарди самараноки сиёсати иҷтимоӣ сарчашмаҳои бавучудоии он нобаробари, асоснок ва ё беасоси иҷтимоии он ба таври фавқуллода муҳим ба ҳисоб меравад. Равиши иқтисодӣ нобаробарии иҷтимоиро ҳамчун натиҷаи гуногун дар вазифаҳои иқтисодӣ бо сабаби нобаробар будани он ба муносибатҳои моликият барраси мегардад. Назарияи давлати иҷтимоӣ нобаробарии иҷтимоиро падидаи табиӣ эътироф мекунад. Нобаробари ҳамчун натиҷаи рақобати инсонӣ дар натиҷаи фарқи малакаи аз даврони кудакӣ бадастовардаи худ, ки имконияти амали гардонидани он бо ҳолат ва дараҷаи рушди ҷамъияти шаҳрвандӣ дар назар дошта мешавад, вобастагии зич дорад. Сохти институционалии сиёсати муносири иҷтимоӣ аз се ҷузъӣ асосӣ иборат аст: низоми кафолати иҷтимоӣ (стандартҳои минималии иҷтимоӣ), низоми ёрии иҷтимоӣ ва низомӣ суғуртаи иҷтимоӣ. Дар адабиёти илмӣ олимони ватанӣ барои таъиноти ҳар се ҷузъӣ дар болозикрагидаи сохти институционалии сиёсати иҷтимоӣ мафҳуми “ҳифзи иҷтимоии аҳоли” истифода мегардад.

Дар рушди сиёсати иҷтимоии давлати Русияро дар асрҳои XX-XXI Балюшин Ю.Л. (2010) ба чор марҳила гурӯҳбандӣ мекунад, ки бо намудҳои махсуси низоми муносибатҳои сиёсӣ ва иҷтимоии байни инсонҳо: патернализм, либерализм, неолиберализм ва ҷомеаи

шаҳрвандӣ ба шумор мераванд. Нишонаҳои асосии ҷомеаи шаҳрвандӣ ҳамчун шартҳои муҳими самараноки сиёсати иҷтимоӣ хизмат мекунад: дар соҳаи иқтисодиёт- мавҷуд будани иқтисодиёти нигаронидашудаи иҷтимоӣ, ки барои тамоми қишри ҷомеа фаъолият мекунад; дар соҳаи сиёсат-муттасил будани сиёсати иҷтимоӣ, ки бо иваз шудани ҳизбҳои ҳуқуқрон ва ҳокимият ҳам фаъолиятро идома меёбад; дар соҳаи иҷтимоӣ-дар ҷомеа чунин мансабҳои ахлоқӣ шаҳрвандӣ, ҳамбастагии иҷтимоӣ ва гуманизм васеъ паҳн шудааст [1. С. 106].

Диаграммаи №1. Сохтори аҳолии шуғлнок аз рӯи намудҳои моликият

Мураккаб будани равандҳои рушд ва ворид намудани лоиҳаҳои иҷтимоӣ, барномаҳо ва стратегияҳо, ниёз ба ҳамкориҳои ҳамоҳангшуда байни иштирокчиёни зиёди ҷараёнҳои иҷтимоӣ ҳангоми ташаккули сиёсати иҷтимоӣ идеология ва методологияи муносибати синергетикӣ истифодаи онро тақозо мекунад. Ин самти методологӣ дар фаъолияти маърифатӣ ва амалӣ истифодаи маҷмӯи ғояҳои синергетики, мафҳумҳо ва усулҳо дар омӯзиш ва идоракунии системаҳои кушоди ғайрихатии худтанзимкуниро дар бар мегирад.

Ҳамин тавр, сиёсати иҷтимоӣ ин низоми аз шумораи зиёди қисмҳои иборат буда ба таври мураккаб бо ҳамдигар алоқаманди дорад. Сиёсати иҷтимоӣ соҳаи фаъолияти инсонро инъикос намуда, ки бо муносибатҳои қудратии субъектҳо (давлат бо сохторҳои худ дар шакли ваколатҳои қонунгузорӣ, иҷроия ва судии сатҳҳои гуногун; ҳизбҳои сиёсӣ; ҳаракатҳо ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ-сиёсӣ; одамоне, ки бо қори амалии иҷтимоӣ касбӣ ё ба таври ихтиёрӣ машғул буда) ва ба тамоми аҳоли ҳамчун объекти иҷтимоӣ равона карда шудааст, дар назар дошта мешавад. Сиёсати иҷтимоӣ сохторҳоро, ки дар марҳилаҳои гуногун қарор доранд муттаҳид намуда барои таъмини мувофиқаи мутақобилаи ҳамаи зерсистемаҳо ва унсурҳо, инчунин ҳамоҳангсозии суръати рушди онҳо мусоидат менамояд.

АДАБИЁТ

1. Балюшина Ю.Л. Социальное государство в России: история и современность // Вестник Костромского государственного университета. – 2010. – № 1.

2. Макроэкономические пропорции и механизмы экономического роста в Республике Таджикистан (проблемы и основные направления совершенствования). / Р.К. Рахимов, Я.П. Довгялло, Б.М. Шарипов, Ю.Р. Юсуфбеков. – Душанбе: «Дониш», 2016. – 509 с. С.48.
3. Научный отчёт по теме: «Социально-экономические проблемы совершенствования системы управления трудом в Республике Таджикистан» (2012-2016). НИИ тмзн. – Душанбе, 2016. – 528 с.
4. Промышленность Республики Таджикистан. Агентство по статистике при Президенте РТ, 2015. С.43.
5. Рынок труда в Республике Таджикистан: Агентство по статистике при Президенте РТ, 2015
6. Социально-трудовые проблемы равновесия на рынке труда в условиях трансформируемой экономики. / Отв. ред. Юсуфбеков Ю.Р. – Душанбе, 2015. – 349 с.
7. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. Душанбе 2020 год.
8. Трудовая миграция в структуре социально-трудовых отношений в Республике Таджикистан. / Отв. ред. – Мутиева С.Дж., Юсуфбеков Ю.Р. – Душанбе, 2016. – 236 с.

УДК 336.1

Раҳматова К.Н.

ҚАРЗИ ДАВЛАТӢ ВА ТАЪСИРИ ОН ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур нақш ва аҳамияти қарзи давлатӣ дар рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон асоснок карда шудааст, динамикаи қарзи хориҷӣ ва дохилии давлатӣ таҳлил карда шудааст, инчунин мушкилоти идоракунии қарзи давлатӣ ва роҳҳои ҳалли онҳо таҳия карда шудаанд.

Вожаҳои калидӣ: вазифаҳои қарзи давлатӣ, қарзи беруна, қарзи дохилӣ, идоракунии қарзи давлатӣ.

Раҳматова К.Н.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДОЛГ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Обоснована роль и значение государственного кредита для экономики РТ, проанализирована динамика государственного внешнего и внутреннего долга, сформулированы проблемы управления госдолгом и пути их решения.

Ключевые слова: функции государственного кредита, внешний долг, внутренний долг, управления государственным долгом.

Rakhmatova K.N.

**PUBLIC DEBT AND ITS ROLE IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT
OF THE REPUBLIC TAJIKISTAN**

Substantiated the role and significance of state credit for the economy of the Republic of Tajikistan, analyzed the dynamics of the state external and internal debt, formulated the problems of public debt management and ways to solve them.

Keywords: functions of public credit, external debt, internal debt, public debt management.

Дар шароити муосир, дар ҳалли масъалаи мувозинати бучетҳои сатҳҳои мухталиф, ҳавасмандгардонии рушди иқтисодӣ, инчунин дарёфти роҳҳои беҳтарини маблағгузори касри бучет мавқеи назаррас ба қарзи давлатӣ тааллуқ дорад.

Ҳадафи қарзгирии давлатӣ ҷалби маблағҳои зарурӣ барои иҷрои бучет ва пардохти қарзи давлатӣ мебошад [1].

Дар шароити иқтисодиёти бозорӣ давлат ҳамчун субъекти қарздиҳанда ва қарзгиранда баромад мекунад.

Қарзи давлатиро ҳамчун як категорияи мураккаби иқтисодӣ баррасӣ намуда, бояд қайд кард, ки он дар ҳамбастагии ду намуди муносибатҳои пулӣ - молия ва қарз дар баробари омузиши хусусиятҳои фарқкунандаи онҳо мебошад. Тавсифи қарзи давлатӣ аз нуқтаи назари молия, бояд қайд кард, ки он дар низоми муносибатҳои молиявӣ мавқеи муҳимро ишғол намуда, механизмҳо, самтҳо ва ҷанбаҳои онҳоро дар бар мегирад [2].

Аз тарафи дигар, қарзи давлатӣ ҳангоми нигоҳ доштани хосиятҳои асосии қарз, ба принципҳои зерини қарздиҳӣ асос меёбад: муҳлатнокӣ, баргардонидан, таъминотӣ, мақсаднок будани маблағҳои қарзи давлатӣ ва ғайра.

Моҳияти қарзи давлатӣ дар се вазифаи асосӣ амалӣ карда мешавад: тақсимотӣ, танзим ва назорат. Вазифаи тақсимои қарзи давлатӣ имкон медиҳад, ки захираҳои пулӣ мувофиқи зарурати дастгирии самтҳои мушаххаси фаъолияти иҷтимоӣ иқтисодӣ ва ҳам дар маҷмӯъ талаботҳои иқтисодиёт тақсим карда шаванд. Вазифаи танзим дар таъсири давлат ба гардиши пул, истеҳсолот, шуғл, сатҳи ғоизҳо дар бозори пул ва сармоя зоҳир мешавад. Вазифаи назорат ҳам аз хусусияти қарз ва ҳам аз вазифаҳои давлат вобаста аст.

Ба ғайр аз ин, қарзи давлатӣ нақши муҳимро мебозад:

- дар тақсимои захираҳои молиявӣ дар раванди гардиши сармоя дар байни соҳаҳои истеҳсолот ва муомилот иштирок менамояд;
- дар баланд бардоштани самаранокии истифодаи маблағҳо, истифодаи самараноки маблағҳои давлатӣ дар сурати мавҷуд будани "ҳазинаи махсус" байни лаҳзаҳои қабул ва истифодаи онҳо, ҳам дар ҳолати норасоӣ ва ҳам дар ҳолати изофавии манбаҳои молиявӣ;
- дар суръат бахшидан ба афзоиши захираҳои молиявӣ, ба давлат имкон медиҳад, ки дар муддати кӯтоҳ захираҳои назарраси молиявӣ, аз ҷумла маблағгузори хароҷоти ғавқулоддаро ҷалб кунанд.

Қарзи давлатӣ аз руи намуд ба дохилӣ беруна ва тақсим мешавад. Қарзи дохилии давлатӣ нисбат ба қарзи беруна афзалият пайдо мекунад, зеро қисми асосии хароҷоти давлатӣ бо пули миллӣ - сомонӣ амалӣ карда мешавад. Аммо, дар шароити муносири тақсимои байналмилалӣ меҳнат, кумаки фаъоли мутақобилаи давлатҳо, табодули дастовардҳо ва технологияҳои илмӣ ба рушди қарзҳои байналмилалӣ давлатӣ, ки бо аъсои хориҷӣ амалӣ карда мешаванд, мусоидат мекунад.

Қарзи давлатии беруна ин маҷмӯи муносибатҳоест, ки дар он давлат дар бозори молиявӣ ҷаҳонӣ ҳамчун қарзгиранда, қарздиҳанда ва кафолатдиҳанда баромад мекунад. Ин муносибатҳо дар шакли қарзҳои берунаи давлатӣ сурат мегиранд. Маблағи қарзҳои берунаи гирифташуда бо назардошти ғоизи ҳисобшуда ба қарзи давлатии кишвар дохил карда мешавад.

Бояд қайд кард, ки нақши Ҷумҳурии Тоҷикистон дар арсаи байналмилалӣ ҳамчун қарз ва кафил бинобар мушкилоти дохили кишвар маҳдуд аст. Афзоиши қарзгирии давлатӣ боиси афзоиши қарзи давлатӣ мегардад. Қарзи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун ўҳдадориҳои қарзӣ он дар назди шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ, давлатҳои хориҷӣ, ташкилотҳои байналмилалӣ молиявӣ ва дигар субъектҳои ҳуқуқи байналмилалӣ фаҳмида мешавад. Қарзи давлатӣ бо тамоми амволи давлатӣ, ки хазинаи давлатро ташкил медиҳад, таъмин карда мешавад.

Қарзи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун маҷмӯи ўҳдадориҳои қарзӣ, ки аз ҷониби тамоми моликияти субъекти Ҷумҳурии Тоҷикистон таъминшуда ва хазинаи он ташкил карда шудааст, фаҳмида мешавад.

Ўҳдадориҳои қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи категорияи "қарзи давлатӣ" метавонанд дар шакли зерин ҷой дошта бошанд:

- созишномаҳои қарзӣ ва созишномаҳои, ки аз номи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ташкилотҳои қарзӣ, давлатҳои хориҷӣ, ташкилотҳои молиявӣ байналмилалӣ ба манфиати ин қарздиҳандагон баста шудаанд;
- қоғазҳои қиматноки қарзии давлатӣ, ки аз номи Ҷумҳурии Тоҷикистон бароварда шудаанд;
- Созишномаҳо дар бораи кафолатҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, шартномаҳои кафолати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба таъмини ўҳдадориҳо аз ҷониби шахсони сеюм;
- Созишномаҳо ва шартномаҳои, ки аз номи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи тамдид ва таҷдиди сохтори ўҳдадориҳои қарзии ҳукумати солҳои қаблӣ баста шудаанд;
- Сабти дубораи бақайдгирии ўҳдадориҳои қарзии шахсони сеюм оид ба ўҳдадориҳои қарзи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси қонунҳои қабулшудаи давлатӣ.

Ҳаҷми қарзи дохилии Тоҷикистон бо пули миллӣ дар нӯҳ моҳи соли 2019 ба 50 млн. сомонӣ (5,1 миллион доллар) афзоиш ёфтааст. То 1 октябр қарзи дохилӣ 6,9 млрд сомонӣ (712 млн. доллар) -ро ташкил додааст. Дар аввали соли равон ҳаҷми қарзи дохилӣ 6,85 млрд. сомонӣ (706,9 млн. доллар) -ро ташкил дод. Дар ҳамин ҳол, аз 1 октябри соли равон ҳаҷми ин қарзҳои давлатӣ бо доллари ИМА аз 750 млн. доллари аввали сол то 715 млн. доллар коҳиш ёфт.

Қарзи хориҷии Тоҷикистон дар се соли оянда ба 3,5 млрд. доллар хоҳад расид. Қоҳиши ҳаҷми қарзи дохилӣ бо доллар эҳтимолан бо тағирёбии қурб алоқаманд аст: қурби доллар дар муқоиса бо пули миллии сомонӣ дар нӯҳ моҳи соли ҷорӣ 2,8% афзудааст: аз 9,4298 сомонӣ то 9,6960 сомонӣ барои як доллар [4].

Дар сохтори қарзи дохилии ҷумҳурӣ беш аз 40% -ро векселҳои давлатӣ оид ба маблағгузориҳои ду бонки кишвар - Агроинвестбанк ва Тоҷиксодиротбанк мушкилот доранд.

Инчунин, ин қарзҳо тавассути ҷойгиркунии вомбаргҳо ва векселҳои Вазорати молия барои қонеъ кардани эҳтиёҷҳои гуногуни давлатӣ ташаккул ёфтаанд.

Дар ҳамин ҳол, аз аввали соли равон ҳаҷми қарзи давлатии ҷумҳурӣ тақрибан бетағйир боқӣ мондааст. Тибқи маълумоти Вазорати молия, то 1 октябри соли 2019 қарзи давлатии ҷумҳурӣ 3,6 млрд. долларро ташкил додааст, ки ба 44,7% ММД-и кишвар баробар аст. Ҳаҷми қарзи беруна дар ин сана 2,9 млрд. долларро (35,8% ММД) ташкил дод.

Қарзи берунаи Тоҷикистон ба санаи 1 январи соли 2020 \$2 млрд. 888 млн. долларро ташкил дод. Таносуби қарзи хориҷии Тоҷикистон ба ММД дар соли 2019 35,8 фоизро ташкил дода буд. Тоҷикистон дар соли 2019 аз ҳисоби қарзҳо ва фоизи он 221,8 доллари ИМА пардохт намудааст.

Тоҷикистон дар соли 2019, бо як қатор ташкилотҳои молиявӣ оид ба 30 номгӯи лоиҳаҳои қарзӣ ва грантӣ ба маблағи 541,9 млн. доллар созишномаҳо ба имзо расонид.

Ҳаҷми қарзи хориҷии Тоҷикистон тақрибан 3,1 млрд. долларро ташкил дода, дар нимсолаи аввали соли 2020 беш аз 170 млн. доллар афзоиш ёфтааст.

Тоҷикистон бузургтарин қарз аз "Эксимбанк"-и Чин дорад - беш аз 1,1 млрд. долларро ташкил меаҳад.

Тоҷикистон инчунин дар назди Бонки ҷаҳонӣ ба андозаи 338,5 млн. доллар, Бонки Осиёи Рушд - 287,3 млн. доллар, Бонки Исломии Рушд - 131,9 млн. доллар ва ҳаҷми ўҳдадорихоӣ қарзи оид ба евробондҳо дар ҳаҷми 500 млн. доллар қарздор мебошад.

Дар сохтори қарзи хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон 3 млрд. 18,1 млн. доллар ба қарзи мустақими давлатӣ рост меояд, ки иҷрои хизмати ҳукумати ин кишварро таъмин мекунад; ҳаҷми қарзҳо бо кафолати давлатӣ дар сохтори қарзи хориҷӣ - 91,1 млн. доллар; қарзи корхонаҳои давлатӣ бе кафолати давлатӣ - 31,5 млн. долларро ташкил медиҳад.

Қарзи Бонки Миллии Тоҷикистон (БМТ) аз Хазианаи Байналмилалӣ асёр (ХБА), ки барои нигоҳ доштани тавозуни пардохт ба даст омадааст, 18,4 млн. долларро ташкил додааст. Ҳаҷми қарзи ҷалбкардаи БМТ аз ҳисоби қарзи ҚМЧ, 2 млн. доллар ва 2,1 млн. доллар қарзи Бонки Исломии Рушд (БИР) -ро ҷалб кардааст.

Ҳаҷми қарзи хориҷии Тоҷикистон то аввали моҳи октябри соли 2019 2 млрд. 890,1 млн. долларро ташкил додааст, яъне аз моҳи октябри соли 2019 то октябри соли 2020 қарзи хориҷии Тоҷикистон беш аз 270 млн. доллар афзоиш ёфтааст. Афзоиши қарзи давлатӣ дар ҷадвали 1 нишон дода мешавад [4].

Ҷадвали 1

Динамикаи қарзи умумии берунаи Ҷумҳурии Тоҷикистон

№	Нишондиҳандаҳо	Давра		Тағирот то аввали сол	
		Бақия ба санаи 01.01.2018	Бақия аз 01.01.2019	(млн. долл. ИМА)	(%)
1.	Бахши идоракунии давлатӣ	2 716,5	2 761,2	44,7	1,7
2.	БМТ	217,8	181,6	-36,2	-16,6
3.	Ташкилотҳои амонатӣ	381,1	347,6	-33,5	-8,8
4.	Дигар бахшҳо	2 392,8	2 684,2	291,4	12,2
	аз ҷумла:				
	қарзи байни ташкилотҳо	1 490,1	1 558,0	67,9	4,6
Ҷамъ:		5 708,2	5 974,6	266,4	4,7

Дар сохтори қарзи умумии беруна ҳиссаи бахши давлатӣ 46,2%, БМТ 3,1%, ташкилотҳои амонатӣ 5,8% ва дигар бахшҳо 44,9% -ро ташкил медиҳанд.

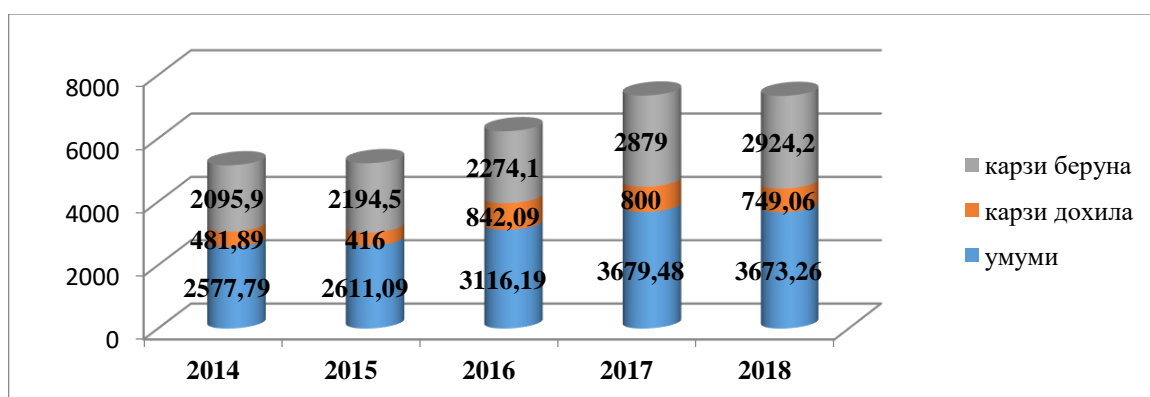
Қарзи умумии беруна дар соли 2018 аз рӯи ўҳдадорихоӣ кӯтоҳмуддат 18,5 фоиз (ё 1'107,2 млн. долл.) ва ўҳдадорихоӣ дарозмуддат 81,5 фоиз (ё 4'867,4 млн. долл.)-ро ташкил дод.

Ўҳдадорихоӣ кӯтоҳмуддати қарзи дигар бахшҳо 83,9 фоиз, ташкилотҳои амонатӣ 15,9 фоиз ва бонки марказӣ 0,2 фоизро аз ҳаҷми умумии ўҳдадорихоӣ кӯтоҳмуддати беруна ташкил додааст [4].

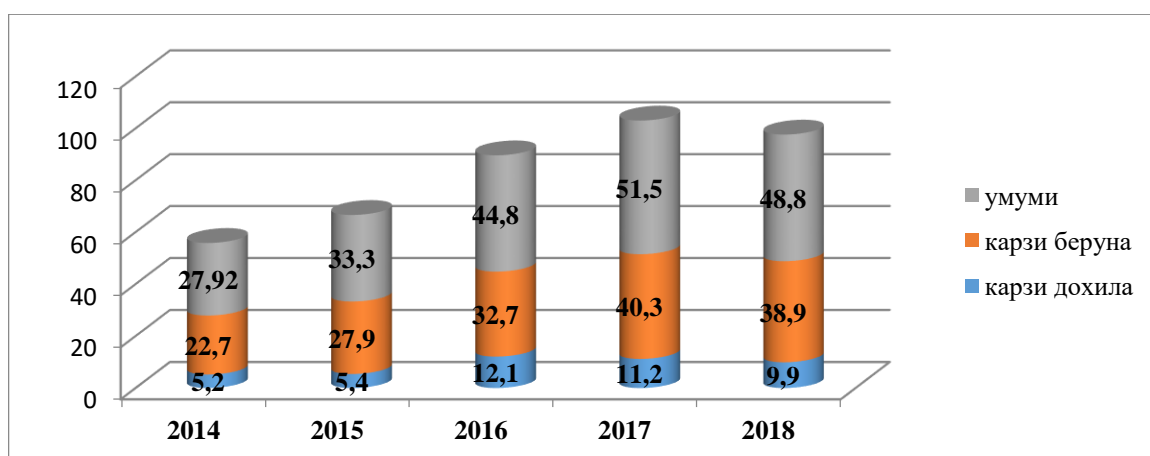
Ўҳдадорихоӣ дарозмуддати қарзи бахши давлатӣ 56,7 фоиз, соҳаҳои дигар - 36,1 фоиз, бонки марказӣ - 3,7 фоиз ва ташкилотҳои амонатӣ - 3,5 фоизи ҳаҷми умумии ўҳдадорихоӣ дарозмуддати берунаро ташкил доданд.

Диаграмма 1
Динамикаи тағирёбии қарзи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳисоби қарзи беруна ва дохилӣ барои солҳои 2014-2018 (млн. долл.)

Диаграмма 2
Таносуби қарзи давлатӣ (аз рӯи қарзи беруна ва дохилӣ тақсим карда мешавад) ба ММД (%)

Дар шаш моҳи соли равон барои татбиқи 12 лоиҳаи давлатии сармоягузорӣ ба маблағи 587,2 миллион доллари ИМА 16 созишномаи нави қарзӣ ва грантӣ ба имзо расид.

Аз ин 361,2 млн. долл. грантҳо, 220 млн. долл. қарзҳо, 6 млн. долл. - саҳми Ҳукумати Тоҷикистон мебошад.

Дар оғози соли ҷорӣ корҳо оид ба ҷалби қарзи беруна дар асоси стратегияи идоракунии қарзҳои беруна бо назардошти тавсияҳои Хазинаяи байналмилалӣ асёр сурат мегирад. Афзалият ба ҷалби роғони маблағҳои беруна дода мешавад. Қайд кардан ба маврид аст, ки кишварҳои бо чунин иқтисодиёт чун Тоҷикистон, "хати сурх", ки ХБА берун рафтандро тавсия намедихад, 40% ММД-ро ташкил медиҳад [4].

Қаблан мақомоти Тоҷикистон эълон доштанд, ки ин кишвар мақсад дорад дар солҳои 2020-2022 аз созмонҳои гуногуни молиявӣ 1 миллиард доллар қарз бигирад.

Тибқи Стратегияи идоракунии қарзи давлатии Тоҷикистон, ҳаҷми ниҳии қарзи давлатии кишвар набояд аз 40 фоизи ММД зиёд бошад.

Бояд қайд кард, ки: «...солҳои охир дар кишварҳои дорои иқтисоди рушдкардашуда тамоюли интиқоли идоракунии амалии қарзи давлатӣ ба сохторҳои ғайриҳукуматӣ ба назар мерасад, ки институтҳои бозаргонӣ ва мобилӣ мебошанд» [3]. Масалан, дар Олмон, Португалия, Ирландия ва Австрия қарзи давлатро як ширкати хусусии сармоягузорӣ ҳал мекунад, на БМТ.

Давлат бояд қарзхое, ки аз ташкилотҳои байналхалқи молиявӣ мегирад дар самтҳои авалиндарачаи иқтисодиёт, яъне сохтани неругоҳҳои барқи обӣ, сохтани иншоотҳои аср, соҳаи кишоварзӣ, саноат ва дигар соҳаҳои зарури самаранок истифода барад.

Таъсиси низоми ягонаи идоракунии қарзи давлатӣ, бо назардошти таносуби ҳаҷми қарзи дохилӣ ва хориҷӣ ба захираҳои кишвар, ба сиёсати ҷаҳол, қарздорӣ, диверсификатсияи усулҳои идоракунии дороиҳои давлатӣ дар асоси инвентаризатсия ва баҳодихии ҷаҳолияти онҳо, ки татбиқи онҳо идоракунии ҳамаҷониба ва муассири қарзи давлатӣ ва ўҳдадориро таъмин мекунад, имкон фароҳам меорад.

АДАБИЁТ

1. Закон РТ “О государственном и гарантированном государством заимствовании и долге”. - Душанбе, 11 декабря 1999 года, № 887
2. Наджмиддинов С.М., Худоиев М.Н. Бюджетный сектор. - Душанбе: Ирфон, 2010 г.
3. Рахимов Ш.М. Реформирование финансовой системы - необходимое условие развития экономики // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2016. № 2/9 (218). С. 88-93.
4. www.minfin.tj.

УДК 338.22:004

Тўлиев М.С.

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ РАҚАМИКУНОӢ ДАР КИШВАРҲОИ ҶАҲОН ВА ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола масоили рақамикуноӢ дар заминаи татбиқи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор дода шудааст. Дар раванди таҳқиқот нақши технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ дар рушди иқтисодиёт муқаррар гардида исбот карда шудааст, ки таъсири он ба ММД - и сатҳи ҷаҳонӣ наздикӣ 40 фоизро ташкил медиҳад. Таъсири раванд ба ҷумҳуриҳои собиқ шуравӣ аз 0,12 то 4 фоиз буда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 0,34 фоизи ММД – ро ташкил медиҳад. Вобаста ба ҳолати рушд бо дигар кишварҳо таҳлили муқоисавӣ сурат гирифта қайд шудааст, ки Тоҷикистон дар марҳилаи аввали рақамикуноӢ қарор дорад. Муаллифон мавқеи технологияҳои иттилоотию коммуникатсиониро дар рушди минбаъдаи ҷумҳуриамон баланд арзёбӣ намуда чунин мешуморанд, ки технологияҳои рақамӣ дорои имкониятҳои зиёд буда дар натиҷаи татбиқи он соҳаҳои иқтисодиёт рушд намуда сифати истеҳсолоту хизматрасонӣ тағйир меёбад. Муқаррар карда шудааст, ки рушди, ҳамаҷарафаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ имконият дод, ки дар заминаи он шабакаи мубодилакунандаи иттилооти умумиҷаҳонӣ «Интернет» таъсис дода шуда, мушкилоти гуногуни дар самти интиқолу дастрасии иттилоот ҷойдошта баргараф гардида, минбаъд иқтисодиёти рақамӣ ташаккул ёбад.

Вожаҳои калидӣ. Технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ, рақамикуноӢ, иқтисодиёти рақамӣ, тичорати электронӣ, маҳсулоти рақамӣ, равандҳои бизнес, ҳукумати электронӣ, хизматрасониҳои электронӣ, соҳаи хизматрасонӣ, Интернет, Веб-сомона.

Тулиев М.С.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЦИФРОВИЗАЦИИ В СТРАНАХ МИРА И РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются вопросы цифровизации экономики в контексте применения информационно-коммуникационных технологий. В процессе исследования выявлено роль информационно-коммуникационных технологий в развитии экономики и доказано, что их влияние на мировой ВВП составляет около 40%. Следовательно, влияние данного процесса на бывшие советские республики колеблется от 0,12 до 4 процентов, а в Республике Таджикистан - 0,34 процента ВВП. Кроме того, сравнительный анализ состояния развития экономики с другими странами показывает, что Республика Таджикистан находится на первом этапе внедрения цифровых технологий. Авторы оценивали роль и значение информационно-коммуникационных технологий в развитии экономики республики и считают, что цифровые технологии обладают огромным потенциалом и от их внедрения будет развиваться экономика страны, изменится качество производимой продукции и оказываемой услуги. Автором установлено, что комплексное развитие информационно-коммуникационных технологий позволяет создать глобальную сеть обмена информацией, т.е., «Интернет», устранить различные проблемы в области передачи и доступа к информации, а также продолжить развитие цифровой экономики.

Ключевые слова. информационные и коммуникационные технологии, цифровая экономика, электронная коммерция, цифровые продукты, бизнес-процессы, электронное правительство, электронные услуги, Интернет.

Tuliev M.

SOME ISSUES DIGITALIZATION IN THE COUNTRIES OF THE WORLD AND THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article discusses the issues of digitalization of the economy in the context of the application of information and communication technologies. The study revealed the role of information and communication technologies in the development of the economy and proved that their impact on global GDP is about 40%. Consequently, the impact of this process on the former Soviet republics ranges from 0.12 to 4 percent, and in the Republic of Tajikistan - 0.34 percent of GDP. In addition, a comparative analysis of the state of economic development with other countries shows that the Republic of Tajikistan is at the first stage of introducing digital technologies. The authors assessed the role and importance of information and communication technologies in the development of the republic's economy and believe that digital technologies have great potential and from their implementation the country's economy will develop, the quality of products and services provided will change. The authors found that the integrated development of information and communication technologies allows creating a global information exchange network, ie, the "Internet", eliminating various problems in the field of transmission and access to information, as well as continuing the development of the digital economy.

Keywords. information and communication technologies, digital economy, e-commerce, digital products, business processes, e-government, e-services, the Internet.

Технологияи иттилоотию коммуникатсионӣ унсӯри асоси рушди иқтисодиёт дар шароити имрӯза ба ҳисоб меравад. Таҳлили вазъи имрӯзаи татбиқи технологияи иттилоотию коммуникатсионӣ дар иқтисодиёт шаҳодат медиҳад, ки мавқеи он дар рушди иқтисодиёти кишварҳои мутараққӣ хусусан ИМА, Чин, Олмон, Британияи Кабир, Фаронса, Сингапур, Ҳиндустон ва ғ. ниҳоят калон мебошад. Воридшавӣ ба ҷаҳони ягонаи иттилоотии

чаҳонӣ дар заминаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ба вучуд омада, ҳолати иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсии ҷомеаро куллан тағйир дод. Дар ҳамин давра доираҳои гуногуни тичоратӣ дар шабакаи Интернет ғаёл гардида, категорияҳои нави иқтисодӣ «тиҷорати электронӣ»-ро ба вучуд овард, ки барои гузаронидани амалиёт аз имкониятҳои технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ба таври васеъ истифода менамоянд.

Дар шароити имрӯза унсуре, ки барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти аҳоли равона шудааст, хизматрасониҳои электронӣ (e-services) мебошад, ки бо пайдоши шабакаи умумичаҳонии Интернет алоқаманд аст ва боиси рушд кардани бозори хизматрасониҳои электронӣ гардидааст. Ба ақидаи мо хизматрасониҳои электронӣ омили муҳим самаранок ва қонеъкунандаи эҳтиёҷоти аҳоли мебошад, ки дастрасӣ ба маҳсулот бидуни шахси сеюм сурат мегирад ва барои сарфаи вақт ва аз байн бурдани хароҷоти иловагӣ муфид аст. Вобаста ба ин дар раванди омӯзиши мавзӯи мазкур таҳқиқи масъалаҳои зерини ба рушди минбаъдаи соҳа алоқаманд муҳим шуморида мешаванд:

– таҳқиқи ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии масоили рақамикунонӣ;

– таҳлили муқоисавии нишондиҳандаҳои рақамикунонӣ бо кишварҳои мутараққӣ ва Осиёи миёна.

Муҳимтарин воситаи пешниҳоди хизматрасониҳои электронӣ технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ буда тамоми амалиётҳои электронӣ бо шарофати он ба вучуд омадааст. Барои ҳамин таҳқиқи масоили тақвият бахшидани рақамикунонии соҳаҳои иқтисодӣ милли дар заминаи татбиқи васеи хизматрасониҳои рузмарра мебошад.

Дар муқовараи ба мафҳуми ҷомеаи иттилоотӣ бахшидашуда нисбат ба фаҳмиши мазкур чунин таъриф пешниҳод карда шудааст. Технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ин - маҷмӯи усулҳо, равандҳои истеҳсолӣ, воситаҳои техникӣ-барномавӣ, забонӣ, ки бо мақсади ҷамъоварӣ, коркард, нигоҳдорӣ, паҳн ва намоиши иттилоот ба манфиати истифодабарандагон он нигаронида шудааст, мебошад [2, С. 61]. Ба назари мо фаҳмиши мазкур мафҳум ва моҳияти технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсиониро пурра инъикос намекунад, аз ин ҷост, ки технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ на танҳо равандҳои истеҳсолӣ ва коркарду нигоҳдории иттилоотро дар назар дорад, балки тамоми ҷузъҳои фаъолияти инсониятро фаро гирифта муҳарриқи пуриктидор, омили муҳими рушди соҳаҳо дар шароити имрӯза мебошад.

Дар идомаи таҳқиқот таърифҳои дигари ба мафҳуми зикргардидаро пешниҳод менамоем.

Дар таҳқиқоти муҳаққиқи соҳа Агафонова А. Н. ба хулосае омадан мумкин аст, ки технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ омили муҳими рушди иқтисодӣ буда, имконият медиҳад, ки дар заминаи он барномаҳои дигари рақамӣ таҳия намуд. Ба андешаи ӯ дар заминаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ба вучуд овардани низомҳои пуриктидори рақамӣ дар самти бонқдорӣ, молия, андоз, гумрук, маориф хусусан тичорати электронӣ ва дигар соҳаҳо, ки ба манфиати иштирокчиёни равандҳои болозикр нигаронида шудааст имконпазир мебошад.

Хизматрасонии электронӣ – ин хизматрасоние мебошад, ки бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ ва воситаҳои электронии телекоммуникатсионӣ пешниҳод карда мешавад [1, С. 135-136].

Айни замон, хизматрасониҳои электронӣ асосан тариқи шабакаи ҷаҳонии иттилоотӣ коммуникатсионӣ Интернет пешниҳод карда мешавад.

Ҳангоми таҳқиқи мавзӯи ӯ хусусиятҳои зерини хизматрасониҳои электрониро пешниҳод намудааст:

1. Дар муҳити маҷозӣ (электронӣ) пешниҳод карда мешавад;

2. Муносибати байни фурӯшанда ва харидор тариқи барномаҳои махсусгардонидашуда сурат мегирад;

3. Суръати баланди пешниҳоди хизматрасонӣ.

Дар ҳақиқат қайд намудан зарур аст, ки хизматрасониҳои электронӣ бештар дар

муҳити маҷозӣ пешниҳод кардашуда ҳангоми амалишавӣ даҳолати миёнаравон дар ҳама зинаҳои иқтисодӣ маҳдуд мебошад. Дигар хусусияте, ки раванди истифодаи хизматрасониҳои электрониро дар сатҳи аҳоли ва давлат метезонад фосилаи муомилоти ва суръати баланди пешниҳоди хизматрасонӣ буда имконият медиҳад, ки фурушанда ё харидор новобаста аз макони ҷойгиршавӣ дастрасӣ ба маҳсулот ва хизматрасониро дар муҳлати камтарин пайдо намояд.

Хусусияти зеринро ба назар гирифта қайд намудан мумкин аст, ки хизматрасониҳои электронӣ вобаста аз шакли пешниҳод интерактивӣ, дорои муҳити гиперматнӣ, фазои мултимедӣ буда бо дарназардошти низоми дастгирии амсилаҳои мухталифи алоқа ба роҳ монда мешавад.

Самтҳои асосии рушди хизматрасониҳои электронӣ инҳо мебошанд:

- ❖ хизматрасонии интегралӣ ва бизнеси электронӣ (савдои электронӣ, банкингӣ электронӣ, интернет-трайдинг);
- ❖ хизматрасонии иттилоотӣ ва ҳамгироии захираҳои тариқи интернет;
- ❖ хизматрасониҳои ВАО – и электронӣ коркард ва пешниҳоди реклама тариқи интернет;
- ❖ хизматрасониҳои провайдингҳо барои лоиҳаҳои интернетӣ;
- ❖ таҳсилоти фосилавӣ, хизматрасониҳои таҳсилот;
- ❖ серверҳои геолокасионӣ иттилоотӣ ва замимаҳои интернетӣ [1, 156-160].

Аввалин маротиба фаҳмиши мақур дар ИМА ба вуҷуд омада дар идома онро ҳамчун воситаи муфид ва самараноки тижоратӣ, тариқи шабакаҳои телекоммуникатсионӣ тавсиф намудан мумкин аст. Дар шароити имрӯза муҳити тижорати маҷозӣ тамоми оламро фаро гирифта гирдгардиши савдои электронӣ тавассути шабакаҳои тижорати электронӣ наздики 3,5 трлн доллари ИМА буда 40 фоизи ММД ҷаҳониро ташкил медиҳад. Қайд намудан зарур аст, ки тижорати электронӣ дар баробари сода гадидани муносибатҳои хариду фурӯш байни ширкатҳо боиси афзиши ММД мегардад.

Муҳаққиқи тоҷик Мухторзода С.С. дар таҳқиқоти монографияш хусусиятҳои асосии масоили рушди савдои шабакавиро тавсиф намуда изҳор намудааст, ки бидуни робитаҳои телекоммуникатсионӣ тақвият бахшидани раванд дар шароити имрӯза имконнопазир мебошад. Дар таҳқиқоти ӯ муқаррар карда шудааст, ки раванди коркард, нигоҳдории иттилоот тариқи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ сурат гирифта аз унсурҳои асосии рушди иқтисодӣ рақамӣ мебошад [5, С. 9-10].

Технологияҳои иттилоотӣ - ИТ, (технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ИСТ) – воситае мебошад, ки тариқи он бо роҳи татбиқи равандҳо ва усулҳои махсусгардонӣшуда иттилооти марбути соҳаҳо ҷустуҷӯ, ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ, коркард, паҳн карда мешавад [10]. Дар адабиёти иқтисодӣ атрофи мафҳуми мазкур фаҳмишҳои гуногун аз нигоҳи доираи васеи муҳаққиқон пешниҳод карда шудааст, ки дар баробари самаранокӣ ба аҳамияти ҳалқунандаи он дар бахшҳои ҷамъиятӣ: сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ сухан меравад. Ба таври васеъ мавриди назар менамоем, ки технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ дорои имкониятҳои зиёд буда дар натиҷаи татбиқи он соҳаҳои иқтисодӣ рушд намуда сифати истеҳсолоти хизматрасонӣ тағйир меёбад. Рушди ҳаматарафаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ имконият дод, ки дар заминаи он шабакаҳои мубодилакунандаи иттилооти уммиҷаҳонӣ «Интернет» таъсисдодашуда мушкilotи гуногуни дар самти интиқолу дастрасии иттилоот ҷойдошта аз байн бардошта шавад.

Рушди Интернет боис гардид, ки бозори ҷаҳонии хизматрасониҳои электронӣ васеъ гарданд, муносибатҳои хариду фурӯш нисбатан озод ва сода шуда, иқтисодӣ шаҳшудамонда ба иқтисодӣ рӯбатараққӣ мубадал гардад. Аз ин рӯ, мамлакатҳои зиёди ҷаҳон ба татбиқи хизматрасониҳои электронӣ тавачҷӯх зоҳир намуданд, ки роҳи расидан ба иқтисодӣ рақамӣ ва пешрафтaro талқин менамояд.

Дигар воситае, ки рушди бозори хизматрасонии электрониро метезонад, пайдоиши соҳаҳои чун: хизматрасониҳои электронӣ молиявӣ, савдои электронӣ, тижорати электронӣ

ва интиқоли электронии маълумот, ки танҳо тавассути алоқаҳои электронӣ сурат мегиранд, мебошад. Ҳамаи инҳо барои рушди устувор пайдо намудани соҳа дар Тоҷикистон омили асосӣ ҳисобида мешавад. Таҳқиқи навъбандии тичорати электронӣ нишон медиҳанд, ки дар маркази ташаққули он хизматрасониҳои электронии сифатнок ва бо боварӣ асоснокёфта унсури асосӣ ба ҳисоб меравад.

Чунин, ҳулосабарори намудан мумкин аст, ки бозори тичорати электронӣ унсури тақондиҳандаи иқтисодии бозорӣ буда рушди устувори он ба истифодаи самараноки хизматрасониҳои электронӣ вобастагии зич дорад.

Таҳқиқот ва омӯзиши ҷанбаҳои назариявӣ ва методологии бозори хизматрасониҳои электронӣ нишон медиҳанд, ки рушди ояндаи он аз омилҳои зерин вобаста мебошанд:

1. Ба вучуд овардани бозори нави хизматрасониҳо бо дарназардошти кам кардани хароҷотҳои муомилотӣ пулию молӣ (транзаксионӣ) ва васеъ гардонидани тарҳи муосири равандҳои тичорат, татбиқи технологияи иттилоотӣ коммуникатсионӣ;

2. Пешниҳоди хизматрасониҳо бо назардошти хусусияти минтақаҳо (вилоят, шаҳр, ноҳия);

3. Боло бардоштани сатҳи пешниҳоди хизматрасониҳо, таъмини истифодабарандагони гуногун бо иттилоотӣ зарурӣ.

4. Татбиқи Интернет-технология ва бо ин восита автоматтехнологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ унонии равандҳои бизнес.

5. Кам кардани хароҷотҳои транзаксионӣ (муомилоти пулию молӣ), созмон додани порталҳои миллий ва минтақавӣ пешниҳоди хизматрасониҳои электронӣ барои шаҳрвандон, корхонаҳо, тичоратгароён ва ғайра.

6. Таҳияи инфрасохтори зарурӣ (телекоммуникатсионӣ, иртибототӣ) ҷиҳати тақвият бахшидан ба рушди низомҳои муосири пардохти электронӣ. коркарди тарҳи ягонаи пешниҳоди хизматрасониҳои электронӣ дар сатҳи минтақаҳо ва ҷумҳурӣ.

7. Таъмини истифодабарандагон бо Интернет ба бандсӯрӣ ва алоқаи бемаҳдуд.

8. Кам кардани андоз аз хизматрасониҳои тичоратӣ, тавассути Интернет пешниҳод карда мешавад.

9. Созмон додани пойгоҳҳои миллии таъминкунандаи бехатарӣ ва пешгирикунандаи хавфҳои махсусан ҳангоми амалишавии амалиётҳои тичоратӣ дар шакли электронӣ сурат мегирад, иборат мебошанд.

Аз таҷрибаи имрӯза бармеояд, ки ҳалли ин масъалаҳо барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он низ рӯзмара ба ҳисоб меравад.

Ҳамин тавр, татбиқи воқеии талаботҳои зикршудаи имконият медиҳад, ки иқтисодии миллий дараҷаи муайяни рушдро соҳиб гардад.

Бозори тичорати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фарогири бозорҳои гуногун:

1. Бозори хизматрасониҳои электронӣ;

2. Бозори хизматрасониҳои иттилоотӣ;

3. Бозори хизматрасониҳои электронии бонкӣ ва бозори қортҳои пардохтӣ, мебошад.

Бояд зикр намуд, ки бозори хизматрасониҳои иттилоотӣ ҷузъи асосӣ ва омили муҳими рушди иқтисодӣ буда, хизматрасониҳои зеринро дар бар мегирад:

– хизматрасониҳои алоқа (телекоммуникатсия, телефон) барои гузаронидани маълумот, тавассути хадамотҳои иттилоотӣ;

– коркарди иттилоот тавассути технологияи компютерӣ;

– таъминоти барномавӣ (Software);

– коркарди системаҳои мубодилаи иттилоот;

– коркарди низомҳои муосири технологияи мубодилаи иттилоот.

Муҳаққиқи қирғиз Эргезер Чағри дар таҳқиқоти худ муайян намудааст, ки дар шароити имрӯза бо чунин навъҳои васеи тичорати электронӣ вохурдан мумкин аст:

– мубодилаи электронии иттилоот (Electronic Data Interchange, EDI);

- гардиши сармояи электронӣ (e-trade);
- пули электронӣ (e-cash);
- маркетинги электронӣ (e-marketing);
- банкдории электронӣ (e-banking);
- хизматрасонии суғуртавии электронӣ (e-insurance) мебошад [12, С. 79-89].

Мо низ ақидаи муҳаққиқро пайгирӣ намуда қайд менамоем, ки тичорати электронӣ бо намудҳои болозикр маҳдуд намешавад. Баръакс, ин намуди тичорат тариқи Интернет чи аз лиҳози шакл, ва чи аз лиҳози доираи истидабарандагон рӯз аз рӯз зиёд мешавад.

Омӯзиш ва таҳқиқи адабиёти илмӣ [6, 52-61] шаҳодат медиҳанд, ки мавқеи бозорҳои номбаршуда дар рушди бозори хизматрасониҳои электронӣ ниҳоят калон буда аз ташаккули бонизоми хизматрасониҳои электронии бонкӣ ва муомилоти электронии молиявӣ сарчашма мегирад.

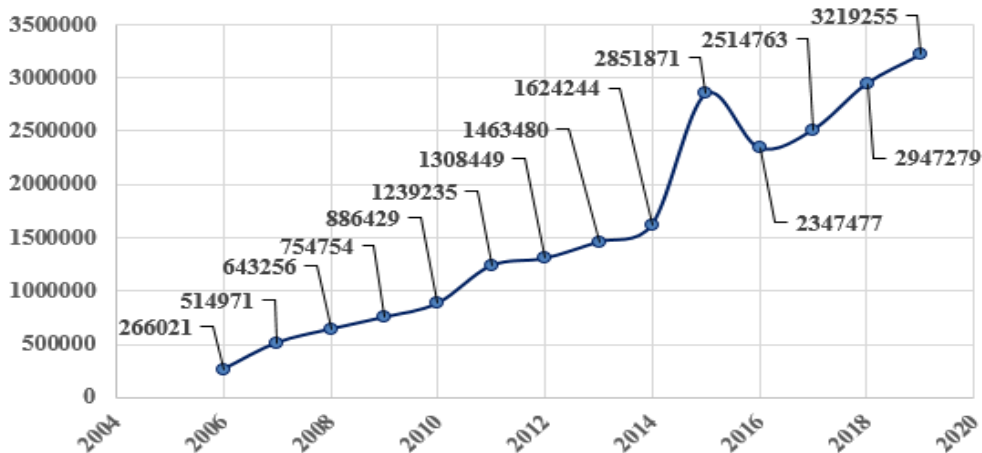
Азбаски бозори хизматрасониҳои электронии бонкӣ дар рушди БХЭ таъсири мусбат мерасонад, ташаккули минбаъдаи онро бидуни алоқамандии бозорҳои зерин тасаввур намудан ғайриимкон аст:

1. Бозори воситаҳои истеҳсоли ва хизматрасониҳои истеҳсоли идоракунии молиявӣ ва қарзӣ;
2. Бозори воситаҳои истеъмоли ва хизматрасониҳои истеҳсоли. Дар ин ҷо бонк ба сифати миёнарави молиявӣ баромад менамояд (пешниҳоди қарз чиҳати ташаккули ягон соҳаи истеҳсоли);
3. Бозори меҳнат, ҳадафи асосии татбиқи сиёсати кадрӣ дар соҳаи хизматрасониҳои электронӣ мебошад (ҷалби мутахассисони баландихтисос дар раванди пешниҳоди хизматрасониҳои электронӣ);
4. Бозори маҳсулотҳои зеҳнӣ (дар ин бозор хизматрасониҳои электронӣ ба сифати мубодилакунандаи ғояҳо, неруи зеҳнӣ баромад менамояд);
5. Бозори маҳсулотҳои барномавӣ (харидории маҳсулотҳои муосири иттилоотӣ, барномаҳо бо воситаи шабакаҳои маҳсули электронӣ);
6. Бозори амволи ғайриманқул (дар ин бозор хизматрасониҳои электронӣ ба сифати унсури миёнарави молиявӣ чиҳати дастрасии коргоҳҳо, хонаҳои истиқоматӣ: ипотека, сахмҳо дар сохтмонҳо, харид ва фурӯши хонаҳои истиқоматӣ ва монанди инҳо баромад менамоянд);
7. Бозори хизматрасониҳои молиявӣ – бастанӣ қарордодҳо дар намуди нақдӣ ва ғайринақдӣ, инчунин коғазҳои қиматнок;
8. Бозори сармояи қарзӣ. Дар ин бозор хизматрасониҳои электронӣ ба сифати миёнарав ҳангоми харидори муваққатии захираҳои молиявӣ аз амонатгузори худ буда, аз тарафи дигар ҳамчун воситаи таблиғ баромад менамояд [11, 143 с.].

Раванди рушди устувори иқтисодии милли аз бисёр чиҳат ба татбиқ ва ташаккули технологияи иттилоотӣ коммуникатсионӣ вобастагӣ дорад. Хусусан, дар шароити рӯйи қор омадани соҳаҳои нави иқтисодӣ, аз он ҷумла: иқтисодии электронӣ, иқтисодии рақамӣ, иқтисодии иттилоотӣ пешбурди иқтисодии милли бидуни тавсеа бахшидани бозори хизматрасониҳои электронӣ ғайриимкон ба назар мерасад. Вобаста ба ин дар меҳвари мавзӯи мазкур таҳқиқи ҷанбаҳои назариявӣ амалии ташаккул ва рушди бозори хизматрасониҳои электронӣ қарор дода мешаванд, ки дар шароити рақамикунонӣ яке аз масъалаҳои рӯзмарра ба ҳисоб мераванд. Дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодӣ, аҳамияти ташаккул ва рушди бозори хизматрасониҳои электронӣ бештар гардида татбиқи дурусти он дар густариши иқтисодии мамлакат заминаи мусоид фароҳам меорад [4, С. 143].

Дар охири асри XX ва аввали асри XXI ҷомеаи ҷаҳонӣ ба майдони бузурги тағйироти техникӣ-иқтисодӣ ворид гардид, ки заминаро барои пайдоиши бозори хизматрасониҳои электронӣ фароҳам овард. Дар ин давра асоси рушди иқтисодии муосирро татбиқи технологияи иттилоотӣ коммуникатсионӣ ва воситаҳои алоқаманднамоии он бо бахшҳои ҳаётан муҳими ҷомеа хизматрасониҳои электронӣ ташкил медиҳад [3, С. 32-34].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ солҳои охир ба ислоҳоти ҷадид дар бахшҳои муҳим шуруъ гардид, ки яке аз ҳадафҳои онро тақмили низоми дастрасӣ ба хизматрасониҳои васеи давлатию ғайридавлатӣ дар шакли электронӣ ташкил меоданд.

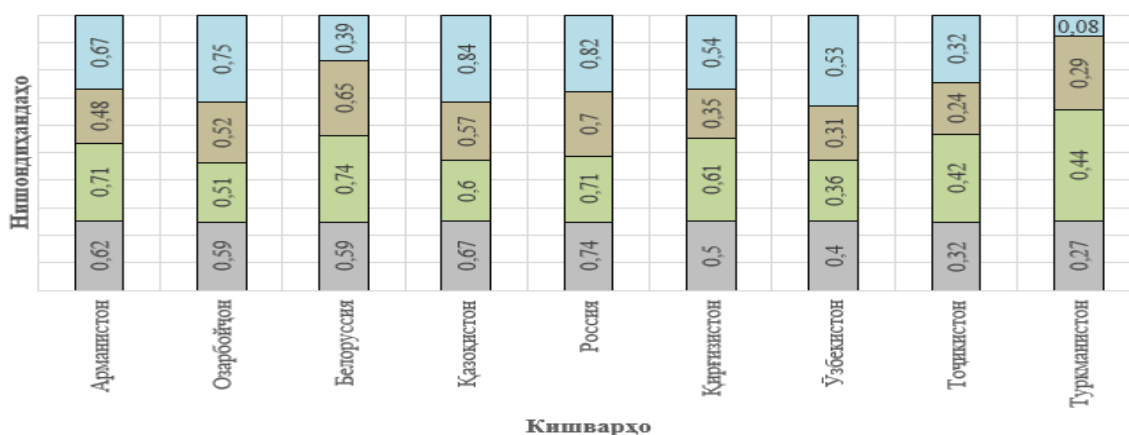

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Расми 1 – Шумораи истифодабарандагони шабакаи умумичаҳони Интернет дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2006-2019 [7, С. 330 (2017); С. 341 (2020)]

Рушди минбаъдаи бозори хизматрасониҳои электронӣ дар баробари татбиқи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ, базаҳои тавонманди ҳифзи маълумот, хизматрасониҳои электронӣ ба шумораи истифодабарандагони интернет вобастагӣ дорад [9, С.131-141]. Вобаста ба ҳолати мазкур муқаррар карда шудааст, ки шумораи истифодабарандагони шабакаи Интернет (расми 1.) дар соли 2006, 266021 нафар буда дар соли 2019, 3219255 нафар мебошад. Аз таҳлил бар меояд, ки 35 фоизи аҳоли аз шабакаи интернет истифода менамоянд.

Таҳлили воқеи раванди мазкур мувофиқи нишондодҳои индекси татбиқи рақамӣ (Digital Adoption Index) расми 2. шаҳодат медиҳад, ки кишварҳои ИДМ дар марҳилаи аввали гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ қарор доранд. Аз рӯи суръати рушд мавқеи намоёнро Арманистон, Озарбойҷон, Россия, Белоруссия ва Қазоқистон ишғол намуда кишварҳои Осиёи марказӣ Қирғизистон, Ўзбекистон, Тоҷикистон, Туркменистон дар марҳилаи омодагӣ ва табодули рақамӣ ё рақамикунонӣ қарор доранд. Коршиносони соҳа омили асосии баланд будани мавқеи Россия, Қазоқистон ва Арманистонро дар таҳия ва тақмили пойгоҳҳои меъёрию ҳуқуқии таҳкимбаҳандаи рақамикунонии соҳаҳои иқтисодиёт, татбиқи технологияҳои рақамӣ, маҳсулоти рақамӣ унвон мекунанд.

Legend: Digital Adoption Index, DAI Business Sub-index, DAI People Sub-index, DAI Government Sub-index

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти Бонки ҷаҳонӣ

Расми 2 - Нишондиҳандаҳои рақамикунонӣ ва зериндексҳои тичоратӣ, аҳолӣ, давлат дар кишварҳои ИДМ

Мамлакатҳои номбаршуда дар ҳамаи рейтингҳои ташкилотҳои байналмилали оид ба масъалаҳои иқтисодӣ ва рақамикунонӣ мавқеи намоёнро соҳиб мебошанд. Сабаби асоси рушд накардани иқтисоди рақамӣ дар кишварҳои Осиёи марказӣ ба татбиқи технологияҳои рақамӣ дар соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ, ҳолати омодагии электронии шаҳрвандон, ҷалби сарчашмаҳои молиявӣ, рушди инфрасохтори соҳа рабт мегирад. Аз лиҳози дигар истифодаи васеи Интернет ва хизматрасониҳо дар муҳити маҷозӣ имконият медиҳад, шаклҳои нави хизматрасониҳои электронӣ дар шабака фаъол шаванд. Дар кишварҳои Осиёи марказӣ дастрасӣ ба хизматрасониҳои электронӣ, ки бо шарофати Интернет ба вучуд омадааст, тамоюли устуворро соҳиб аст. Ин мушкилот бинобар сабабҳои ҳавасманд набудани субъектҳои иқтисодӣ ва аз ҷиҳати электронӣ омода набудани аҳолӣ, сатҳи пасти дониши компютерии кормандони касбу кори гуногун доман гутурда боиси рушд накардани на танҳо шаклҳои муосири тичорат балки иқтисодиёти рақамӣ гардидааст.

Солиҳои охир аксарияти кишварҳои ҷаҳон дар масири навбатии ташаккули ҳолати рушди иқтисодиёт ё рақамикунонии босуръат қарор доранд. Аҳамияти рақамикунонӣ дар он зоҳир мегардад, ки дар баробари дастрасии озод ба хизматрасониҳои давлатию ғайридавлатӣ, ҳамаи шаклҳои анъанавии иқтисодӣ куллан тағйир ёфта, иқтисодиёти аз лиҳози идоракунӣ шаффоф (самаранок) ва истифодаи захираҳо кушода рӯи кор меояд. Ин ҳолат дар шарҳҳои методологии ташкилоти иқтисодии байналмилалӣ (рейтингҳои умумиҷаҳонӣ) ба риштаи таҳлил кашидашуда вобаста ба таснифи вазъи рақамикунонӣ ҷойгоҳи кишварҳо бо роҳи радбаандии рейтингҳои гуногун инъикос карда мешавад. Рейтинги созмонҳои байналмилалӣ иқтисодии Созмони милалӣ муттаҳид, Бонки ҷаҳонӣ ва институтҳои илмию таҳқиқотии сатҳи ҷаҳонӣ ҳолати рушди кишварҳои ҷаҳон ва ҷойгоҳи онҳо дар иқтисоди ҷаҳониро тавсиф намуда, ба вазъи рақамикунонии кишварҳои ҷаҳон баҳои воқеӣ медиҳанд.

Тавре маълум аст Ҷумҳурии федеративии Олмон аз лиҳози рушди саноати вазнин дар миқёси абаркудратҳо мавқеи намоёнро ишғол менамояд. Ҷумҳурии федеративии Олмон ягонаи кишваре мебошад, ки наздики 23% - и ММД аз ҳисоби саноати вазнин мебошад. Соли 2017 лоиҳаи рақамии саноатии Индустрия 4.0 олами сервесҳои хушманд II (Smart service welt II) ба фаъолият шурӯъ намуд, ки дар баробари рақамикунонии саноат барои шаҳрвандон ва тичорат имкониятҳои навро ба вучуд овард. Мувофиқи баҳодиҳиҳои бахши тичоратии Олмон омодааст, ки ҳамасола барои тақмили истехсолот ва инфрасохтори интернетии наздик ба 40 млрд. евро сармоягузорӣ намояд. Истифодаи интернет аз соли 1983

оғоз меёбад ва шароити имрӯзаи кишвар собит месозад, ки наздик 88% фоизи аҳоли дастрасӣ ба интернетро доранд. Таҳлили воқеии ташкили майдонҳои бузурги тичоратӣ ва давлатӣ ҳангоми таҳқиқи таҷрибаи хоричӣ дар шакли электронӣ исбот месозад, ки бори нахуст шабакаҳои электронии дастрасӣ ба захираҳои 1998-2004 «Global info» (Иттилоот ҳамчун захира барои навоариҳо) дар ин кишвар мавриди истифода қарор гирифтааст. Имрӯзҳо наздик 40% корхонаҳо аз технологияи Индустрия 4.0 истифода намуда 23% - и корхонаҳои истеҳсоли, 19% - мошинсозӣ, 26% - электротехника, 27% – ИТ соҳаҳо дар ҳолати табодул ё марҳилаи пайвастшавӣ ба технологияи мазкурро доранд. Новобаста аз он, ки Олмон дар миқёси байналмилалӣ аз рӯи нишондиҳандаҳои рақамикунонӣ мавқеи 12-ро ишғол менамояд, фаъолияти навбатии ҳукумати он диққати ИМА ва Британияи Кабирро ҷалб намуда имрӯзҳо аз таҷрибаи ин мамалакат дар баҳши рақамикунонии саноат истифода менамоянд. Монеаи бо суръати баланд рушд накардани рақамикунонӣ муҳақиқон дар ташкили чорабиниҳои бехатарӣ зидди омилҳои сунъӣ ва ҷинойтҳои киберӣ (ҳамлаҳои киберӣ) унвон мекунад. Ин ҳам дар ҳолест, ки ҳамасола Олмон дар миқёси байналмилалӣ аз лиҳози андешидани чораҳои бехатарӣ ва ё ташкили системаҳои киберфизикӣ дар мақоми аввал қарор дорад. Таъсири технологияҳои рақамӣ ба рушди иқтисодиёти мамлакат 83%-ро ташкил медиҳад.

Бояд зикр намуд, ки Британия Кабир *дар* арсаи байналмилалӣ аз лиҳози рушди навоариҳо ва татбиқи технологияҳои рақамӣ дар иқтисодиёт мақоми аввалинро соҳиб аст. Соли 2010 ва маротиба дуюм соли 2017 дар низоми ҳукукии кишвар қонун «Дар бораи иқтисодиёти рақамӣ» ва дигар санадҳои бозгӯкунандаи рушди иқтисодиёти рақамӣ қабул карда шудааст. Дар асоси қонуни мазкур сохторҳои гуногуни далалию тичоратӣ ба тағйири низомҳои истеҳсолию идоракунӣ диққат дода рушди ояндаи кишварро дар заминаи технологияҳои пуриктидори рақамӣ роҳандозӣ намудаанд. Аввалин лоиҳаи рақамикунонӣ дар кишвар «Catapult» ба ҳисоб рафта мақсади асосии он ташкили намоёндагиҳои лоиҳаҳои инноватсионии рақамӣ дар кишвар мебошад.

Давлат ва дигар мақомоти ваколатдор лоиҳаҳоро тариқи TechUK, ки зиёда 850 ширкатҳои ИТ, телекоммуникатсионӣ ва электрониро муттаҳид намудааст дастгирӣ менамоянд. Самтҳои асосии ташаккули иқтисодиёти рақамӣ: энергетика, сохтмон, нақлиёт, роботсозӣ, рушди нерӯи зеҳнӣ ва соҳаи хизматрасониҳо мебошад.

Таҳлил нишон медиҳад, ки Чумхурии мардумии Чин аз лиҳози истеҳсол ва татбиқи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ то соли 1980 ақибмонда ба ҳисоб мерафт. Тағйироти ҷиддӣ пас аз таҳияи ду лоиҳаи инноватсионӣ «План 863» (аз 3 март соли 1986) ва Факел (1998) оғоз ёфт. Лоиҳаи аввал ба рушди дарозмуддати технологияҳои сатҳи олӣ дар ҳафт самти асосӣ, аз ҷумла ТИК нигаронида шуда буд. Дар асоси лоиҳаи мазкур диққати асосӣ ба омода намудани мутахассисони баландхатмос дар муассисаҳои олии таълимии хоричи кишвар ва ҷалби мутахассисони хоричӣ тавачҷӯх зоҳир карда шудааст. Чумхурии мардуми Чин дар миқёси байналмилалӣ яке аз кишварҳои пешсаф дар самти истеҳсол ва татбиқи технологияҳои рақамӣ мебошад. Дар шароити имрӯза наздики 8 фоизи маҷмӯи маҳсулоти дохилии Чин аз ҳисоби технологияҳои рақамӣ мебошад. Рақамикунонии соҳаҳо дар мамлакат гуногун ба назар мерасад. Ҳиссаи баҳши рақамӣ соҳаи хизматрасонӣ 30%, саноат - 17%, соҳаи кишоварзӣ - 6% -ро ташкил медиҳад. Қисми бештари рақамикунонӣ ба соҳаҳои суғурта 46%, истеҳсоли маҳсулоти аудио ва видеои 45%, хизматрасониҳои молиявӣ 40%, инчунин истеҳсоли таҷҳизоти идоравию фарҳангӣ 59%, мошинсозӣ, автоматикунони низомҳои идоракунӣ 47% мебошанд. Ҳолати рушди ноустувори рақамикунонӣ ба соҳаи кишоварзӣ ва чорводорӣ рост омада мутаносибан ба 6 ва 4 фоиз баробар аст [8, С. 111-154].

Ҳамин тариқ дар шароити имрӯза хизматрасониҳои электронӣ ва технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ ба сарчашмаи асосии рушди кишварҳои ҷаҳон табдил меёбад. Дар натиҷаи таҳқиқи мавқеи кишварҳо дар миқёси ҷаҳонӣ ба ҳулосае омадем, ки технологияҳои рақамӣ мояи дигаргунии низомҳои хоҷагидорӣ ба ҳисоб рафта боиси рушди

иктисодиёти милли мегардад. Истифодаи васеи таҷрибаи пешқадами хоричӣ ва татбиқи технологияҳои иттилотию коммуникатсионӣ барои ҷумҳурии мо низ зарур буда имконият медиҳад хоҷагиҳои дар низоми иқтисодиёти милли амалкунанда ба таври мусбат рушд намоянд.

АДАБИЁТ

1. Агафонова, А. Н. Методология управления комплексом информационных услуг в электронной коммерции [Текст]: дисс... доктор. экон. наук: 08.00.05 [Текст] / Агафонова Анна Николаевна. – Самара, СГЭУ, 2015. С. 135-136; 154-160
2. Глоссарий по информационному обществу [Текст]. под общ. ред. Ю.Е. Хохлова. Институт развития информационного общества. Москва, 2009. С. 61
3. Гохберг, Л.М. Интеллектуальная деятельность - основа экономики информационного общества [Текст]. Л.М. Гохберг // Человек и труд. 2010. № 2. - С. 32-34.
4. Лойко, В. И. Луценко Е. В., и др. Современная цифровая экономика [Текст]: монография / В. И. Лойко, Е. В. Луценко, А. И. Орлов. - Краснодар: Куб-ГАУ, 2018. – С. 143.
5. Мухторзода, С.С. и др. Цифровая экономика и современная торговля в Российской Федерации и Республика Таджикистан [Текст]: Мухторзода С.С., Черняков М.К., Чернякова М.М., Исмагуллоев И.У. монография/ под ред. д.э.н., профессор Чернякова М.К., Душанбе: «Ирфон» 2019. С. 9-10.
6. Курбонов, М.А. Буриев, Б.М. Вопросы экономико-математического моделирования развития рынка информационных услуг [Текст]. М.А. Курбонов, Б.М. Буриев // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, 2019. №4 (29). С. 52-61.
7. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]. – Душанбе: АОНПҚТ, 2017. – С. 330.; 2020. – С. 341.
8. Положихина, М.А. Национальные модели цифровой экономики [Текст]. М.А. Положихина Экономические и социальные проблемы России. ИНИОН РАН. 2018. №1. С. 111-154.
9. Тулиев, М.С. Рушди хизматрасониҳои электронӣ дар шароити ташаккули иқтисодиёти рақамии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / М.С. Тулиев // Паёми ДДТТ. Силсилаи илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва соҳибкорӣ. 2019. - № 3(28). - С. 131-140.
10. Федеральный закон от 27 июля 2006 года № 149-ФЗ «Об информации, информационных технологиях и о защите информации»
11. Черненко, В.А. Резник И.А. Электронные банковские услуги: зарубежный опыт и отечественная практика [Текст]. монография/ В.А. Черненко, И.А. Резник. - Санкт - Петербург, 2007 - 128 с.
12. Эргезер, Ч. Управление социальными медиа организациями и их влияние на развитие электронной коммерции [Текст]: дисс... канд. экон. наук: 08.00.05/ Эргезер Чегры. – Жалал-абад, МУ имени К.Ш. Токтомаматова, 2019. С. 79-89.

Ҳомидова И.С.

МОДЕЛСОЗИИ ИСТЕҲСОЛОТИ МУШТАРАКИ САНОАТӢ ВА ХОЧАГИИ ҚИШЛОҚ БО ДАРНАЗАРДОШТИ ОМИЛИ ЭКОЛОГӢ

Дар мақола модели оптимизатсионии истеҳсолоти муштаракӣ саноатӣ ва хоҷагии қишлоқ бо дарназардошти омилҳои экологӣ пешниҳод карда шудааст. Масоили самаранокии гузариш ба технологияҳои ҳифзи табиат дар саноат баррасӣ гардидаанд. Блок-схемаи алгоритми пайдо намудани ҳалли мувофиқи ҷобачогузории қувваҳои истеҳсолкунандаи хоҷагии қишлоқ оварда шудааст.

Вожакалимаҳо: модели оптимизатсионӣ, технологияҳои ҳифзи табиат, экология, функцияи мувофиқи мақсад, регрессия, блок-схема.

Ҳомидова И.С.

МОДЕЛИРОВАНИЕ СОВМЕСТНОГО РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОГО И СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА С УЧЕТОМ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ФАКТОРА

В статье приводится оптимизационная модель взаимного промышленного и сельскохозяйственного производства с учетом экологических факторов. Рассматриваются вопросы эффективности перехода на природоохранные технологии в промышленности. Приводится блок-схема алгоритма нахождения оптимального решения размещения сельскохозяйственных культур.

Ключевые слова: Оптимизационная модель, природоохранные технологии, экология, целевая функция, регрессия, блок-схема.

Homidova I.S.

MODELING JOINT DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL AND AGRICULTURAL ENTERPRISES TAKING INTO ACCOUNT ENVIRONMENTAL FACTORS

The article presents the optimization model of mutual industrial and agricultural production, taking into account environmental factors. The issues of transition to the effectiveness of environmental technologies in industry. Provides a flowchart of finding optimal solutions cropping.

Keywords: Optimization model, environmental technology, the environment, the objective function, regression, a block diagram.

В современных условиях, проблема оптимизации структуры промышленного производства все более взаимосвязана и взаимозависима с ужесточением требований по охране природной среды. Эта проблема является комплексной и обусловлена с решением задачи эффективного функционирования промышленности страны в целом [4]. Необходимо отметить, что нахождение поставленных задач по устойчивому социально-экономическому развитию обусловлено тенденциями, которыми характеризуется изменения, связанные промышленными преобразованиями.

В качестве природоохранных мероприятий в промышленности рассматривается возможность снижения вредных выбросов, путем перехода на новые технологии производства и их улавливания. Взаимосвязь промышленного производства с сельским

хозяйством учитывается посредством рассмотрения ингредиентов загрязнения, расстояний их переноса от промышленных источников на сельскохозяйственные площади. В сельском хозяйстве моделируется возможность выбора видов сельскохозяйственных культур и их районирование, с учетом их минимизации воздействия от вредных выбросов.

Исходя из этого, структура оптимизационной экономико-математической модели состоит из трех частей – промышленной, связующей и сельскохозяйственной. В качестве целевой функции предусмотрено максимизация общего эффекта природопользования на рассматриваемой территории посредством выбора соответствующих промышленных технологий и природоохранных мероприятий, эффективность которых будет определяться в повышении урожайности в сельском хозяйстве.

Результатом противозагрязняющей деятельности в промышленности является предотвращенный экономический ущерб от сокращения выбросов в атмосферу и стоимость получения побочной продукции из отходов в утилизационных процессах, включая оценку экономии земли при устранении причин захоронения отходов. Таким образом, в промышленной части задачи противозагрязняющий результат понимается в широком смысле, т.е. кроме предотвращенного ущерба учитывается и выигрыш от создания безотходных производств [1, с.67].

Важно отметить, что необходим учет в общей модели эффективность проведения природоохранных мероприятий, позволяющих минимизировать социально-экономический ущерб от загрязнения атмосферы. В структуре полного экономического ущерба, кроме влияния загрязнений на сельское хозяйство, также возможно проведение исследований, например, по негативному влиянию на повышение заболеваемости населения. Представленная экономико-математическая модель дает возможность, путем введения дополнительных ограничений определения суммарного экономического ущерба от ухудшения экологической обстановки в регионе. Нами, в предложенной модели, дана оценка в расчете на единицу выбросов отдельных загрязнителей с отражением особенностей тех или иных территорий. Учитывая результаты расчетов по определению структуры ущерба и соотношения экспериментальных величин замыкающих затрат и закупочных цен, можно более адекватно оценить долю ущерба сельскому хозяйству в полной величине экономического ущерба. Тогда для промышленной части задачи параметр удельного экономического ущерба можно скорректировать на соответствующую величину. А экономический ущерб сельскому хозяйству будет определяться в процессе оптимизационных расчетов по общей модели и некоторых последующих вычислений, о которых будет сказано ниже.

Теперь перейдем к изложению построенной общей экономико-математической модели. Введем следующие обозначения:

$i, I (i = \overline{1, I})$ - индекс промышленных предприятий;

$q, Q (q = \overline{1, Q})$ - индекс ингредиентов загрязнения (улавливаемых отходов);

$k, K (k = \overline{1, K})$ - индекс сельскохозяйственных культур;

$j, J (j = \overline{1, J})$ - индекс производственных ресурсов в сельском хозяйстве;

$t, T (t = \overline{1, T})$ - индекс возможных технологий производства;

$l, L (l = \overline{1, L})$ - индекс видов продукции в промышленности;

$f, F (f = \overline{1, F})$ индекс подзон площадей, отведенных под сельскохозяйственные культуры;

$\bar{c}_l$ - стоимость единицы l -го вида продукции в промышленности;

$\bar{c}_{it}$ – затраты на производство единицы l -го вида продукции в промышленности, при использовании t -ой технологии производства;

u_{iqt} - объем отхода вида q на i -ом предприятии, при использовании t -ой технологии производства;

d_{kq} - коэффициент, показывающий уменьшение урожайности k -ой культуры в сельском хозяйстве от выброса в атмосферу загрязнителя вида q ;

h_{iqlt} - объем инвестиций, направленных на единицу прироста улавливания отхода вида q на i -ом предприятии, при использовании t -ой технологии производства, при производстве единицы l -го вида продукции в промышленности;

Δu_{iqt} - объем прироста улавливания (очистки) отхода вида q на i -ом предприятии, при использовании t -ой технологии производства;

p_{iq} - объем выбросов отходов вида q на i -ом предприятии;

H - объем возможных инвестиций, направленных на улавливание загрязнителей;

v_{iqt} - объем выбросов в атмосферу загрязнителя вида q из i -го источника, при использовании t -ой технологии производства;

c_k - стоимость единицы k -ой сельскохозяйственной продукции;

Y_{kf} - урожайность k -ой сельскохозяйственной культуры;

X_f - площадь, отведенная под сельскохозяйственные культуры в f -ой подзоне;

X_{kf} - площадь, отведенная под k -ую сельскохозяйственную культуру в f -ой подзоне;

P_k - замыкающие затраты на производство единицы k -ой сельскохозяйственной культуры;

Y_{kf} - урожайность k -ой сельскохозяйственной культуры в f -ой подзоне;

S_{qt} - предельно возможные объемы выбросов загрязнителя вида q , при использовании t -ой технологии промышленного производства;

$L_k, \bar{L}_k$ - нижние и верхние границы возможного использования сельскохозяйственных площадей, отведенных под k -ую сельскохозяйственную культуру.

С учетом принятых обозначений оптимизационная экономико-математическая модель имеет вид.

Целевая функция –

$$\sum_{k=1}^K \sum_{f=1}^F \sum_{q=1}^Q (p_k - c_k) Y_{fk} X_{fk} d_{fkq} + \sum_{l=1}^L \sum_{t=1}^T (\bar{c}_l - \bar{c}_{lt}) \bar{X}_{lt} \Rightarrow \max \quad (1)$$

Максимизация прибыли в промышленности и сельском хозяйстве с учетом влияния выбросов на урожайность сельскохозяйственных культур.

При выполнении следующих ограничений:

1. Выполнение ограничений на использование природоохранных инвестиций:

$$\sum_{i=1}^I \sum_{q=1}^Q \sum_{l=1}^L \sum_{t=1}^T \Delta u_{iqlt} h_{iqlt} \leq H \quad (2)$$

2. Ограничение на возможные объемы улавливания отходов:

$$d_{iq} \leq P_{iq} \quad i = \overline{1, I} \quad q = \overline{1, Q} \quad (3)$$

3. Ограничение на возможные объемы улавливания выбросов:

$$\sum_{i=1}^I u_{iq} \leq S_q \quad q = \overline{1, Q} \quad (4)$$

4. Ограничения на используемые сельскохозяйственные площади в f -ой подзоне:

$$\sum_{k=1}^K X_{kf} \leq X_f \quad f = \overline{1, F} \quad (5)$$

5. Суммарный объем отхода вида q на i -ом предприятии:

$$\sum_{t=1}^T (v_{iqt} - \Delta u_{iqt}) = v_{iq} \quad i = \overline{1, I} \quad q = \overline{1, Q} \quad (6)$$

6. Неотрицательность переменных:

$$X_{fk}, \bar{X}_{it}, \bar{X}_{iltq} \geq 0 \quad (7)$$

По разработанной оптимизационной модели будет определяться взаимообусловленное развитие промышленного и сельскохозяйственного производства с учетом снижения негативного воздействия промышленных выбросов на урожайность сельскохозяйственных культур [2, с.134]. При этом возможно изменение производственной программы в промышленности, если ущерб в сельском хозяйстве будет превышать доход от промышленного производства. Следует отметить, что здесь учитывается только экономический ущерб в сельском хозяйстве, принимая во внимание другие отрицательные воздействия, например, на здоровье населения, ухудшения рекреационных характеристик окружающей природной среды и т.д.

Для определения и учета суммарного ущерба от загрязнения можно предложить следующий алгоритм решения. Для этого, на первом этапе рассчитаются оптимальные варианты промышленного производства региона. Полученное оптимальное решение по структуре промышленного производства с учетом выбранной технологии будет являться основой для расчета функций регрессии, определяющих урожайность сельскохозяйственных культур в регионе с дифференциации по подзонам и зависимости от нахождения в зоне промышленного загрязнения атмосферы. Соответственно по каждому варианту урожайности решаются модели и согласуются с решением промышленной части (см. рис. 1),

Рис. 1 Блок-схема алгоритма нахождения взаимосвязанного и взаимообусловленного развития промышленного и сельскохозяйственного производства с учетом охраны атмосферного воздуха

Таким образом, можно сделать вывод, что предложенное направление исследований позволяет, определит оптимальное размещение крупных промышленных

предприятий в районах высокопродуктивного сельскохозяйственного производства с высокой плотностью проживающего населения.

В Республике Таджикистан в настоящее время можно наблюдать развитие демоэкологических, экономических и других проблем, которые требуют неотложного своего решения и проведения специализированных научно-исследовательских работ и принятия необходимых природоохранных мер. В регионах страны необходимо разработка действенных методических положений мониторингу за загрязнением окружающей природной среды и мероприятиям по минимизации нанесенного ущерба окружающей природной среде и в том числе здоровью проживающего населения вследствие промышленного загрязнения атмосферы [3, с.238].

На перспективу, при размещении промышленных предприятий и комплексов с большим объемом выбросов вредных веществ в окружающую среду, необходимо соблюдать соответствующие экологические нормативы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллоев А. Проблемы экономико-экологического развития Республики Таджикистан. - Душанбе: Ирфон, 2006. – 200 с.
2. Дадабаева И.С. Некоторые вопросы теоретико-экономического исследования загрязнения окружающей среды. // Вестник национального университета Республики Таджикистан Душанбе: «Сино» 2015. №2/7(178), серия социально-экономических и общественных наук. С.134-139.
3. Исаев Р.С., Абдужадилов Ф.З. Разработка оптимизационной модели определения производственной структуры предприятия с учетом ограничений на качество окружающей природной среды. /Материалы международной научно-практической конференции «Теоретические и практические аспекты социально-экономического и политического развития стран Центральной Азии» Алматы, Казахстан, «TST company» 2010. С. 238-240.
4. Султонов З. С., Саидова М.Х., Табарова Д.А. Направления и механизмы развития инфраструктурного обеспечения предпринимательства в Республике Таджикистан/ Султонов З. С., Саидова М.Х., Табарова Д.А.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2019. № 3(28). - С. 43-47.

УДК 504.4.062

Хафизов М.Д.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ СИСТЕМЫ ПЛАТНОГО ВОДОПОЛЬЗОВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ

В статье рассматриваются основные вопросы разработки системы платного водопользования в современных условиях. Автором разработана структурная схема платного водопользования на основе бассейнового подхода управления водными ресурсами. Определено что, в условиях трансграничных рек необходимо создавать единый орган для сотрудничества стран по вопросам совместного управления водными ресурсами. Обеспечение устойчивости развития экономики в трансграничных речных бассейнах напрямую связано с необходимостью налаживания межгосударственного сотрудничества и создания единой нормативно-правовой базы в области водных ресурсов.

Ключевые слова: водные ресурсы, бассейн, управление, потенциал, плата, экономика, развитие, водопользование, устойчивость, водные объекты.

Ҳафизов М.Д.

МЕХАНИЗМИ ИҚТИСОДИИ СИСТЕМАИ ИСТИФОДАИ ПАРДОХТАИ ОБИ АҲОЛӢ

Дар мақола масъалаҳои асосии рушди системаи истифодаи пулакии об дар шароити муосир баррасӣ карда мешаванд. Муаллиф нақшаи сохтори истифодаи пулакии обро дар асоси усули ҳавзаи идоракунии захираҳои об таҳия кардааст. Муқаррар карда шуд, ки дар шароити дарёҳои фаромарзӣ созмони ягонаи ҳамкориҳои байни кишварҳо оид ба масъалаҳои идоракунии захираҳои об зарур аст. Таъмини устувории рушди иқтисодӣ дар ҳавзаҳои фаромарзӣ ба зарурати ташкили ҳамкориҳои байнидавлатӣ ва фароҳам овардани заминаи ягонаи меъёрӣ дар соҳаи захираҳои об вобастагии мустақим дорад.

Вожаҳои калидӣ: захираҳои об, ҳавза, идоракунии, потенциал, пардохт, иқтисодиёт, рушд, истифодаи об, устуворӣ, объектҳои об.

Hafizov M.D.

ECONOMIC MECHANISMS OF THE PAYED WATER USE SYSTEM OF THE POPULATION

The article discusses the main issues of developing a system of paid water use in modern conditions. The author has developed a structural scheme of paid water use based on the basin approach to water resources management. It was determined that, in the conditions of transboundary rivers, it is necessary to create a single body for cooperation between countries on joint management of water resources. Ensuring the sustainability of economic development in transboundary river basins is directly related to the need to establish interstate cooperation and create a unified regulatory framework in the field of water resources.

Key words: water resources, basin, management, potential, payment, economy, development, water use, sustainability, water bodies.

В области устойчивого потребления и защиты водных ресурсов значительное место отводится экономическому механизму использования водных ресурсов, который базируется на компенсации издержек потребителей водных ресурсов (в АПК, производстве и т.д.) за предоставление соответствующих услуг по водоснабжению и оплате за потребление и сохранение воды в целом. Схема платности за использование водных ресурсов, которая действует в центрально-азиатских государствах, и ее хозяйственная составляющая все еще далеко от истинной стоимости затрат за водопользование, и в свою очередь не содействует рационализации и экономичности использования ресурсов. Несмотря на то, что в регионе идет структурная реорганизация, управление деятельностью водохозяйственного комплекса по-прежнему определяется экономическими интересами без учета факторов экологического и социального характера, которые предусматривают рациональное использование водных ресурсов на экономической основе. Существующая на сегодняшний день институциональная база управления водными ресурсами в регионе еще не решает проблемы потребления и размножения водных ресурсов [1, с.233]. Процесс институциональных реформ, начавшийся в регионе, потребовал изменений в системе управления водными ресурсами; кроме того, были внедрены принципиально новые экономические механизмы регулирования водопользования.

Водные объекты рассматриваются некоторыми экспертами как "постоянная или временная концентрация природных вод на поверхности суши или в горных породах с характерными формами распределения и особенностями режима".

Анализ научной литературы позволяет констатировать, что она не содержит однозначной трактовки понятий "водный ресурсный потенциал", "водный потенциал" и "водные ресурсы". Наиболее часто термин "водные ресурсы" трактуется как сумма всех категорий водных ресурсов на гидросфере, находящихся в нескольких агрегированных государствах. Например, Н.Ф. Реймерсом в качестве ресурсов пресной воды рассматриваются «все природные ресурсы, заключенные в части гидросферы Земли, представленные слабоминерализованными подземными, стоячими, текущими водами и водами, заключенными в ледниках» [2. с.320].

В качестве основы системы управления и эколого-экономического механизма водопользования мы определяем сущность водно-ресурсного потенциала, а также одну из составляющих природно-ресурсного потенциала, которая представляет собой систему более высокого качества.

В процессе управления использованием водных ресурсов в экономической схеме в качестве основы для идентификации объекта хозяйствования следует полагаться на водно-ресурсный потенциал, в рамках которого водный коэффициент выполняет роль системообразующего, при котором образуется конкретная система водохозяйственных объектов, связанная с системой антропогенно-экологических объектов [1, с.233].

Мы определяем экономический механизм управления водопользованием как комплекс взаимоусиливающих элементов, направленных на реализацию рационального водопользования и рентабельного использования водных ресурсов, а также их охрану. Для развития этого инструмента мы выдвигаем принципиально новый метод, который базируется на целевом выделении системы управления природными ресурсами и применении мер, соответствующих ее реагированию, для решения водных проблем [1, с.233].

В процессах регионального использования воды, на наш взгляд, использование бассейнового подхода имеет большие перспективы, с помощью которого можно с большой точностью выделить территории природных и техногенных систем с высоким таксономическим рангом, в процессе формирования которых решающую роль играют внутренние факторы.

Бассейн реки представляет собой весьма целостную природно-техногенную территориальную систему, целостность которой определяется межэлементными природными связями. В речном бассейне техногенные процессы развиваются от истоков до устья и, соответственно, техногенный источник, расположенный в верховьях или ближе к ним, оказывает определенное влияние на экологическую обстановку в нижней части реки. Бассейны многих основных рек гетерогенные и зачастую обладают сложнейшей хозяйственной структурой. Большинство бассейнов занимают площадь нескольких государств, почти половина бассейнов крупнейших рек охватывает территорию нескольких экономических регионов и даже стран [2. с.320].

Если на основании бассейнового принципа территории выделяются отдельно как объект управления, то в этом случае такие основные задачи, которые будут решаться одновременно: - оптимизация системы мониторинга водных объектов, - установление основных направлений разработки региональной водохозяйственной политики, разработка и совершенствование ее стратегии.

Потребляемые величины, генерируемые при объединении элементов водоема, позволяют объединить их в единый концепт "водно-ресурсного потенциала".

Анализ потребностей населения в сфере водопользования и его разновидностей позволяет сделать вывод о том, что существует взаимозависимая связь между хозяйственной деятельностью человека и водными объектами.

Основной целью экономического механизма использования водных ресурсов заключается в формировании и обосновании системы мер, обеспечивающих реализацию принципа устойчивого водопользования и защиту водного и ресурсного потенциала, причем основную долю в этом процессе должны занимать вопросы, связанные с условиями потребления водного и ресурсного потенциала [4, с.98].

Экономический механизм управления водопользованием представляет собой комплекс, который включает: меры экономического характера [3], закрепленные в законодательстве, меры по обеспечению охраны водных объектов и ресурсов, рационального использования воды и защиты воды от неблагоприятных воздействий. Главная цель этого механизма - при поддержке хозяйственных мер способствовать тому, чтобы в рамках государственной политики были достигнуты цели, установленные в сфере эффективного использования, воссоздания и охраны водных объектов. Основные компоненты экономического механизма организации управления водным хозяйством являются следующее:

- процессы рационального использования и планирования водохозяйственной деятельности;
- управление водными ресурсами и меры по охране водных ресурсов, которые не должны субсидироваться по принципу «остаточности»;
- установление и регулирование суммы и ставки платежей за пользование объектами водного хозяйства;
- страховании водных рисков и компенсации ущерба, нанесенного водным объектам, в порядке, определенном действующим законодательством;
- контроль за состоянием водохозяйственных объектов и структур комплекса водного хозяйства;
- содействие новаторских, коммерческих и других видов хозяйственной деятельности, направленных на комплексное водопользование и охрану водных ресурсов.;
- формирование прогнозирования социально-экономического развития на базе прогнозируемых показателей уровня развития водохозяйственного сектора;
- бухгалтерский учет, ревизия и криминалистика.

В условиях развития рыночных отношений структура оплаты за водопользование водными объектами как комплекса необлагаемых и неналоговых, страховых платежей и сборов при осуществлении корпоративного управления водохозяйственными субъектами в регионе бассейна Аральского моря может быть представлена на рисунке 1.

Решение задач комплексного использования ресурсов трансграничных рек Центрально-азиатского региона имеет большое экономическое и общественное значение для социально-экономического развития всех стран региона в целом. Решение задачи комплексного водопользования является ограничивающим фактором экономического развития центрально-азиатских стран. Этот показатель реализуется и получает признание на самых высоких позициях, что свидетельствует о формировании содержания нынешней водохозяйственной политики стран региона и мерах, принимаемых для разрешения разногласий в этой области. Неспособность разрешения задач водоснабжения любой из этих стран без налаживания сотрудничества между государствами в этом регионе представляется очевидной.

Рисунок 1 - Структура платы за пользование водными объектами

Экономика страны в значительной степени опирается на совместное потребление водных ресурсов из трансграничных водных источников. Значительное число населения центрально-азиатских государств занимается ирригационным сельским хозяйством в бассейнах трансграничных водных бассейнов; этот сельскохозяйственный сектор выпускает практически все сельскохозяйственные продукты в этом регионе. При этом используемые ресурсы воды используются в горнодобывающей, обрабатывающей и наукоемкой сферах производства.

Подход к управлению водными ресурсами, а также к водоснабжению и защите водных ресурсов с участием многих ведомств не содействует повышению уровня экономической ответственности за достигнутые результаты в области водопользования. При самом управлении водными ресурсами в данном виде не принимаются во внимание специфические различия, присущие водным ресурсам, которые включают в себя характеристики территориального взаимовлияния, невозможность установления локальных ограничений (лимитов) и неравномерность речного стока с течением времени.

Нынешний процесс распространения тарифов за водопользование и порядок распределения и финансирования мероприятий по управлению водными ресурсами практически во всех центрально-азиатских странах до сих пор не соответствует экономическим условиям. Получение платежей за водопользование в местных бюджетах не предоставляет никакой иной возможности, за исключением предусмотренных бюджетом, для оплаты деятельности водохозяйственных организаций бассейна и

финансирования мер по управлению водохозяйственными объектами. Таким образом, прямые экономические отношения между водопотребителями и бассейновыми водохозяйственными организациями должны стать необходимым условием реструктуризации экономического механизма в водном секторе [4, с.98].

Специфическая роль водохозяйственной деятельности в народном хозяйстве государств Центральной Азии и неоднородность размещения водных ресурсов предопределяют целесообразность скорейшего начала реализации согласованной стратегии, нацеленной на сохранение водохозяйственного потенциала, обеспечение населения и водопользователей региона высококачественными водными ресурсами в требуемом количестве, а также решение экологических вопросов.

Чтобы осуществить данные цели, необходима соответствующая структура управления водными ресурсами, отвечающая каждому звену водохозяйственной иерархии.

На сегодняшний день подчеркивается потребность в процессе перехода к бассейновому управлению водохозяйственной деятельностью. Бассейновые структуры конструктивно выражают заинтересованность потребителей воды, будучи репрезентативным субъектом бассейнового управления водными ресурсами и их защиты. На бассейновом этапе важно обеспечить широкое представительство интересов общественности, а также вовлечь население в реализацию доступных программ и планов по совершенствованию системы канализации, сохранению природных водных объектов и водных источников, формированию экологически устойчивой системы водопользования.

Обеспечение устойчивости развития экономики в трансграничных речных бассейнах напрямую связано с необходимостью налаживания межгосударственного сотрудничества и создания единой нормативно-правовой базы в области водных ресурсов. Разработка регулирования водного режима должна осуществляться на базе соответствующих межгосударственных соглашений, методических указаний по защите и рациональному использованию водных объектов в бассейнах трансграничных рек, в которых изложены вопросы прав и основных правил действий государств в сфере трансграничного водопользования, которые имеют существенное значение для охраны водохозяйственных объектов и обеспечения их совместного использования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдурахмонов Ф.А., Хафизов М.Д. Экосистемный подход и устойчивое водопользование в системе эколого-экономических факторов / Ф.А. Абдурахмонов, М.Д. Хафизов // Таджикистан и современный мир. -Душанбе, 2017. -№ 2 (57). -С. 226-239.
2. Реймерс Н.Н. Природопользование: словарь-справочник. -М.: «Мысль», 1990. -С. 461.
3. Султонов З. С., Направления и механизмы развития инфраструктурного обеспечения предпринимательства в Республике Таджикистан / Султонов З. С., Саидова М.Х., Табарова Д.А.//Вестник Таджикского государственного университета коммерции №3(28)-2019. Душанбе, «Точир»-2019, с. 43-47.
4. Хафизов М.Д. Интегрированное управление водными ресурсами на основе устойчивой модели / М.Д. Хафизов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2017. -№ 2/10. -С. 96-100.

Холахмади Сайали, Саидова Н.С.

ОМИЛҲОИ ИННОВАТСИОНӢ-САРМОЯГУЗОРИИ РУШИ ХИЗМАТРАСОНӢ ДАР ШАРОИТИ МУНОСИБАТҲОИ БОЗОРИ

Дар мақола масъалаҳои инноватсионӣ-сармоягузори таъминоти рушди хизматрасонӣ ва соҳибкорӣ дар ҷумҳурӣ дар шароити муносибатҳои бозорӣ дида мешавад. Аз ҷониби муаллиф аҳамияти хоса ба масоили рушди соҳибкорӣ дода шуда, ҳамзамон нишондиҳандаҳои ҳаҷми хизматрасониҳои пулакӣ, вобаста ба шакли моликият дар шароити фаъолгардонии омилҳои сармоягузорӣ оварда шудааст.

Вожаҳои калидӣ: Сармоягузорӣ, инноватсия, кластер, моликияти зехнӣ, хизматрасониҳо, иқтисодиёти миллӣ, устуворӣ.

Холахмади Сайали, Саидова Н.С.

ИННОВАЦИОННО-ИНВЕСТИЦИОННЫЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ОКАЗАНИЕ УСЛУГ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ

В статье рассматриваются вопросы инновационно-инвестиционного обеспечения развития оказания услуг и предпринимательства в республике в условиях рыночных отношений. Авторами особое внимание уделено вопросам развития предпринимательства, а также приведены основные показатели объема платных услуг, оказанных по формам собственности в условиях возрастания активизации инвестиционных факторов.

Ключевые слова: инвестиция, инновация, кластер, интеллектуальная собственность, услуги, национальная экономика, устойчивость,

Kholahmadi Saiali, Saidova N.S.

INNOVATION AND INVESTMENT FACTORS OF DEVELOPMENT PROVIDING SERVICES IN THE CONDITIONS OF MARKET RELATIONS

The article examines the issues of innovation and investment support for the development of services and entrepreneurship in the republic in the conditions of market relations. The authors pay special attention to the development of entrepreneurship, a show the main indicators of the volume of paid services provided by forms of ownership in the context of the increasing activation of investment factors.

Key words: investment, innovation, cluster, intellectual property, services, national economy, sustainability.

Бухрони молиявии ҷаҳонӣ роҳҳои нави рушди иқтисодиётро талаб менамояд. Дар шароити тезу тунд шудани рақобати умумиҷаҳонӣ дар тамоми самтҳои ҳаёти ҷамъиятӣ, таъғирёбии мавқеъ ва нақши мамлакатҳои алоҳида, ба хусус, бо назардошти талаботҳои муҳими Ҷумҳурии Тоҷикистон дар навсозии иқтисодиёт, омили калидии расидан ба мувозинати рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ ҳамагирӣ, устуворӣ ва рушди бомайлони инноватсионӣ баромад мекунад [5]. Фикр менамоям, ки имконияти устувории мамлакати мо аз бисёр ҷиҳат вобастаги дорад ба рушди илми-техникӣ ва сатҳи баланди нерӯҳои зехнӣ, ки омилҳои заминавии таъминоти хизматрасонӣ ба ҳисоб мераванд.

Фаъолияти инноватсионӣ барои ба даст овардани донишҳои нав ва хизматрасониҳои нав нигаронида шудааст. Ба сифати натиҷаи қонуниятҳои фаъолият ин ба таври тичоратӣ пешниҳод намудани хизматрасониҳои нав, технологияҳо, воситаҳои техникӣ, усулҳои нави ташкил ва идоракунӣ, ки таъминкунандаи натиҷаи хуби рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ, экологӣ ва ғайраҳо мегарданд баромад менамояд.

Ба ғайр аз ин, ба назари ман паҳн намудани инноватсия, ташкили бахшҳои нави бозор, мутобиқсозии технологияҳои нав барои соҳаҳои дигар бисёр муҳим мебошад. Вобаста ба ин қайд кардан лозим аст, ки дар фаъолияти инноватсионӣ инфрасохтор аҳамияти хосаро касб менамояд. Хусусан роҳҳои паҳннамоеи иттилооти патентӣ, вазъи бозорӣ, илми-техникӣ, ташкили ва роҳҳои молиявии фаъолгарднии ин фаъолият дар якҷоягӣ бо низоми таълимӣ ва таёрнамоеи кадрҳои илмӣ хело муҳим ҳисобида мешавад.

Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки дар адабиёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ тафсири ягонаи инноватсия ё навгонӣ, навоарӣ оварда нашудааст. Ба хусус, як қатор муаллифони мафҳуми инноватсияро ба сифати синонимҳои навоарӣ ё навгонӣ пешниҳод намудаанд. Ба ақидаи муаллифони дигар, зеро мафҳуми навгонӣ падидаи нав, усул, анъана, тартиботи нав фаҳмида мешавад. Ҳамзамон бинобар ин мафҳуми навоарӣ моҳиятан худ ифодаи чараёни истифодаи навгонӣ мебошад.

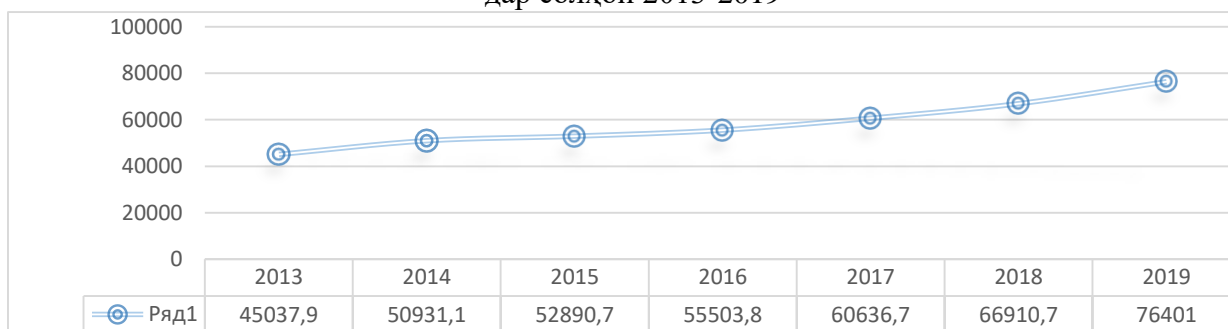
Чун анъана мафҳуми инноватсияро қабул шудааст, ки ба қорҳои илми тадқиқотии Ҷ. Шумпетер алоқаманд намоем, ки яке аз аввалинҳо шуда, оиди таъсири рушди илми-техникӣ ба сатҳи рушди иқтисодӣ дар нимаи аввали қарни XX таҳқиқ намудааст [1]. Ӯ меҳисобат, ки “истеҳсол намудан – ба ҳамдигар пайваст намудани чизҳо ва қувваҳои, ки дар соҳаи мо мавҷуд мебошанд мебошад. Ягон хел ҷаҳду кӯшиш кардан ё ин ки – маънои тартиб додани дигар комбинтсияҳо аз хизматрасониҳои мавҷуда”. Аз ҷониби ин муҳаққиқ таркиби инноватсия ҳамчун сохтани чизи наво, ё инки ворид намудани чизи наво, ниҳоят дар охир азхудкунии бозорҳои нави хизматрасонӣ, инчунин ба даст овардани намудҳои нави хизматрасонӣ ё инки манбаҳои воситаҳо барои хизматрасониҳои наво кушода пешниҳод намудааст. Нуқтаи назари муаллифони зиёдро дар самти номбурда дастгири намуда, дар иқтисодӣ муносири ҷаҳонӣ фаъолияти инноватсионӣ ва илми-техникӣ шароити зарурии пайдо кардани инноватсия маҳсуб меёбад.

Дар навбати худ, фаъолияти илми-техникӣ ба омезишу пайдо кардан, воридсозӣ, рушд, паҳннамоеи ва истифодаи донишҳои илми-техникӣ равона карда шудааст. Ба он шомил мебошад соҳаҳои тадқиқотӣ ва қорқард, омодагии мутахассисон, ташкили-маълумотнокӣ ва намудҳои гуногуни хизматрасонӣ. Иқтисодии илми-техникӣ, яъне донишҳои дар ҷамъият ҷамъшуда дар мувофиқа бо шароитҳои ташкилию моддӣ, ки таъминкунандаи истифодаи донишҳои номбурда барои амалисозии пешравиҳои илми-техникӣ мебошанд, ба таври назаррас самаранокии фаъолияти илми-техникиро муайян менамояд.

Давлат дар навбати худ ба фаъолияти илми-техники ва омезиш, вориднамоеи, рушд, паҳннамоеи, ва истифодаи он манфиатдор мебошад, ки яке аз омилҳои асосии рушди нишондиҳандаҳои иқтисодӣ дар сатҳи микро ва макро мебошад. Хусусан бинобар ин ҳамасола маблағи муайяно аз буҷети давлат барои рушди соҳаи илм ҷудо менамоянд ва маблағи номбурда сол то сол вобаста ба имконият зиёд карда мешавад.

Чуноне, ки аз диаграммаи №1 дида мешавад дар муқоиса ба соли 2013 соли 2019 хароҷоти буҷети давлатӣ ба соҳаи илм 31 363,1 млн. сомони зиёд гардида, ин маблағ 69,6% - и хароҷоти буҷетро ба соҳаи илми соли 2013 ташкил менамояд.

Диagramмаи № 1. Харочотҳои бучети давлатӣ ба соҳаи илм дар солҳои 2013-2019

Манбаъ: Омори солона Ҷумҳурии Тоҷикистон – 2020 с.

Зоҳир намудани диққати хосса аз ҷониби давлат ва ҷудо намудани маблағи муайян, ки ҳиссаи назарраси бучети давлатиро дар бар мегирад, ҳамчунин ҷалби сармоягузориҳо мусоидат намуданд, ки кори муассисаҳои илмӣ, ташкилотҳои ба фаъолияти илми-техники машғул буда бетар гардад. Аз ин лиҳоз солҳои охир шумораи кормандони илми-техникӣ зиёд гардиданд, ки ба афзоиши иҷроиши корҳои илми – техникӣ дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда расонид.

Ҷадвали № 1.

Шумораи ташкилоту муассисаҳои илмӣ амалкунанда, кормандон ва корҳои иҷрошудаи илми-техникӣ

№	Номгу	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1.	Шумораи муассисаю ташкилотҳои амалкунандаи илмие, ки корҳои илми – техникиро иҷро менамоянд	60	63	66	74	80	82	82
2.	Шумораи кормандони (илми-техникӣ) фаъолияти асосӣ	3389	3593	3704	3894	3720	3923	4505
3.	Иҷрои корҳои илми-техникӣ	47699,2	52275,5	52799,8	58434,0	70580,4	66788,4	74120,4

Манбаъ: Омори солона Ҷумҳурии Тоҷикистон – 2020 с.

Ҷуноне, ки аз ҷадвали № 1 дида мешавад шумораи муассисаю ташкилотҳои амалкунандаи ба фаъолияти илми-техники машғулбуда дар соли 2019 нисбати соли 2013 ба миқдори 22 адад зиёд гардиданд. Соли 2019 дар муқоиса ба соли 2013 шумораи кормандони ба муассисаю ташкилотҳои корҳои илми-техникиро иҷрошуда ба миқдори 1116 нафар зиёд ҷалб карда шудаанд. Вобаста ба ин теъдоди корҳои илми-техникии иҷрогардида дар соли 2019 нисбати соли 2013 ба маблағи 26421,2 млн. сомонӣ зиёд гардидааст, ки 34,1%-и ММД-и Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил менамояд.

Таҷрибаи давлатҳои пешрафтаи ҷаҳон нишон медиҳад, ки стратегияҳои корпоративии ширкатҳои пешрафтаи давлатҳои дунё доимо ба иноватсия ва сармоягузориҳо алоқаманд мебошанд. Афзалияти рақобатнокии ин ширкатҳо натавонанд дар асоси доштани захираҳои зеҳнии бузург, балки дар асоси муносибати маҷмӯи (комплексӣ), хусусан тасаввуроти системавӣ оиди маҳсулотҳои инноватсионӣ ва ҷараёнҳои инноватсионӣ доштан, ки дар он ба таври возеҳ алоқаи ин ҷараён бо фаъолияти асосии

ширкат ифода ёфтааст, дида мешавад. Барои ташкилотҳои муваффақи дунё, фаъолияти инноватсионӣ омили ҳалқунанда ва афзалияти рақобатнокӣ мегардад, аммо ин чараён зерин таваккал қарор дорад [2].

Тавсифи маҷмӯӣ, ки нишондиҳандаи миқдории иштироки ширкат дар чараёнҳои таъғирёбандаи натиҷаҳои тадқиқотҳо ва коркардҳо ҳамчун элементҳои фаъолнокии инноватсионӣ баромад менамоянд, бахусус:

- намуди нав ё мукамалгардонии хизматрасонӣ, ки дар бозор ворид карда мешавад;

- технологияҳои нав, ки дар фаъолияти мушаххаси амалии чараёни пешниҳоди хизматрасониҳо истифода мегарданд;

- омодагӣ ба навсозии элементҳои калидии низоми инноватсионии миллии, ки ба он шомил мегардад дониш, таъминоти технодогӣ, технологияҳои итилоотию алоқа ва шароити самаранок истифода бурдани онҳо аз ҷониби ташкилоту муассисаҳои соҳаи хизматрасонӣ.

Ҳаминтавр, фаъолнокии инноватсиониро лозим аст, ки бо имконияти баромадани сохторҳои соҳибкории инноватсионӣ дар бозори ҷаҳонӣ муқоиса намуд. Ин метавонад аз он шаҳодат диҳад, ки ширктҳо ва хизматрасонии онҳо дар қадом ҳолати инноватсионӣ қарор доранд.

Асосҳои назариявии соҳибкории инноватсиониро дида баромад, қайд менамоям, ки дар марҳилаи муосир, соҳибкорӣ дар сатҳи баъд аз саноатии рушд қарор дорад. Дар айни замон барои соҳибкори муҳимаш он мегардад, ки ба хизматрасониҳо, навоариҳо, ташкили афзалиятҳои нави хоҷагидорӣ хусусияти иҷтимоӣ диҳанд. Бинобар ин стратегияи субъектҳои хоҷагидор натавонанд зиёд намудани ғайбӣ, балки таъмини рушди дарозмуҳлат ва устувории ташкилот мегардад. Фикр менамоям, ки дар мутобиқсозӣ ба шароитҳои таъғирёбандаи муҳити беруна нақши муҳимро имконияти табиқдидиҳои шароити хоҷагидорӣ бо назардошти тамоилҳои рушди талаботҳо мебошад. Бахусус аз ин лиҳоз дар марҳилаи баъд аз саноатии сатҳи рушд фаъолияти инноватсионӣ омили асосии рушди соҳибкории инноватсионӣ мегардад.

Он чизеки ба рушди инноватсионии-сармоягузории Ҷумҳурии Тоҷикистон таълуқ дорад, табиқдидиҳои иқтисодии мамлакатҳои мо ба хусус тақмилидиҳиҳои пеш аз ҳама рушди рақобатпазирии онро дар бозори ҷаҳонӣ талаб менамояд. Ин маъноӣ онро дорад, ки нақши соҳибкори пурзур қарда мешавад ва рушди элементҳои инноватсионии бавҷуд меояд. Бо назардошти он, ки дар солҳои охир рушди илми-техникӣ ҳамчун омили калидии рушду пешрафти иқтисодӣ, ҳамчунин заминаи рақобатнокӣ дар тамоми сатҳҳо гардидааст, соҳибкори муосирро мебошад бозҳам дар чараёнҳои инноватсионии-сармоягузорӣ фаъол бошад. Бинобар ин мавқеи асосиро бояд соҳибкории инноватсионӣ соҳиб гардад. Марҳилаи муосири рушди иқтисодии ҷаҳон нишон медиҳад, ки рушди неқуаҳволии ҷомеа ба таври мустақим аз натиҷаҳои чараёнҳои илми-техникии вобастагӣ дорад, ки ин навоариҳо ва дастовардҳо мебошанд.

Баргашта ба таҳлили соҳибкории инноватсионии, қайд менамоям, ки он соҳибкоре, ки ба навоариҳо аҳамият медиҳад, аз дигар соҳибкоре, ки танҳо ба талаботҳои пардохтпазир нигоҳ менамояд фарқ менамояд. Қайд менамоям, ки вазъи бозор танҳо ба ҳолати бозор нишон медиҳад. Он имконияти нишон додани соҳаҳоеро, ки аз рӯи фаъолияти онҳо ҳулосаҳои муҳолиф баровардан мумкин бошад надорад. Хусусан барои ҳамин, соҳибкоре, ки навоар ҳаст, бояд ояндабин бошад ва аз талаботи истеъмолгар дида муҳлати дуру дарозро нигоҳ кунад ва дорои маҳорати мутобиқшавиро бо талаботи истеъмолгарон дар доираи маҳдудиятҳои иҷтимоӣ ва макроиқтисодӣ, ки дидани имкониятҳои бартарарфкунии ин маҳдудиятҳо бағайр аз низоми технологияи мавҷуда ҷой дорад дошта бошад. Дар вобастагӣ ба ин барои ӯ лозим меояд, ки дорои имконоти васеи дастрасии ба номгӯи зиёди кашвиётҳо, фонди донишҳои нав, ки сарчашмаи ҳосии запти минбаъдаи бозор ба ҳисоб меравад бошад.

То ба охирҳои асри XX шарте ташаккул ёфт, ки аз мувофиқати мақсадноки соҳаҳои гуногун ва бахшҳои донишҳои илмӣ-технологӣ барои ба даст овардани соҳаҳои нав ва истифодаи онҳо барои рушди иқтисодиёт иборат буд. Дар натиҷаи ғаёлгардонии ғаёлияти инноватсионӣ, кансепсияи табодули технологи, яъне интиқоли навгонҳои гуногунро ба соҳаҳои нави меҳнат баҳри самаранокии он ба даст меоранд. Бинобар ин, боздеҳии меҳнат дар соҳаҳои тадқиқоти ва коркард меафзояд. Тамоюли ташаккули навовари тобеъи талаботи ҷомеа гардонида шудааст. Ин дар тавозуни талабот ва пешниҳодот, меъёри фоида, сохтори хароҷот қарор дорад. Бинобар ин монетаи асосии навовари ин иқтидори низоми технологӣ, ки дар онҳо пайдо мешавад мебошанд.

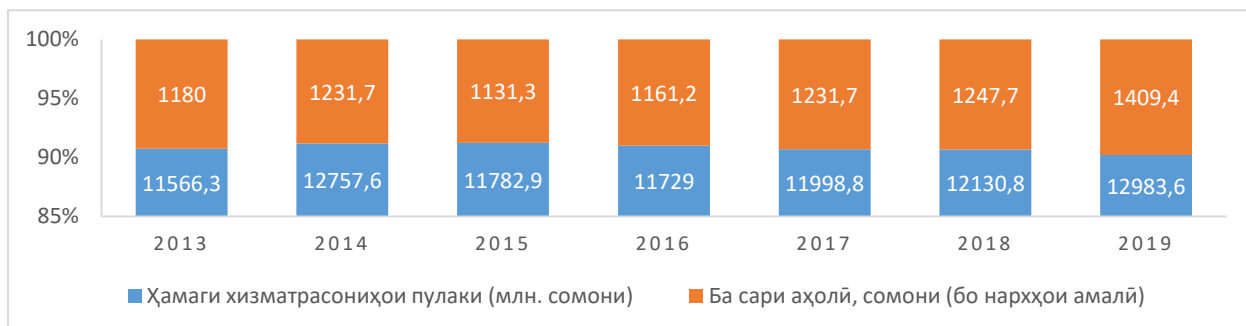
Дар доираи омӯзиш ва таҳлили соҳибқориҳои инноватсионӣ мавҷудияти истифодаи самараноки ҳуқуқи моликият оиди дороиҳои ғайримодди, ҳуқуқи моликияти зеҳни ғаҳмида мешавад. Бинобар ин мушкилоти ташаккули чараёни номбурда дар зарурияти мутобиқшавии меъёрҳои кӯҳна ба шароитҳои нав зоҳир мегардад. Дар марҳилаи зерин сурати хусусигардонии донишҳо меафзояд. Муҳолифат байни сиёсати зиддинҳсорӣ ва сиёсати ҳимояи моликияти зеҳнӣ мушоҳида карда мешавад, ки ба манаполияи зеҳни оварда мерасонад. Баргараф намудани ин муқобилиятҳо ба зарурати навсози ва мутобиқсози ба шароитҳои нав алоқаманд мебошад.

Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 майи соли 2017 “Дар бораи рақобат” қабул карда шудааст [3], ки метавонад барои вориднамоии инноватсия дар азнавсозии институти соҳибқори ва ҳамзамон такондиҳии ташкилию ҳуқуқӣ барои ташаккули институти соҳибқориҳои инноватсионӣ хусусан дар соҳаи хизматрасонии мамлакати мо диҳад.

Дар асоси қонуни мазкур, моликияти зеҳни ҳамчун инфрасохтори таркибии иқтисодиёти заминави, аз монополикунони ҳимоя карда шудааст, ки дар навбати худ ба васеъшавии шаклҳои соҳибқори, мутобиқсозии институти номбурдаро ба шароитҳои кунунии бозор дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда мерасонад.

Рушди кансепсияи чараёни инноватсионӣ дар мамлакати мо идома дорад. Модели муосири он ба сифати ҳамгирии системавии модели шабакавӣ, ки дорои дараҷаи баланди амалинамоии он дар соҳаҳои гуногун мебошад, муайян карда шудааст.

Ба ақидае омадан мумкин аст, ки инноватсияҳо ва сармоягузориҳо ба рушди сифатан хуби хизматрасониҳо ва соҳибқори дар мамлакат мусоидат хоҳанд кард. Бахусус барои ҳамин дар солҳои охир ҳаҷми хизматрасониҳои пулаки аз он ҷумла: хароҷотҳои пулии аҳоли барои хизматрасониҳо, хизматрасониҳо ба кохонаю ташкилоҳои шакли моликиятшон гуногун афзоиш ёфта истодаанд. Дар ҳаҷми хизматрасониҳои пулаки, ки ба аҳоли пешниҳод карда шудааст, ҳамчунин воситаҳои, ки аз ҳисоби корхонаю ташкилотҳо барои хизматрасониҳои коргаронашон пардохт намудаанд баҳисоб гирифта мешаванд.

Диаграммаи № 2. Ҳаҷми хизматрасониҳои пулаки бо нархҳои соли 2019

Манбаъ: Омори солона Ҷумҳурии Тоҷикистон – 2020 с.

Дар солҳои охир ба таври назаррас нишондиҳандаҳои хизматрасониҳои пулакии ба аҳоли аз он ҷумла: хизматрасониҳои майшӣ, хизматрасониҳои нақлети мусофирбар,

хизматрасониҳои алоқа, хизматрасониҳои манзилию комуналӣ, хизматрасонии таъминоти кӯдакони муассисаҳои томақтабӣ, хизматрасониҳои фарҳангӣ, маданӣ ва варзишӣ, тиббӣ, санитарӣ-табобатӣ, хизмати хусусияти ҳуқуқидошта, хизмати бонкҳо ва ғайра афзудаистодаанд [4].

Ҷадвали № 2.

Тақсими ҳаҷми хизматрасонии пулаки аз рӯи шаклҳои моликият бо нарҳҳои соҳои зикршуда (млн. сомони)

№	Номгӯ	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1.	Хизматрасониҳои пулакӣ, ҳамагӣ	9558,5	10099,9	9615,8	10033,7	10884,0	12130,8	12983,6
2.	Хизматрасониҳои маишӣ	3608,3	3707,3	3758,6	3694,1	3908,3	4030,6	4387,2
3.	Хизматрасониҳои нақлети мусофирбар,	2244,9	2229,4	1741,0	2024,3	2208,2	2264,4	2000,9
4.	Хизматрасониҳои алоқа	1176,7	1500,7	1331,3	1552,0	1645,3	1948,5	2018,7
5.	Хизматрасониҳои манзилию комуналӣ	55,9	67,2	72,6	79,3	99,5	203,3	144,4
6.	Хизматрасониҳои соҳаи маориф	829,2	903,4	990,2	1173,8	1354,8	1576,5	1761,1
7.	Хизматрасониҳои маданият	45,8	51,5	59,4	64,5	74,5	72,4	76,1
8.	Хизматрасониҳои саёҳат ва экскурсия	1,0	1,8	2,8	2,1	4,0	6,0	10,0
9.	Хизматрасониҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш	1,5	1,0	1,4	2,2	1,1	2,7	3,4
10.	Хизматрасониҳои тиббӣ	297,4	371,0	403,9	447,1	490,7	628,9	703,1
11.	Хизматрасониҳои санатори ва табобатӣ	44,1	47,3	38,8	43,4	48,1	63,7	53,7
12.	Хизматрасониҳои муассисаҳои бонкӣ ва хусусияти ҳуқуқидошта	997,4	842,4	658,5	399,2	384,2	534,6	689,6
13.	Дигар хизматрасониҳо	256,4	376,9	557,3	551,7	665,3	799,2	1135,4

Манбаъ: Омори солони Ҷумҳурии Тоҷикистон – 2020 с.

Ҳаминтавр, қайд кардан лозим аст, ки соҳибкорӣ дар соҳаи хизматрасонӣ ҳиссаи назарраси қисмати иқтисодии мамлакатро ташкил менамояд. Он натавон ба рушди шуғли аҳоли ва паст кардани сатҳи бекорӣ мусоидат менамояд, балки ҳамзамон барои иҷрои маҷмуи вазифаю чораҳои муҳими иҷтимоию иқтисодӣ, ки имконияти рушди иқтисодии миллиро медаханд равона мегардад.

ЛИТЕРАТУРА

1. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Директ-Медиа, 2007.
2. Р. Хизрич и М. Питерс. Предпринимательство или как завести собственное дело и добиться успеха Вып. 1 - М., 1991.
3. Закон Республики Таджикистан от 30 мая 2017 г., №1417, «О защите конкуренции».
4. Омори солона Ҷумҳурии Тоҷикистон – 2020 с., Душанбе, 2020, сах. 68, 428, 429, 430.
5. Султонов З. С., Саидова М.Х., Табарова Д.А. Направления и механизмы развития инфраструктурного обеспечения предпринимательства в Республике Таджикистан/ Султонов З. С., Саидова М.Х., Табарова Д.А.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2019. № 3(28). - С. 43-47.

УДК 657.631.6

Мирзоалиев А.А., Давлатов А.А.

**РАСКРЫТИЕ ИНФОРМАЦИИ О ДЕНЕЖНЫХ ПОТОКАХ ПО
МЕЖДУНАРОДНЫМ СТАНДАРТАМ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ:
ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ УЛУЧШЕНИЯ СИТУАЦИИ В БАНКАХ**

Исследование посвящено рассмотрению проблем обеспечения ликвидности банков в свете применения требования МСФО (IFRS) 7 и МСФО (IFRS) 9. Рассмотрены ключевые аспекты соблюдения требований МСФО со стороны отечественной банковской системы, выявлены характерные черты раскрытия информации о денежных потоках, когда финансовая отчетность не может обеспечивать пользователей необходимыми показателями. Установлено, что применение МСФО в условиях неопределенности ограничено и не может полностью охватывать все аспекты раскрытия учетной информации. **Ключевые слова:** банки, финансовая отчетность, ликвидность, денежные потоки, МСФО, финансовые инструменты

Мирзоалиев А.А., Давлатов А.А.

**ТАВЗЕҶИ ИТТИЛООТ ОИД БА СЕЛАҶОИ ПУЛӢ АЗ РӢИ СТАНДАРТҶОИ
ҶИСОБОТИ МОЛИЯВИИ БАЙНАЛМИЛАЛ: МУШКИЛОТ ВА САМТҶОИ
БЕҶТАРСОЗИИ ВАЪ ДАР БОНКҶО**

Таҳқиқот ба баррасии масъалаҳои таъмини пардохтпазирии бонкҳо дар робита бо истифодаи СБҶМ (IFRS) 7 ва СБҶМ (IFRS) 9 бахшида шудааст. Ҷанбаҳои асосии риояи талаботи СБҶМ аз ҷониби низоми бонкии ватанӣ дида шуда, хусусиятҳои ҳоси тавзеҳи маълумот оид ба селҳои пулӣ, ҳангоме, ки ҳисобот имолиявӣ имконияти таъмини истифодабарандагонро бо нишондиҳандаҳои зарурӣ надорад, муайян карда шудаанд. Муқаррар карда шудааст, ки истифодаи СБҶМ дар шароити номуайянии маҳдуд аст ва наметавонад тамоми ҷанбаҳои ифшои маълумоти баҳисобгириро пурра фаро гирад. **Вожаҳои калидӣ:** бонкҳо, ҳисоботи молиявӣ, пардохтпазирӣ, гардиши пул, СБҶМ, воситаҳои молиявӣ.

Mirzoaliev A.A., Davlatov A.A.

DISCLOSURE OF CASH FLOWS UNDER INTERNATIONAL FINANCIAL REPORTING STANDARDS: PROBLEMS AND WAYS TO IMPROVE THE SITUATION IN BANKS

The study is devoted to the consideration of the problems of ensuring the liquidity of banks in the light of the application of the requirements of IFRS 7 and IFRS 9. The key aspects of compliance with the requirements of IFRS on the part of the domestic banking system are considered, the characteristic features of disclosure of information on cash flows when financial statements cannot provide users with the necessary indicators. It has been established that the application of IFRSs in conditions of uncertainty is limited and cannot fully cover all aspects of disclosure of accounting information.

Keywords: banks, financial reporting, liquidity, cash flows, IFRS, financial instruments

Убеждение в том, что рынки капитала всегда могут удовлетворить потребности агентов в ликвидности, в последние годы подвергалось серьезным сомнениям. Одним из следствий этого стало то, что Совет по МСФО ввел МСФО (IFRS) 9 вместо МСФО (IAS) 39, чтобы улучшить механизмы классификации и оценки ключевых показателей отчетности банковской системы, выступающих в качестве важных факторов финансового кризиса.

Несмотря на усилия Совета по международным стандартам, содействующих представлению достоверной и уместной информации о величине, времени и неопределенности перспектив движения денежных средств предприятий, существуют отдельные аспекты, требующих рассмотрения с разных ракурсов. Мы впервые представили концепции ликвидности и риска ликвидности, которые сыграли важную роль в критическом изучении внутренних аспектов МСФО (IFRS) 9. Затем мы обогатили анализ, изучив содержание МСФО (IFRS) 7 (только то, что касается раскрытия информации о риске ликвидности), ища информацию, которая могла бы преодолеть ограничения МСФО 9. Согласно нашим выводам, МСФО должен подумать о возможности, среди прочего, уделить больше внимания модели бизнес-модели и поведенческим характеристикам ликвидности, связанным с финансовыми инструментами. Таким образом, исследование направлено на анализ влияния правил бухгалтерского учета на ликвидность в банках. Поскольку эта тема плохо освещается не только в академической литературе, но и в профессиональных организациях, ее можно рассматривать как новую область исследований. Этот аспект можно рассматривать как одну из его сильных сторон.

1. Введение

Участники рынка раньше пренебрегали риском ликвидности, поскольку, согласно преобладающей идее, они могли легко справиться с потребностями в ликвидности, возникающими на хорошо развитых рынках капитала. Такой подход не заставлял регулирующих органов обеспечивать общую основу для риска ликвидности; он даже не был учтен как самостоятельный риск в Базельской концепции II[2;3].

Недавний кризис:

- выявил недостатки этого подхода и влияние риска ликвидности на стабильность отдельных банков и банковской системы в целом;

-постепенно показал необходимость управления риском ликвидности путем внедрения инновационных операционных подходов.

Эволюция банковского бизнеса (от модели происхождения для хранения к модели происхождения для распространения), хотя и усложняла подверженность риску ликвидности, не сопровождалась адекватными изменениями в организации и управлении банковскими инструментами.

В этом новом сценарии эффективное и действенное управление риском ликвидности может привести к значительному конкурентному преимуществу для каждого посредника, как с точки зрения менеджмента, так и с точки зрения публичной отчетности.

В обоих случаях положения, исходящие от международных органов, формируют информацию, предоставляемую банками. Это причина, по которой данное исследование было сфокусировано, в частности, на риске ликвидности, регулируемом стандартами МСФО. Поскольку в МСФО отсутствует какая-либо конкретная дисциплина в отношении риска ликвидности (за исключением несущественных положений по раскрытию информации), наше внимание в большей степени уделено как на МСФО(IFRS) 7 «Финансовые инструменты: раскрытие информации», так и на МСФО(IFRS) 9 «Финансовые инструменты».

2. Риск ликвидности

Ликвидность интерпретируется различными источниками по-разному и не существует четкой идентификации данного термина. В этом аспекте примером служить краткосрочная дебиторская задолженность, выступающая как источник денежных потоков при своевременности погашения. В этом смысле, ликвидность отражает платежеспособность предприятия, т.е., выполнение всех обязательств точно в срок [1]. Однако, погашение обязательств, скорее возможна при наличии денежных средств, и в связи с этим, ликвидность выступает как компонент денежных потоков. Отсутствие средств означает неплатежеспособность, при этом концепция ликвидности должно рассматривать процесс роста бизнес-модели, т.е., перспективы финансирования будущих бизнес-процессов. Следовательно, ликвидность выступает как средство замены обязательств предприятия и увеличения финансирования по разумной цене, когда и где это необходимо.

Как сложный объект, ликвидность можно исследовать, уделяя внимание ее составляющим:

- Финансовая ликвидность, которая относится к обязательствам (как краткосрочным, так и долгосрочным), из которых могут быть получены денежные средства;
- Ликвидность активов, которая относится к наличию активов, которые можно продать или заложить с целью получения денежных средств;
- Непредвиденные обстоятельства, связанные с ликвидностью, относятся к будущим событиям, влияющими на денежные потоки.

Следовательно, прежде чем вводить риск ликвидности, полезно знать, что риск, подразумеваемый в негативном смысле, - это возможность понести убытки или уменьшить прибыль, или что-то еще невыгодное.

Каждый субъект сталкивается с множеством видов рисков: операционных и финансовых. Последними являются рыночный риск (убытки из-за неблагоприятных колебаний рыночных цен); кредитный риск (убытки из-за неуверенности в способности контрагента выполнить свои финансовые обязательства); риск ликвидности (вероятность неплатежеспособности. При этом, риск ликвидности подразумевает риск несостоятельности в связи с недостаточностью денежных средств или отсутствия возможности их генерации для исполнения срочных обязательств [7;8]. Результатами рыночного и кредитного риска могут являться недостаток денег, что может отражаться на росте риска ликвидности.

Таким образом, в случае владения предприятием качественными активами и их поддержания для погашения обязательств в момент наступления срока, риск ликвидности низкий. Однако такая модель просто идеальна и статична. Предприятия, в частности, банки и кредитные общества, пролонгирующие сроки исполнения обязательств, не в состоянии постоянно поддерживать качество активов, учитываемых на основе учетных оценок и подвергающиеся неожиданностям. Исходя из этого, возникает необходимость постоянного учета и управления риска ликвидности.

3. Влияние МСФО на риск ликвидности в банковском секторе.

Для оценки и управления риском ликвидности организации обычно используют некоторые коэффициенты и маржу: разрыв ликвидности; коэффициент финансирования; коэффициент покрытия ликвидности и коэффициент чистого стабильного финансирования.

Поскольку эти коэффициенты основаны на стоимости активов и обязательств, в частности финансовых инструментов, и денежных потоков, информация должна собираться из финансовой отчетности. По этой причине целью данного исследования является проверка влияния стандартов бухгалтерского учета на ликвидность банка и выявление их основных слабых мест. Внимание будет сосредоточено на содержании отдельных стандартов МСФО: Концептуальные основы, МСФО (IFRS 9) «Финансовые инструменты» и МСФО (IFRS) 7 «Финансовые инструменты, раскрытие», поскольку внимание уделяется отечественным банкам, ответственным составлять финансовые отчеты по МСФО.

3.1. Концептуальная основа

Стандарты бухгалтерского учета должны способствовать установлению системного менеджмента риском ликвидности.

Для этого, было бы желательно уточнить термин «ликвидности» и получить информацию, подходящую для точного расчета сумм будущих денежных потоков и оттоков, а также для достоверной оценки времени, в которое они будут происходить.

Несмотря на то, что правила, продвигаемые МСФО, могут предоставить полезную информацию об аспектах ликвидности банка, в нем отсутствует определение ликвидности и не уделяется внимания экономической зрелости некоторых важных статей, а также их сумм.

3.2. МСФО(IFRS) 9 «Финансовые инструменты»

Поскольку деятельность банка осуществляется в соответствии с моделью бизнес-модели, а активы и обязательства связаны с будущими притоками и оттоками, ожидается, что балансовая стоимость будет отражать как стратегию бизнес-модели, так и потенциал ликвидности.

Несмотря на то, что МСФО (IFRS) 9 использует концепцию бизнес – модели для установления разницы между финансовыми активами, учитываемыми по амортизированной и справедливой стоимости, данное обстоятельство не полностью применим на практике.

В реальности, разница между финансовыми активами, учитываемыми по амортизированной и справедливой стоимости, в большей степени связана с «частотой продаж». Кредитные учреждения скорее примут решения о реализации финансовых активов не с целью торговле, а для их перебалансировки, подразумеваемых движение денежных потоков. А МСФО (IFRS) 9 требует перехода к учету по справедливой стоимости через прочий совокупный доход для финансовых инструментов, поддерживающие финансовые обязательства по амортизированной стоимости [6].

Вместо того, чтобы полагаться на основанную на правилах «частоту продаж» в качестве отличительного критерия, МСФО (IFRS) 9 должен учитывать основанное на принципах требование, сосредоточенное на «причинах ребалансировки» портфелей, отражении взгляда на уровне портфеля и более широких взаимосвязей с финансовыми обязательствами. То есть, независимо от частоты продаж, внимание должно быть сосредоточено на намерении руководства, подтвержденном надлежащими доказательствами, и должно проводиться различие между целями:

- генерировать предусмотренные договором денежные потоки с наилучшим критерием амортизированной стоимости, даже если продажи могут быть осуществлены досрочно.

Действительно, поскольку активы банка финансируются за счет его обязательств (например, депозитов), и любые изменения в обязательствах (на которые банк имеет лишь

ограниченное влияние) требуют корректировки активов банка, продажи досрочно иногда неизбежны. Тем не менее, корректировки в форме продаж необходимы для поддержания стабильной процентной маржи, и даже если они происходят часто, первоначальная цель, а именно создание предусмотренных договором денежных потоков, остается неизменной. Кроме того, в соответствии с внутренним управлением рисками, целью которого является выявление рисков на ранней стадии, продажи от организации могут быть возможны до внешнего понижения рейтинга;

- получить прибыль в ближайшем будущем с оценкой справедливой стоимости в качестве наилучшего критерия, независимо от частоты продаж, поскольку обмен оправдан для торговых целей.

Другая слабость бухгалтерского учета касается возможности прибегнуть к «раздвоению» и охватывает как концепцию бизнес-модели, так и оценку ценностей.

Что касается бизнес-модели, МСФО(IFRS) 9 позволяет применять «раздвоение» только к финансовым обязательствам. Действительно, он не требует разделения каких-либо встроенных производных инструментов для финансовых активов: если инструмент имеет экзотические особенности, он, скорее всего, не пройдет тест на характеристики договорных денежных потоков, поэтому он должен оцениваться по справедливой стоимости через прибыль. В качестве примера можно привести конвертируемый финансовый инструмент в капитал. Указанный актив не предусматривает денежные потоки по контракту, т.е., промежуточных погашений основного долга и процентов, однако учитываемых по приведенной стоимости. Здесь доходность по инструментам не отражает только дисконтируемую величину и их кредитный риск, а связан со стоимостью капитала.

Однако, договорные финансовые обязательства, не оцениваемые по справедливой стоимости, должны раздельно учтены по каждому компоненту встроенных финансовых деривативов. А стоимость скорее должен учитывать будущие денежные потоки, связанных с погашением основной суммы долга и переменных выплат. Когда не предусматривается бифуркация, возникает трудность с оценки прогнозирования будущих потоков денег по финансовому инструменту, так как стоимость одного компонента зависит от критериев оценки другого компонента.

Следовательно, МСФО предусматривает асимметрию в учетном отражении финансовых активов и обязательств, что приводит к повышению сложности и риску нарушения логики деятельности бизнес - структур. При этом такое раздвоение содействует представлению данных о финансовых активах с учетом логики бизнес – модели и справедливым отражением рисков встроенных финансовых инструментов в отчетности [6].

При этом изучение содержания МСФО (IFRS) 9 показывает наличие явных недостатков, к числу, которых входят:

- отсутствие понятия неликвидности финансовых инструментов;
- установление оценки неликвидных инструментов по справедливой стоимости;
- предоставление альтернативных вариантов учета финансовых инструментов;
- наличие сложных вариантов классификации и оценки финансовых инструментов;
- отсутствие компонента риска ликвидности и т.д.

Учитывая, что информация, содержащаяся в балансе и отчете о движении денежных средств, имеет некоторые ограничения, а именно:

- разница между балансовой стоимостью и стоимостью ликвидности;
- сроки и экономическая зрелость определенных статей;
- непризнанные и неузнаваемые элементы (например, репутация), для завершения анализа ликвидности ожидается, что эти пробелы будут заполнены путем раскрытия информации.

3.3. МСФО(IFRS) 7«Финансовые инструменты: раскрытие информации»

Раскрытие информации, относящейся к риску ликвидности, должно содержать всю информацию, полезную для оценки профиля ликвидности активов и обязательств, сроков и

величины будущих потоков денег. Кроме этого, должны быть приняты во внимание и другие данные, используемых менеджментом такого риска.

Это полезно, начиная с трех основных вопросов:

1. Показатели раскрытия;
2. Способы раскрытия;
3. Время раскрытия.

Первый пункт предусматривает элементов раскрытия. Раскрываемая информация должна охватывать:

- стоимость финансовых инструментов;
- сроки погашения финансовых инструментов и сроки поступления и оттока денежных средств.

Фактически, в некоторых случаях балансовая стоимость может отличаться от стоимости ликвидности в зависимости от затрат на ликвидацию активов. Они могут определяться временным горизонтом ликвидации, типом активов, отличным от его взаимозаменяемости, и структурой рынка. В случае расхождений между балансовой стоимостью и стоимостью ликвидности, возникающих в результате изменения ликвидационной стоимости сравнительно к балансовой, дополнительные разъяснения причин будут весьма полезными с точки зрения МСФО (IFRS) 7. Ведь МСФО (IFRS) 7 включает оценку изменения справедливой стоимости вследствие колебаний кредитного риска финансовых активов и обязательств.

Другим показываемым элементом может быть сумма и содержание провизий ликвидности и резервов активов, имеющих в наличии для управления ликвидности и финансовых потребностей. Указанные резервы могут быть использованы в качестве залогового обеспечения долгов. В отношении этого момента МСФО (IFRS) 7 предусматривает разъяснение справедливой стоимости обеспечений и заложенных финансовых активов по обязательствам, но не включает особых положений относительно величины резервов ликвидности, имеющих для управления ликвидностью, и критериев, используемых для определения так называемых высококачественных ликвидных активов [8].

При раскрытии информации об управлении риском ликвидности следует учитывать равные суммы и сроки будущих денежных потоков и оттоков, то есть сроков погашения финансовых инструментов. Полезно разделить потоки на конкретные отчетные промежутки времени. Денежные потоки индивидуализируются в соответствии с контрактными или прогнозными сроками исполнения, реализации или передачи. Учет оценочных и контрактных обязательств и прочей информации, не отраженных в отчетности полезен для представления платежеспособности кредитного учреждения. Денежные потоки должны быть представлены в различных сценариях, как и обычной, так и в кризисных предположениях. Раскрытию подлежит также за каждый период чистое движение денежных потоков между активами – источниками денежных притоков и обязательств – источниками денежных оттоков. Оценки кредитного учреждения, касательно сроков выполнения договорных активов и обязательств применяются для определения денежных потоков. Данное условие становится важным для таких финансовых инструментов как депозиты и займов, предусматривающих погашение по частям или реструктуризацию. При этом, раскрытие должен содержать объяснений предположений по оценке поведенческих аспектов ликвидности, когда они не совпадают с договорными сроками погашения. В отношении этого МСФО (IFRS) 7 гласит, что учреждение с учетом оценки количества временных диапазонов должно раскрывать анализ сроков выполнения контрактов, включающих деривативы, финансовых активов и обязательств. Потоки денег для каждой категории и диапазона основываются на контрактных сроках погашения вне зависимости от ожидаемых или поведенческих аспектов ликвидности. Безусловно, стандарт кажется довольно плохим по отношению к этим вопросам, поскольку он не учитывает

экономические сроки погашения определенных обязательств (обычно присутствующих в финансовой отчетности банков) и потоков денег по непризнанным статьям [4].

А что касается второго вопроса, здесь необходимо уточнить способы представления данных. МСФО (IFRS) 7 устанавливает необходимость разделения информации по качеству и объему, отражения существенной концентрации риска платежеспособности по каждой статье отчетности. В этом аспекте полезен представление информации в разрезе бизнес – сегментов с пояснением сроков и стоимости погашения.

Относительно последнего вопроса следует установить временные рамки представления пояснений по каждой существенной статье. При этом необходимо брать во внимание гибкость и изменчивость ликвидности в зависимости от времени и изменений бизнес - среды.

Резюмируя наше исследование, подтверждаем, что требования МСФО (IFRS) 7 относительно раскрытия данных финансовой отчетности не является исчерпывающим с позиции настоящих и потенциальных инвесторов для определения риска ликвидности. Для исправления указанной ситуации возникает необходимость периодической интеграции информации финансового и нефинансового характера, составление специальных отчетов по управлению рисками и выполненным мер в рамках запланированных действий по предотвращению или смягчению влияний риска ликвидности [9].

4. Выводы

В настоящем исследовании рассматривались проблемы оценки способности кредитных учреждений и их руководства в предотвращении риска ликвидности. Международные стандарты содействуют предоставлению достоверной и полезной финансовой информации с целью прогнозирования денежных потоков в будущем. Однако, в стандартах понятие ликвидности недостаточно раскрыта и определена, что усложняет применение принципов его учета. В ходе исследования нами установлено, что стандарты не регламентируют концепцию ликвидности и не включают систематизированные положения по признанию, оценке, классификации и раскрытия информации. Рассмотрение положений МСФО (IFRS) 9 с позиции соответствия, оценки и мониторинга рискам ликвидности выступало в качестве важной цели данного исследования. Установлено, что стандарт не полностью рассматривает деятельность кредитных учреждений аналогично к бизнес-моделям, и что стоимость активов и обязательств должна предсказывать будущие денежные потоки.

Даже в отношении ссылок на раскрытие информации можно выявить некоторые недостатки, поскольку МСФО (IFRS) 7 не требует адекватной информации о различиях, если таковые имеются, между балансовой стоимостью и ликвидационной стоимостью, а также об экономической зрелости.

Тем не менее, ликвидность - важный вопрос, требующий решения, он не был полностью рассмотрен в стандартах бухгалтерского учета.

По вышеупомянутым причинам IASB должен подумать о возможности выпустить стандарт, специфичный для банковского сектора. В самом деле, управление финансовыми инструментами, хотя и представляет собой основной бизнес в последнем, играет лишь второстепенную роль в нефинансовых организациях, поэтому желательно иметь дифференцированный подход. Согласно этой точке зрения, ожидаемый стандарт должен уделять больше внимания модели бизнес-модели, должен включать перспективные элементы, учитывать анализ сценария (нормальные и стрессовые условия), учитывать поведенческие характеристики ликвидности, связанные с финансовыми инструментами, принимать во внимание согласование между балансовая стоимость и стоимость ликвидности финансовых инструментов.

Чтобы дать более конкретные предложения, необходимо углубить некоторые из основных связанных аспектов этого вопроса: учет хеджирования, обесценение, бизнес-

модель. Более того, исследование может быть интегрировано с анализом положений Базеля III, касающихся вопроса риска ликвидности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алехина В.И., Бондаренко Т.Н. Ликвидность коммерческого банка: проблемы и совершенствование методов управления // Современные научные исследования и инновации. 2014. № 5. Ч. 2 [Электронный ресурс]. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2014/05/34716> (дата обращения: 14.09.2020).
2. Базель 1. https://www.banki.ru/wikibank/bazel_i/, дата обращения 10.10.2020.
3. Базель 2. <https://www.dvbi.ru/risk-management/library/Token/ViewInfo/ItemId/4/> Документы-Базельского-комитета-по-банковскому-надзору-eng-rus, дата обращения 11.09.2020.
4. Давлатов А.А. Отчет О движении денежных средств и банковской системы: теоретические аспекты// Вестник Таджикского государственного университета коммерции, №3 (32) 2020, стр. 83-90.
5. Мирзоалиев А.А., Давлатов А.А. Учет и раскрытие информации о финансовых инструментах в банковском секторе: проблемы и перспективы // Вестник Таджикского государственного университета коммерции, №1 (30) 2020, стр. 137-147.
6. Мирзоалиев А.А., Давлатов А.А. Прозрачность финансовой отчетности банков: анализ ситуации в Таджикистане// Аудит и менеджмент. 2019. №2(2). стр. 44-56.
7. МСФО для банков и финансовых учреждений// Финансовый учет. [Электронный ресурс]. URL: <https://fin-accounting.ru/articles/2018/ifrs-for-banks-and-financial-institutions> (дата обращения: 14.09.2020).
8. МСФО (IFRS) 7 – вопросы практического применения для банков и других финансовых организаций// Аудит- Ит. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.audit-it.ru/articles/msfo/a24744/193532.html> (дата обращения: 14.09.2020).
9. Савчихин М.В. Юсупова О.А. Влияние МСФО (IFRS) 9 на ликвидность в банках: теоретические аспекты // Вектор экономики. 2018. №12(30). [Электронный ресурс]. URL: <http://www.vectoreconomy.ru/index.php/number-12-2018/finance-i-kredit-12-2018> (дата обращения: 14.09.2020).

УДК 338.462

Хисориева Г.Т.

ВЛИЯНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ТУРИСТСКОГО ПРОДУКТА НА РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА СУБЪЕКТОВ РЫНКА ГОСТИНИЧНЫХ УСЛУГ

Актуальностью данной статьи является выявление особенности туристской отрасли, непосредственно влияющей на механизмы формирования и развития экономического потенциала субъектов рынка гостиничных услуг. Предлагается авторский подход к выявлению специфических форм взаимодействия отрасли туризма на развитие экономического потенциала посредством учета специфики деятельности субъектов рынка гостиничных услуг.

Ключевые слова: национальный туристский продукт, туристская политика, экономический потенциал, субъекты рынка гостиничных услуг.

Ҳисориева Г.Т.

ТАЪСИРИ МАҲСУЛОТИ МИЛЛИИ САЙЁҲӢ ДАР РУШДИ ИҚТИДОРИ ИҚТИСОДИИ СУБЪЕКТҲОИ БОЗОРИ ХИЗМАТРАСОНИИ МЕҲМОНХОНАҲО

Муҳим будани мақола аз он гувоҳи медиҳад, ки соҳаи сайёҳӣ бевосита ба механизмҳои ташаккул ва рушди иқтидорӣ иқтисодии субъектҳои бозори хизматрасониӣ меҳмонхонаҳо таъсир мерасонад. Пешниҳоди усули хосаи муаллиф оид ба муайян кардани шаклҳои мушаххаси ҳамкориӣ соҳаи сайёҳӣ барои рушди иқтидори иқтисодӣ бо назардошти хусусиятҳои фаъолияти субъектҳои бозори хизматрасониӣ меҳмонхонаҳо баррасӣ гардидааст..

Вожаҳои калидӣ: маҳсулоти туристии миллӣ, сиёсати туристӣ, иқтидори иқтисодӣ, субъектҳои бозори хизматрасониӣ меҳмонхонаҳо.

Hisorieva G.T.

INFLUENCE OF THE NATIONAL TOURIST PRODUCT TO THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMIC POTENTIAL OF THE HOTEL SERVICES MARKET SUBJECTS

The relevance of this article is to identify the features of the hotel services market, which directly affect the development mechanisms of the subjects which refer to the hotel services market. The author's approach to identifying specific forms of interaction between the tourism industry for the development of economic potential by taking into account the specifics of the activities of the subjects of the hotel services market is proposed.

Key words: national tourism product, tourism policy, economic potential, subjects of the hotel services market.

В национальной экономике Республики Таджикистан гостиничный бизнес занимает особое место, выполняя не только экономическую, но также и презентационную функцию, создавая благоприятный имидж страны. С развитием внешнего и внутреннего туризма в стране, развивается и спрос на гостиничные продукты и услуги, вводятся инновационные инструменты ведения гостиничного бизнеса, что приводит к развитию экономического потенциала субъектов на рынке гостиничных услуг. Следовательно, в целях развития, как внутреннего, так и внешнего туризма, и как результат развитие гостиничного бизнеса, в стране должна быть сформирована комплексная государственная политика в области развития туризма и гостиничного бизнеса.

Туристская политика страны представляет собой «совокупность государственных мер и мероприятий, определяющих создание рыночных условий для развития туристской индустрии, рациональное использование туристских ресурсов, повышение экономической эффективности отрасли.» [З.С.18]. По мнению автора, при формировании государственной политики необходимо учитывать не только внутренние возможности республики, но и тенденцию развития современного международного рынка туристических услуг. Следовательно, реализация государственной туристской политики зависит от эффективности ее разработки, и по результатам ее реализации зависит, какую нишу займет страна на конкурентном мировом рынке туристских услуг. Также, продвижение *национального туристского продукта* во многом зависит от правильно разработанной государственной политики в индустрии туризма и рынка гостиничных услуг.

В экономической литературе существуют различные мнения относительно понятия «национальный туристский продукт» и его формирование.

По мнению Н.Ю. Блинчиковой Республика Таджикистан «имеет уникальный климат, хорошую экологию, источники минеральных вод и богатую культуру, и историю. Все это позволяет развивать не какое-то отдельное направление в туризме, а одновременно несколько различных направлений, которые охватывают интересы самых различных слоев населения и могут привлечь туристов из многих стран мира. Еще одним относительным преимуществом республики являются сравнительно невысокие цены, то есть конкурентным преимуществом Таджикистана является возможность предоставления недорогих туристических услуг.» [2. С. 13].

В дальнейшем эта мысль получила свое развитие в работах Д.С. Амоновой, которая обосновывает развитие туризма и национального турпродукта Республики Таджикистан положительно влияющими факторами на данную сферу, в частности «природными, климатическими, историческими и демографическими особенностями, а также национальными традициями гостеприимства.» [1.С.8]. Соглашаясь с мнением отечественных ученых нам представляется, что развитие туризма в Таджикистане и национального туристского продукта формируется с учетом совершенствования нормативно-правовой базы в туристической области, создание благоприятных условий пребывания в стране, развития народных ремесел, модернизации современной инфраструктуры, включая развитие сферы гостеприимства, соответствующего международным требованиям и стандартам.

Анализ научно-исследовательских работ С.И Байлика Н.Ю. Блинчкиной, Дж. Ёрова, Р. Диловарова, М. Сайфуллоева, позволил нам выделить следующие особенности туристской отрасли, непосредственно влияющие на механизмы формирования и развитие экономического потенциала субъектов рынка гостиничных услуг:

1. Специфические формы взаимодействия отрасли туризма с другими отраслями сферы услуг и производства, в частности с субъектами рынка гостиничных услуг. Производство туристской продукции осуществляется в определенном месте и требует не только ресурсов туристской отрасли, но и других отраслей для удовлетворения специфических потребностей туриста, в частности потребность в отдыхе. Так, например, туроператоры, оформляя турпутевку, в первую очередь предлагают подробную информацию о гостиницах места отдыха туриста.

2. Широкий спрос на туристские услуги позволяет формировать развитую индустрию отдыха. Турист для гостиничной индустрии – это прежде всего основной потребитель его услуг. С массовым развитием спроса на туристические услуги развивается спрос и на места в гостиницах. Все предприятия, занимающиеся размещением туристов, обычно классифицируются как субъекты туристической индустрии. В тоже время многоотраслевой производственный комплекс туристической индустрии занимается производством туристического продукта путем создания необходимых качественных условий для времяпровождения и отдыха туристов.

В условиях глобализации все большее значение приобретают крупные гостиничные сети, владеющие отелями по всему миру, а туристический продукт становится все более стандартизированным. В то же время важны оригинальный подход к клиенту, оригинальность предоставляемого тура [6. С.181].

3. Сезонные колебания и другие риски, как политические события, пандемия и др. непосредственно влияют на развитие гостиниц, с сокращением численности туристов. Влияние сезонности туризма на устойчивое функционирование международных гостиничных цепей или индивидуальных крупных гостиниц не так велико, поскольку они в отличие от малых, могут позволить такие издержки. В противном случае, может привести к нехватке оборотных средств и потере трудовых ресурсов у предприятий. Следовательно, при анализе экономического потенциала субъектов рынка гостиничных услуг представляется необходимым учесть эффективность использования материально-технических и трудовых ресурсов.

4. Длительность производственного цикла туристкой продукции влияет на длительность его пребывания в гостинице.

Гостиницы выступают неотъемлемым элементом туристской инфраструктуры, тем самым доказывая, что развитие туристской отрасли прямым образом влияет на развитие экономического потенциала субъектов рынка гостиничных услуг. «Чем больше в стране осуществляется туристических поездок, чем интенсивнее организуются туристические туры, включая бизнес-туры, тем сильнее нагрузка на номерной фонд гостиничного хозяйства и востребованность в гостиничных услугах.» [4.С.10].

С этой точки зрения к основным видам туризма в стране можно отнести деловой, событийный, культурно-исторический, лечебно-оздоровительный вид туризма, которые предпочитают, как внешние, так и внутренние туристы (рисунок 1).

Рисунок 1. Влияние основных видов туризма на развитие экономического потенциала субъектов рынка гостиничных услуг

На рисунке 1 отражено непосредственное и индивидуальное влияние основных видов туризма на развитие экономического потенциала субъектов рынка гостиничных услуг.

«Наличие памятников культуры и истории, природно-рекреационные ресурсы Таджикистана обуславливают специфичность имеющегося национального туристского продукта, реализация и продвижение которого на международных рынках туристских услуг делает возможным поток иностранных туристов в республику.» [5.С.27]. Продвижение бренда исторического национального, ныне признанного как международного праздника «Навруз», национального праздника «Мехргон» и организация различных международных мероприятий высокого уровня в республике обуславливает увеличение потоков туристов в страну и увеличения числа постояльцев в гостиничных предприятиях.

Наблюдения показывают, что в зависимости от выбора туриста того или иного вида туризма зависит и его предпочтение к той или иной гостинице. Звездные гостиницы обычно выбирает потребитель, который приезжает в страну, либо передвигается внутри страны в рамках делового туризма.

Турист предпочитающий экотуризм, культурно-исторический туризм или событийный будет проживать либо в хостеле, либо мотеле, либо в Bed and Breakfast (рисунок 2)

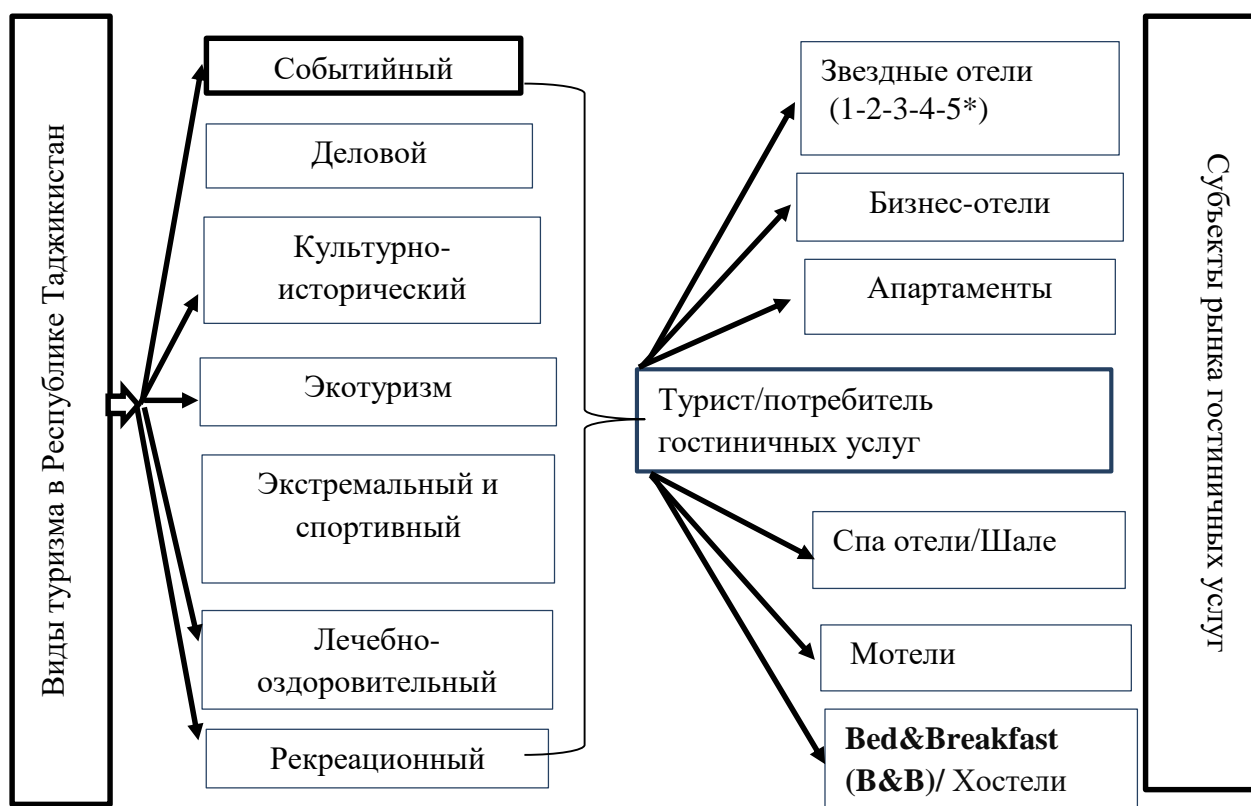

Рисунок 2. Формирования экономического потенциала субъектов рынка гостиничных услуг

Таким образом, экономический потенциал субъектов рынка гостиничных услуг имеет прямую зависимость от численности въезжающих в страну зарубежных туристов и внутреннего передвижения населения страны, по различным причинам, но предпочитающих остановиться на ночлег в гостинице. В Таджикистане среди местного населения очень сильно развит лечебно-оздоровительный туризм, событийный (празднование национальных праздников) и вновь развивающийся спортивный туризм.

Следует отметить, что на экономический потенциал субъектов рынка гостиничных услуг влияет не только численность потребителей воспользовавшиеся услугами гостиницы, но и другие социальные показатели, такие как семейное положение, возраст, уровень дохода необходимых для формирования дополнительных гостиничных услуг. Так, например, потребности туристов, путешествующих с семьёй, отличаются от потребностей молодежи или же лиц среднего и пожилого возраста в дополнительных гостиничных услугах

Также необходимо отметить, что современные тенденции в сфере образования (академическая мобильность, летние школы, образовательные конференции и др.) формируют спрос на более бюджетные коллективные средства размещения, такие как общежития, хостелы, пансионаты, которые предоставляют соответствующие услуги средств размещения. Обычно эти услуги связаны лишь с размещением и питанием постояльцев.

Усиление позиций Республики Таджикистан в рамках международного партнерства и проводимые в рамках сотрудничества различные мероприятия высокого уровня непосредственно влияют на экономический потенциал субъектов рынка гостиничных услуг (например, заседания Совета глав-государств Шанхайской организации сотрудничества,

заседания Совета глав правительств СНГ, международные конференции высокого уровня, мероприятия культурно-спортивного направления и др.).

Влияние вышеназванных факторов на экономический потенциал субъектов рынка гостиничных услуг отражается, прежде всего, на качестве предоставляемых основных и дополнительных услуг посредством повышения уровня обслуживания персоналом, модернизации материально-технической базы гостиниц, имиджа и деловой репутации.

Всемирная туристская организация (ВТО) рекомендует следующую классификацию субъектов рынка гостиничных услуг.

ВТО к средствам размещения включила: гостиничные предприятия и аналогичные средства размещения; коммерческие и некоммерческие (социальные); специализированные и частные средства размещения (рисунок 3).

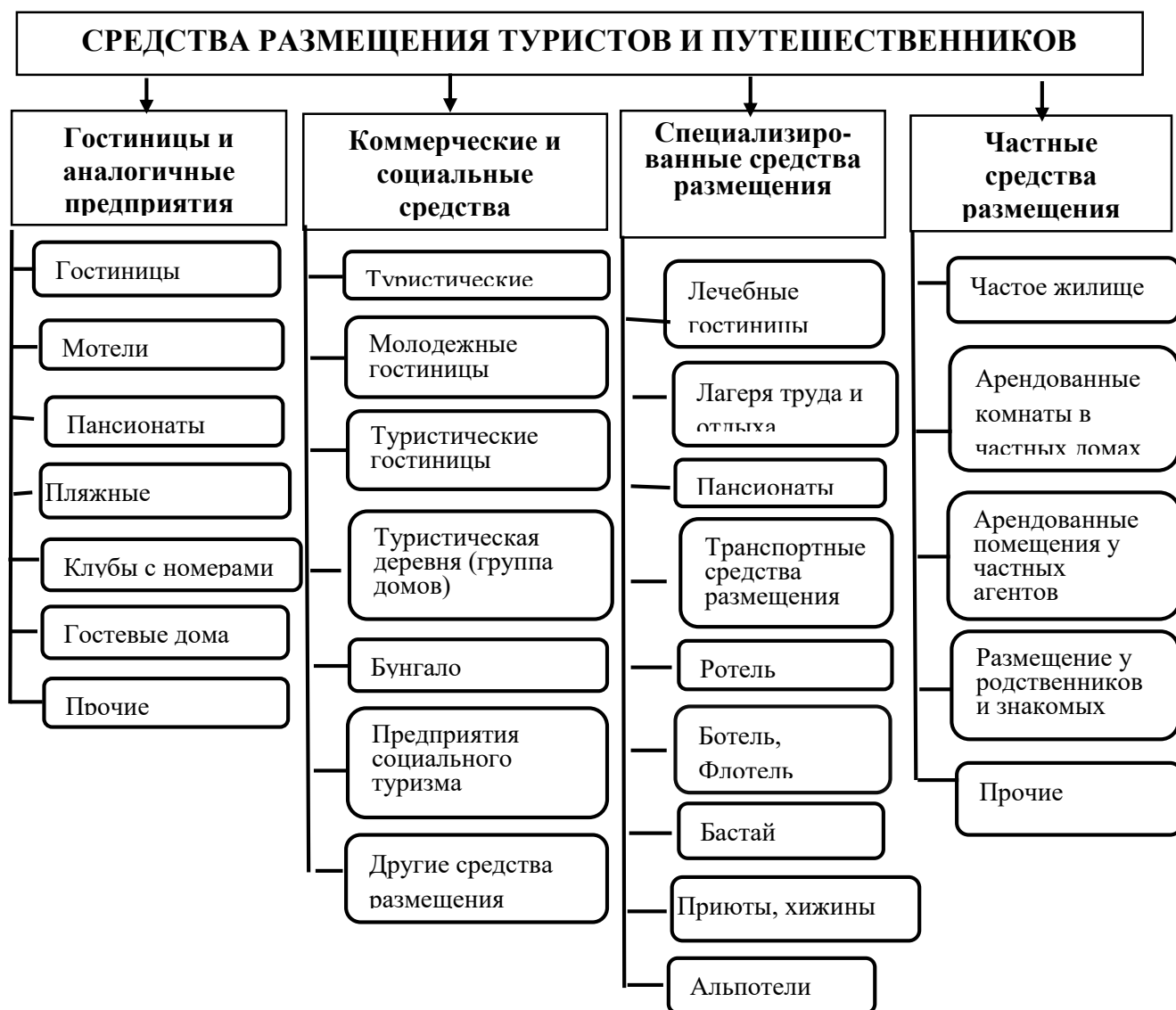

Рисунок 3. Классификация средств размещения, рекомендуемая Всемирной туристской организацией

Утвержденная Агентством по стандартизации, метрологии, сертификации и торговой инспекции при Правительстве Республики Таджикистан классификация гостиниц в Республике Таджикистан, существенно отличается от предложенной классификации ВТО

Таким образом, особенность отрасли туризма значительно влияет на результаты деятельности субъектов рынка гостиничных услуг и соответственно на их экономический потенциал. Из этого следует, что экономический потенциал субъектов рынка гостиничных услуг в первую очередь зависит от влияния той особой среды, в которой функционирует туристский рынок.

ЛИТЕРАТУРА

1. Амонова Д.С. Основные направления развития туризма в контексте региональных особенностей Республики Таджикистан //Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук//2018. с.8.
2. Блинчикова Н.Ю. Развитие туризма как основа системы экономической безопасности Республики Таджикистан/ Азимут научных исследований: экономика и управление. 2015, №4 (13).
3. Горшенин В.Ю. Стратегия маркетинга как фактор повышения конкурентоспособности российской туристической индустрии// Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. №17: Аспирантские тетради: Научный журнал. — СПб., 2007. — 190 с.
4. Гутникова О.Н. Экспортный потенциал гостиничного бизнеса как элемента индустрии туризма//Сервис в России и за рубежом//экономика и бизнеса// 2019., с. 10.
5. Куватбек С. Туристский и рекреационный потенциал Республики Таджикистан//Карельский научный журнал//Прочие социальные науки//2017., с.27.
6. Семенова А.Г. Туристический и гостиничный бизнес: грани взаимодействия//Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов-Научный журнал №1 (61)// СПб., 2010. с.118-121.

УДК-620.2

Холов М.Х., Назарбекова Н.А.

МАРҲИЛАҶОИ ТАЪРИХИИ ҶОҶИ ҚАРДАНИ НИЗОМИ ИДОРАКУНИИ СИФАТ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақола оид ба марҳилаҳои таърихӣ рушди ҷоҷи қардани низоми идоракунии сифат дар асоси стандартҳои байналмилалӣ бахшида шудааст. Сифат яке аз омилҳои асосии пешниҳоди мол, маҳсулот ва хизматрасонӣ дар бозори истеъмолӣ мебошад. Дар замони ҳозира ҷоҷи намудани идоракунии сифати маҳсулот дар ҳамаи соҳаҳои фаъолият корхонаҳои истеҳсолӣ, хизматрасонии маишӣ, савдо, муассисаҳои таълимӣ ва тиббӣ яке аз самтҳои асосии баландбардории сифати қор ва хизматрасонӣ мебошад. Сифати баланди мол, асоси баландшавии обӯи корхонаи истеҳсолӣ, давлати истеҳсолӣ ва иқтисодиёти давлатро баланд мебардорад, инчунин яке аз воситаҳои асосии реклама ба ҳисоб меравад.

Калидвожаҳо: марҳила, сифат, идоракунии, низом, стандарт.

Холов М.Х., Назарбекова Н.А.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ ВНЕДРЕНИЯ В СИСТЕМУ УПРАВЛЕНИЕ КАЧЕСТВА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Статья затрагивает историческим этапам развития внедрения систем управление качества, основанных на международных стандартах. Качество - один из основных факторов продвижение товаров, продуктов и услуг на потребительском рынке. В настоящее время внедрение управление качества продукции во всех сферах деятельности производственных предприятий, бытового обслуживания, торговых, образовательных и медицинских учреждений является одним из основных направлений повышения качества продукции и услуг. Высокое качество продукции повышает престиж производственного предприятия, состояние производства и экономику государства, а также является один из видов рекламы товаров и услуг.

Ключевые слова: этап, качество, менеджмент, система, стандарт.

Holov M. Kh., Nazarbekova N.A.

HISTORICAL STAGES OF IMPLEMENTATION OF QUALITY MANAGEMENT SYSTEM IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article touches on the historical stages of development of the quality management system based on international standards. Quality is one of the main factors in the promotion of goods, products and services in the consumer market. At present, the implementation of product quality management in all spheres of activity of production enterprises, household services, trade, educational and medical institutions is one of the main directions of quality. The high quality of products increases the prestige of the manufacturing enterprise, the state of production and the economy of the state, and is also one of the manifestations of advertising of goods and services.

Key words: stage, quality, management, system, standard.

Дар Паёми навбатии худ, ки санаи 26-уми декабари соли 2019 аз чониби Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон баргузор гардид, қайд карданд: “Мо саноатикунонии босуръатро ҳамчун ҳадафи чоруми стратегии кишвар қабул кардем, зеро рушди саноат барои таъмин намудани устувории иқтисодиёт, ташкили ҷойҳои нави корӣ, баланд бардоштани иқтидори содиротии мамлакат ва рақобатнокии он замина мегузорад”.

Дар натиҷаи тадбирҳои андешидашуда дар 7 соли охир ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ қариб 3 баробар (аз 10 миллиард сомонӣ ба 27,5 миллиард сомонӣ) ва ҳиссаи соҳа дар маҷмӯи маҳсулоти дохилии кишвар 5,1 банди фоизӣ (аз 12,6 ба 17,7 фоиз) зиёд гардидааст. Вале нишондиҳандаҳои соҳа ҷиҳати иҷрои босифати барномаҳои қабулгардида ханӯз нокифоя буда, корҳо дар самти баланд бардоштани рақобатнокии маҳсулоти истеҳсоли ватанӣ, татбиқи сиёсати мусоидат ба содирот ва воридотивазкунӣ қонеъкунанда нестанд [2].

Бо ин мақсад барои зина ба зина ба ҳадаф расидан мо бояд марҳилаҳои ҷорӣ кардани идоракунии сифатро омӯхта дар амал татбиқ намоем.

Дар замони ҳозира ҷорӣ намудани идоракунии сифати маҳсулот дар ҳамаи соҳаҳои фаъолият корхонаҳои истеҳсолӣ, корхонаҳои хизматрасонии маишӣ, корхонаҳои савдо, муассисаҳои таълимӣ ва тиббӣ яке аз самтҳои асосии баландбардории сифати маҳсулот ва хизматрасонӣ мебошад.

Сифат яке аз омилҳои асосии пешниҳоди мол, маҳсулот ва хизматрасонӣ дар бозори истеъмолӣ мебошад. Сифат ин маҷмӯи хусусиятҳои маҳсулот мебошад, ки қобилияти қонеъ

гардонидани талаботҳои муайянро мувофиқи таъиноти маҳсулот дорад. Сифати баланди маҳсулот нуфузи корхонаи истеҳсоли, давлати истеҳсоли ва иқтисодиёти давлатро баланд мебардорад [1].

Идоракунии сифати маҳсулот яке аз равандҳои асосии истеҳсолии баланд бардоштани сифат ба ҳисоб рафта, усулҳои идоракунии сифати маҳсулотро меомӯзад. Ин раванд тарзи идоракунии сифат, арзиши истеъмоли хосияту хусусиятҳои молро меомӯзад.

Дар тамоми корхонаҳои давлатҳои ҷаҳон барои қонеъ гардонидани талаботҳои истеъмолкунандагон тадбирҳои дахлдор андешида мешаванд, яъне дар мадди аввал талаботҳои истеъмолагарон ба назар гирифта мешавад [3].

Таърихи тараққиёти ҷорӣ кардани идоракунии сифат ба панҷ марҳила тақсим карда шудааст, ки ҳар яки онҳо бо нишонаи ситорача ифода карда шудааст.

Марҳилаи аввал. Соли 1905 вазифаҳои низоми идоракунии сифат аз рӯи низоми Тейлор оғоз ёфтааст. Дар ин низом барои мутахассисон, муҳандисон ва коргарон меёриҳои муайян коркард карда шуда буд, ки онҳо бояд ҳатман иҷро карда мешуданд. Дар ин низом талаботҳо ба сифати алоҳидаи қисмҳои маҳсулотҳо муқаррар карда шуда буданд, ки аз рӯи шаблон ва қолибҳои гузаранда ва нагузаранда истифода мешуданд. Яъне қисмҳои, ки ба талаботҳои муқарраркардашудаи низом ҷавобгӯ буданд, аз ҷорчӯбаи меъёрӣ мегузаштанд. Онҳое, ки ба талаботҳо ҷавобгӯ набуданд аз ин ҷорчӯба намегузаштанд. Барои таъмини низоми Тейлор дар корхонаҳо назоратчиёни касбӣ дар соҳаи сифат ҷорӣ карда шуда буд, ки онҳо маҳсулоти истеҳсолшударо пурра таҳти назорат мегирифтанд. Дар ин низом барои баланд бардоштани сифат дараҷаҳои ҳавасмандгардонӣ, ҷарима барои истеҳсол кардани молҳои пастсифат ва мучозоти аз кор озод кардан пешбинӣ карда шуда буд. Дар ин низом азнавомӯзии касбӣ барои истифодабарии асбобҳои ҷенкунии назоратӣ ташкил карда шуда буд. Низоми Тейлор механизми хуби идоракунии сифат барои истеҳсоли қисмҳои алоҳидаи маҳсулот натиҷаҳои хуб меод.

Марҳилаи дуюм. Соли 1924 аз тарафи корпоратсияи «Bell Telephone Laboratories» (AT&T) гурӯҳи ҷорӣ таҳти роҳбарии Р.Р. Чонс ташкил дода шуд, ки асоси идоракунии омории сифат буд. Дар ин марҳила кортҳои назоратӣ, ки аз тарафи В.Шухарт иҷро карда шуда буд, назорати интихобӣ гузаронида мешуд. Коркарди кортҳои назоратӣ асоси усули идоракунии омории сифат ба ҳисоб мерафтанд, ки дар оянда бо ташаббуси Э. Деминг дар Чопон васеъ паҳн карда шудаанд. Ҷорӣ кардани ин усул ба рушди иқтисодиёти Чопон тақдир хубе дод. Ба нуқтаи назари Э. Деминг тақвият карда Ч. Чуран мафҳуми сифатро оид ба талаботҳои истеъмолагар ҷорӣ кард. Яъне идоракунии сифат бояд дар асоси талаботҳои истеъмолагар ҷорӣ карда шавад. Вай масъулияти идоракуниро дар ҳолати номувофиқии ин усул нишон дода ба усули омории назорати сифат усули пайиҳамии ҳалли мушкилоти сифатро пешниҳод намуд.

Марҳилаи сеюм. Соли 1950 концепсияи назорати ҳаматарафаи сифат *TQC* (*Total Quality Control*) пешниҳод карда шуд. Муаллифи ин концепсия олими америкой А. Фейгенбаум соли 1957 мақолаи илмӣ худро дар бораи идоракунии комплекси сифат аз ҷоп баровард. Ба вазифаҳои асосии концепсияи назорати ҳаматарафаи сифат *TQC* (*Total Quality Control*) пешгӯии баргараф кардани номувофиқии маҳсулот дар марҳилаи коркарди конструкторӣ назорати сифати маҳсулот, масолеҳҳо ва қисмҳои комплекти, идоракунии истеҳсолот, тараққи додани хизматрасонӣ ва назорати риоя кардани мувофиқати талаботҳо ба сифати маҳсулот тааллуқ доштанд. А. Фейгенбаум пешниҳод кард, ки ба масъалаҳои омӯзиши пайдошавии нуқсонҳои номувофиқатӣ диққати ҷиддӣ дода шавад ва аввалин шуда ба муҳим будани баҳисобирии низоми хароҷотҳо оид ба сифат диққат зоҳир кард.

Марҳилаи чорум. Дар солҳои 1980-ум гузариш аз назорати ҳаматарафаи сифат ба назорати идоракунии сифат (TQM) бисёр корхонаҳо гузаштанд. Дар ин солҳо силсилаи нави стандартҳо оид ба низоми сифат стандарт ИСО 9000 (соли пайдоиш 1987) ба идоракунии ва таъмини сифат таъсири калон расонданд. Соли 1994 нусхаҳои нави стандартҳои силсилаи

стандартҳои байналмилалӣ ИСО 9004 коркард карда шудаанд, ки ба масъалаҳои таъмини сифати маҳсулотҳои барномавӣ коркарди масолеҳҳо ва хизматрасонӣ диққати ҷиддӣ дода мешуд. Хусусияти хоси идоракунии ҳаматарафаи сифат дар он аст, ки агар корхонаҳо дар солҳои пештара ба ҳаҷми маҳсулот истеҳсолшуда, мӯҳлати таъмини маҳсулоти тайёр ба истеъмолгарон, хароҷотҳо ва сифат қарорҳо қабул карда мешуд, дар ҳолати идоракунии сифат масъалаи асосии сифати маҳсулот дар дараҷаи аввал монда шуда буд.

Марҳилаи панҷум. Дар солҳои 1990-ум таъсири ҷамъият ба корхонаҳои истеҳсолӣ оиди ҷимояи муҳити атроф, сифат ва бехатарии маҳсулот зиёд шуд. Манфиатҳои ҷамъиятро ба назар гирифта нусхаи нави силсилаи стандартҳои ISO 14000 коркард карда шуд, ки дар он талаботҳо ба низоми идоракунии сифат аз нуқтаи назари ҷимояи муҳити атроф, сифат ва бехатарии маҳсулот муқаррар карда шуда буд. Дар асоси талаботҳои стандартҳои ISO 14000 низоми сертификаткунонии сифат ҷорӣ карда шуда буд.

Дар солҳои охир низоми идоракунии корпоративӣ пайдо шуданд, ки мақсади асосии онҳо пурзур кардани талаботҳои стандартҳои байналмилалӣ мебошад. Аз тарафи се ширкати калони автомобилсозӣ соли 1990 стандарти QS 9000 «Талабот ба низоми сифат» коркард карда шуд. Ин стандарт дар асоси стандарти ISO 9001 бо талаботҳои пурзуркардашудаи талаботҳои соҳавӣ ва талаботҳои индивидалии ҳар як корхона иҷро карда шудааст. Ҷорӣ кардани стандартҳои ISO 14000 ва QS 9000 ва дигар усулҳои худбаҳодиҳӣ дар асоси модулҳои ҷоизаҳо оид ба сифат яке аз дастовардҳои марҳилаи панҷуми тараққиёти низоми идоракунии сифат мебошад [5].

Стандартҳои байнамилалӣ оиди таҳия намудани равандро, истеҳсол ва тарзи интиқоли манфиатноки маҳсулот ёри расонида барои корхона ва муҳити зист самаранок мебошад. Онҳо батанзимдароранда ва соддакунандаи соҳаи савдо дар байни мамлакатҳо мебошанд. Онҳо бояд раванди табодулотҳои технологияи мамлакатҳои инкишофёбандаро ба мамлақати зудтараккикарда табдил диҳанд. Ғайр аз ин онҳо ҳифзкунандаи манфиатҳои истеъмолкунандагон нисбати истифодаи маҳсулот ва хизматрасонӣ мебошанд [4].

Вақте, ки низом, механизм ва конструксияи корҳо хуб ба роҳ монда шудааст, ин шаҳодат медиҳад, ки талаботи муқаррарнамудаи стандарт дар он ҷо дар сатҳи зарурӣ иҷро гардида истодааст. ISO – ин ташкилотест, ки, ўҳдадорӣ ҳазор стандартро ба зимма гирифта дар иттиҳодияҳои байнамилалӣ эътимоднок истифода шуда истодааст. Муқаррар кардани талабот оид ба истифодабарии системаи идоракунии сифат дар фаъолияти дохилии корхона бо мақсади ҷорӣ намудани тартиби сертификатсияи ISO 9001 равона карда шудааст барои натиҷабардиҳои системаи идоракунии сифат ҳангоми иҷрои талаботи истеъмолкунандагон ба роҳ монда шудааст. Ин стандарт нисбати дигар системаи идоракунии амалкунанда дорои талаботи конкретӣ намебошад ба монандӣ: идоракунии ҳифзи муҳити зист, идоракунии профессионалии тандурустӣ ва бехатарӣ, менечменти молявӣ ва менечменти таваккалӣ (риск), балки даҳолат мекунад, ки системаи менечменти сифат дар корхона амалкунанда бо дигар системаи идоракунӣ дар мувофиқа ва тибқи талаботи муқарраргардида якҷоя амалкунанда бошанд [5].

Хулоса, масъалаи баландбардорӣ сифат доимо рӯзмара буд ва мемунад. Ин масъала барои ҳамаи соҳаи фаъолияти истеҳсолӣ, хизматрасонӣ ва савдо доимо стратегӣ мебошад. Аз ҳал шудани масъалаи сифат баландравии иқтисодии давлати мо вобастагӣ дорад. Маҳсулоти истеҳсолшуда ва хизматрасонӣ бояд талаботи истеъмолгаронро қонеъ гардонда тавонад, яъне дорои арзиши истеъмолий бошад. Ченаки арзиши истеъмолии маҳсулот ва хизматрасонӣ сифат мебошад.

АДАБИЁТ

1. Ахмин А.М., Гасюк Д.П. Основы управления качеством продукции. Союз, 2002, 192 стр
2. Архипов А.И. Стандартизация, метрология и сертификация. Москва 2010. -257с.
3. Бойцов Б.В., Кузнецов М.А., Элькин Г.И. Концепция качества жизни Академия проблем качества, 240 стр.

4. Миронов М.Г. Управление качеством. Учебное пособие. Москва 2006. 286с.
5. Спицнадель В.Н. Системы качества (в соответствии с международными стандартами ISO семейства 9000): Уч. пос. СПб.: Издательский дом «Бизнес-пресса», 2000. 336 с.

УДК-620.2

Хубони С., Холов М.Х.

РУШДИ СЕРТИФИКАЦИЯИ МОЛҶО ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Мақола оид ба самтҳои актуалии сертификаткунонӣ дар замони муосир бахшида шудааст. Яке аз роҳҳои баланбардории сифати маҳсулот ва хизматрасонӣ дар бозори истеъмолӣ ва хизматрасонӣ сертификаткунонии низоми сифат ва сертификатсияи экологӣ мебошад. Бо ин мақсад барои таъмини беҳатар, саломатӣ ва ҳаёти инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон чораҳои зарурӣ андешида шудааст. Аини замон дар тамоми давлатҳои тараққиқардаи дунё сертификаткунонии низоми сифат ва экологӣ ба роҳ монда шудааст.

Калидвожаҳо: самт, сертификат, сертификаткунонӣ, низоми сифат, экология.

Хубони С., Холов М.Х.

РАЗВИТИЕ СЕРТИФИКАЦИИ ТОВАРОВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Статья затрагивает актуальные направления сертификации в современных условиях. Одним из направлений повышения качества товаров и услуг на потребительском рынке и рынке услуг является сертификация систем качества и экологическая сертификация. С этой целью приняты необходимые меры по обеспечению безопасности, здоровья и жизни людей в Республике Таджикистан. В настоящее время во всех развитых странах мира осуществляется внедрение сертификация систем качества и экологическая сертификация.

Ключевые слова: направление, сертификация, сертификация, система качества, экология.

Khuboni S., Holov M. Kh.

DEVELOPMENT OF CERTIFICATION OF GOODS IN MODERN CONDITIONS

The article touches upon the current areas of certification in modern times. One of the ways to improve the quality of goods and services in the consumer and service markets is the certification of quality systems and environmental certification. For this purpose, the necessary measures have been taken to ensure the safety, health and life of people in the Republic of Tajikistan. At present, all developed countries of the world have certification of quality and environmental protection systems.

Key words: direction, certification, certification, quality system, ecology.

Дар замони муосир яке самтҳои актуалӣ ин ҷори намудани сертификаткунонии низоми идоракунии сифат, сертификати экологӣ барои таъмини ҳимояи муҳити зист ва сертификаткунонии хизматрасонӣ ба ҳисоб мераванд. Бо ин мақсад дар бисёрии давлатҳои ҷаҳон сертификаткунонии низоми идоракунии сифат, сертификати экологӣ барои таъмини

химояи мухити зист ва сертификаткунонии хизматрасонӣ бо таври ихтиёри ва ҳатмӣ ба роҳ монда шудааст.

Низоми сифат мувофиқи мафҳумҳои дар стандарти ИСО 8402 ин яке аз намудҳои ташкили фаъолият дар корхона, ки имконияти ба истеъмолкунанда пешниҳод намудани маҳсулоти ба талабот ҷавобгӯро таъмин менамояд, мебошад. Мафҳуми «низомии сифат» маҷмӯи сохтори ташкилӣ, услуб, раванд ва захираҳои барои амалигардонии роҳбарии умумӣ ҷиҳати сифати маҳсулотро дар ҳама марҳалаҳои ташаккулёбии он ифода менамояд.

Таҷрибаҳои ҷаҳони нишон дод, ки дар ин давлатҳои сифати маҳсулотҳои онҳо баланд рафта дар бозорҳои дохилӣ ва беруна мавқеи мустақамро ишғол намуданд, дар як вақт нуфузи онҳо баланд шудааст.

Стандартҳои нисбати низомии идоракунии сифат бори нахуст дар Бритониёи Кабир солҳои 70-уми асри XX таҳия шудаанд ва миёнаи солҳои 80-ум Ташкилоти байналхалқӣ оид ба стандартизатсия таҳияи стандартҳои байналхалқиро дар ин самт оғоз намуд, ки ҳамчун стандартҳои силсилаи ИСО 9000 маълум мебошанд.

Бо мақсади дар корхонаҳо ҷорӣ намудани ин низом самараноки сифат стандарти ИСО 9004 ва зиёда аз 10 стандарти наватарин коркард карда шудаанд, ки нисбати низомии сифат нақши дастурро иҷро менамоянд. Се стандарти муҳимтарини силсила: ИСО 9001, ИСО 9002, ИСО 9003 - хусусияти меъёрӣ доранд ва барои мақсадҳои баҳодихии берунаи низомии сифат аз ҷониби истеъмолкунанда ё ҷониби сеюми мустақил хизмат менамоянд.

Мутахассисони хоричӣ чунин ақида доранд, ки сертификати мутобикӣ ба низомии таъмини сифат ба корхона якҷанд манфиат ва афзалият меоварад. Масалан:

1. Тоҷирон ва истеҳсолкунандаҳои дорандаи сертификати мутобикии низомии таъмини сифат дар назди шариконаш исбот мекунад аз ҷиҳати сифатноки молҳои онҳо боэътимод мебошанд.
2. Боваринокии онҳо дар назди бонкҳо зиёд мешавад ва бонкҳо ба онҳо қарзҳои имтиёзнок медиҳанд;
3. Корхонаҳои суғуртавӣ низ бо дорандаи сертификати идоракунии низомии сифат бе мамоният ҳамкори мекунанд.

Сертификати низомии сифат асоси далели эътимодноки барои бастании шартнома дар савдои хоричӣ ба ҳисоб меравад. Экспертони давлатҳои пешрафта ба чунин ҳулоса омаданд, ки иштирокчиёни бозори ягонаи Аврупо дар ояндаи наздик зиёда аз 95% шартномаҳо танҳо ҳангоми пешниҳод намудани сертификати низомии таъмини сифат баста мешаванд. Дар вақти ҳали масъалаҳои судӣ оид ба сифат пасти маҳсулот сертификати низомии сифат ҳамчун ҳуҷати исботкунандаи бегуноҳии ширкати истеҳсолкунандаи маҳсулот шаҳодат медиҳад. Дар замони муосир доштани сертификати низомии сифати ҳангоми иштирок дар тендерҳои гуногун яке аз шартҳои ҳатмӣ ба ҳисоб меравад [3, С. 203].

Сертификати низомии сифати барои ҳалли мушкилотҳои дохилии корхона таъсири мусбӣ расонда тартиби гузаронидани сертификатсия сифат ва мутобикии маҳсулотро осон мегардонад.

Айни замон дар корхонаҳои 164 давлатҳои ҷаҳон сертификати низомии сифат ҷорӣ карда шудааст. Мувофиқи маълумотҳои ташкилоти байналмилалӣ оид ба стандартикунонӣ, ки яке самтҳои асосаш коркарди стандартҳои оид ба идоракунии низомии сифат мебошад зиёд як миллион корхонаҳои соҳаи фаъолияти гуногун мувофиқи талаботҳои стандарти байналмилалӣ силсилаи ИСО 900-2000 сертификатсия шудааст.

Ташкилоти байналмилалӣ оид ба стандартикунонӣ ИСО Стандартҳои силсилаи 9000 ҳамчун асоси ягонаи меъёриро барои сертификаткунонии низомии сифат пешниҳод намуд.

Принсипҳои асосии сертификати Низомии сифат:

- ихтиёрӣ;
- объективӣ тақроран ба даст овардани натиҷаҳо;
- дақиқ муайян намудани соҳаи аккредитатсияи мақомотҳои сертификаткунонӣ;
- махфи нигоҳдоштани сири тижоратӣ;

- дастрас будани иттилоот ба ҳама иштирокчиён ва хошишмандон;
- санчиши талаботҳои ҳатмӣ ба маҳсулот дар соҳаи танзими қонунгузорӣ;
- фармоишгар ба ёрии ҳуҷатҳои саҳеҳу дақиқ ба талаботҳои муқарраркардашудаи низоми сифати амалкунанда ҷавобгӯ будани фаъолияти худро исбот намояд.

Дар айни замон диққати аксарияти корхонаҳои саноатию хизматрасонии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҷорӣ намудани сертификати низоми сифат рӯз аз рӯз афзуда, то ин вақт аз тарафи мутахассисони Агентии Тоҷикстандарт дар 221 корхонаи ватанӣ 280 кори сертификатсионӣ ва азнавсертификатсионӣ мувофиқӣ талаботҳои стандартҳои байналмилалии ИСО 9001, ИСО 22000, Низоми НАССР, ИСО 14001 ва OHSAS 18001 гузаронида шудааст. Инчунин аз он 218 корхонаҳо дорандаи сертификат низоми сифат мебошанд, ки ба талаботи стандарти ИСО 9001 ҷавобгӯ ҳастанд маҳсулот истеҳсол мекунанд.

Тартиби сертификаткунонии низоми сертификаткунонӣ мувофиқи муқаррароти стандарти СТРТ 40.003-96, СТРТ 40.004-96, СТРТ-40.005-96 ба алоқамандии мақомоти оид ба сертификаткунонӣ ва фармоишгар дар давраи сертификаткунонӣ, гузаронидани санчиш, қабули қарори дар бораи сертификатсияи низоми сифат, тартиб додани сертификатҳои мутобиқӣ, назорати нозиротии маҳсулотҳои дорои сертификати низоми сифат анҷом дода мешавад.

Сифати маҳсулотро аввал дар асоси маводҳои маълумотӣ оид ба сифат, ки аз тарафи истеъмолкунандагон, ташкилотҳои тичоратӣ ва дигар ташкилотҳои назоратӣ дастрас шудаанд, баҳо медиҳанд. Сипас тариқи таҳлили маълумотӣ пешниҳоднамудаи шӯбаи назоратӣ техникӣ корхона, таъмини сифати маҳсулот дар раванди истеҳсоли ҳар як қитъаи алоҳидаи корхона баҳогузорӣ карда мешавад.

Раванди сертификаткунонии системаи низоми сифат аз се марҳилаҳои зерин гузаронида мешавад:

- баҳодихии ғойбонаи низоми сифат;
- санчиши натиҷавӣ ва баҳодихии низоми сифат;
- назорати нозиротии низоми сифати сертификатшуда дар давоми мӯҳлати амали сертификат.

Дар мадди аввал пеш аз сертификаткунонии низоми сифат корҳои пешистода оид ба сертификаткунонӣ ва ташкили гузаронидани он ба расмият дароварда мешавад, ки амалҳои зеринро дар бар мегирад:

- омода намудани дархост барои сертификаткунонии низоми сифат ба мақомоти оид ба сертификатсия аз аккредитатсия гузаштааст;
- аз тарафи дархосткунанда тайёр намудани ҳуҷатҳои мувофиқи намунаҳое, ки аз тарафи мақомоти оид ба сертификаткунонӣ пешниҳод карда шудааст;
- қарор дар бораи қабули дархост барои сертификаткунонии низоми сифат;
- ба расмият даровардани шартномаи байни дархосткунанда ва мақомоти оид ба сертификаткунонӣ дар бораи баҳодихии пешакии низоми сифат;
- ташкил кардани комиссия оид ба сертификаткунонии низоми сифат.

Баҳодии ғойбонаи низоми сифат ин баҳодихии пешакие мебошад, ки эксперт имкониятҳои мавҷудбудаи мақсадноки корхонаро маълум менамояд, ки дар оянда ин корхона дар ин самт фаъолият карда метавонад ё не. Дар ин марҳила фармоишгар ба мақомоти оид ба сертификаткунонии низоми сифат ҳуҷатҳои зеринро пешниҳод намояд:

- дархост барои ба даст овардани сифат;
- ҳуҷат дар бораи сиёсати корхона оид ба баландбардории сифат;
- дастурамал оид ба сифат;
- анкета ва саволҳо бо ҷавобҳои оиди ҳалли масъалаҳои баландбардории сифат.

Агар таҳлили маълумотҳои дар ин ҳуҷҷатҳо пешниҳодшуда, натиҷаи мусбӣ диҳанд, ташкилот оид ба сертификаткунонӣ бо фармоишгар шартнома барои гузаронидани санҷиши натиҷавӣ мебанданд. Мазмуни шартнома чунин шартҳоро дар бар мегирад:

- ҳолат ва намудҳои фаъолияти корхона оид ба идоракунии сифат;
- ҳолати низоми истеҳсолӣ;
- сифати маҳсулотҳои истеҳсолшуда.

Фаъолияти идоракунии сифати корхона мувофиқи талаботҳои стандарти байналмилалӣ ИСО, силсилаи 9000 ё ҷамоҳангкардашудаи милли аз санҷиш гузаронида мешавад. Дар натиҷаи санҷиш чунин хулосаҳо бароварда мешаванд:

- низом пурра талаботҳои муқарраршуда мутобиқ ҳастанд;
- низом ба талаботҳои мувофиқанд, вале баъзе норасоӣҳо мушоҳида мегардад;
- низом ба талаботҳои муқарраркардашуда ҷавобгӯ нест.

Мувофиқи хулосаи яқум мақомот оид ба сертификаткунонӣ ба корхона сертификати низоми сифатро баъди ба қайд гирифтани он ба реестри давлатӣ медиҳад. Дар ҳолати дуҷум ба корхона барои баргараф намудани номутобиқиҳои ошкоркардашуда муҳлат медиҳад. Баъди он сертификатсияи низоми сифат аз рӯи нақшаи соддагардонидашуда давом дода мешавад. Баъди баргараф намудани камбудӣҳо аз нав санҷиш гузаронида сертификати низоми сифат ба корхона дода мешавад. Дар ҳолати сеҷум пурра ба корхона додани сертификат рад карда мешавад ва баъди баргараф намудани норасоӣҳо аз нав барои гирифтани сертификат фармоиш дода мешавад.

Назорати нозироти сертификати низоми сифат бо ду шакл гузаронида мешавад: аз рӯи нақша ва ғайринақш.

Аз рӯи нақша ҳар сол як маротиба назорати нозиротӣ гузаронида мешавад. Назорати нозиротии ғайринақшавӣ дар ҳолатҳои зерин гузаронида мешавад:

- агар ба мақомот оид ба сертификаткунонӣ дар бораи сифати маҳсулоти корхона аз тарафи ягон истеъмолгар шикоят карда шавад;
- ҷорӣ намудани тағиротҳои кулӣ дар равандҳои технологӣ ё дар таркиби маҳсулот;
- тағироти сохти ташкилӣ ё кадрӣ корхона.

Сертификаткунонии истеҳсолот. Сертификаткунонии истеҳсолот расмиёти мустақилӣ ё қисми таркибии сертификатсияи низоми сифат ба ҳисоб меравад. Расмиёти сертификатсияи истеҳсолот дар асоси қоидаҳои муқарраркардашудаи ташкилоти милли оиди стандарткунонӣ гузаронида мешавад. Дар ин расмиёт тарзи гузаронидани сертификатсияи маҳсулот вобаста аз намуди фаъолияти барои ҳар як корхонаи алоҳида тартиб дода мешавад. Дар вақти сертификаткунонии истеҳсолот чор намуди объектҳои зерин баҳо дода мешавад:

1. маҳсулоти тайёр (баҳодиҳии сифати маҳсулот дар савдо ва истеъмол, таҳлили пайдошавӣ ва ошкоркунии нуқсонҳо);
2. низоми технологӣ (равандҳои технологӣ, ҳолати иҷро намудани корҳои борбарорӣ ва борбарорӣ, нигоҳдорӣ, васлқунӣ);
3. хизматрасонии техникӣ ва таъмир (хизматрасонии техникӣ ва таъмири таҷҳизот, истифодабарӣ, санҷиши таҷҳизотҳои назоратӣ-ченқунӣ);
4. низоми назорати техникӣ ва санҷишӣ (назорат баъди истеҳсол, баъди қабул, санҷиши намудӣ, касбӣ ва даврӣ).

Ҳангоми сертификатсияи низоми сифат субъектҳои зерин иштирокчиёни санҷиш ҳисоб меёбанд: ташкилоти санҷишшаванда (дархосткунанда), экспертони мақомоти оид ба сертификатсия, ки аз аккредитатсия гузаштааст ва мушовирон ба сифати комиссия муттаҳид шудаанд.

Дархосткунанда вазифадор аст:

- мақсади сертификатсияро изҳор намояд ва соҳаи сертификатсия, стандарт ё ҳуҷҷати низоми сифатро (ИСО 9001, ИСО 9002 ё ИСО 9003), ки мутобиқат ба он бояд санчида шавад, муайян намояд;

- дархости баҳри амалигардонии сертификатсияи низоми сифатро ба расмийат дароварда ба мақомоти оид ба сертификатсия пешниҳод намояд;

- барномаи амалигардонии санчишро бо мақомоти оид ба сертификатсия ҳамроҳанг созад;

- намояндаи худро, ки барои ҳалли масъалаҳо оид ба ташкил ва амалигардонии санчиш салоҳиятдор мебошад, муайян намояд;

- бо розигии экспертгон иҷозати ворид шудани онҳоро ба объектҳои санчиш таъмин намояд;

- дар асоси санад ва ҳисобот оид ба санчиш амалҳои ислохотиро иҷро намояд;

- ҳароҷоти гузаронидани санчиш ва сертификатсияро, новобаста аз натиҷаи онҳо, пардохт намояд. Вобаста аз сатҳи ташкилоти санчишшаванда, комиссияи санчиши низоми сифат метавонад аз як ё якчанд экспертҳо иборат бошад. Комиссияи экспертиро эксперти пешбар (раиси комиссия) роҳбарӣ менамояд. Ба ҳайати комиссиянамояндагони корхонаи санчишшаванда ва ташкилотҳои аз натиҷаи сертификатсия манфиатдор аъзо шуда наметавонанд.

Комиссия вазифадор аст:

- дар ҳудуди таъиноти санчиш корхоро иҷро карда, экспертизаро бегаразона амалӣ гардонад;

- далелҳоеро, ки ба санчиш муносибати бевосита доранд ва барои ҳулосагузорӣ нисбати ҳолати низоми сифат ё ҷузъиёти он кифоя мебошанд, ҷамъоварӣ ва таҳлил намояд;

- натиҷаҳои санчишро возеҳ ва эътимоднок ифода намояд;

- санадҳо ва ҳисоботро доир ба санчиш саривақт пешниҳод намояд.

Сертификатсияи экологӣ. Масъалаи таъмини ҳимояи муҳити зист дар тамоми дар тамоми дунё ташвишвар аст. Сабаби асосии ин мушкилот истифодаи молҳои кимёвӣ арзон, ки қобилияти хорич намудани моддаҳои захрдор ва партовҳои онҳо мебошад. Борои таъмини беҳатарии муҳити зист аз тарафи роҳбарони давлатҳо аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон чораҳои зарури андешида шудааст. Чи хели, дар пайёми солии худ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллӣ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Қобили зикр аст, ки тибқи арзёбии созмонҳои байналмилалӣ молиявӣ Тоҷикистон аз рӯи фоизи истеҳсоли «энергияи сабз», яъне неруи аз ҷиҳати экологӣ тоза ба қатори шаш кишвари пешсафи сайёра шомил гардида, имрӯз истеҳсоли ин намуди энергия дар кишвари мо 98 фоизро ташкил медиҳад. Ин саҳми Тоҷикистон дар пешгирии қардани оқибатҳои харобиовари гармшавии иқлим ва татбиқи чорабиниҳои экологӣ дар сатҳи минтақа ва ҷаҳон мебошад. [1, С. 3]

Бо мақсади таъмини ҳимояи муҳити зист дар Ҷумҳурии Тоҷикистон якчанд санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ қабул карда шудааст, аз ҷумла Қонуни ҶТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» 2-юми августи 2011 қабул карда шуд.

Қонуни мазкур асосҳои ҳуқуқии сиёсати давлатиро дар соҳаи ҳифзи муҳити зист муайян намуда, ба таъмини рушди устувори иҷтимоию иқтисодӣ, кафолатҳои ҳуқуқӣ инсон ба муҳити зисти солим ва мусоид, таҳкими тартиботи ҳуқуқӣ, пешгирии таъсири номатлуби ғайолияти хоҷагидорӣ ва дигар ғайолият ба муҳити зист, ташкили истифодаи оқилонаи захираҳои табиат ва таъмини амнияти экологӣ равона шудааст [2, С. 1].

Барои ба даст овардани бовариноки истеъмолгарон аз ҷиҳати экологӣ дар бисёр корхонаҳо сертификати экологӣ чорӣ карда шудааст. Сертификатсияи экологӣ бо мақсади таъмини ғайолияти аз ҷониби хоҷагидорӣ ва дигар ғайолияти аз ҷиҳати экологӣ беҳатарии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ гузаронида мешавад.

Сертификатсияи экологӣ метавонад ҳатмӣ ё ихтиёрӣ бошад. Сертификатсияи экологӣ ҳатмӣ мувофиқи тартиби муқаррар намудаи санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ аз тарафи

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул кардашуда анҷом дода мешавад. Сертификати экологӣ мувофиқи талаботи стандарти ИСО 14001 низоми менельменти экологӣ ва OHSAS 18001- системаи менельменти ҳифзи саломатӣ ва бехатарии меҳнат, анҷом дода мешаванд. Дар ҷумҳурӣ алақай якҷанд корхона дар ин самт хуб фаъолият намудаанд. Айни замон 3 сертификат мутобиқи талаботи стандарти OHSAS 18001 низоми идоракунии ҳифзи саломатӣ ва бехатарии меҳнат; 2 сертификат мутобиқи талаботи ИСО 14001 низоми идоракунии экологӣ дар корхонаҳои ҷумҳури чори карда шудаанд.

Асосан объектҳои зерин:

- замин, қабри он, хок;
- обҳои рӯизаминӣ ва зеризаминӣ;
- ҳавоӣ атмосфера, қабати озонии замин;
- олами набототу ҳайвонот, аз ҷумла тамоми намудҳои ҷангал, инчунин фонди генетикии онҳо таҳти ҳимоя гирифта мешаванд.

Объектҳои номбаркардашуда аз ифлосшавӣ, вайроншавӣ, осеб дидан, камшавӣ, харобшавӣ ва дигар таъсири номатлуби фаъолияти хоҷагидорӣ ва фаъолияти дигари шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ инҳо ҳифз карда мешаванд.

Хулоса сертификаткунонии экологӣ яке аз унсурҳои муҳими сиёсати давлати дар соҳаи таъминоти ҳимояи муҳити атроф ба ҳисоб меравад. Талаботҳои замони муосир нисбати ҳимояи муҳити зист корхонаҳои истеҳсолиро водор менамояд, ки воситаҳои техникӣ, равандҳои технологӣ ва коркарди молҳои ба роҳ монанд, ки ба муҳити атрофро кам ифлос намоянд. Дар навбат аввал истеҳсолкунандаи молҳо бо воситаи сертификати экологӣ кафолат медиҳанд, ки моли истеҳсолкардаи онҳо бехатар буда ба ҳаёт ва саломатӣ, муҳити зист, молу мулки шахсии онҳо таъсири бад намерасонанд.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, 22 декабри соли 2016 24с.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» ш. Душанбе, 2 августи соли 2011.- 41с
3. Крылова Г.Д. Основы стандартизации, сертификации, метрологии: Учебник для вузов. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 1999. - 711 с.

УДК-620.2

Хубони Сорбон, Назаров Д.Н.

ЗАРУРАТИ ИСТИФОАИ МОДДАҲОИ ИЛОВАГӢ ДАР МАҲСУЛОТҲОИ ХӢРОКВОРӢ

Мақола оид ба ҳолати бозори маҳсулотҳои хӯрокворӣ вобаста ба арзиши истеъмоли ва таъиноти моддаҳои иловагии ғизоӣ пешбинӣ гардидааст. Арзиши истеъмолии маҳсулотҳои хӯрокворӣ аз тариқи кимияӣ ва биологии он вобастагӣ дорад. Омилҳои баланд гардидани сатҳи афзоиши аҳоли дар ҷаҳон инсониятро ба мушкилии норасоии маводи озуқаворӣ ру ба ру гардонидани истодааст. Мақсади истифодаи моддаҳои иловагии ғизоӣ дар таркиби маҳсулотҳои хӯрокворӣ таъминоти аҳоли ба маҳсулотҳои озуқаворӣ мебошад.

Комиссияи аврупоии “Кодекс Алиментариус” меъёрҳои истифодаи моддаҳои иловагии ғизоиро мавриди тафтиш ва баъзеърдарорӣ қарор медиҳад. Мақсади фаъолияти ташкилотҳои байналмилалӣ таъминоти сифати маҳсулотҳои хӯрокворӣ ин таъмини сифати маҳсулот маҳсуб меёбад.

Калидвожаҳо: Маҳсулотҳои хӯрокворӣ, арзиши истеъмоли, моддаҳои иловагии ғизоӣ, таъмини амнияти озуқаворӣ, назорати сифат, таъмини аҳоли ба маводи озуқаворӣ.

Хубони Сорбон, Назаров Д.Н.

НЕОБХОДИМОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДОБАВОК В ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫХ ПРОДУКТАХ

В статье рассмотрено состояние продовольственного рынка в отношении потребительских цен и назначения пищевых добавок. Потребительская ценность пищи зависит от ее химических и биологических свойств. Факторы роста мирового населения заставляют человечество столкнуться с проблемой нехватки продовольствия. Целью использования пищевых добавок в пищу является обеспечение населения продуктами питания. Европейская комиссия «Кодекс Алиментариус» изучает и регулирует использование пищевых добавок. Целью международных организаций по обеспечению качества пищевых продуктов является обеспечение качества продукции.

Ключевые слова: продукты питания, потребительская ценность, пищевые добавки, продовольственная безопасность, контроль качества, продовольственная безопасность.

Khuboni Sorbon, Nazarov D.N.

THE NEED TO USE ADDITIVES IN FOOD PRODUCTS

There will be an article on the state of the food market in relation to consumer prices and the purpose of food supplements. Consumer value of food depends on its chemical and biological properties. The factors of rising world population growth are causing humanity to face the problem of food shortages. The purpose of the use of food additives in food is to provide the population with food. The European Commission "Codex Alimentarius" examines and regulates the use of nutritional supplements. The purpose of international food quality assurance organizations is to ensure product quality.

Keywords: Food, consumer value, food additives, food security, quality control, food security.

Таъмини амнияти милли дар шароити муосир аз таъмини амнияти озуқаворӣ вобастагӣ дорад. Шароити муосир барои таъмини амнияти озуқаворӣ на он қадар мусоид арзёбӣ мегардад. Талаботи аҳоли дар ҳама мамлакатҳои ҷаҳон ба маводи озуқаворӣ вобаста ба баландравии сатҳи афзоиши аҳоли торафт душвор мегардад. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки аз кишварҳои рӯ ба тарақӣ арзёбӣ мегардад, сатҳи истеҳсолот дар ҳама соҳаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ то дараҷае афзоиш ёфта истодааст. Бозори маҳсулотҳои хӯрокворӣ дар кишвар ба таври зарурӣ таъмин буда, аммо нарх то дараҷае баланд ба назар мерасад. Сабаби баланд гардидани нарх дар бозори Тоҷикистон аз сатҳи иқтисодиёти кишварҳои минтақа ва ҷаҳон манша мегирад.

Принсипҳои таъмини амнияти озуқаворӣ дар шароити муосир чунин арзёбӣ мегарданд:

- баланд бардоштани сатҳи ҳосилнокӣ дар хоҷагиҳои кишоварзӣ;
- ҷорӣ намудани технологияи нави истеҳсоли ва кам кардани талафоти ашёи хом;

- истифодаи моддаҳои иловагии табиӣ дар таркиби маҳсулотҳои хӯрокворӣ бо мақсади ғайи гардонидани арзиши ғизоӣ;
- қавӣ гардонидани муносибатҳои иқтисодиву тичорати Тоҷикистон бо давлатҳои пешрафтаи ҷаҳон;
- дастгирии соҳибкорони ватанӣ;
- батанзимдарории равандҳои зиддиинҳисорӣ ва риояи қатъии он.

Шароити муосир барои ҳаёти инсон ва муҳити зист бениҳоят хатарнок арзёбӣ гардида аст. Яке аз сабабҳои он истеҳсол ва ихроҷи моддаҳои кимиёии корхонаҳои истеҳсоли бошад, сабаби дигари он мушоҳидаи молу маҳсулоти қалбакикоригардида ва ҳаммонандкунии онҳо доништа мешавад.

Муайян кардани сифати ашёи хом ва маҳсулотҳои тайёр бе истифодаи усулҳои дақиқи ташхис ғайриимкон аст. Танҳо ташхисе, ки бо усулҳои кимиёӣ ва микробиологӣ дар озмоишгоҳ гузаронида мешавад, нишондиҳандаҳои воқеи буда, метавонанд ки мутобикати маҳсулоти хӯроквориро инъикос намоянд.

Бо мақсади таъмини таъминии сифатнокии маҳсулотҳои хӯрокворӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, равандҳои истеҳсоли молу маҳсулот, таъмини назорати сифат ва риояи қоидаҳои коркарди маҳсулотҳо, таъминоти риояи қоидаҳои санитарӣ ва таъмини меъёриҳои техникӣ вобаста ба навъи маҳсулот ташкилоту идораҳои дахлдор фаъолият карда истоданд. Инчунин, идоракунии равандҳои технологияи истеҳсоли дар аксарияти мамлакатҳои дунё барномаҳои махсуси таъминоти сифати маҳсулотҳои хӯрокворӣ дар сатҳи давлатӣ, митақавӣ ва байналмиллалӣ амал карда истодаанд, ки аз ҷониби ташкилотҳои мазкур назорат карда мешаванд.

Айни замон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёда аз 237 корхонаҳои истеҳсоли фаъолият менамоянд, ки аз инҳо 188 корхонҳои истеҳсолии маҳсулотҳои озуқаворӣ мувофиқи меъёрҳои ташкилоти байналмилалӣ ИСО 9001 фаъолият карда истода, 46 коргоҳҳои истеҳсоли мутобики меъёрҳои муайяннамудаи НАССР фаъолият карда истодаанд. Инчунин, дар 1 корхонаи истеҳсолии маводи озуқаворӣ дар асоси талаботҳои стандартии ИСО 22000 ва 2 коргоҳи истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ мувофиқи меъёрҳои OHSAS (Беҳатари касбӣ ва саломатӣ) ба роҳ мондани системаи таъминоти идоракунии сифати молу маҳсулот ва корҳои сертификатдиҳӣ дар асоси меъёрҳои стандартии байналмилалӣ ба роҳ монда шудааст.

Вобаста ба таъмини сифат ва риояи қоидаҳои технологияи истеҳсоли ва қоидаҳои санитарии ашёи хом, маҳсулоти нимтайёр ва маҳсулотҳои тайёри хӯрокворӣ, инчунин, баҳри муайян кардани таркиби кимиёӣ ва биологӣ маҳсулотҳои озуқаворӣ вобаста ба натиҷагирии назорати давлатӣ, санҷиши сифат ва беҳатарии молу маҳсулот аз ҷониби корхонаҳои таъминоти қоидаҳои санитарӣ ва гигиенӣ қафолатдода дар самти беҳтар намудани сифати маҳсулоти тайёр ва ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон дар кишвар корҳои таъминоти сифат ба роҳ монда шуда истодааст. Дар баробари ин, соҳаҳои назорати сифати ҳолатҳои бойторӣ, фитосанитарӣ ва мақомотҳои таъминоти стандартизатсия, метрология ва сертификатсияи дар ихтиёрдошта низ дар асоси қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди амал қарор дода мешаванд.

Вобаста ба маълумотҳои омории байналмилалӣ барои соли 2019 зиёда аз 90 давлати дунё аз маҳсулотҳои хӯроквории баландсифат танқисӣ мекашанд. Ин дар ҳолате рух медиҳад, ки шумораи ҳаррӯзаи аҳоли дар ҷаҳон то 90 – 100 млн. нафар меафзояд ва аз ин миқдор 800 млн. нафар аҳоли ба маҳсулотҳои ғизоӣ таъмин намегардад. Ҳолати норасоии маҳсулотҳои хӯрокворӣ дар ҳама мамлакатҳои ҷаҳон мушкилии аввалиндараҷаро ба миён оварда, норасоии маҳсулотҳои ғизоӣ ва витаминҳо дар организм ба вучуд омад, ки боиси гирифтори бемориҳои гуногун гардид.

Дар асоси сохтори баландравии сатҳи афзоиши аҳоли дар солҳои 1999 – 2050 меъёри арзиши энергетикӣ шабонарӯзӣ ғизоӣ дар мамлакатҳои қитъаи Африқо ба 7% ва

ин нишондиҳанда дар мамлакатҳои пешрафтаи Аврупо ва Шарқ дур дар он ҷое, ки шумораи пиронсолон зиёд мегарданд то 1% мерасад.

Вобаста ба омили мазкур аз ҳисоби истеъмоли маҳсулотҳои ғизоӣ дар ҷаҳон қадкашӣ дар солҳои 1999 – 2050 то 1,4% ва дар мамлакатҳои Осиёи Шарқӣ то 2,8% меафзояд.

Пастравии сатҳи таваллуди ба пастравии талабот ба озуқаворӣ оварда мерасонад. Барои мамлакатҳои тараққикарда бо ин мақсад меъёри афзоиши аҳоли то 1% аз ҷумла дар мамлакатҳои Осиёи Ғарбӣ ба 2% баробар гардидааст.

Аз рӯи маълумотҳои оморӣ ба ҷунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки вобаста ба омилҳои таъсиркунанда ва ҳолати баамаломата нисбати талаботи аҳоли ба маҳсулотҳои хӯрокворӣ аз солҳои 1999 то 2050 ба миқдори зиёда аз 75% афзун мегардад.

Дар натиҷаи баланд гардидани суръати афзоиши аҳоли дар ҷаҳон мушкилоти қонё гардонидани талаботи аҳоли ба маҳсулотҳои аз ҷиҳати экологӣ тоза пеш омад. Аз ин рӯ, бо мақсади таъмини амнияти озуқаворӣ пешниҳод ва истифодаи ашёи хом ва маҳсулотҳои тайёри иловагӣ дар маҳсулотҳои хӯрокворӣ пешбинӣ гардид.

Таърихи инсоният шаҳодат аз он медиҳад, ки моддаҳои иловагии хӯрокворӣ ихтирооти технологияи муосир ба шумор нарафта, инсоният маҳсулотҳои иловагиро садсолаҳо инчониб мавриди истеъмоли қарор дода истоддааст. Мақсади истифодаи моддаҳои хӯроквории иловагӣ аз бой гардонидани таркиби маҳсулот, бартараф намудани беморҳои сироятӣ, баланд бардоштани таъми маҳсулот, истифодаи он дар фаъолияти кишварзӣ баҳри захираи ашёи хом ва таъмини сифат иборат аст. Дар баробари ин барои намакхобонии сабзавоту полезиҳо, равандҳои консервакунонӣ, дуддиҳӣ ва яхкунии ашёи хом низ мавриди истифода қарор дода мешаванд.

Бо пешравии технология ва тарақиёти ҷаҳони муосир, кашфи ҳамаи ихтирооти нав ва бештар гардидани талаботи инсоният ба маҳсулотҳои ғизоӣ намуди нави маҳсулоти ғизоии иловагӣ мавриди истифода қарор дода шуд, ки равандҳои турш кардани ашёи хом аз қабилҳои ангур, ки барои истеҳсоли вино истифода мешавад, шуруъ гардид.

Дар содсолаи пеш миёни хочагиҳои кишоварзони мамлакатҳои Осиёи Миёна мушкилоти дурудароз нигоҳ доштани маҳсулотҳои захиравии кишоварзӣ ба пеш омада дар натиҷаи он кишоварзонро хатари норасоии ашёи хоми захиравӣ таҳдид намуд. Аз ин рӯ, бо мақсади ҳалли ин масъала дар солҳои 1920 то 1960 вобаста ба натиҷагирӣ санҷишҳои кишоварзӣ ва кашфиётҳои муҳақиқони соҳаи кишоварзӣ равандҳои таъмини бехатарии нигоҳдорӣ миқдори зиёди ашёи хом, маҳсулоти нимтайёр ва маҳсулотҳои тайёри озуқаворӣ дар таркиби онҳо илова намудани моддаҳои фаъоли биологӣ табиӣ, маводҳои кимиёӣ хӯрокворӣ, истифодаи намаки ошӣ, илова намудани моддаҳои фаъоли биологӣ аз ҷумла микроорганизмҳои хӯрокворӣ ба миён омад.

Айни замон зиёда аз 2 ҳазор моддаҳои иловакунандаи хӯрокворӣ мавҷуд аст, ки баҳри ҳарчи зиёд ва дурудароз нигоҳдорӣ онҳо ва баланд бардоштани арзиши ғизоӣ истифода карда мешавад.

Вобаста ба талаботҳои стандартӣ ташкилоти байналмилалӣ «Кодекс алиментарийс», меъёрҳои муайяни истифодаи моддаҳои иловагӣ аз рӯи рамзҳои зерин мавриди амал қарор дода мешаванд:

- Барои рангкунандаҳо рамзи E 100 – E182;
- Барои хокаи маҳсулотҳо-консервантҳо рамзи E200 ва 201...;
- Барои антиоксидантҳо рамзи E300 ва 301...;
- Барои муътадилкунандаҳои дараҷаи ғилзат рамзи E400 ва 401...;
- Барои эмулгаторҳо рамзи E500 ва 501...;
- Барои ҳосилкунандаи маза ва бӯи хуш рамзи E600 ва 601...;
- Барои моддаҳои гуногуни иловагӣ хӯрокворӣ рамзи E700 – E800;
- Барои моддаҳои бар зидди чангу захрҳои табиӣ истифодашаванда рамзи E900 ва 901... -;

- Барои рангкунандаи қабати болоии маҳсулоти тайёри хӯрокворӣ, шириниҳо, ивазкунандаҳои қанд, намакҳои минералӣ, коркарди орд, оҳар ва ғайра рамзи E1000 мавриди истифода қарор дода мешаванд.

Дар асоси муқарароти ташкилотҳои байналмилалӣ оид ба истифодаи моддаҳои иловагии таркиби хӯрокворӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барномаи «Ҷимояи ҳукуки истеъмолкунандагон вобаста ба қабули ва истифодаи иловагиҳо» қабул гардидааст, ки ба меъёрҳои дараҷаи байналмилалӣ ҷавобгӯ мебошад.

Истифодаи рангкунандаҳои маҳсулотҳои ғизоӣ дар савдои байналмилалӣ мавқеи муайянеро ишғол менамоянд, ки баҳри рақобатпазир будани онҳо вобаста ба сифатнокиашон таъсир мерасонидад. Дар баробари ин, то дараҷае диққати истеъмолкунандагонро ҷалб намуда, тамби маҳсулотро тағйир дода, ба дигар нишондиҳандаҳои сифати маҳсулотҳои хӯрокворӣ таъсир мерасонад. Истифодаи рангкунандаҳои ранги баланд ва инъикоси равшании онҳо аз таркиби табиӣ маҳсулот (растанӣҳо, ҳайвонот, моддаҳои маъданӣ, мавҷудияти моддаҳои микробиологӣ) ва ё иловагиҳои сунъӣ низ вобастагӣ дорад [1].

Ба ин гурӯҳи маҳсулотҳо моддаҳои зерин мансубанд:

- ароматизаторҳо (flavouring ingredients);
- ҳосилкунандаи мазза ва буи хуш (flavor enhancers, flavor potentiators, taste enhancers, flavor modulators);
- моддаҳои ширинидиҳанда (intense sweeteners, high intensity sweeteners, low-calorie sweeteners);
- қандивазкунандаҳо (bulk sweeteners, sugar substitutes);
- таъминкунандаҳои туршӣ (acidulants, acids);
- моддаҳои турш (substances with a salty taste).

Терминологияи ароматизаторҳо чунин пешбинӣ гардидааст:

- ароматизаторҳои ғизоӣ (ароматизатор);
- ароматизаторҳои технологӣ (реаксионӣ (реакционный));
- ароматизаторҳои ҷангӣ Ароматизатор коптильный (дымовой);
- ароматизаторҳои табиӣ (натуральный);
- ароматизаторҳои табиӣ ҳосилкардашуда;
- ароматизаторҳои сунъӣ;
- ароматизаторҳои ҳосилкунандаи мазза ва буй;
- консервантҳо (preservatives, antimicrobial agents);
- газҳои ҷимоякунанда (protective gases, packing gases, inert gases);
- антиоксидантҳо (моддаҳои бар зидди туршӣ истифодашаванда) (antioxidants);
- моддаҳои намнокиро муътадилнигоҳдоранда (humectants, conditioners);
- плёнкамонадҳои аз таъсири микроорганизмҳо эмин нигоҳдоранда (coating agents);
- батанзимдорандаи кафкҳо (foam stabilizers).

Моддаҳои иловагии кимиёӣ ва табиӣ, ки ба сифати ашёи хоми иловагӣ мавриди истифода қарор дода мешаванд, сараввал бо мақсади ғайр гардонидани таркиби кимиёӣ ва биологии маҳсулотҳои ғизоӣ истифода карда шуда, дар баробари ин бо мақсади нигоҳдорӣ ва таъмини сифати маҳсулотҳои нигоҳдоришаванда ба роҳ монда мешаванд [2].

Истифодаи микроорганизмҳои зинда дар баробари дигар моддаҳои иловагии хӯрокворӣ ба сифати консервантҳо мавриди истифода қарор дода мешаванд. замони муосир ин усулҳои ба таври махсус коркардкардашуда дохил мешаванд, ки дар ҳолати хушкӣ қарор доранд, ки бар зидди мағорбандӣ истифода мегарданд, барои ҳаҷман васеъ гардонидани маҳсулот истифода мегарданд (дрожжаҳо), моддаҳои патогенӣ (бактерияҳои касалиовар) ва муқабилҳои онҳо мансубанд.

Консервантҳои кимиёӣ барои дурудароз нигоҳдории маҳсулотҳои озуқавори истифода карда мешаванд, ки ба ин гурӯҳи моддаҳо – консервантҳои бар муқобили микроорганизмҳо истифодашаванда, кислотаҳои аскарбинӣ дохил мешааванд.

Консервантҳои аз ҳама бештар паҳнгардида – ин пайвастагиҳои элементҳои кимиёӣ ба монанди металҳо (S-сулфур), сулфити натрий Na_2SO_3 ё бо пайвастагиҳои онҳо бо об $\text{Na}_2\text{SO}_3 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$, метабулфати натрий $\text{Na}_2\text{S}_2\text{O}_3$, ва гидросулфати натрий NaHSO_3 дохил мешаванд.

Қабули моддаҳои иловагӣ дар соҳаи озуқаворӣ ва ҳӯроки умумӣ дар асоси низомномаи ҳуҷҷатгузори меъёрии техникӣ «Қоидаҳои санитарии қабули моддаҳои иловагӣ», «Талаботҳои тиббӣ – биологӣ ва меъёри санитарии сифати ашёи хом ва маҳсулотҳои тайёри озуқаворӣ» сураат мегирад.

Моддаҳои иловагии ҳӯроқворӣ ва ёридиҳандаҳои ашёи хом бояд ба талаботҳои стандартҳои давлатӣ ва меъёрҳои муқаррагардаи он мутобиқ бошанд.

Омили муайянкунандаи рақобатпазирии маҳсулотҳои ҳӯроқворӣ сифати он ба шумор меравад. Хусусияти бехатарии сифати маҳсулотҳои ҳӯроқворӣ - ин нишондиҳандаҳои дараҷаҳои бехатарии онҳо ба шумор меравад.

Таъмини бехатарии маҳсулотҳои ҳӯроқворӣ аз таъсири таркибии моддаҳои кимиёӣ, биологӣ ва физиологӣ онҳо дар раванди истеъмол вобастагӣ доранд. Зеро раванди фаъолияти функсияҳои организм аз равандҳои истеъмоли ғизо сарчашма мегиранд. Аз ин рӯ, бояд ибраз дошт, ки дараҷаи сифатнокӣ ва бехатарии маҳсулотҳои ғизоӣ сарчашмаи инкишоф ва маҳви ҳуҷайраҳои организм доништа мешавад.

Низоми идоракунандаи таъмини сифат ва бехатарии маҳсулотҳо дар корхонаҳои истеҳсолии маҳсулотҳои ҳӯроқворӣ ин ташкилоти байналмилалӣ НАССР ба шумор меравад.

Айни замон корхонаҳои азими истеҳсолкунандаи маҳсулотҳои ҳӯроқвории саёра барои интиқили маҳсулот ба хориҷа бе иҷозатномаи низоми НАССР фаъолият бурда наметавонанд, зеро ин низом яке аз калонтарин низомҳои таъминкунандаи ҳимояи ҳуқуқи истеъмолгарон ба шумор меравад.

Низоми идоракунии сифати маҳсулотҳои ҳӯроқворӣ дар корхонаҳои истеҳсоли-НАССР бо мақсади таъмини қафолати сифати маҳсулот ҳамоҳанг буда, вобаста ба натиҷагирии ташхис ва пешниҳоди натиҷаи он ҳуқуқи равандҳои фаъолияти истеҳсолиро дар корхонаҳои истеҳсоли маҳсулотҳои ҳӯроқворӣ қатъ гардонидан ва ё барои пешрафти фаъолияти корӣ мусоидат карданро дорад [4].

Омилҳои таъсиркунанда ба сифати маҳсулотҳои ғизоӣ ин намнокии зиёд ва ҳарорати баланд ба шумор меравад, ки дар ингуна шароит афзоиши микроорганизмҳо ба амал омада, таркиби кимиёӣ ва биологӣ маҳсулотро вайрон менамояд.

Ҳангоми коркарди маҳсулотҳои ҳӯроқворӣ ва истеҳсоли маҳсулотҳои тайёри кулинарӣ ва ҳӯроқворӣ равандҳои кимиёӣ зерин гузаронида мешаванд:

- гидролизатсияи дисахаридҳо;
- карамелизатсияи қанд;
- туршшавии шир ва ғайраҳо[3].

Аз муайянкунандагиҳои зикргардида хулосае баровардан мумкин аст, ки аввалин хусусияти сифати маҳсулот аз таркиби он вобастагӣ доارد. Ҳамаи таркиби маҳсулотҳо ба оддӣ ва мураккаб тақсим кардан мумкин аст.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи батанзимдарории сифати маҳсулот дар дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 6.10.2008 № 424, № 436, аз 28.12.2013 № 1052, аз 18.03.2015 № 1193;
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи бехатарии маҳсулоти ҳӯроқворӣ”/ Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон //ш. Душанбе, 19 июли соли 2016, № 389;
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи бехатарии маҳсулотҳои ҳӯроқворӣ” 1.08.2012с. № 890;

4. Агентии Тоҷикстандарт: Стандарти байнидавлатӣ/ Муассисоти хӯроки умумӣ. Душанбе СБД 30524-14;
5. Архипов А. В. “Основы стандартизации, метрологии и сертификации”. Москва – 2016-206с.

УДК 63+338.4

Расулова Д.Б.

БАҲОДИҲИИ ҲОЛАТИ ҲОЗИРА ВА ТАМОҶУЛИ РУШДИ МИНТАҚАБАНДИИ ГҶСФАНДПАРВАРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур муаллиф таҳлили ҳолати ҳозира ба боҳодиҳии тамоҷули рушди гуsfандпарвариро дар минтақа мавриди таҳлил қарор додааст. Тағйирёбии тамоҷули афзоиши саршумори гӯsfандон дар ҳамаи минтақаҳо ба назар мерасад. Таҳлилҳо нишон медиҳад, ки дар рушди гӯsfандпарварӣ мавқеи хоҷагиҳои хурди ёрирасони аҳоли хеле зиёд аст. Дар соли 2019 81,7% қорво дар хоҷагиҳои аҳоли мутамарказ шудаанд.

Дар минтақаҳои доманакӯх назар ба дигар минтақаҳо парвариши гӯsfандон бештар – 2471,0 ҳаз. сар ё 43,5 % саршумор мавқеъ гирифтаанд. Аз ин рӯ, минтақаҳои асосии қарогоҳии минтақаҳои даштӣ ба қадри кофӣ самаранок истифода намешаванд, ки ин на танҳо аз сабаби ҳолати техникий қарогоҳҳо, балки аз сабаби мушкилоти ташкилӣ (фурӯш, нақлиёт, нигоҳдорӣ ва ғайра) низ ба амал омадааст. Бо вучуди ин, истеҳсоли маҳсулот дар минтақаҳои даштӣ хеле самаранок аст. Ин махсусан ба истеҳсоли гӯшт ва пашм дахл дорад.

Принсипи асосии қойгиркунӣ аз он иборат аст, ки истеҳсоли маҳсулот бояд дар он минтақаҳо амалӣ қарда шавад, ки афзоиши пайвастаи он ба даст оварда мешавад ва хароҷоти истеҳсол ва интиқол аз ҳама камтар аст.

Калидвожаҳо: самаранокии минтақабандӣ, рушди гуsfандпарварӣ, асосҳои ташкилӣ-иқтисодӣ, баҳодиҳӣ, минтақаи қухӣ, қарогоҳ, хароҷот, даромад, баландбардории самаранокӣ, афзоиши саршумор, истеҳсоли маҳсулот, арзиши аслии маҳсулот, истеҳсоли гӯшт ва пашм.

Расулова Д.Б.

ОЦЕНКА СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО ОВЦЕВОДСТВА В РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье автор анализирует текущую ситуацию для оценки тенденций развития овцеводства в регионе. Сменилась тенденция увеличения поголовья овец во всех регионах. Анализ показывает, что роль малых подсобных хозяйств в развитии овцеводства очень важна. В 2019 году 81,7% поголовья скота будет сосредоточено в домохозяйствах. В предгорьях овец больше, чем в других регионах - 2471,0 тыс. гол. голову или 43,5% населения.

Таким образом, основные пастбища степных территорий используются недостаточно эффективно, что связано не только с техническим состоянием пастбищ, но и с организационными проблемами (сбыт, транспорт, обслуживание и т. д.). Однако производство в степных районах очень эффективно. Особенно это касается производства мяса и шерсти.

Основной принцип размещения заключается в том, что производство продукции должно осуществляться в тех регионах, где достигается устойчивый рост, а стоимость производства и транспортировки наименьшая.

Ключевые слова: эффективность зонирования, развитие овцеводства, организационно-экономические основы, оценка, горный район, пастбища, затраты, доход, повышение эффективности, прирост населения, себестоимость продукции, себестоимость продукции, производство мяса и шерсти.

Rasulova D.B.

ASSESSMENT OF THE CURRENT STATE AND TRENDS OF REGIONAL DEVELOPMENT OF SHEEP BREEDING IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

In this article, the author analyzes the current situation to assess the development trends of sheep breeding in the region. The tendency of increasing the number of sheep in all regions has changed. Analysis shows that the role of small subsidiary farms in the development of sheep breeding is very important. In 2019, 81.7% of the livestock population will be concentrated in households. There are more sheep in the foothills than in other regions - 2471.0 thousand heads. head or 43.5% of the population.

Thus, the main pastures of the steppe territories are not used efficiently enough, which is associated not only with the technical condition of the pastures, but also with organizational problems (marketing, transport, service, etc.). However, production in the steppe regions is very efficient. This is especially true for the production of meat and wool. The basic principle of placement is that the production of products should be carried out in those regions where sustainable growth is achieved, and the cost of production and transportation is the lowest.

Keywords: zoning efficiency, sheep breeding development, organizational and economic foundations, valuation, mountainous region, pastures, costs, income, efficiency increase, population growth, production cost, production cost, meat and wool production.

Омузиши тағйироте, ки дар соҳаи гусфандпарварӣ дар давоми давраи таҳқиқот ба амал омадааст, нишон дод, ки шумораи гусфандон ва нишондихандихандаҳои истеҳсоли дар маҷмӯъ тамоюли афзоиш дошта, аммо дар минтақаҳое, ки самаранокии истеҳсолот метавонад баланд бошад, афзоиши саршумор нисбатан кам мушоҳида мешавад, аз ҷумла дар минтақаҳои кӯҳӣ ва наздикӯҳӣ.

Тағйирёбии тамоюли афзоиши саршумори гусфандон дар ҳамаи минтақаҳо ба назар мерасад. Дар минтақаи Хатлон пас аз таназзули тӯлонӣ афзоиши саршумори чорво дар ҳар ду минтақа - Қурғонтеппа ва Кулоб ба назар мерасад. Суръати афзоиши саршумори чорво ва маҳсулоти он дар минтақаи Суғд ва дар минтақаи ноҳияҳои тобеи марказ низ назаррасанд (ҷадвали 1).

Чуноне, ки аз рақамҳои ҷадвали 1. бармеояд, 41,0%-и саршумори гусфандон, 57,2% истеҳсоли гӯшти гусфанд ва 68,6%-и истеҳсоли пашм ба хоҷагиҳои кишоварзии вилояти Хатлон рост меояд. Мавқеи дуҷумро хоҷагиҳои вилояти Суғд соҳибанд, ки ба онҳо 26,7 %-и саршумор, 21,4 %-и истеҳсоли гӯшт, 19,5 %- истеҳсоли пашм рост меояд. Мавқеи сеҷумро ноҳияҳои тобеи ҷумхурӣ ишғол менамоянд, ки дар онҳо 17,1 %-и саршумор, 18,0%-гӯшт ва 9,6%-и пашм рост меояд. Ба хоҷагиҳои гусфандпарварии ВМКБ танҳо 15,2%-и саршумор, 3,4%- гӯшт ва 2,3 %- пашми дар ҷумхурӣ истеҳсолшаванда рост меояд.

Суръати афзоиши истеҳсолот нисбат ба нишондихандаҳое, ки дар панҷсолаи қаблӣ қайд карда шуданд, афзоиш ёфт. Дар баробари ин, хусусияти рушди гусфандпарварӣ дар Тоҷикистон - мавқеи бартарияти хоҷагиҳои хурди ёрирасони аҳоли, ки ҳатто барои тақрирестеҳсоли оддӣ замина надоранд нигоҳ дошта мешавад. Дар оғози соли 2019 аллакай 81,7% чорво дар хоҷагиҳои аҳоли мутамарказ шудаанд.

Дар хоҷагиҳои чамбиятӣ 239,7 ҳаз. сар, ё 4,2 фоизи чорвои хурд мавҷуд аст, ҳол он ки соли 1991- 46,4%-и саршумор ба ин категорияи хоҷагидорӣ рост меомад. Дар хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) 798,4 ҳаз. сар, ё 14,1 фоизи ғусфандон парвариш карда мешаванд.

Минтақабандии ғусфандон вобаста ба минтақаҳо нишон медиҳад, ки шумораи ғусфандон дар ВМКБ ба 323,7 ҳаз. сар баробар буда, 5,7 %-и нишондиҳандаҳои умумии ҷумхуриро ташкил медиҳад. Дар вилояти Суғд 1572,4 ҳаз. сар ғусфанду буз мавҷуд аст, ки 27,7 %-ро аз шумораи умумии он дар кишвар ташкил медиҳад. 2333, 2 ҳаз. сар, ё 41,0 фоизи чорвои хурд дар вилояти Хатлон ҷойгир аст.

Дар ноҳияҳои тобеи ҷумхуриӣ 25,6 фоизи бузу ғусфанд ё 1457,1 ҳазор сарро ташкил медиҳанд (ҷадвали 2).

Яке аз нишондиҳандаҳои минтақабандии ғусфандпарварӣ, мавҷуд будани заминҳои ҷаргоҳ дар минтақаҳо аст. Агар дар миқёси ҷумхуриӣ 3833,5 ҳаз. га ҷаргоҳҳо мавҷуд бошанд, пас ба як сар ғусфанд 0,67 га замини ҷаргоҳ рост меояд. Дар мамлакат вобастаги минтақабандии ғусфандон ва мавҷудияти ҷаргоҳҳо мувофиқ нест. Масалан, дар ВМКБ 19,1 фоизи ҷаргоҳҳо ҷойгир буда, шумораи ғусфандон танҳо 5,7 фоизро ташкил медиҳад, ки ба 1 сар чорво 2,27 га ҷаргоҳ рост меояд. Дар вилояти Суғд 27,7 фоизи ғусфандон минтақабандӣ шудаанд, ҳол он ки дар 20,5 фоизи ҷаргоҳҳо рост меояд. Ба як сар чорво 0,50 га замини ҷаргоҳ рост меояд, ки нисбати миёнаи ҷумхуриӣ 0,17 га кам аст. Дар вилояти Хатлон 41,0 фоизи саршумори ғусфандон ҷойгир буда, ба ин вилоят 32,0 фоизи ҷаргоҳҳо тааллуқ доранд, ки ба як сар чорво 0,53 га ҷаргоҳ рост меояд, ки нисбат ба нишондиҳандаҳои миёнаи ҷумхуриӣ 0,14 га кам аст.

Ҷадвали 1.

Минтақабандии ғусфандпарварӣ вобаста ба вилоятҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон

Минтақаҳо	Саршумор, ҳаз. сар	Ғушт, ҳаз. тонна	Пашм, тонна	Минтақабандӣ,%		
				саршумор	ғушт	пашм
ВМКБ	323,7	1,2	179	15,2	3,4	2,3
Суғд	1572,4	7,6	1516	26,7	21,4	19,5
Хатлон	2333,2	20,3	5332	41,0	57,2	68,6
НТҚ	1457,1	6,4	744	17,1	18,0	9,6
Ҳамагӣ дар ҷумхуриӣ	5686,6	35,5	7771	100,0	100,0	100,0

Сарчашма: Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмӯаи оморӣ. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2020. –С.238-241

Ҷадвали 2.

Саршумори ғусфанд ва буз дар сохторҳои гуногуни хоҷагидорӣ минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон

Минтақаҳо	Саршумор		Аз ҷумла					
			Корхонаҳои кишоварзӣ		Хоҷагиҳои деҳқонӣ		Хоҷагиҳои аҳоли	
	ҳаз. сар	Ҳисса, %	Шумора, ҳаз.сар	%	Шумора, ҳаз.сар	%	Шумора,ҳаз. сар	%
ВМКБ	323,7	5,7	0,9	0,4	15,2	1,9	307,6	6,6
Суғд	1572,4	27,7	49,0	20,4	180,3	22,6	1343,1	28,9
Хатлон	2333,2	41,0	129,1	53,9	408,1	51,1	1796,1	38,6
НТҚ	1457,1	25,6	60,7	25,3	194,8	24,4	1201,6	25,9
Ҳамагӣ да ҷумхуриӣ	5686,6	100,0	239,7	100,0	798,4	100,0	4648,3	100,0

Сарчашма: Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмӯаи оморӣ. Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2020.–С.238-241

Дар ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ 25,6 фоизи сашумори ҷорво минтақабандӣ шуда, ба онҳо 28,4 фоизи заминҳои ҷарогоҳ вобаста шудаанд, ки ба як сар ҷорво 0,74 га рост меояд, ки нисбати миёнаи кишвар 0,07 га зиёд (ҷадвали 3). Аз 3833,5 ҳаз. га майдони умумии ҷарогоҳҳо, 783,3 га, ё 20,4 фоизаш ҷарогоҳҳои зимистона, 2060,5 ҳаз. га, ё 53,7 фоизаш ҷарогоҳҳои тобистона, 711,6 ҳаз. га, ё 18,6 фоизаш тобистонию зимистонӣ ва 278,1 ҳаз. га, ё 7,3 фоизаш тамоми сол ба ҳисоб меравад. 85,6 фоизи ҷарогоҳҳои зимистона ба вилояти Хатлон, 8,9% ба вилояти Суғд, 4,6 % ба ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ ва танҳо 0,9 фоиз ба минтақаи ВМКБ рост меояд. Баръакс 34,1 фоизи ҷарогоҳҳои тобистона ба ВМКБ, 20,9% ба вилояти Суғд, 10,7% ба вилояти Хатлон ва 34,4% ба ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ рост меояд. Ҷарогоҳҳои баҳорию тирамоҳӣ асосан дар вилояти Суғд (39,1%), вилояти Хатлон (29,5%), ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ (31,6%) ва танҳо 0,2% ба ВМКБ рост меояд. Дар мамлакат танҳо 278,1 ҳаз га, ё 7,3 фоизаш метавонад дар давоми сол пурра истифода шавад, ки асосан дар вилояти Хатлон ва ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ мавқеъ гирифтаанд. Аз ин миқдор 1410 га замини ҷарогоҳ бо об таъминанду халос (ҷадвали 3).

Яке аз масъалаи муҳими рушди ғусфандпарварӣ минтақабандии он вобаста ба мавзӯҳои табиӣ ҷумҳурӣ ба ҳисоб меравад. Таҳлиҳои мавҷудияти кӯҳҳо вобаста ба минтақаҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки аз майдони умумии ба минтақаҳои ҷумҳурӣ ҳиссаи кӯҳҳо дар майдони умумӣ гуногунад.

Ҷадвали 3.

Ҳиссаи саршумори ғусфандон ва майдони ҷарогоҳҳо дар минтақаҳои ҷумҳурӣ ба ҳолати 1 январи соли 2019

Минтақаи Хатлон ва ноҳияҳо	Майдониумумӣ, ҳаз.га	Кӯҳҳо ҳаз. га	Ҳиссаи кӯҳ,%		Минтақабандӣ, %					
			Нисбати майдони умумӣ	Нисбати ҷумҳурӣ	Саршумор		Гӯшт		Пашм	
					ҳаз. сар	ҳисса,%	ҳаз. тонна	Ҳисса %	тонна	ҳисса, %
ВМКБ	6289,8	5419,0	86,2	66,2	323,7	5,7	8,9	3,3	179	2,3
Суғд	2518,7	1072,7	42,6	13,1	1572,4	27,7	58,6	21,5	1516	19,5
Вилояти Хатлон	2468,2	337,6	13,7	4,1	2333,2	41,0	155,9	57,2	5332	68,6
Ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ	2861,1	1349,8	47,2	16,6	1457,1	25,6	49,1	18,0	744	9,6
Дар ҷумҳурӣ	14137,9	8179,1	57,9	100,0	5686,4	100,0	272,5	100,0	7771	100,0

Сарчашма: Фонди замини Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати 1 январи соли 2019. – Душанбе. 2019. –С.13-118.

Агар дар ҷумҳурӣ майдонҳои кӯҳсор 8179,1 млн га-ро ташкил дода бошанд, пас ин нишондиҳанда дар ВМКБ 5419, 0 ҳаз га, ё 86,9 %-и майдонҳои умумӣ, вилояти Суғд мутаносибан - 1072,7 ҳаз. га, ё 42,6%, вилояти Хатлон – 337,6 ҳаз. га, ё 13,7%, ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ- 1349,8 ҳаз. га, ё 47,2% - майдони умумиро ташкил медиҳад (ҷадвали 4).

Минтақабандии ноҳияҳои ҷумҳурии вобаста ба мавқеи ҷойгиришавӣ

Минтақаҳо ва ноҳияҳо	Майдони умумӣ, ҳаз.га	Кӯҳҳо, ҳаз. га	Ҳиссаи кӯҳ,%	
			Нисбати майдони умумии ноҳия	Минтақабандии табиӣ
ВМКБ	6289,8	5419,0	86,2	Кӯҳӣ
Ванҷ	443,0	376,0	84,4	Кӯҳӣ
Дарвоз	282,5	192,1	68,0	Кӯҳӣ
Ишқошим	365,6	346,7	95,0	Кӯҳӣ
Мурғоб	3726,7	3199,1	85,5	Кӯҳӣ
Рушон	587,1	556,6	94,8	Кӯҳӣ
Роштқалъа	426,3	352,9	82,8	Кӯҳӣ
Хоруғ	2,3	1,3	56,5	Кӯҳӣ
Шугнон	456,5	394,5	86,4	Кӯҳӣ
Суғд	2518,7	1072,7	42,6	-
Айнӣ	515,8	342,4	66,4	Кӯҳӣ
Ашт	279,0	75,7	27,1	Наздиқӯҳӣ
Б.Ғафуров	265,4	94,4	35,6	Наздиқӯҳӣ
Деваштиҷ	158,9	17,5	11,0	Наздиқӯҳӣ
Зафаробод	44,1	2,1	4,8	Даштӣ
Истаравшан	68,7	2,4	3,5	Даштӣ
Исфара	83,6	52,7	63,0	Кӯҳӣ
Конибодом	82,9	21,1	25,5	Наздиқӯҳӣ
Мастҷоҳи Кӯҳӣ	368,3	264,5	71,8	Кӯҳӣ
Мастҷоҳ	102,9	21,5	20,9	Наздиқӯҳӣ
Панҷакент	367,1	162,9	44,4	Наздиқӯҳӣ
Спитамен	35,6	2,4	6,7	Даштӣ
Ҷ.Расулов	32,2	1,6	5,0	Даштӣ
Шаҳристон	114,3	11,5	10,1	Наздиқӯҳӣ
Вилояти Хатлон	2468,2	337,6	13,7	-
Минтақаи Кулоб	1202,5	194,3	16,2	Даштӣ
Балҷувон	132,7	23,5	17,7	Наздиқӯҳӣ
Восеъ	76,6	6,6	8,6	Даштӣ
Данғара	200,8	4,5	2,2	Даштӣ
Кулоб	27,6	5,8	21,0	Наздиқӯҳӣ
Муминобод	92,1	14,5	15,7	Наздиқӯҳӣ
Темурмалик	101,4	13,7	13,5	Наздиқӯҳӣ
Фархор	118,3	10,1	8,5	Даштӣ
Ҳамадонӣ	51,0	4,2	8,2	Даштӣ
Ховалинг	173,8	45,9	26,4	Наздиқӯҳӣ
Ш.Шоҳин	228,4	65,4	28,6	Наздиқӯҳӣ
Минтақаи Қургонтеппа	1265,7	143,3	11,3	-
А.Ҷомӣ	58,8	3,3	5,6	Даштӣ
Кушонӣён	55,6	1,8	3,2	Даштӣ
Вахш	96,3	2,8	2,9	Даштӣ

Дӯстӣ	123,6	26,7	21,6	Наздиқӯхӣ
Ёвон	92,7	5,5	5,9	Даштӣ
Қабодиён	184,8	44,4	24,0	Наздиқӯхӣ
Бохтар	2,5	0,01	0	Даштӣ
Норак	39,8	15,9	39,9	Наздиқӯхӣ
Н.Хусрав	81,1	4,4	5,4	Даштӣ
Панҷ	88,1	2,8	3,2	Даштӣ
Левакнт	13,1	0,9	6,9	Даштӣ
Хуросон	89,6	6,7	7,5	Даштӣ
Ҷ.Балхӣ	90,5	4,2	4,6	Даштӣ
Чайхун	96,7	9,7	10,0	Даштӣ
Шаҳритуз	152,5	14,1	9,2	Даштӣ
Ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ	2861,1	1349,8	47,2	16,6
Душанбе	12,7	1,0	8,3	Даштӣ
Ваҳдат	367,4	172,9	47,0	Наздиқӯхӣ
Варзоб	163,1	68,3	41,9	Наздиқӯхӣ
Лахш	458,0	297,7	65,0	Кӯхӣ
Нуробод	92,8	16,4	17,7	Наздиқӯхӣ
Рудақӣ	181,2	17,4	9,6	Даштӣ
Рашт	461,3	258,2	56,0	Кӯхӣ
Роғун	50,7	4,3	8,5	Даштӣ
Сангвор	597,4	395,1	66,1	Кӯхӣ
Турсунзода	117,5	27,4	23,3	Наздиқӯхӣ
Тоҷикобод	73,4	26,0	35,4	Наздиқӯхӣ
Файзобод	87,4	11,4	13,0	Наздиқӯхӣ
Ҳисор	97,5	22,8	23,4	Наздиқӯхӣ
Шаҳринав	100,7	31,0	30,8	Наздиқӯхӣ
Дар ҷумҳурӣ	14137,9	8179,1	57,9	-

Сарчашма: Аз ҷониби муаллиф. Фонди замини Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати 1 январи соли 2019. –Душанбе. 2019. –С.13-118.

Рақамҳои ҷадвали 3 нишон медиҳанд, ки 57,9 фоизи сарҳади Тоҷикистон зерӣ кӯҳҳо қарор доранд, ки онҳо ба кишоварзӣ мутобиқ нестанд ва ҷаррондани ҷорво низ хеле душвор аст. Дар ВМКБ 86,2 фоизи заминҳои тобеи вилоят кӯҳсоранд, яъне 66,2 фоизи заминҳои кӯҳсори мамлакат ба ин минтақа тааллуқ доранд. Дар вилояти Суғд бошад 42,6 фоизи заминҳои тобеи вилоят кӯҳсор буда, 13,1 фоизи кӯҳсори кишвар ба ин минтақа рост меояд. Дар ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ 16,6 фоизи кӯҳҳои Тоҷикистон ҷойгир буда барои рушди ғусфандпарварӣ наҷандон мувофиқ аст. Аз ҳама минтақаи нисбатан камтари кӯҳҳо вилояти Хатлон ба ҳисоб меравад. Танҳо 13,7 фоизи заминҳои вилоят зерӣ кӯҳҳо қарор дошта, дар ин минтақа 4,1 фоизи кӯҳҳои Тоҷикистон ҷойгиранд.

Аз ҷадвари мазкур ба ҳулоса омадан мумкин аст, ВМКБ –ро пурра ба минтақаҳои кӯҳӣ, як қисми ноҳияҳои вилояти Суғд (ноҳияҳои Айнӣ, Мастҷоҳи Кӯҳӣ, Панҷакент ва Шаҳристонро ба минтақаҳои кӯҳӣ, ноҳияҳои Б.Ғафуров, Деваштич, Исфара, Конибодом, Мастҷоҳро ба минтақаҳои наздиқӯҳӣ, ноҳияҳои Спитамен, Уротеппа, Ҷаббор Расуловро ба минтақаҳои даштӣ мутобиқ намоем.

Минтақаҳои кӯҳӣ дар қаламрави Тоҷикистон 8 ноҳияи ВМКБ, 3 ноҳияи вилояти Суғд ва 3 ноҳияи тобеи ҷумҳуриро дар бар мегирад, ки аз ҷиҳати майдон 8774,2 ҳаз. га-ро дар бар мегирад, вале дорои консентратсияи наҷандон баланди ғусфандон мебошанд. Дар минтақаҳои кӯҳӣ 23,2% шумораи ғусфандон рост меояд. Ба ин минтақа консентратсияи

гӯсфандони хисорӣ аст. Зиёда аз 345,3 ҳаз. сар чорво дар минтақаҳои кӯхистони ВМКБ ҷойгир аст. Самаранокии истеҳсоли маҳсулоти гӯсфандпарварӣ дар ноҳияҳои кӯҳӣ ба қадри кофӣ баланд нест.

Ҷадвали 5

Минтақабандии ноҳияҳо ба ноҳияҳои кӯҳӣ ба ҳолати 1 январи соли 2019

Минтақаи Хатлон ва ноҳияҳо	Майдони умумӣ, ҳаз.га	Кӯҳҳо, ҳаз. га	Ҳиссаи кӯҳ, нисбати майдони умумии ноҳия, %	Саршумори гӯсфандон, ҳаз. сар
ВМКБ	6289,8	5419,0	86,2	345,3
Ванҷ	443,0	376,0	84,4	37,3
Дарвоз	282,5	192,1	68,0	32,1
Ишқошим	365,6	346,7	95,0	45,7
Мурғоб	3726,7	3199,1	85,5	81,8
Рушон	587,1	556,6	94,8	42,6
Роштқалъа	426,3	352,9	82,8	50,7
Хоруғ	2,3	1,3	56,5	2,6
Шуғнон	456,5	394,5	86,4	52,5
Суғд	967,7	659,6	68,2	295,6
Айнӣ	515,8	342,4	66,4	129,6
Исфара	83,6	52,7	63,0	43,5
Мастҷоҳи Кӯҳӣ	368,3	264,5	71,8	122,5
Ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ	1516,7	951,0	62,7	369,5
Лахш	458,0	297,7	65,0	134,4
Рашт	461,3	258,2	56,0	166,9
Сангвор	597,4	395,1	66,1	67,2
Дар ҷумҳурӣ	8774,2	7029,6	80,1	1010,4

Сарчашма: Фонди замини Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати 1 январи соли 2019. – Душанбе. 2019. – С.13-118.

Ҳамин тариқ, дар тақсимои саршумори гӯсфандон аз рӯи минтақаҳо тағирот ба амал омаданд. Концентратсияи чорво дар минтақаҳои даштӣ, наздикӯҳӣ ва кӯҳӣ афзоиш ёфта истодааст.

Бояд қайд кард, ки минтақаҳои даштӣ барои рушди гӯсфандпарварӣ захираҳои кофӣ надоранд.

Минтақаҳои доманакӯҳҳои Тоҷикистон, хусусан 7 ноҳияи вилоятҳои Суғд, 9 ноҳияи вилояти Хатлон ва 8 ноҳияҳои тобеи ҷумҳуриро фаро мегиранд. Масоҳати онҳо 3574,3 миллион гектар замини умумии ҷумҳурӣ мебошад. Дар ин минтақа 2471,4 ҳаз. сар, ё 44,0 фоизи саршумори гӯсфанду буз чамъ оварда шудааст.

Дар минтақаҳои доманакӯҳ назар ба дигар минтақаҳои парвариши гӯсфандон бештар – 2471,0 ҳаз. сар ё 43,5 % саршумор мавқеъ гирифтаанд (ҷадвали 6.).

Минтақабандии ғўсфандон дар ноҳияҳои наздикӯҳӣ ба ҳолати 1 январи соли 2019

Минтақаи Хатлон ва ноҳияҳо	Майдони умумӣ, ҳаз.га	Кӯҳҳо, ҳаз. га	Ҳиссаи кӯҳ, нисбати майдони умумии ноҳия, %	Саршумори ғўсфандон, ҳаз. сар
Суғд	1370,5	404,6	29,5	925,8
Ашт	279,0	75,7	27,1	150,6
Б.Ғафуров	265,4	94,4	35,6	205,0
Деваштич	158,9	17,5	11,0	134,2
Конибодом	82,9	21,1	25,5	41,0
Мастҷоҳ	102,9	21,5	20,9	139,6
Панҷакент	367,1	162,9	44,4	193,7
Шаҳристон	114,3	11,5	10,1	61,7
Вилояти Хатлон	1104,0	255,8	23,2	645,0
Балҷувон	132,7	23,5	17,7	47,8
Кулоб	27,6	5,8	21,0	48,7
Муминобод	92,1	14,5	15,7	125,7
Темурмалик	101,4	13,7	13,5	101,8
Ховалинг	173,8	45,9	26,4	35,6
Ш.Шоҳин	228,4	65,4	28,6	75,4
Дӯстӣ	123,6	26,7	21,6	67,0
Қабодиён	184,8	44,4	24,0	113,5
Норак	39,8	15,9	39,9	29,5
Ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ	1099,8	356,2	32,4	900,6
Ваҳдат	367,4	172,9	47,0	156,9
Варзоб	163,1	68,3	41,9	117,5
Нуробод	92,8	16,4	17,7	99,2
Турсунзода	117,5	27,4	23,3	184,7
Тоҷикобод	73,4	26,0	35,4	67,1
Файзобод	87,4	11,4	13,0	103,8
Ҳисор	97,5	22,8	23,4	123,4
Шаҳринав	100,7	31,0	30,8	48,0
Дар ҷумҳурӣ	3574,3	1016,6	28,8	2471,4

Сарчашма: Фонди замини Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати 1 январи соли 2019. Душанбе. 2019. –с.13-118.

Минтақабандии ноҳияҳо ба мавзеҳои даштӣ ба ҳолати 1 январи соли 2019 дар чадвали 7. оварда шудааст.

Худуди минтақаи даштӣ 4 ноҳияҳои вилояти Суғд, 16 ноҳияҳои вилояти Хатлон ва 2 ноҳияи тобеи ҷумҳуриро дар бар мегирад, ки дар онҳо 2169,8 ҳаз. сар ғўсфандон минтақабандӣ шудаанд. Ҷойгиркунии ғўсфандон дар минтақаҳои даштӣ 36,8% саршуморро ташкил медиҳад.

Ин минтақа дорои майдонҳои калони чарогоҳ мебошад. Қисми зиёди захираҳои истифодашудаи чарогоҳҳо ҳолати бади истифодабарӣ доранд ва дар онҳо растаниҳои дуҷумдараҷа ва партов зиёд шудаанд. Ҳамзамон, майдони асосии чарогоҳҳо дар ин минтақа дар ноҳияҳои вилояти Хатлон мутамарказ шудаанд.

Минтақабандии ноҳияҳо ба мавзеҳои даштӣ ба ҳолати 1 январи соли 2019

Минтақаи Хатлон ва ноҳияҳо	Майдони умумӣ, ҳаз.га	Кӯҳҳо, ҳаз. га	Ҳиссаи кӯҳ, нисбати майдони умумии ноҳия, %	Саршумори ғӯсфандон, ҳаз. сар
Сӯғд	180,6	8,5	4,7	293,5
Зафаробод	44,1	2,1	4,8	66,3
Истаравшан	68,7	2,4	3,5	103,3
Спитамен	35,6	2,4	6,7	59,9
Ҷ.Расулов	32,2	1,6	5,0	64,0
Вилояти Хатлон	1364,2	81,6	6,0	1688,2
Восеъ	76,6	6,6	8,6	97,5
Данғара	200,8	4,5	2,2	406,5
Фархор	118,3	10,1	8,5	117,3
Ҳамадонӣ	51,0	4,2	8,2	65,0
А.Ҷомӣ	58,8	3,3	5,6	68,6
Кушониён	55,6	1,8	3,2	78,5
Вахш	96,3	2,8	2,9	164,6
Ёвон	92,7	5,5	5,9	183,3
Бохтар	2,5	0,01	0,0	5,9
Н.Хусрав	81,1	4,4	5,4	40,3
Панҷ	88,1	2,8	3,2	92,9
Левакнт	13,1	0,9	6,9	29,0
Хуросон	89,6	6,7	7,5	85,3
Ҷ.Балхӣ	90,5	4,2	4,6	112,3
Ҷайхун	96,7	9,7	10,0	56,2
Шаҳритуз	152,5	14,1	9,2	85,0
Ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ	231,9	21,7	9,3	188,1
Рудакӣ	181,2	17,4	9,6	114,9
Роғун	50,7	4,3	8,5	73,2
Дар ҷумҳурӣ	1776,7	112,8	6,3	2169,8

Сарчашма: Фонди замини Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати 1 январи соли 2019. – Душанбе. 2019. – С.13-118.

Аз ин рӯ, минтақаҳои асосии чарогоҳии минтақаҳои даштӣ ба қадри кофӣ самаранок истифода намешаванд, ки ин на танҳо аз сабаби ҳолати техникий чарогоҳҳо, балки аз сабаби мушкилоти ташкилӣ (фурӯш, нақлиёт, нигоҳдорӣ ва ғайра) низ ба амал омадааст. Бо вучуди ин, истеҳсоли маҳсулот дар минтақаҳои даштӣ хеле самаранок аст. Ин маҳсусан ба истеҳсоли ғӯшт ва пашм дахл дорад.

Принсипи асосии ҷойгиркунӣ аз он иборат аст, ки истеҳсоли маҳсулот бояд дар он минтақаҳои амалӣ карда шавад, ки афзоиши пайваस्ताи он ба даст оварда мешавад ва хароҷоти истеҳсол ва интиқол аз ҳама камтар аст.

Муҳимтар аз ҳама баррасии ҳамаҷонибаи шароити табиӣ ва иқлимӣ (равиши агроклиматӣ) аст, зеро гуногунии онҳо, аз як тараф ба талаботи нобаробаре, ки аз ҷониби соҳаҳои кишоварзӣ ба онҳо гузошта мешаванд, аз тарафи дигар, рушди маҳсусгардонии минтақавиро дар таъмини истифодаи самараноки шароити ҳар як минтақаи (минтақаи табиӣ) ҷумҳурӣ барои зиёд кардани ҳаҷми маҳсулот, кам кардани хароҷоти истеҳсолӣ ва баланд бардоштани даромаднокии соҳа тақозо мекунад.

АДАБИЁТ

1. Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмӯаи оморӣ. Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2020. –С.238-241
2. Фонди замини Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати 1 январи соли 2019. –Душанбе. 2019. – С.13-118.
3. Рябушкин Б. «Ресурсные» и «затратные» показатели экономической эффективности производства / Ж. Экономические науки, 1982. №2,
4. Чистяков М.И. Система показателей планирования экономической эффективности общественного производства / В кн. Проблемы методологии планирования и измерения эффективности производства. – М.: Экономика, 1976
5. Маргулев Я. Методологические вопросы измерения эффективности производства / Ж. Плановое хозяйство, 1976, № 11,
6. Плышевский Б. Резервы эффективности общественного производства / Ж. Плановое хозяйство, 1988, № 7, Хачатуров Т.С. Эффективность общественного производства / Ж. Вопросы экономики, 1980, №7
7. Интенсификация производства / Учеб. пособие. – М.: Профиздат, 1987, 248с.
8. Интенсивное развитие экономики / Учеб. пособие. Под общ. ред. Ю.В. Яковца. – М; Экономика, 1987. – 319с.

УДК 368.01

Низомова Т.Д., Курбонов А.Р.

**ОСОБЕННОСТИ СИСТЕМЫ СТРАХОВЫХ УСЛУГ
В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ**

В данной статье выявлена специфика рынка страховых услуг и доказано, что страховая отрасль по сущности и специфике отличается от других секторов экономики. В зависимости от некоторых особенностей, страховая отрасль оценивается, как стратегический сектор экономики Республики Таджикистан.

Ключевые слова: рыночная экономика, рынок страховых услуг, особенности страховой отрасли, услуги, страховая организация.

Низомова Т.Д., Курбонов А.Р.

**ХУСУСИЯТҲОИ НИЗОМИ ХИЗМАТРАСОНИИ СУҒУРТАВӢ
ДАР ШАРОИТИ МУОСИР**

Дар ин мақола хусусиятҳои ҳоси бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ муайян карда шуда, исбот гардидааст, ки соҳаи суғурта нисбат ба дигар соҳаҳои иқтисодӣ аз ҷанҷи ҳаҷат тафовути фарқият дорад. Вобаста ба ҷанде аз хусусиятҳои ҳоси худ соҳаи суғуртаро метавонем ҷун баҳши стратегияи иқтисодӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳодиҳӣ намоем.

Калидвожаҳо: иқтисодӣи бозорӣ, бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ, хусусиятҳои соҳаи суғурта, хизматрасонӣ, ташкилоти суғуртавӣ.

Nizomova T. D., Kurbonov A.R.

FEATURES OF THE INSURANCE SERVICES SYSTEM IN MODERN CONDITIONS

This article reveals the specificity of the insurance market and proves that the insurance industry differs in essence and specificity from other sectors of the economy. Depending on some peculiarities, the insurance industry is assessed as a strategic sector of the economy of the Republic of Tajikistan.

Key words: market economy, insurance market, peculiarities of the insurance industry, services, insurance organization.

За последние годы Республика Таджикистан, как и в других государствах региона Центральной Азии произошли множество экономических изменений в области страхования, которые в свою очередь обеспечивают уверенность в хозяйственной деятельности участников рыночных отношений.

В условиях рыночной экономики деятельность страховых организаций коренным образом отличается от деятельности других хозяйствующих субъектов, так как нацелена на обеспечение защиты имущественных интересов физических и юридических лиц от непредвиденных обстоятельств, случайностей и стихийных бедствий [4]. При этом каждое страховое событие имеет свою индивидуальную особенность, как по характеру, так и по величине причиненного ущерба.

До 1992 года в Таджикистане страховой риск защищался единственной государственной страховой организацией «Государственное страхование» (ныне ГУП «Таджиксугурта») и государственными резервами. В контексте государственного страхования объем деятельности в сфере страхования был очень ограничен. В основном с учетом потребностей населения предоставляются следующие виды страхования: страхование жизни, домашнего имущества, зданий, домашних животных, страхование транспортных средств и др.

В современных условиях Республики Таджикистан рынок страховых услуг занимает заметное положение как один из отдельных секторов экономики. По показателям 2019 года общий объем страховых премий составлял 234,3 млн. сомони, что составляет 0,31 процента валового внутреннего продукта.

Страховой рынок как инвестор может внести свой вклад в развитие экономики страны, так как совокупные активы страховых компаний на рынке страховых услуг в 2019 году достигли 452,9 млн. сомони. Кроме того, физические и юридические лица ежегодно заключают со страховыми компаниями более 2 миллионов 003 574 договоров страхования.

Еще одна значимая административная характеристика страховых услуг выявляется при наличии нескольких факторов роста, более 9,23 млн. население, деятельность 148 тыс. дехканских хозяйств и 31 тыс. предприятий и организаций, предоставление современных видов страхования (экологическое страхование, страхование постоянной потери работы, страхование банковских учреждений от вымогательства и мошенничества, страхование бизнес-рисков, страхование профессиональной ответственности оценщиков, врачей, бухгалтеров, страхование международных рисков и страхование человеческого капитала и т. д.).

Система международных услуг согласно классификатору «Генерального соглашения Организации Объединенных Наций», которая включает в себя сто шестьдесят наименований услуг, состоит из двенадцать разделов, где часть подразделов охватывают финансовый сектор, в которую входят банковские услуги (код 811), страховые услуги (код 812).

Также в генеральном договоре купли-продажи услуг предусмотрен комплекс услуг в зависимости от отрасли. Общий термин «страховые услуги», основанный на этом соглашении, классифицирует следующие виды:

- прямое страхование (страхованию жизни, и т.д.);
- перестрахования;
- обслуживание страховых посредников (ассистантов, агентов, аджастеров и др.);
- консультационные услуги и управление ущербом.

На наш взгляд, страховая отрасль - это отдельный сектор рыночной экономики каждой страны, формирование, регулирование и развитие управления ею является актуальной проблемой в современных условиях [2, 13].

Как говорят американцы, «Страховщик только продает свое обещание застрахованному» [5, 118]. Исходя из этого, выполнение договора страхования может быть подтверждено только временем.

На наш взгляд, правильность этого утверждения отражается в том, что страховщик гарантирует своим клиентам защиту в будущем. Основная цель страховых услуг - защита от рисков.

«Характеризуя страховую услугу как товар, А.П. Архипов, В.Б. Гомелля отмечают, что: по всему миру услуги страхования (страховой продукт) страховщиками продаются, а страхователями покупаются за деньги, то есть правомерно говорить о том, что, во-первых, у них есть стоимость и цена; во-вторых, они обладают полезностью для покупателей-страхователей (иначе эти услуги бы не приобретались ими). Присутствие у страховых услуг таких характеристик как стоимость и цена, с одной стороны, полезности и потребительской стоимости для покупателей - с другой, с точки зрения экономической теории делают страховую услугу товаром, точнее - страховым товаром. Именно этот товар в условиях рыночной экономики и является предметом спроса и предложения на страховом рынке и средством удовлетворения платежеспособной потребности в страховой защите имущественных интересов страхователей, определенных в объектах, страхуемых ими» [3, 19].

Специфика производства услуг заключается в том, что их нельзя произвести в срок и хранить. Оказать услугу можно только тогда, когда поступает заказ или появляется клиент. С этой точки зрения производство и потребление услуг тесно связаны и не могут быть разорваны.

Исследование в области страхового дела в Республике Таджикистан за определенный период показывают ряд положительных тенденций, но к сожалению, это мало отображено как в СМИ, так и в обществе в целом [1]. Хотелось бы обратить внимание, что в ходе формирования и становления страхового рынка, было создано со стороны государства «Фонд гарантированных страховых выплат». Все это позволило выявить особенности организации страхового дела в нашей стране, где в свою очередь наблюдались положительные отклики со стороны граждан страны, появилось понимание у населения страховой культуры. В свою очередь, государственная политика в области страхования в лице Национального банка Таджикистана показала свою эффективность.

Понятие «Рынок страховых услуг» - относительно новое словосочетание в экономической теории, и взгляды ученых на это экономическое явление появились в середине 90-х годов XX века. Потому что в советское время, особенно в сегодняшнем Таджикистане, существовала только одна государственная организация «Таджиксугурта», а с появлением первой негосударственной страховой организации АО «Муин» в 1992 году сформировался «Рынок страховых услуг».

Таким образом, сегодняшний рынок страховых услуг Республики Таджикистан является результатом длительного исторического процесса становления и развития особых экономических отношений между страхователями и страховыми компаниями, основанных

на объективной необходимости защиты имущества физических и юридических лиц от различных чрезвычайных ситуаций. Хотелось бы отметить, что страховой рынок каждого государства имеет ряд недостатков, это, в свою очередь малое количество видов страхования, монополия со стороны отдельных участников рынка страховых услуг, не на должном уровне развито накопительное страхование и т.д.

На наш взгляд, данный сектор экономики следует рассматривать как определяющий фактор развития экономики страны в целом, так как во многих развитых странах мира именно страховой рынок дает импульс для устойчивого развития других отраслей народного хозяйства.

При этом, результаты исследования показывают, что рынок страховых услуг в Таджикистане нуждается в дальнейшем развитии и серьезных реформах. Хотя, с одной стороны, страховые взносы неуклонно растут, с другой стороны, по сравнению со страховыми рынками развитых стран, даже нескольких близких экономических партнеров, национальное страхование практически отстает.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ашуров Г.Д. Развитие системы страховых отношений в условиях рыночной экономики/ Факеров Х.Н., Ашуров Г.Д.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2020. № 1 (30)-2020, С. 7-11.
2. Ашуров Г.Д. Совершенствование системы оказания страховых услуг в Республике Таджикистан. Дис. на соискание уч. степени к.э.н. по специальности 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством: (сфера услуг). - Душанбе, 2011. – 155 с. С. 13.
3. Страхование. Современный курс. / А.П. Архипов, В.Б. Гомелля, Д.С. Туленты; Под ред. Е.В. Коломин. Инфра-М, 2015. – 448 с. С. 19.
4. Султонов З.С. Особенности обеспечения экономической безопасности в Республике Таджикистан/ Султонов З.С., Махмудов М.А., Хасанов Дж.Р.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2020. № 1 (30)-2020, С. 202-209.
5. С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензи. Экономика: Пер. с англ. со 2-го изд.- М.: «Дело ЛТД», 1995. – 864с. С.345.

УДК 330.322

Курбонзода Ф.Х.

АСОСҶОИ ТАДҚИҚОТҶОИ ҶАЪОЛИЯТИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур асосҳои тадқиқоти ҷаъолияти сармоягузори дар шароити муносири Ҷумҳурии Тоҷикистон, беҳдошти фазои ҷаъолияти сармоягузори дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст. Асосҳои методологии муайяннамудани хусусияти ҳоси иқтисодиёти муносири Ҷумҳурии Тоҷикистон оиди рушди ҷаъолияти сармоягузори, беҳдошти истифодаи ҷаъолияти сармоягузори дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, таҳлили аниқи саҳми асосҳои ташкилию иқтисодии ҷаъолияти сармоягузори ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст. Таҳлили раванди ташакулёбии таъминоти инфрасохтори ва рушди фазои ҷаъолияти сармоягузори. Асосҳои методологии муайяннамудани фаҳмиш ва хусусиятҳои ҳоси ташакулёбии таъминоти фазои ҷаъолияти сармоягузори оварда шудааст.

Қайд шудааст, ки ташакулёбии таъминоти фазои фаъолияти сармоягузорӣ барои рушди босуботи иқтисодиёт инчунин фароҳам овардани ҷойҳои нави корӣ ва паст намудани сатҳи камбизоатӣ шароити муносиб дорад. Асосноккардани асосҳои назариявии ташакулёбии таъминоти фазои фаъолияти сармоягузорӣ оварда шудааст. Таҳлили роҳҳои беҳдошт ва рушди фазои фаъолияти сармоягузорӣ оварда шудааст, ки яке заминаҳои стратегии расидан ба мақсади гузошташуда ба ҳисоб меравад мебошад. Роҳҳои беҳдошти рушди фаъолияти сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, хусусияти ҳосили иқтисодиёти муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон, фаългардонии фазои сармоягузорӣ барои рушди иқтисодиёти бозорӣ ки дар рушди иқтисодиёти муосир нақши муайян мегузорад пешниҳод карда шудааст.

Калимаҳои калидӣ. фаъолияти сармоягузорӣ, асосҳои рушди фаъолияти сармоягузорӣ, сармоягузорӣ, лоиҳаи инвестиционӣ, маблағгузорӣ, иқтисодиёти муосир, рушди иқтисодиёти миллӣ, беҳдошти фазои сармоягузорӣ, рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Курбонзода Ф.Х.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются особенности развития инвестиции, инвестиционной деятельности и инвестиционного климата, способствующее росту результативности государственного управления и расширению финансовых возможностей обеспечения модернизации экономики, Проведен научный обзор исследований формирование инвестиционной деятельности и инвестиционного климата в условиях Республики Таджикистан. Выделены основные методологические подходы к определению понятия и сущности формирование инвестиционной деятельности и инвестиционного климата. Отмечено, что инвестиционной деятельности и обеспечение инвестиции является основой для устойчивого и всеобъемлющего экономического роста, тем самым создавая большее количество рабочих мест и снижения уровня бедности в стране. Определены роль и значение обеспечение и развитие инвестиционной деятельности и инвестиционного климата в обеспечение экономического роста в системе рыночной экономики. Особое место уделено совершенствованию системы развитие инвестиционной деятельности и инвестиционного климата в обеспечение экономического роста.

Ключевые слова. инвестиции, инвестиционный механизм, инвестиционный климат, инвестиционные проекты, благоприятные условия, развития инвестиционной деятельности, экономический рост Республики Таджикистан, национальная экономика.

Qurbonzoda F.Kh.

FUNDAMENTALS OF RESEARCH OF INVESTMENT ACTIVITY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article says about the fundamentals of investing activity research in the modern conditions of the Republic of Tajikistan, on improving the investment climate in the activities of the Republic of Tajikistan. Fundamentals of methodological nature, for the modern economy of development of the Republic of Tajikistan, determined by investment activities, improving the use of investment activities in the Republic of Tajikistan, the basis for analysis of organizational and economic activities, investment in the economy of the Republic of Tajikistan. The article suggests ways to improve the investment activities of the Republic of Tajikistan, features and development, the role in the development of modern economy allows us to determine. The basic principles of methodological support, defined in space and features in order to understand entrepreneurship, are

said to be investment activity. It should be noted that in order to guarantee the sustainable development of the economy, just as investment activity forms space from jobs, and poverty reduction must create conditions that match each other. This is based on a theoretical basis for encouraging the investment climate.

Keywords. Investment actions, basic principles of investment, investment, investment project, financing, modern economy, development of the national economy, improvement of the investment climate, development of the economy of the Republic of Tajikistan.

Хусусияти хоси иқтисодиёти муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон ин фаъолгардонии фаъолияти сармоягузорӣ барои рушди иқтисодиёти бозорӣ ба шумор меравад [3]. Агар ин масъала ҳалли худро ёбад лоиҳаҳои сармоягузорӣ амали карда мешавад, ва сатҳи зиндагии аҳолии мамлакат хуб мешавад.

Фаъолгардонии фаъолияти сармоягузорӣ бояд асосан дар минтақаҳои ташкилкунандаи иқтисодиёти миллӣ дастгирӣ ёбад чунки дар иқтисод асосии иқтисодиёт Ҷумҳурии Тоҷикистон саҳми арзанда гузошта тавонад. Қайд кардан лозим аст, ки муаммои назарияи ташкилбӣи фондҳои инвестиционӣ дар рушди иқтисодиёти Тоҷикистон ба ҷалбнамудани маблағҳои давлатӣ, маблағҳои бонкӣ, ширкатҳои сармоягузорӣ, корпоратсияҳои байналмилалӣ ва дигар институтҳои молиявӣ ба ҳисоб меравад [4, с.95; 2].

Субъектҳои фаъолияти сармоягузорӣ. Ба субъектҳои фаъолияти сармоядорӣ ҳамаи иштирокчиёни амалигардонии лоиҳаҳои сармоягузорӣ: сармоядорон, супоришдиҳандагон, иҷрокунандагонӣ корҳо, истифодабарандагонӣ объектҳои моликияти сармоядорӣ, молбиёрон, ташкилотҳои бонкӣ, суғуртакунӣ ва миёнарав, биржаҳои сармоягузорӣ ва ғайра дохил мешаванд.

Субъектҳои идоракунии сармоягузорӣ дар метавонанд ба ҳисоб раванд: моликон; давлат; сармоягузори хориҷӣ ва ғайра.

Ин субъектҳо ба шаклҳои муайяни ҳуқуқии сармоягузорӣ ва манбаъҳои сармоягузорӣ дар ҷадвал оварда шудааст.

Намудҳои фаъолияти сармоягузорӣ:

- ✓ фаъолияти сармоягузори хусусие, ки онро шаҳрвандон, корхонаҳои ғайридавлатӣ, муассисаҳо, ташкилотҳо ва сохторҳои дигари Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ мегардонанд;
- ✓ фаъолияти сармоягузори давлатие, ки онро мақомоти давлатӣ ва идоракунӣ, корхонаҳои давлатӣ, муассисаҳо ва ташкилотҳо аз ҳисоби фондҳои бучетӣ ва ғайрибучетӣ, маблағҳои худӣ ва қарзӣ амалӣ мегардонанд;
- ✓ фаъолияти сармоягузори хориҷие, ки онро шаҳрвандони хориҷӣ, шахсони ҳуқуқӣ, давлатҳои хориҷӣ, муассисаҳои молиявӣ байналмилалӣ, инчунин шахсони бешаҳрванд амалӣ мегардонанд [1, с.5; 12].

Ҷадвали 1.

Субъектҳо, шаклҳои ҳуқуқӣ, манбаъҳои сармоягузорӣ дар фаъолияти сармоягузорӣ

Шакли ҳуқуқии сармоягузорӣ	Манбаъҳои сармоягузорӣ	Субъектҳои идоракунии сармоягузорӣ
Хусусӣ	Сармояи хусусӣ, қарзҳо (аз ҷумла вомбаргҳо), сармояи ҷалбшуда	Соҳибон
Давлатӣ	Азхудкунии бучетҳо, қарзҳо, маблағҳо дар гардиши пулии корхонаҳои давлат	Давлат

Хориҷӣ	Захираҳои қарзии молиявии ғайррезидентҳо	Сармоягузори хориҷӣ (иштироки эҳтимолии саҳмиядори хориҷӣ)
--------	--	--

Манбаъ: Муаллиф дар асоси маълумотҳои электронии интернетии омода кардааст.

Фаъолияти сармоягузори муштарақ, ки шаҳрвандон, шахсони ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои хориҷӣ амалӣ менамоянд [2, с.9;]. Сармоягузорӣ барои бозтавлиди фондҳои асосӣ метавонад дар шакли маблағгузорӣ сурат бигирад.

Объектҳои фаъолияти сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фондҳои асосӣ ва воситаҳои гардиши нав дар тамоми соҳаҳо ва соҳаҳои иқтисодии навтаъсис ва таҷдидшуда мебошанд; коғазҳои қиматнок; пасандозҳои мақсадноки нақдӣ; маҳсулоти илмӣ-техникӣ ва дигар объектҳои амвол; фаъолияти соҳибкорӣ дар тамоми соҳаҳои иқтисодӣ; ҳуқуқи моликият ва ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ ва ғайра [6, с.4; 6].

Схемаи объектҳо, шаклҳо ва манбаҳои сармоягузорӣ дар расми 1 оварда шудааст.

Яке қисми муҳими фаъолияти сармоягузори метавон гуфт, ки манбаҳои сармоягузорӣ мебошанд ва дар шароити кунунии иқтисодии миллии фаъол мебошанд.

Манбаҳои маблағгузори лоиҳаҳои сармоягузорӣ хеле гуногунанд. Вобаста аз муносибат ба моликият, манбаҳои зерини маблағгузорӣ фарқ карда мешаванд:

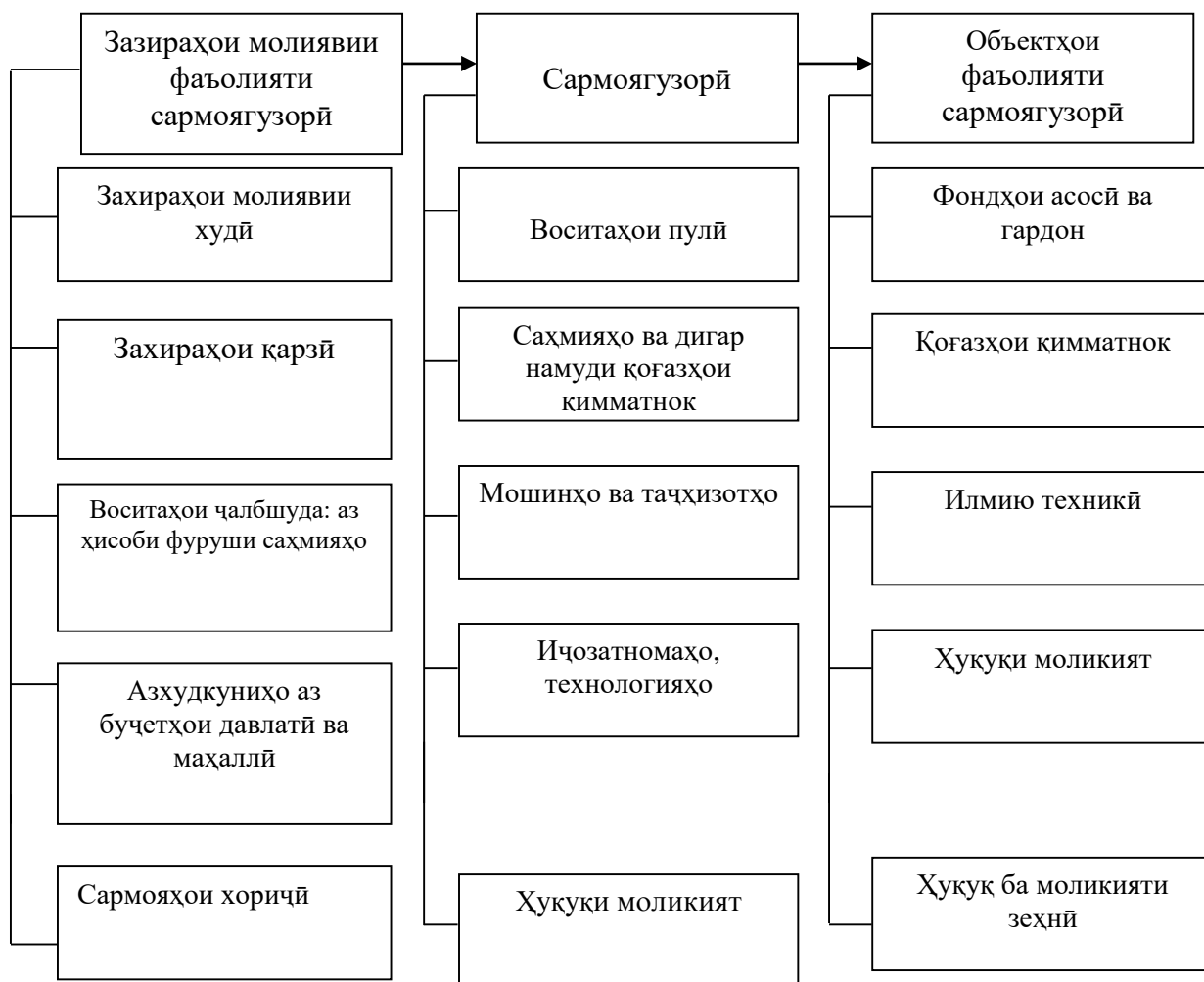
1. Захираҳои молиявии ҳуди ташкилот дар шакли фоида, пардохтҳои амортизатсия, сармояи оинномавӣ, маблағҳое, ки мақомоти суғурта пардохт мекунанд, даромад аз чаримаҳо, чаримаҳо, чаримаҳо ва ғайра мебошанд.

2. Захираҳои молиявӣ дар натиҷаи баровардани саҳмияҳо, гирифтани саҳмҳо ва дигар саҳмияҳои аз ҷониби коллективи меҳнатӣ, шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ҷалб карда мешаванд.

Бисёр мушкилоти ташаққули раванди сармоягузорӣ дар шароити муосир аз набудани системаи возеҳи принципҳои сиёсати сармоягузорӣ вобастаанд. Системаи принципҳои сиёсати инвестиционӣ асосии рушди иқтисодӣ буда, ҳамкориҳои самарабахшро дар ҳама сатҳҳо, аз корхонаҳо оғоз намуда, мақомоти иҷроияро дар ҳама сатҳҳо фаро мегирад [7].

Бояд қайд намуд, ки дар таъмини фазои муносиб барои рушди бахши хусусӣ ва сармоягузорӣ қабули санадҳои ҳуқуқӣ, аз ҷумла Кодекси граждани, андоз ва гумрук, Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дастгирии соҳибкорӣ», «Дар бораи сармоягузорӣ», «Дар бораи иҷозатномадиҳӣ ба баъзе намудҳои фаъолият», «Дар бораи бақайдгирии давлатии шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ бо усули «равзанаи ягона», «Дар бораи ҷамъиятҳои саҳҳомӣ», «Дар бораи муфлисшавӣ» нақши муҳим гузошанд.

Қонунгузори амалкунандаи кишвар низоми қафолатро барои сармоягузори ва фаъолияти сармоягузорӣ муайян намудааст. Бо қабул гардидани Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоягузорӣ» дар таҳрири нав барои сармоягузори ватанӣ ва хориҷӣ шароити ягона фароҳам оварда шуд. Тибқи қонун ҳимояи ҳуқуқии фаъолияти сармоягузорӣ қафолат дода мешавад. Дар баробари ин, ба сармоягузори интиқоли озоди фоида ва дигар даромади аз фаъолияти худ ба даст омада, ҳимоя аз даҳлати давлат ба фаъолияти сармоягузорӣ ва ғайра қафолат дода мешавад [5, с.7; 9].

Расми 1. Схекаи объектҳо, шаклҳо ва манбаҳои сармоягузорӣ дар шароити иқтисодиёти бозорӣ

Инчунин қонунгузори кишвар низоми имтиёзҳо барои корхонаҳо, ки маҳсулот истеҳсол мекунад, муайян менамояд. Ҳангоми сармоягузорӣ намудан ба сармояи оинномавӣ, вобаста ба ҳаҷми сармоя корхонаҳо дар давоми мӯҳлати муайян аз андози фоида озод карда мешаванд.

Ҳамзамон, қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми имтиёзҳои андозбандӣ ва гумрукиро пешбинӣ менамояд, ки яке аз онҳо озод намудан аз пардохти гумрукӣ ва андоз аз арзиши иловашуда ҳангоми ворид намудани таҷҳизот ба ҷумҳурӣ ба шумор меравад.

Имтиёзҳои махсус барои сармоягузори, ки дар соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиёти кишвар, бахусус корхонаҳои коркарди пурраи нахи пахта ва сохтмони нерӯгоҳҳои барқи обӣ фаъолият мекунад, дар шакли озод намудан аз андозҳо пешбинӣ шудааст.

Дар ҳуҷҷаҳои мақолаи худ мехостам боз як бори дигар қайд намоям, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон кишварест, ки захираҳои беназири табиӣ ва иқтисодӣ дорад ва саъю кӯшиш ба харҷ медиҳад, ки вазъи мусоиди сармоягузори фароҳам оварад ва ҳамкориҳои манфиатнокӣ мутақобиларо бо сармоягузори ҳавасманд ба роҳ монад.

АДАБИЁТ

1. Закон Республики Таджикистан «Об инвестиции» - Душанбе: АМОПТ 2007г., № 5, ст. 365
2. Закон Республики Таджикистан «О финансовом управлении и внутреннем контроле в государственном секторе»(Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан 2010., №7, ст.558
3. Курбонова Ф.Х. Исследование проблемы инвестиционного обеспечения малого предпринимательства в регионах Таджикистана //Вестник Таджикского национального университета. Серия экономические науки. - Душанбе: «Сино», 2012 - №2/5(92).- С.102 - 111.
4. Курбонова Ф.Х. Основные направления инвестиционного обеспечения развития предпринимательской деятельности в регионах Республики Таджикистан // Российский экономический интернет журнал №4(01.10.13- 31.12.13)
5. Письмак В. Новые формы организации инновационного процесса /В.Письмак// Экономист. - 2003. - № 9. - С.53 - 65.
6. Курбонова Ф.Х. Приоритетные направления инвестиционного обеспечения развития предпринимательской деятельности в регионах/Ф.Х.Курбонова, // Вестник Таджикского национального университета №2/2(107)-2013. - С.177-186.
- 7.Курбонова Ф.Х. Султонов З.С. Формирование инфраструктурного обеспечения и развитие государственно-частного партнерства в сфере услуг Республики Таджикистан/ Курбонова Ф.Х. Султонов З.С.// Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. - Худжанд: 2017. № 2(71). - С. 46-60.

УДК 36.368

Ашуров Ф.Д., Султонов З.С.

**ДУРНАМОИ РУШДИ НИЗОМИ ХИЗМАТРАСОНИИ СУҒУРТА
ДАР ҚУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Дар мақолаи мазкур ҳолати кунунӣ ва рушди низоми хизматрасонии суғурта, бозори суғурта ва рақобат дар он, имконот ва дурнамои ин бозор дар Тоҷикистон баррасӣ шудаанд. Таъкид шудааст, ки имконоти суғуртақунандагон дар Тоҷикистон тайи солҳои охир торафт зиёд мегардад ва сабабу омилҳои қафомондагии кишвари мо дар ин соҳа номбар мешаванд. **Калидвожаҳо:** бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ, тамоюли рушд, дурнамо, пардохти суғуртавӣ, рақобат, инфрасохтор.

Ашуров Г.Д., Султонов З.С.

**ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ОКАЗАНИЯ СТРАХОВЫХ УСЛУГ
В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН**

В статье рассматривается современное состояние и развитие системы страховых услуг, рынок страхования и конкуренция на нем, возможности и перспективы этого рынка в Таджикистане. Было отмечено, что возможности страховщиков в Таджикистане в последние годы растут, и перечислены причины отсталости нашей страны в этой сфере. **Ключевые слова:** рынок страховых услуг, перспективы развития, прогноз, страховая премия, конкуренция, инфраструктура.

Ashurov G.D., Sultonov Z.S.

**PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF INSURANCE SERVICES SYSTEM
IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN**

The current situation and development of insurance services system, market of insurance services, competition on this market, its opportunities and prospects are considered in this article. It is underlined that an insurance system opportunity for recent years are increased stage by stage and it is stated the reasons and factors of delay in the development of insurance in our country.

Key words: insurance market, development prospects, forecast, insurance premium, competition, infrastructure.

Современное состояние страхового бизнеса в Республике Таджикистан характеризуется высокой изменчивостью. Если начало 1993-го года явилось временем возникновения и становления системы оказания страховых услуг и было ознаменовано быстрым количественным ростом страховых премий, то начало нового века стало временем качественных изменений. Совокупность наблюдаемых в 2000-2019г.г. процессов и их результаты позволяют сказать, что происходящие перемены создают принципиально новое качество развития системы оказания страховых услуг.

На рынке оказания страховых услуг конкуренция проявляется между страховщиками. Хотя потенциал этого рынка, очевидно, огромен (по некоторым оценкам, на сегодня в Таджикистане застраховано только 5-7% всех возможных рисков), рост платежеспособного спроса на страхование, видимо, не может заметно обгонять рост экономики в целом. Емкость рынка оказания страховых услуг определяется именно платежеспособным спросом, и больших денег на страхование у потенциальных страхователей просто нет. А совокупные возможности страховщиков, которые определяют предельную величину предложения страхования в Таджикистане растут достаточно быстро, особенно в последнее время. Опережающий рост предложения уже приводит к обострению конкуренции.

Считаем, что перспективы развития системы оказания страховых услуг тесно связаны с совершенствованием нормативно- правовой базы. Изменения в этой сфере способны резко ускорить развитие или привести к стагнации и регрессу.

Несмотря на объективно присущие страхованию функции, их реализация в каждой стране дает свои результаты, занявшие в целом от ее политической и социально-экономической ситуации, низкий уровень общественного развития, национальных традиций [2].

В странах с пост индустриальной экономикой страхование – значительный финансовый сектор с колоссальным влиянием на экономику, сравнимым с влиянием государственных финансов. Основным показателем, которым принято характеризовать уровень развития страхования в стране, является отношение страховых премий по отношению к ВВП и на душу населения страны (табл. 1).

Таблица 1

**Объем страховых премий по отношению к ВВП и на душу населения
за 2001-2019 годы**

Годы	Общий объем страховых премий, тыс. сомони	ВВП (млн. сомони)	Страховая премия по отношению к ВВП в %	Численность населения (тыс. человек)	Страховые взносы на душу населения, (сомони)
2001	3403,8	2 563,3	0,13	6375,5	0,53
2002	4612,5	3 375,3	0,13	6506,5	0,70
2003	13296,2	4 786,1	0,27	6640,0	2,21

2004	15719,1	6 167,2	0,25	6780,4	2,31
2005	24578,8	7 206,6	0,34	6 920,3	3,55
2006	69053,4	9 335,2	0,73	7063,8	9,77
2007	99408,6	12 804,4	0,77	7215,7	13,77
2008	71284,4	17 706,9	0,40	7373,8	9,67
2009	57797,7	20 622,8	0,28	7529,6	7,67
2010	106532,0	24707,1	0,43	7 621,2	13,97
2011	130159,5	30071,1	0,43	7807,2	16,67
2012	134643,2	36163,1	0,37	7987,4	16,86
2013	135145,1	40525,5	0,33	8161,1	16,56
2014	118974,1	45606,6	0,26	8352,0	14,24
2015	121818,6	48408,7	0,25	8551,2	14,25
2016	123954,2	54479,1	0,23	8742,8	14,18
2017	235884,7	61093,6	0,39	8931,2	26,41
2018	234202,6	68844,0	0,34	9121,7	25,68
2019	234272,2	77354,7	0,31	9226,5	25,40

Источник: Подготовлено автором по данным: Статистический сборник. Таджикистан: 15 лет государственной независимости. Душанбе, 2006. – с.485; Социальное экономическое положение Республики Таджикистан за январь-декабрь 2010 год, Душанбе, 2011 – с.151-152. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. 2019.- Душанбе, АС при Президенте Республики Таджикистан, 2019. - С. 195. Официальный сайт Стат. Агентство при Президенте Республики Таджикистан <https://www.stat.tj/>.

Наряду с ростом ВВП в Таджикистане увеличился и объем страховых премий, и в 2019 году по сравнению с 2011 годом эта тенденция увеличилась в 1,8 раза, а по сравнению с 2001 годом - в 189,9 раза. Однако, несмотря на динамичное развитие рынка страховых услуг, наблюдается замедление темпов его развития в последние годы, включая уменьшение доли страховых взносов в ВВП. Если в 2001 г. доля страховых взносов к ВВП составляла 0,13 % то в 2019 г. она составила 0,31 % ВВП, или увеличилась на -0,18 п.п [1. С 82].

Прогнозные расчеты показывают, что для такого варианта развития страхового рынка необходимо создание соответствующей инфраструктуры, в том числе подготовка управляющего персонала, контингента посредников, усиления роли государственного надзора за функционированием страхового рынка.

Также важным направлением страховой деятельности должно стать определение путей развития инвестиционной деятельности страховых организаций, так как необходимо заранее выявить места вкладывания предполагаемых финансовых ресурсов [4].

В связи с этим был проведен корреляционно-регрессионный анализ рынка страховых услуг, и выполнен прогноз на основе показателей страховых премий по отношению к ВВП, к населению страны, сравниваются различные варианты расчета и разработано экономико-математическая модель (таблица 2).

Таблица 2

Результаты экономико-математического моделирования на основе показателей рынка страховых услуг Республики Таджикистан

№ Р/Т	Типы экономико-математической модели	Показатели
1.	$Y = -540 + 3470 X_1 + 9303 X_2$ $F_{набл.} = 1403;$ $F_{крит.} = (0,01; 2; 16) = 6,23$ $F_{набл.} > F_{крит.}$ $R^2 = 0,994328.$	<p>Y – Общий объем страховых премий (млн. сомони)</p> <p>X₁ – Страховая премия по отношению к ВВП, в %</p> <p>X₂ – Страховые премии на душу населения, (сомони)</p>
2.	$Y = 0,2316 + 0,07263 * X_1$	

	$F_{набл.} = 10,971;$ $F_{крит.} = (0,01; 1; 17) = 8,4$ $F_{набл.} > F_{крит.}$ $R^2 = 0,392227$	X_1 – Страховая премия по отношению к ВВП, в %
3.	$Y = - 1,127 + 1,346 * X_2$ $F_{набл.} = 99,465;$ $F_{крит.} = (0,01; 1; 17) = 8,4$ $F_{набл.} > F_{крит.}$ $R^2 = 0,854035$	X_2 – Страховые премии на душу населения, (сомони)

Источник: Составлено автором.

Полученные результаты по указанной экономико-математической модели показывают, что коэффициент корреляции равен 0,99, а определяющий множитель (R^2) равен 0,85, что указывает на зависимость взаимосвязи между выбранными показателями. В этом случае точность расчетов и выполнение прогноза развития рынка страховых услуг будет обеспечена.

На основе экономико-математического моделирования определены перспективы дальнейшего развития рынка страховых услуг на период до 2030 года (таблица 3).

Результаты прогноза показывают, что общая сумма страховых премий на рынке страховых услуг страны в 2030 году составит 366 млн. сомони, что по сравнению с показателями 2019 года увеличилась на 131,8 млн. сомони, а темп роста составляет 64% и составит 0,45% от валового внутреннего продукта. При этом страховая премия на душу населения возрастет с 25,93 сомони до 40,02 сомони в 2030 году [1. С 83].

Таблица 3

Результат расчета уравнений регрессии

Показатели	2021	2025	2030	Среднегодовой темп роста
У – Общий объем страховых премий (млн. сомони)	262 701,53	290 348,44	366 050,12	104,02
X_1 – Страховая премия по отношению к ВВП, в %	0,38	0,40	0,45	101,99
X_2 – Страховые премии на душу населения, (сомони)	28,15	31,12	40,02	104,47

Источник: Составлено автором.

Однако, судя по наблюдениям за страховым рынком СНГ, достижение отечественными страховщиками таких показателей в 2030 году все еще недостаточно и при эффективном использовании имеющихся возможностей темпы его роста могут возрасти в дальнейшем.

При этом снова и снова встает проблема кадрового обеспечения этой учетной революции. Насколько все это страховщикам окажется по силам, покажет ближайшее будущее.

По мере развития рынка оказания страховых услуг, увеличения финансовых и политических возможностей страховых компаний растет интерес властей к этой отрасли. Он проявляется в двух видах - как позитивный для рынка («поддержать и укрепить») и как негативный («как бы чего с него получить») [3].

В Республике Таджикистан смена руководства страхового надзора в 2016 году привела к изменению общих принципов руководства. Понятно, что такое регулирование

отзывается страховым компаниям значительными потерями - как прямыми, так и косвенными. И ожидаемое расширение круга объектов регулирования (выделение страховщиков жизни, введение обязательного лицензирования страховых брокеров, агентов, актуариев, установление квалификационных цензов для менеджмента страховых компаний) только усиливает административное давление на рынок, увеличивает возможность злоупотреблений и коррупции.

Следует отметить, что поскольку видов деятельности, подлежащих переводу с лицензирования на страхование, достаточно много, становится ясно, что страховщикам приходится во все в большей степени рассчитывать на свои самостоятельные действия.

Кроме того, перестрахование в Таджикистане находится в положении, отчасти сходным с тем, в котором оказалась страна после экономического кризиса и гражданской войны. Это редкая возможность резко ускорить развитие на фоне кризиса за счет более благоприятной внутренней конъюнктуры.

В целом, реализация этих направлений позволяет повысить уровень жизни населения и качество оказываемых страховых услуг в Республике Таджикистан.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ашуrow Г.Д. Управление развитием рынка страховых услуг: теория, методология, практика // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.05 – Экономика управление народным хозяйством (сфера услуг). – Душанбе, ТГУК. С.82. <http://www.tguk.tj>.
2. Грищенко Н. Б. Основы страховой деятельности: Учеб. Пособие – М.: Финансы и статистика, 2006. – 352 с.
3. Орланюк-Малицкая Л. А. Методологические аспекты исследования страхового рынка России // Финансы. 2004. № 11. С. 47.
4. Султонов З.С. Направления и механизмы развития инфраструктурного обеспечения предпринимательства в Республике Таджикистан/ Султонов З.С., Саидова М.Х., Табарова Д.А.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2019. № 3(28). - С. 43-47.

УДК 332.1

Икромов Ч.З.

ТАЪРИХИ САНОАТКУНОНИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ҳадафи мақолаи мазкур омӯзиши таърихи ташаккул ва рушди саноат дар Тоҷикистон мебошад. Дар ҷараёни омӯзиш усули диалектикӣ ба шинохти падидаҳои иҷтимоӣ ба қор бурда шуд, ки имкон он дар таҳия ва фаъолияти таърихӣ онҳо дар заминаи маҷмӯи омилҳои объективӣ ва субъективӣ таҳлил карда шавад. Усули диалектикӣ интиҳоби усулҳои мушаххаси таҳқиқотро муайян кард: муқоисавӣ ва таърихӣ. Натиҷаҳо: дар асоси таҳлили маводи таърихӣ СССР, таърихи ташаккул ва рушди саноати шӯравӣ дар Тоҷикистон дар солҳои 1917-1990 баррасӣ карда мешавад. Хулоса бароварда мешавад, ки ҷумҳурӣ роҳи классикӣ индустрикунонӣро тай накардааст. Пешрафти саноат ҳам дар Тоҷикистон ва ҳам дар тамоми минтақаи Осиёи Марказӣ, бешубҳа, хеле назаррас буд, аммо рушди босуръати соҳаи кишоварзӣ унсурҳои асосии пешрафти онҳо буд. Хусусияти

фарккунандаи марбут ба таҷрибаи онҳо бартарии доимии баҳши деҳот буд, ки зарурати муҳочиратро аз деҳот ба шаҳрҳо аз байн бурд. Навоварии илмӣ: мақола бори аввал дар асоси истифодаи васеи маводҳои таърихӣ нақши ИҶШС-ро дар саноаткунории Тоҷикистони Шӯравӣ таҳқиқ мекунад. Аҳамияти илмӣ: муқаррарот ва хулосаҳои асосии мақоларо дар фаъолияти илмӣ ҳангоми баррасии нақши СССР дар рушди иқтисодии Тоҷикистон истифода бурдан мумкин аст. Аҳамияти амалӣ дар татбиқи таҷрибаи таърихии саноаткунории Тоҷикистон дар расидан ба ҳадафи чоруми стратегии ҷумҳурӣ мебошад.

Калидвожаҳо: саноат, Тоҷикистон, ИҶШС, саноаткунонӣ, кишоварзӣ, корхонаҳо, хоҷагии халқ, колхозҳо, рушд.

Икромов Дж. З.

ИСТОРИЯ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Целью настоящей статьи является исследования истории становления и развития промышленности в Таджикистане. В ходе исследования был использован диалектический подход к познанию социальных явлений, позволяющий проанализировать их в историческом развитии и функционировании в контексте совокупности объективных и субъективных факторов. Диалектический подход и определил выбор конкретных методов исследования: компаративного и исторического. Результаты: на основе анализа исторических материалов СССР, рассмотрена история становления и развития советской промышленности в Таджикистане за 1917–1990 гг. Сделан вывод о том, республика не прошла классического пути индустриализации. Промышленный прогресс, как в Таджикистане, так и во всем регионе Средней Азии, несомненно, был очень существенным, но быстрый рост в сельском хозяйстве был ключевым элементом их прогресса. Отличительной и связанной с этим особенностью их опыта было постоянное преобладание сельского сектора, и тем самым ликвидировала необходимость эмигрировать из сельских районов. Научная новизна: в статье впервые на основе использования широкого спектра исторических материалов исследована роль СССР в индустриализации советского Таджикистана. Научная значимость: основные положения и выводы статьи могут быть использованы в научной деятельности при рассмотрении вопросов о роли СССР в экономическом развитии Таджикистана. Практическая значимость заключается в применении исторического опыта индустриализации Таджикистана при достижений четвертой стратегической цели республики.

Ключевые слова: промышленность, Таджикистан, СССР, индустриализация, сельское хозяйства, заводы, народное хозяйства, коллективные хозяйства, развития.

Ikromov J.Z.

HISTORY OF INDUSTRIALIZATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The purpose of this article is to examine the history of the formation and development of industry in Tajikistan. The research used a dialectical approach to the cognition of social phenomena was used, which makes it possible to analyze them in their historical development and functioning in the context of a set of objective and subjective factors. The dialectical approach determined the choice of specific research methods: comparative and historical. Results: based on the analysis of historical materials of the USSR, the history of the formation and development of Soviet industry in Tajikistan in 1917–1990 is considered. It is concluded that Tajikistan has not gone through the classical path of industrialization. Industrial progress, both in Tajikistan and throughout the Central Asian region, has undoubtedly been very significant, but rapid growth in agriculture has been a key element of their progress. A distinctive and related feature of their

experience was the continued predominance of the rural sector, thereby eliminating the need to emigrate from rural areas. Scientific novelty: the article for the first time, based on the use of a wide range of historical materials, explores the role of the USSR in the industrialization of Soviet Tajikistan. Research significance: the main provisions and conclusions of the article can be used in research activities when considering the role of the USSR in the economic development of Tajikistan. The practical significance lies in the application of the historical experience of the industrialization of Tajikistan in achieving the fourth strategic goal of the republic.

Key words: industry, Tajikistan, USSR, industrialization, agriculture, factories, national economy, collective economy, development.

Relevance

Taking into account the importance of industrial development for solving social and economic problems and creating jobs, on December 26, 2018, the President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon in his message to the Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan announced “accelerated industrialization of the country” - the fourth strategic goal until 2030.

Given the relatively recent history of the industrial origin of Tajikistan, for a comprehensive analysis of this sector, it is advisable to retrospectively analyze how this industry originated in Tajikistan.

Historians of Tajikistan carried out a lot of work on the research and generalization of the history of Soviet construction in the republic, as a result of which a substantial and varied literature was accumulated.

Such literature review indicates that there are still many questions in the re-modification of the history of the formation and development of industry, as well as in the assessment of agrarian policy in the post-war period of Tajikistan.

It should be noted that many researches published during the period under review require a radical re-evaluation, and some of them must be republished after their critical revision.

In the present article, chronologically related to the period from 1917 to the 1990th the history of the formation and development of industry in Tajikistan is considered.

Literature Review

It is impossible to research the process of change in any society in the modern era without examining its historical setting. The creation of an interdisciplinary framework that first integrates elements of ethnic history, social anthropology, and comparative political development has obvious advantages when it comes to exploring a society as complex and ancient as Tajikistan.

On the basis of a rich source research base, Tajik scientists have created monographic studies on the history of Tajikistan in the 40-80s. The first review articles summarizing some of the results of the study of the Tajik history appeared in the 40s, in the 50s there were much more such publications. In terms of their content and the tasks set by their authors, they were largely problematic and review in nature.

In the early 60s of more detailed generalizing researches on the history of Tajik Soviet society and the collective farm peasantry [16, 17, 8], tangible successes were achieved in the development of the problem. First of all, from the materials cited by the authors, it is clear that during the World War II (WWII), the main branch of agriculture in the republic - cotton growing - suffered significant damage.

B.G. Gafurov [5] and S. Gulyamov [6] mostly emphasis their researches on the development of collective farm construction and agricultural production. These authors limited their task to exploring only the history of the main branch of agriculture in Tajikistan - cotton growing, leaving other branches of the national economy "overboard".

In late 60^s - early 70^s of the last century, there were researches devoted to the economic, especially industrial development of Tajikistan, in which the main attention was paid to the question of mass socialist competition [7, 1]. New for the then Tajikistan were research, which

laid the foundation for the research development of the technical progress issue and its role in the development of the national economy [13].

With the acquisition of independence by Tajikistan in 1991, a new period begins in the development of Tajik historical science. During this period, researches studies appeared in which the industrial path passed by Tajikistan in 70 years of Soviet period was much more objectively illuminated [12, 2, 11, 14, 8].

Until the 1991, Western scholars neglected Tajikistan for a number of reasons. Its remote geographic location made physical access to the republic virtually impossible for foreigners. The fact that Tajikistan borders with Afghanistan and China and has an extensive network of strategic facilities on its territory, including uranium mines and rocket bases, made the Soviet security services extremely vigilant and alert in the republic, therefore, the flow of information to the outside from and about Tajikistan was heavily censored and scarce.

In practice, however, considerations of pragmatism and expediency have determined the course of economic modernization in Central Asia. Other experts often focus on geostrategic factors such as China's proximity as the reason why the Soviets sought to support economic modernization in Central Asia [22].

Thus, exploring the history of the industrialization in new realities, without political censorship and more importantly, taking into account the formulation of new strategic objectives for the accelerated industrialization of the Tajik economy by 2030, can contribute to a better and more detailed understanding of the history of this issue.

Statement of a question

Stage one: 'till the October Socialist Revolution. In Tajikistan, the process of industrialization begins with the annexation of the modern region of Central Asia to the Russian Empire in 1866 and the formation of the Turkestan Territory in this region.

By this time, the Russian Empire was considered a huge continental power, with a territory of 16 million square meters and a population of about 70 million people in need of clothing, the raw material for which was cotton and which the Russian Empire itself doesn't have. Cotton which was imported from the USA, by the start of the civil war in 1861-1865 significantly reduced the supply of this product to Europe.

Among other things, this circumstance was the reason for the conquest of Central Asia, where due to natural and climatic conditions, cotton was in abundance [2]. This circumstance was the first impetus for the industrialization of Central Asia, including Tajikistan.

Before the October Socialist Revolution, Tajikistan was the country of the most backward primitive agriculture. The main tools for the production of the Tajik peasant were ketmen and wooden plows - omach.

The available industry data indicate that in 1913 Tajikistan produced only 28 thousand tons of coal and 9.7 thousand tons of oil [21]. Electricity production was not generated, just like the production of cement and other industrial products.

The length of railways by 1913 had already reached 106 km. and they exported 130 thousand tons and imported only 42 thousand tons of cargo. In 1913, there were slightly more than 200 industrial workers at handicraft enterprises [21].

In total, towards the end of the collapse of the Russian Empire, there were 29 enterprises in Tajikistan, which were entirely concentrated only in the northern part of the republic, and in which only 838 people were employed [19].

Stage two: 1917-1940. Soviet Tajikistan inherited an extremely backward economy: feudal-patriarchal production relations dominated, where the industry was represented by handicrafts [18, p.10].

Given this circumstance, up to the 1940s, a policy was carried out in relation to Tajikistan aimed at overcoming the "age-old backwardness", since industrialization began in the republic later than anyone else, and in which the share of industrial workers was much smaller than in other republics of the USSR.

Industry. On November 23, 1926, in Dushanbe, the opening of the first industrial cotton-ginning plant took place, which was equipped with the most advanced equipment by the standards of that time. The commissioning of this small enterprise marked the starting point for the creation of the industry of modern Tajikistan.

A year later, in 1927, the Kulyab and Kurgan-Tyube (nowdays Bokhtar) cotton-ginneries plants were commissioned. In 1928, the construction of a silk-winding factory began in Dushanbe, which was commissioned in 1932. In 1936, a decision was made to build a textile mill in Dushanbe, allocating 68 million rubles for this purpose. In December 1936, the Varzob hydroelectric power station began its work, which can be safely considered the firstborn of the hydropower industry in Tajikistan [20].

If before 1913 not a single square hour of electricity was generated, then in 1940 this figure was already 62.1 million kW hours (kWh), of which 38.8 million kWh were consumed by industry.

Oil and gas production in the republic increased from 9.7 thousand tons in 1913 to 18.9 thousand tons in 1932 and about 30 thousand tons in 1940. Coal production increased from 28 thousand tons in 1913 to 204, 2 thousand tons by 1940 or 7.3 times in 27 years [21, p.100].

By 1933, there were already 97 relatively large industrial enterprises in Tajikistan with a gross output of 55.3 million rubles and an average annual number of industrial workers reached 7,734 people.

For comparison, it should be noted that in 1933 **in Kyrgyz SSR** the number of such enterprises was 107 with a gross output of 61.7 million rubles and an average annual number of industrial workers of 11 630 people; **in Turkmen SSR**: 209, 17 436 and 128.9 million rubles, respectively; **in Uzbek SSR**: 691, 67 757 and 661.7 million rubles, respectively [21, p.100].

Huge funds were invested in Tajikistan development, and by 1932 the share of industry in republic's economy reached 22% compared to 6.6% four years earlier [15, p.93]. Only from 1926 to 1939 more than 100 heavy, light industry and agro-industrial complex enterprises were built in Tajikistan [20].

The growth rate of the total volume of industrial production of Tajikistan in 1940 by 1922 amounted to 46%, more than that of all other republics combined.

The physical volume index of the gross output of the entire Tajikistan industry in 1940 (by 1913) reached 8.7 times. This indicator in **Turkmen SSR** was 8.6 times; **in Uzbek SSR** - 4.7 times; and **in Kazakh** - 7.9 times.

The physical volume index of the gross output of large-scale industry in Tajikistan in 1940 (by 1913) increased 308 times. This indicator for Tajikistan accounted for more than all the republics of the USSR together.

Thus, by the beginning of the WWII, in Tajikistan were built and put into operation a leather plant, a meat processing plant, a mechanical plant, a bakery, a dairy plant, a cement plant, a garment factory, a silk-winding factory, a woodworking plant, an automobile repair plant, a polygraph plant, a winery, a brewery, a Traktorodet plant n, Varzobstroy, Shurabugol, cotton ginnery, meat processing plant, etc.

Tajikistan has created a network of industrial enterprises in more than 20 industries, in total 273 large industrial enterprises [19]. Gross industrial output in prices of 1926/27 increased from 37 million rubles in 1913 to 321 million rubles in 1940 [36, p.284]. By 1940, the average annual number of the industrial workers in these enterprises was 31 thousand people.

Stage three: 1940-1970. Despite the successes achieved until 1940, nevertheless, Tajikistan's industry by that time was only at the formation stage, and faced a shortage of skilled workers.

The WWII disrupted the regular development and put the Soviet people before the need to mobilize all forces. In connection with the temporary loss of some European part of the huge country, the role of such eastern regions of the USSR as the Volga region, Urals, Western Siberia, Kazakhstan and Central Asia increased. In this regard, plans were developed to transfer the national economy of these parts to a war footing [8, p.51].

It was necessary to accept, place and restore the arriving equipment of industrial enterprises evacuated from the western regions UUSR, and there were no ready-made production areas, buildings, warehouses and other premises.

Before the WWII, there were no defense enterprises in Tajikistan, and therefore the production of some types of military products had to be established for the first time. The entire national economy, and primarily industry, experienced a shortage of fuel and electricity. With the restructuring the intire industry, the insufficient development of communication routes within the republic, a decrease in the car park, became more acute.

Nevertheless, unlike the European part of the USSR, Tajikistan gained more from the WWII than it lost. This was facilitated by the evacuation of a significant part of industrial enterprises inland, namely in the republics of Central Asia, including Tajikistan, where the number of such industrial enterprises by 1942 reached 250 units.

In connection with the military restructuring, the transport's uninterrupted operation and the provision of industrial enterprises with fuel has become especially acute. The capacity of the power plants available in Tajikistan did not fully satisfy the needs for electricity in industry, communal services and the needs of the population. This issue became even more acute in connection with the deployment of evacuated enterprises to Tajikistan. And it was from this time that the systematic development of the electric power industry began in Tajikistan.

On May 20, 1943 the construction of the power plant of the Nizhnevarzobskaya Hydroelectric Power Plants (HPP) began with a design capacity of 13.1 thousand kWh. Its commissioning was scheduled for the end of 1944.

At the same time, the construction of a narrow-gauge railway from the Varzob region to Ziddy began. In 1943, a small hydroelectric power station began operation in Kalininabad.

A thermal power station was built in Shurabugol, supplying energy to all mines. In the same year, the construction of communal HPP began in Ura-Tyube (present Istaravshan), Nau (present Spitamen), Kurgan-Tyube (present Bokhtar), Kirovabad, Komsomolabad (present Nurobod) and Kulyab.

Thus, by the end of the WWII, the capacity of all power plants in the Tajikistan had reached 26.5 thousand kWh compared to 21.8 thousand kWh in 1940. Electricity production increased from 62.1 million kWh in 1940 to 72.1 million kWh in 1945; up to 169.5 million kWh in 1950; and up to about 300 kWh in 1955 [8, p.174].

The role of fuel as a necessary condition for the industry development and the entire national economy has grown immeasurably. With this in mind, new mines were commissioned.

If in 1937 coal production was 18 thousand tons, then this figure in 1940 was 204 thousand tons; in 1945 - 244 thousand tons; 1950 - about 450 thousand tons; and by 1955 - about 600 thousand tons.

In the 1940s, the development of rich uranium deposits began in the Leninabad region. The production of fissile materials at the giant VOSTOKREDMET plant in Chkalovsk (now Buston) played a decisive role in the success of the Soviet nuclear program.

Strengthening the energy base provided the necessary conditions for improving the industrial enterprises work in strengthening the military economy of the Tajikistan.

Heavy industry. From 1941 to 1962 capital investments in the Tajikistan's industry amounted to 1,114.8 million rubles, which is 0.5% of the total investment throughout the USSR. Growth rates of total industrial output from 1940 to 1970 amounted to 9.9.

From 1951 to 1955, 23 large industrial enterprises and workshops were put into operation, including a concrete and woodworking factories and a reinforced concrete plant in Dushanbe, the construction of the Perepadnaya and Kairakkum HPPs was launched [14, pp.7-8].

During the 60s, 125 large industrial enterprises and workshops were put into operation in Tajikistan, including:

- cement-slate, house-building and mill plants, an asbestos-cement pipe plant, the first stage of an oil and fat plant in Dushanbe;

- carpet factory, large-panel housing construction plant in Kairakkum (nowdays Buston);
- a furniture factory and a dairy plant in Leninabad (Khujand);
- a mill in Kurgan-Tyube (nowdays Bokhtar), etc.
- large Golovnaya HPP on Vakhsh, Central HPP, second and third stages of Dushanbe

Thermal power plant, HPP Aksu in Murghab. The construction of the first energy giant of the Vakhsh cascade of the Nurek HPP with a capacity of 2.7 million kWh has begun with rock fill dam 300 m. high. New industries such as mechanical engineering and electrical were created [14, p.8-9].

As a result of large investments by 1970, the whole appearance of the republic had changed. A big step has been taken in further industrial development. Many new businesses have sprung up. In general, from 1913 to 1970, the gross industrial output of Tajikistan increased 87 times [20].

By 1970, industrial enterprises of the Tajik SSR produced transformers, cable products, low-voltage electrical equipment, cotton-cleaning equipment, weaving machines, household refrigerators, cement, woolen carpets, cotton and silk fabrics and many other types of products.

Stage four: 1970 – 1990. Despite the successes achieved in the above period, nevertheless, by the beginning of the 70s, among the priority tasks is the early operation of the South Tajik Territorial Production Complex, which included: Nurek HPP, an aluminum plant and an electrochemical plant.

The importance of these facilities lay in the creation of hundreds of thousands of hectares of irrigated land for cotton growing, cheap electricity in large quantities, and valuable industrial products..

From that moment on, the republic began to have problems with Moscow. Despite the fact that there were diagrams of all future hydropower plants on the Vakhsh River, the construction of each next hydropower plant began almost anew - it was necessary to prove its necessity in numerous instances, as with the Sangtuda HPP.

By 1990, it was planned to put into operation the capacity at Rogun and begin construction of the Sangtuda HPP. It was planned to continue the construction of the Yavan electrochemical plant and complete the construction of the Tajik aluminum smelter. They also planned to launch the construction of the Tajik gold ore plant and a plant for the production of batteries in Kulyab. Build spinning and weaving factories in Kanibadam, Kulyab and in Faizabad region. Start construction of the Pamir HPP and the Bokhtar- Kulyab railway.

The decision of the food program is also connected with energy. Although the region is considered to be land-poor, there were still about one and a half million hectares of land that could be irrigated, which means that their productivity could be dramatically increased.

The development of new lands lagged far behind the rate of population growth. If every year 15-20 thousand hectares of irrigated areas and 3 thousand hectares of rainfed lands were introduced into agricultural circulation, then the republic in the future could not only refuse to import some agricultural products, but also increase supplies to 1.5 million tons of table grapes, fruits, citrus, pomegranates, nuts, vegetables and melons. However, these possibilities were not sufficiently taken into account by the USSR Ministry of Water Resources and the USSR State Planning Committee. All or much of what was planned in 1986 by 1990 was never brought to completion due to socio-political problems.

Despite the above problems, in fairness it is worth noting the successes achieved during this period. In particular, starting from the 1970s, the economy of Tajikistan has consistently acquired an industrial character.

It was during this period that the South Tajik territorial production complex was formed, which was considered the core of the country's economy, where by 1975 820 million rubles were invested. All of its objects are large, unique construction sites.

By 1980, the main facilities of this complex were fully operational, and its energy basis was the Nurek HPP. **Other major industrial facilities throughout the country have also been commissioned:**

- electric power enterprises - Nurek, Baipazinskaya, Khorogskaya and Namadgutskaya HPP, Yavan Thermal power plant. Electricity production rose to 15.7 billion kWh in 1987.

- energy-intensive sectors of heavy industry - Tajik Aluminum Plant and Yavan Electrochemical Plant.

From the **machine-building industry**, a computer repair plant and a car repair (diesel) plant in Dushanbe began to work. Gas equipment plant in Khujand and mechanical repair plant in Yavane.

The average annual number of industrial production personnel increased from 31 thousand people in 1940 to 222 thousand people in 1987, or 14 times.

The growth rate of labor productivity in industry since 1940 to 1986 in the Tajik SSR increased from 193 to 349. The growth rate of gross agricultural output increased from 1.7 in 1960 to 4.8 in 1986.

During 1986-1990 the production of industrial products increased by 23-26 percent with the outstripping development of the electric power, chemical, light and food industries, mechanical engineering.

Thus, by the beginning of the 1990s, the industry of Tajikistan consisted of 169 branches and sub-branches, which produced more than 2,500 varieties of products, and the share of heavy industries in Tajikistan increased from 7% in 1970 to about 20% in 1990.

It can be surely noted that 1970-1990 was a period of industrial boom in Tajikistan. Taking into account the successes achieved in the industrialization of Tajikistan's economy, the UN in the mid-80s of the XX century predicted that Tajikistan by the 90s could become an industrially developed state [23, p.44].

Conclusions

Thus, summing up the research of the history of the formation and development of Soviet industry in Tajikistan during 1886 - 1991, it is necessary to conclude the following.

1. A retrospective analysis of the available data on industry made it possible to form the author's periodization of the history of the stages of formation and development of the Tajikistan's industry into four conditional stages:

a) before 1917: a backward economy with ubiquitous feudal-patriarchal production relations, with handicrafts. Small industrial enterprises were located only in the northern part of Tajikistan and several similar enterprises in Dushanbe. There were no industrial enterprises in Khatlokskaya, RRS, and even more so in GBAO.

b) 1917-1940: This stage is the first in the development of Tajikistan as an independent republic, a characteristic feature of which is the massive mechanization of all industries with the priority development of agricultural products, and on this basis the food and light industry.

c) 1940-1970: A distinctive feature of this period is the shift in the emphasis of economic development from agriculture to the uniform development of all industries with a special emphasis on the fuel and energy complex.

d) 1970-1991: During this period, Tajikistan was finally transformed from a backward outskirts of the USSR into the main source of supply not only with cotton, but an industrial center, providing the population of the entire state with basic consumer goods.

2. The modernization of Tajikistan in the first half of the XX century, conceived and implemented as a process of forced industrialization, led to two fatal changes:

First, it destroyed the local economic mechanism, which organically combined handicrafts and handicrafts on the one hand, and modern factory production on the other.

In the mid-1930s, all private and family businesses in Tajikistan were closed or nationalized. The share of cooperatives in industrial production had dropped to 15.3 percent by 1940 and stabilized at 3 percent in the postwar period.

Second, the emphasis on cotton growing in Tajikistan was driven by two main factors: a) optimal climatic conditions; b) unremitting efforts of Moscow to achieve self-sufficiency in this strategic product [24].

In general, this task was completed approximately by 1950, when the Soviet Union harvested five times more raw cotton than imperial Russia in 1913 [3, p.319].

Cotton in Tajikistan has led to a sharp decline in staple crops and a growing dependence on food imports from other parts of the USSR.

3. Analysis of the history of the formation of Tajikistan's industry allows us to conclude that the republic has not passed the classical path of industrialization. Industrial progress in both Tajikistan and the entire Central Asian region has undoubtedly been very significant, but rapid growth in agriculture has been a key element of their progress. A distinctive and related feature of their experience was the continued predominance of the rural sector, and thus eliminated the need to emigrate from rural areas [26, pp.102-103].

REFERENCES

1. Akhmedov SH. Iz istorii razvitiya sotsialisticheskogo sorevnovaniya v promyshlennosti Tadzhikistana (1936-1968.) - Dushanbe, 1975 (in Rus).
2. Bushkov V.P., Mikul'skiy D.V. Anomaliya grazhdanskoy voyny v Tadzhikistane. - M.,1997 (in Rus).
3. Akhmedov V. KPSS v bor'be za intensivatsiyu khlopkovodstva. Dushanbe: Irfon, - 1976. - p.319 (in Rus).
4. Vystupleniya Dzhabbora Rasulova v 24-m S"yezde TSK KPSS. Stenograficheskiy otchet. 30 marta — 9 april 1971. V 2-kh t. T.1. M., Politizdat, 1971. p.443 (in Rus).
5. Gafurov B.G. Potaynyye organizatsii Tadzhikistana v bor'be za pod'yem khlopkovodstva. - M., 1955 (in Rus).
6. Gulyamov S. Partiynyye organizatsii Tadzhikistana i voprosy khlopkovodstva. - Stalinabad — 1959 (in Rus).
7. Drikker X. Osnovnyye etapy i osobennosti formirovaniya rabocheho klassa v Tadzhikistane // Izv. AN Tadzh. SSR. - 1969.-№ 1. - pp.3-16 (in Rus).
8. Istoriya tadzhikskogo naroda. Tom VI. (Noveyshaya istoriya) - Dushanbe: Imperial-Grupp. - 2011. - p.51 (in Rus).
9. Istoriya tadzhikskogo naroda. - M., 1965. - T.Z, Kn.2. Ocherki istorii Kompartii Tadzhikistana. - Dushanbe, 1962, 1968 (in Rus).
10. Kayumov N.K. «Lokomotivy» preodoleniya sistemnogo krizisa v Tadzhikistane //Materialy seminaru «Problemy vyzhivaniya i ustoychivogo razvitiya Tadzhikistana». - Dushanbe, 1996 (in Rus).
11. Kendzhayev S.K. Perevorot v Tadzhikistane. - Dushanbe, 1996 (in Rus).
12. Narzikulov I. Znachenije tekhnicheskogo progressa v kolkhoznom stroitel'stve. - Dushanbe, 1971 (in Rus).
13. Mamadazimov A. Novyy Tadzhikistan: voprosy stanovleniya suvereniteta. - Dushanbe, 1996 (in Rus).
14. Mamadzhanova S.M., Mukimov R.S. Zarozhdeniye sovremennoy promyshlennoy arkhitektury Tadzhikistana (1924-1980). Vestnik TGUPBP - №3 (72), 2017 – pp.8-9 (in Rus).
15. Rakhmatulloyev A., S. Mukhtorov. Istoricheskiye ocherki Tadzhikskoy SSR. Dushanbe, Maorif. – 1989. - p.93 (in Rus).
16. Skorobogatov I. Kompartiya Tadzhikistana v bor'be za razvitiye narodnogo khozyaystva i kul'tury v poslevoyenny period. Dushanbe, 1963 (in Rus).
17. Khlopok i neft' imperii. Kak Rossiya zavoyevyvala Srednyuyu Aziyu i Zakavkaz'ye // Forbes URL: <https://www.forbes.ru/biznes-photogallery/346121-hlopok-i-neft-imperii-kak-rossiya-zavoevyvala-srednyuyu-aziyu-i-zakavkaze?photo=2> (data retrieved: 15.12.2020) (in Rus).
18. Khonaliyev N. Istoriya razvitiya i razmeshcheniye promyshlennosti Tadzhikistana v 1924-2005 gg.: avtoref. dis. ... d-r ekon. nauk: 08.00.01. Dushanbe, 2009. p.10 (in Rus).
19. Shermatov G. Perventsy tadzhikskoy promyshlennosti // Asia-Plus. 2016. 9 dekabrya (in Rus).

20. 89 let nazad, 5 dekabrya 1929 goda byla sozdana Tadzhijskaya Sovetskaya Sotsialisticheskaya Respublika. // URL:<https://iskra-dnr.ru/89-let-nazad-5-dekabrya-1929-goda-by-la-sozdana-tadzhijskaya-sovetskaya-sotsialisticheskaya-respublika/> (data retrieved: 15.12.2020) (in Rus).
21. Hélène Carrère d'Encausse, Decline of an Empire: The Soviet Socialist Republic in Revolt (New York: Newsweek Books, 1982), p.112.
22. Lipovsky I. The Central Asian Cotton Epic. Central Asian Survey. Vol. 14. No. 4 (1995).- p.534.
23. Miramonov F.M. East asian industrial policy: implications for tajikistan in the world trade organization era: - Ritsumeikan, 2014. - p.44.
24. Nourzhanov K., Bleuer C. Tajikistan: A Political and Social History. ANU Press, 2013. JSTOR, www.jstor.org/stable/j.ctt5hgxx8
25. Teresa Rakowska-Harmstone, Russia and Nationalism in Central Asia: The Case of Tadjikistan. Baltimore-London: The Johns Hopkins Press, 1970.
26. Khan A.R., Dharam G. Collective agriculture in Soviet Central Asia. World Development. Volume 7, Issues 4–5. 1979. pp.102–103.

УДК 338.47.49

Курбонов А.А.

САМТҶОИ АФЗАЛИЯТНОКИ РУШДИ ТАЪМИНОТИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР БОЗОРИ ХИЗМАТРАСОНИИ НАҚЛИЁТИ АВТОМОБИЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақсади таҳқиқот муайян кардани самтҳои афзалиятноки рушди сармоягузори дар бозори хизматрасониҳои нақлиёти автомобилии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Дар мақолаи мазкур масъалаи нақши системаи нақлиёти автомобилӣ дар рушди иқтисодиёти кишвар мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар натиҷаи таҳқиқот, муайян карда шуд, ки механизмҳои навӣ маблағгузори соҳаи нақлиёти автомобилӣ ба таъмини рушди устувори иқтисодиёти кишвар имконияти мусоид фароҳам меорад.

Вожаҳои калидӣ: нақлиёти автомобилӣ, сармоягузори, захираҳои молиявӣ, иқтисодиёт, хизматрасониҳо, харочот, бозор, рушд.

Курбанов А.А.

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ РАЗВИТИЯ РЫНКА АВТОТРАНСПОРТНЫХ УСЛУГ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Целью исследования является определение приоритетных направлений инвестиционного развития на рынке автотранспортных услуг Республики Таджикистан. В статье рассматривается роль автотранспортной системы в развитии экономики страны. В результате исследования было определено, что новые механизмы финансирования автотранспортной отрасли создадут благоприятные условия для устойчивого обеспечения развития экономики страны.

Ключевые слова: автомобильный транспорт, инвестиции, финансовые ресурсы, экономика, услуги, затраты, рынок, развитие.

Kurbonov A.A.

PRIORITY DIRECTIONS OF INVESTMENT PROVIDING FOR THE DEVELOPMENT OF THE MARKET OF MOTOR TRANSPORTATION SERVICES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The aim of the study is to determine the priority areas of investment development in the market of motor transport services in the Republic of Tajikistan. The article examines the role of the road transport system in the development of the country's economy. As a result of the study, it was determined that new financing mechanisms for the road transport industry will create favorable conditions for the sustainable development of the country's economy.

Key words: road transport, investments, financial resources, economy, services, costs, market, development.

Барои ҳалли дурнамои иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар заминаи рушди равандҳои ҳамгирӣ, ҷойгоҳи асосиро системаи нақлиёти миллий ва бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ, ки дар шароити имрӯза афзалият доранд, барои ташаккул ва рушди дигар соҳаҳо ва соҳаҳои иқтисодӣ шароити заруриро фароҳам оварда, ислоҳоти иқтисодиро дар шароити нав ба амал меоранд [2].

Дар айни замон, рушд ва тақсимои қувваҳои истеҳсолкунанда, татбиқи ислоҳоти бозор ва фаъолияти оқилонаи унсурҳои муҳими хоҷагии халқ, таъмини рушди иқтисодӣ дар кишвар ва қаламрави он, асосан аз ҳолат ва рушди системаи нақлиёти автомобилӣ, мавҷудияти система, дараҷаи хизматрасонии нақлиёт вобаста аст.

Дар шароити муосири рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар барои мутобиқ кардани бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ ба талаботи иқтисоди нав, сатҳи рушд ва дараҷаи дастрасии нақлиёт, инчунин қонеъ кардани талаботи аҳоли ва иқтисодиёт ба хизматрасониҳои нақлиётӣ ҷалби захираҳои зиёди молиявӣ талаб карда мешавад [8]. Аз ин рӯ, сиёсати хуб андешидашуда ва оқилона дар таъминоти сармоягузорӣ барои рушди бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ аҳамияти махсус дорад.

Арзёбии хусусиятҳои сохтмони иншооти нақлиёти автомобилӣ, эҳтиёҷоти онҳо ба ҷудо кардани маблағҳои зиёди яқвақта, зарурати ба назар гирифтани дастгирии давлатӣ дар рушди бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ афзалияти масоил ва ҳалли онҳо мегардад [5]. Аз ин рӯ, барномаи рушд дар соҳаи роҳсозӣ [4], азнавсозии онҳо, васеъ ва азнавсозии техникаи парки ҳаракаткунанда, ташкили идоракунии нақлиёт ҷалби захираҳои молиявиро давлатиро тақозо мекунад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки маблағгузорию рушди бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ дар кишварҳои хориҷӣ чун анъана яке аз вазифаҳои афзалиятноки давлат ҳисобида мешавад. Ҳамзамон, бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ муҳимтарин заминаи фаъолияти мӯътадили истеҳсолот ва муҳити иҷтимоии кишвар мебошад. Пешрафти илмӣ-техникӣ ба раванди сармоягузорӣ дар нақлиёти автомобилӣ таъсири назаррас мерасонад ва таҳти таъсири пешрафти он нақши фондҳои асосии маҷмаи нақлиёти автомобилӣ тағйир ёфт, ки аз ҷиҳати миқдорӣ ба сатҳи зарурии рушд расида, талаботи аҳоли ва иқтисодиётро ба нақлиёт ба қадри кофӣ қонеъ мегардонанд. Ҳамзамон, сармоягузорӣ асосан ба таъмини рушди на экстенсивӣ, балки интенсивии нақлиёти автомобилӣ: афзоиши ҳиссаи роҳҳои аз ҷиҳати техникаӣ тақмилифта ва ҳайати ҳаракаткунанда, паҳн намудани технологияҳои нави прогрессивӣ равона карда шудааст, ки афзоиши ҳосилнокии меҳнати кормандон ва сифати хизматрасонии нақлиётро таъмин мекунад.

Муносибатҳои бозорӣ танзими ташкили ҳадамоти нақлиётро ҳамчун механизми ягонаи интиқоли маҳсулот ва молҳо аз таъминкунандагон ба истеъмолкунандагонро дар назар дорад. Дар ин шароит бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ миқдори зарурӣ

ва лозимии таркиби ҳаракаткунанда, маҷмӯаҳои боркашон, терминалҳо, пойгоҳҳо, анборҳо ва ғайраро барои саривақт ва хушсифат қонё кардани талабот ба хизматрасонии намуди нақлиёт ташкил медиҳад [6].

Самаранокии фаъолияти бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ аз он вобаста хоҳад буд, ки чӣ гуна унсурҳои он хусусиятҳои истеҳсолкунандагон ва аҳолиро ба назар мегиранд [9]. Масъалаҳои фаъолияти муассир ва устувори бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ, системаи таъминот, фуруш, системаи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ва равандҳои логистикӣ муҳим хоҳанд шуд. Ин масъалаҳо, аз ҷумла: «...муайян кардани афзалиятҳои маблағгузори намудҳои гуногуни нақлиёт, асосноккунии иқтидорҳои оқилонаи марказҳои нақлиётӣ, пойгоҳҳо, анборҳо, терминалҳои боркашонӣ ва мусофирбарӣ, рушди истифодаи механизмҳо барои равандҳои боркунию борфарорӣ, нигоҳдорӣ ва коркарди молҳо» [7], ва ғайраро дар бар мегиранд.

Ҳалли ин масъалаҳо талаб мекунад, ки хизматрасонии нақлиётӣ ба иқтисодиёт мунтазам такмил дода шуда дар оянда аҳамияти худро дар назди аҳоли гум намекунад.

Умуман, вазъи мавҷударо арзёбӣ намуда, мо самтҳои зерини стратегияи рушдро дар бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ қайд менамоем, ки аз инҳо иборат аст:

- истифодаи самаранокии иқтидорҳои мавҷударо истифодаи бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ, татбиқи сохтмонҳои васеи иншооти нақлиётӣ аз ҳисоби маблағҳои худӣ ва ҷалбшуда;

- таҳия ва татбиқи сиёсати тағйирпазири (чандирӣ) нақлиёти автомобилӣ, ки ба татбиқи барномаҳои миллӣ ва истифодаи максималии иқтидори парки автомобилӣ, истифода ва рушди системаҳои логистикӣ, автоматикунони системаи идоракунии раванди нақлиёт нигаронида шудааст;

- татбиқи оптимизатсия ва ҳамохангсозии кори корхонаҳои нақлиётӣ ва мақомоти гумрук бо мақсади беҳтар намудани раванди интиқоли мол ва воситаҳои нақлиёт тавассути сарҳади гумрукӣ ва ворид шудани кишвар ба низоми иқтисоди ҷаҳонӣ;

- истифодаи усулҳои самарабахши интиқоли автомобилҳо бо мақсади беҳтар намудани хизматрасонии нақлиётӣ минтақаҳо дар асоси истифодаи усулҳои квалиметрӣ, ҷамъбасти натиҷаҳои раванди нақлиётӣ ва истифодаи оқилонаи автомобилҳо, автобусҳо;

- такмил додани ташкил ва идоракунии корхонаҳои роҳсозӣ ва нигоҳдории қитъаҳои роҳ дар асоси истифодаи дараҷаи захираҳои маҳаллӣ бо мақсади баланд бардоштани сатҳи дастрасии роҳҳои кишвар ва худудҳои он ва ғайра.

Умуман, муносибатҳои бозорӣ таҷдиди назар намудани принципҳо ва меъёрҳои фаъолият ва рушди бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилро пешбинӣ мекунад, ки дар навбати худ таҳияи концепсияи муосири ҳадафҳо ва вазифаҳои рушдро бо дарназардошти хусусиятҳои қаламравҳо тақозо мекунад ва истифодаи усулҳо ва равишҳои муосири таҳқиқоти илмиро дар бар мегирад.

Дар асоси ҷамъбаст ва дастгирии нуқтаҳои назари гуногун, мо барои рушди бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ пешгӯиҳоро ба анҷом додем [10]. Ташаққули самтҳои афзалиятноки рушди бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ қисматҳои зеринро дар бар мегирад:

1. Дар соҳаи сохтмон ва таҷдиди роҳҳои автомобилгард [3]:

Дар ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ барои убури обанбори Роғун бунёди шохроҳҳо - 231 км ба нақша гирифта шудааст. Вазифаи асосӣ дар минтақаи роҳҳо азнавсозӣ, таъмири асосӣ ва такмили категорияи роҳҳои мавҷударо автомобилгард мебошад. Дарозии умумии роҳҳои таҷдидшаванда зиёда аз 600 километрро ташкил медиҳад.

Дар вилояти Суғд рушди шабакаи роҳҳои автомобилгард барои таҷдиди роҳҳои автомобилгарди дохилӣ идома дорад.

Дар вилояти Хатлон сохтмони роҳи автомобилгарди Кӯлобро, ки бо Сангвор мепайвандад ба нақша гирифта шудааст, инчунин анҷоми сохтмони шохроҳи Душанбе-

Бохтар. Дар минтақа азнавсозӣ ва ободонии роҳҳои автомобилгардро пешбинӣ карда шудааст, ки дарозии он 1200 км мебошад.

Дар ВМКБ ба нақша гирифта шудааст, ки барои ташкили робитаҳои нақлиётӣ бо Чин роҳи автомобилгарди Кӯлоб - Шагон - Зигар ба стандартҳои байналмилалӣ мутобиқ карда шавад.

2. Дар соҳаи нақлиёти автомобиллии мусофирбар:

Тавсифи самтҳои зерин тавсия дода мешавад:

а) Ташаккули шароити зарурӣ барои фаъолияти самараноки нақлиёти мусофирбар, ки:

- рушди шаклҳои гуногуни моликияти корхонаҳои нақлиёти автомобиллии мусофирбарӣ ва ташаккули тартиботи хизматрасонии иҷтимоӣ дар шаҳрҳо;

- гузаронидани интихоби озмунии интиқолкунандагон барои хизматрасонӣ дар хатсайрҳои автобусҳо барои ба даст овардани фоида;

- гузаронидани мониторинги шабакаи хатсайрҳо ва таҳқиқоти ҳаракати мусофирон барои баланд бардоштани самаранокии истифодабарии нақлиёти автомобиллии мусофирбар.

б) Таҳияи сиёсати молиявӣ ва тарифӣ барои мусофиркашонӣ бо нақлиёти автомобилӣ, ки:

- бо мақсади таъсиси комиссияи шаҳрӣ ва тарифии шаҳрӣ, ташаккули сиёсати молиявиро ҳангоми мусофиркашонӣ дар шаҳрҳо, бо истифодаи автобусҳо дар хатсайрҳо;

- ташкили фондҳои мақсадноки ғайри бучетӣ барои таъмини рушди нақлиёти автомобиллии шаҳрӣ.

в) Такмили системаи хизматрасонӣ ҳангоми мусофиркашонӣ ва нақлиёти мусофиркашонӣ, ки:

- фароҳам овардани шароити рақобати одилона барои баланд бардоштани сифати хизматрасонии нақлиётӣ;

- ташаккули шабакаи ягонаи нақлиёти мусофиркашонӣ ва таҳияи механизми танзими давлатии фаъолияти нақлиётӣ;

- ташкили системаи ягонаи автоматикунонидашудаи иттилоотӣ барои нақлиёти шаҳрӣ.

г) Ислоҳоти системаи нақлиёти автомобиллии мусофирбар, ки:

- саҳоми қардани корхонаҳои давлатии нақлиётӣ мусофиркашонӣ бо назардошти ташкили холдинг;

- таҷдиди сохтори дороиҳои молиявии корхонаҳои давлатии нақлиётӣ мусофиркашонӣ давлатӣ;

- дурнамои рушди фаъолияти шаклҳои гуногуни моликият дар нақлиёти мусофирбарӣ шаҳрӣ, байнишаҳрӣ ва байналмилалӣ.

Умуман, барои фаъолияти самарабахши нақлиёти автомобиллии мусофиркашонӣ ва маблағгузории рушди он фондҳои ғайрибучетӣ таъсис додан зарур аст, ки ҳадафи онҳо қалби маблағҳо барои пӯшонидани харочоти амалиётии системаи нақлиёти давлатии мусофиркашонӣ мебошад.

Ҳисобҳо нишон медиҳанд, ки чӯзи даромади ин фонд аз: фоизи муайяни меъёрҳои андоз аз фурӯши сӯзишворӣ; тарҳ қардани ҳиссаи муайян аз андози нақлиёт; ситонидани ҷарима барои вайрон қардани қоидаҳои ҳаракат дар роҳ; захираҳои молиявӣ аз фурӯши қортҳои пластикӣ; ҳиссачудокунии муайян аз хизматрасониҳои тичоратӣ; пардохтҳои гуногуни вазорату идораҳо барои интиқоли имтиёздорон; ҳиссачудокунии муайян аз фурӯши литсензия ва шаҳодатномаҳо; аз фурӯши фарсудашудаи парки ҳаракаткунанда; иҷрои фармоиш аз аҳоли; маблағҳо аз иҷораи биноҳо, анборҳо ва парки ҳаракаткунанда; интиқоли маблағҳои суғурта; ҳиссае, ки аз фурӯши озмунии автобусҳо ва хатсайрҳои дигар ба даст оварда шудааст ва ғайра.

Тадбирҳои самарабахши ташкил ва идораи нақлиёти мусофирбар инҳоянд:

1. Такмили шабакаи хатсайрҳо ва речаи қори нақлиёти мусофирбар дар соатҳо, дар давраи зиёд будани ҳаҷми мусофиркашонӣ, инчунин тағйир додани самтҳои хатсайрҳо барои истифодаи самаранокии иқтисодии автобусҳо ва ташкили хатсайрҳои микроавтобусҳо.

2. Рушди системаи идоракунии корхонаҳои нақлиётӣ мусофирбар.

3. Фароҳам овардани шароит барои рушди ҳамлу нақли тичоратии мусофирон. (кашонидани мактаббачаҳо, талаботи корхонаҳо)

Тадбирҳои пешниҳодшуда оид ба истифодаи самараноки воситаҳои нақлиёти мусофирбар бо дарназардошти кам шудани маблағгузорию бучетӣ ба нигоҳ доштани аҳамияти иҷтимоии он мусоидат намуда, дар маҷмӯъ барои рушди нақлиёт шароити мусоид фароҳам меоранд.

Дар шароити минтақаҳои баландкӯҳии Тоҷикистон таҳияи шаклҳо ва усулҳои нави ташкили нақлиётро муҳим мешуморем [11].

Аз ин лиҳоз аз рушди шаклу усулҳои нави ташкили зерини ҳамлу нақлро пешниҳод менамоем:

а) Танзими давлатии рушди шаклҳо ва усулҳои нави ташкили ҳамлу нақл дар минтақаҳои баландкӯҳӣ дар асоси таъмини рақобатпазирии хизматрасонии нақлиёт; баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли; рушди нақлиёт ва дигар инфрасохтори ташкили бахши туризм; рушди шаклҳои пешрафтаи ташкили ҳамлу нақл, аз қабилҳои контейнеркашонӣ, ҳамлу нақли баста ва ташкили ҳамлу нақл бо усули китфҳо.

б) Рушди самараноки системаи назорати диспетчерӣ дар ҳаракати берун аз шаҳр ва ташкили сохтори оптималии идоракунии он.

в) Таъсиси иттиҳодияҳои истеҳсолии терминалҳо дар шаҳрҳо ва ва минтақаҳо, инчунин иттиҳодияи байниминтақавӣ дар ҳудуди ноҳияҳои кишвар.

г) Навсозии парки ҳаракаткунанда; рушди пояи муосири хизматрасонии техникӣ ва таъмири автомобилҳо; ҷорӣ намудани шаклҳо ва усулҳои нави ташкили ҳамлу нақл дар баландкӯҳ дар асоси концепсияи логистикӣ ва аутсорсинг; ташкили фондҳои махсус барои гузаронидани таҳқиқот дар соҳаи рушди воситаҳои нақлиёт ва ғайра; ташкили системаи дастгирии иттилоотӣ дар бозори хизматрасонии нақлиётӣ; таъмини бехатарии ҳаракати нақлиёт ва пиёдагардон; таъмири роҳ; таҳияи талаботи муосир ба таҳассуси кормандони корхонаҳои нақлиёти автомобилӣ ва шартҳои ҳатмии дохилшавӣ ҷиҳати фаъолияти касбӣ дар бозори нақлиёти автомобилӣ ва ғайра.

Рушди бозори хизматрасонии мунтазами нақлиёти автомобилии мусофиркаширо муҳим мешуморем ва самтҳои рушди бозори хизматрасонии мунтазами нақлиёти автомобилии мусофиркашониро ҷорӣ менамоем [1]:

А) Дастгирии давлатии рушди соҳибкорӣ дар асоси таҳияи механизмҳои дастгирии молиявӣ қарзии субъектҳои соҳибкорӣ ҳангоми пешниҳоди хизматрасонии нақлиёти автомобилии мусофирбар.

Б) Рушди соҳибкорӣ дар самти хизматрасонии нақлиёти мусофирбар дар асоси механизмҳои шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ.

В) Такмили механизми танзими давлатии бозори нақлиёти мусофирбар:

Г) Муайян кардани сохтори оптималии парки ҳаракаткунанда бо назардошти ҳалли мушкилот ва баланд бардоштани сифати ҳамлу нақл, инчунин такмил додани сохтори идоракунии хизматрасонӣ дар нақлиёти дохилӣ ноҳия, байниноҳиявӣ ва байналмилалӣ.

Рушди бозори хизматрасонии нақлиётро муҳим шуморида самтҳои афзалиятноки онро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷудо менамоем [11].

1. Истифодаи оқилонаи захираҳои молиявӣ, аз ҷумла манбаъҳои ҷалбшудаи хоричӣ барои сохтмони иншооти нав, таҷдиди иншооти мавҷудаи нақлиётӣ, ки на танҳо ниёзҳои дохилиро ба хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ таъмин мекунанд, балки равандҳои ҳамгироиро метезонанд;

2. Гирифтани фоида аз истифодаи инфрасохтори транзитии маҷмааи нақлиёт ва роҳҳо;

3. Такмили сохтори парки автомобилӣ, муносибгардонии қори он ҷиҳати таъмини рушди инноватсионии иқтисодӣ ва қонеъ намудани талаботи хоҷагии халқ ва аҳоли;

4. Рушди шабакаи марказҳои нақлиётӣ ва логистикӣ ва системаи хизматрасонии онҳо дар кишвар;

5. Истифодаи механизмҳои шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ дар сохтмон ва таҷдиди роҳҳо, хизматрасонии нақлиёт, ташаккули инфрасохтор ва ғайра.

Барои ҳалли мушкилоти мавҷуда дар доираи афзалиятҳои стратегии рушди бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ самтҳои зеринро истифода кардан зарур аст:

- фароҳам овардани шароити ҷолиби андозситонӣ, пешбурди фаъолияти мақомоти гумрукӣ, меъёрӣ ва ҳуқуқӣ барои татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар системаи роҳи нақлиёти автомобилгарди кишвар;
- рушди инфрасохтори логистикӣ маҷмааи роҳи нақлиёти автомобилгард;
- таҳия ва татбиқи чораҳо оид ба паст кардани сатҳи партоби воситаҳои нақлиёт ба атмосфера;
- ташкили системаи муассири таълим ва бозомӯзии кадрҳои, ки ба идоракунии самаранок қодиранд, эҷод ва азхудкунии технологияҳои инноватсионӣ рақобатпазир дар маҷмааи нақлиёти автомобилӣ;
- таҳияи Барномаи рушди шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ (ШДБХ), ки ташаққули ҳадафи возеҳ, вазифаҳо ва самтҳои афзалиятноки онро дар бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ пешбинӣ менамояд;
- таҳияи системаи аз ҷиҳати иқтисодӣ асосноки таъини тарифҳо барои хизматрасонӣ дар бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ ва ғайра.

Ба ақидаи мо, татбиқи самтҳои интихобшуда барои рушди бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ имкон медиҳад, ки натиҷаҳои зерин ба даст оварда шаванд:

- афзоиши ҳаҷм, сифат ва дастрасии хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ, нақлиёти дохилӣ ва байналмилалиро таъмин намуда, беҳатарии маҷмӯаи нақлиёти автомобилро дар маҷмӯъ баланд бардорад;
- ташкили хатҳои байналмилалӣ коммуникатсионӣ, нақлиётӣ, иқтисодӣ ва марказҳои логистикӣ созмон диҳанд ва имкониятҳои коммуникатсионӣ кишвар ва қаламравҳои онро васеъ кунанд;
- мутобиқ намудани хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ ба талаботи стандартҳои байналмилалӣ;
- ташкили инфрасохтори фаромарзии телекоммуникатсионӣ тавассути истифодаи бисёрсоҳаи инфрасохтори хатсайрҳои нақлиётӣ байналмилалӣ;
- самаранок истифода бурдан ҳангоми ташкили идоракунии раванди нақлиёт аз системаи ГЛОНАСС- системаи глобалии навигатсионӣ;
- ташаққул додани механизми ҳавасмандгардонӣ, дастгирӣ ва қарорҳои давлатӣ ва механизми маблағгузорӣ муштарак барои татбиқи бомуваффақияти лоиҳаҳои шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ ва кам кардани хароҷотҳои маъмурӣ, муомилот ва хавфҳо, аз ҷумла онҳое, ки бо ташаббус, омодаасозӣ ва татбиқи лоиҳаҳои шарикӣ давлат бо бахши хусусӣ дар бозори хизматрасонии нақлиёт ва ғайра алоқаманданд;
- ташкили Биржаи хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ бо мақсади фуруши хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ;
- созмон додани Ассоциатсияи нақлиётчиёни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Душанбе ва филиалҳои он дар марказҳои вилоятӣ ва ғ.

Барои амалӣ намудани самтҳои афзалиятноки рушди бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ асоснок кардани маблағгузорӣ зарурӣ барои амалисозии фаъолият дар ин бозор дар давраи то 2030 муҳим доништа мешавад. Бо ин мақсад, мо ҳисобҳои вариантӣ гузаронидем ва манбаъҳои зарурии маблағгузорӣ дар бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ ва бахшҳои асосии онро муайян кардем. Натиҷаҳои ҳисобкунӣ дар ҷадвали 1 оварда шудаанд.

Тибқи ҷадвали 1 барои татбиқи самтҳои афзалиятноки рушди бозори нақлиёти автомобилӣ 12009,9 миллион сомонӣ лозим аст, ки аз буҷаи давлат -984,82 миллион сомонӣ, маблағҳои корхонаҳо ва ташкилотҳо -961,4 миллион сомонӣ, инчунин маблағҳои ҷалбшуда (имтиёзнок) қарздиҳӣ, маблағҳои шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ) -10.063.38 миллион сомонӣ. Тибқи ҳисобҳои додашудаи мо, давраи интизоршавандаи баргардонидани маблағҳои истифодашуда 6-9 солро ташкил медиҳад.

Ҳаҷми маблағгузорӣ барои татбиқи фаъолият дар бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон то давраи 2030.

№ рт	Маблағгузори объектҳо	Захираҳои молиявии зарурӣ, миллион сомонӣ	Ҳиссаи сегментҳо дар ҳаҷми умумии маблағгузорӣ,%	Манбаҳои маблағгузорӣ, миллион сомонӣ		
				Бучети давлатӣ	Воситаҳои корхонаҳо ва ташки- лотҳои нақлиётӣ	Маблағҳои чалб-шуда (қарздиҳии имтиёзнок, маб-лағҳои ШДБХ ва грантҳо)
1	Рушди сегменти бозори хизматра- сонии нақлиёти автомобилӣ	164,5	0,2	13,5	13,8	137,2
2	Азнавсозӣ ва сохтмони роҳҳо ва нақбҳо	10830,7	18,8	888,1	866,5	9076,1
3	Барқарорсозии роҳҳои автомобилгард	792,4	1,4	65	63,4	664,0
4	Барқарорсозии пулҳо	51,7	0,09	4,2	4,1	43,4
5	Беҳтар кардани таъсири эколо- гии нақлиёт	72,8	0,11	6,0	5,8	61,0
6	Дастгирии иттилоотӣ барои рушди бозори хизматрасонии нақлиётӣ	97,8	0,2	8,02	7,8	81,68
Ҷамагӣ		12009,9	20,8	984,82	961,4	10063,38

Манбаъ: дар асоси маълумотҳои оморӣ ва ҳисобҳои муаллиф таҳияи шудааст.

Ҳамин тариқ, татбиқи самтҳои таҳияшуда, бо дарназардошти пешниҳоди дастгирии давлатӣ ва имтиёзҳои пешбинишуда, ба таъмини рушди иқтисодӣ, тақмили ташкили идоракунии низоми нақлиёти роҳи автомобилгарди миллӣ ва бозори хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ, афзоиши ҳаҷми воридоти андоз ба қисми даромади бучети давлатӣ, ташкили хатҳои рақобатпазир дар нақлиёт, баланд бардоштани самаранокии хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ ба аҳоли ва иқтисодиёт, инчунин воридшавии ҷумҳурӣ ба иқтисоди ҷаҳонӣ мусоидат мекунад.

АДАБИЁТ

1. Гадоева Ф.С. Развитие рынка оказания услуг регулярного пассажирского автомобильного транспорта в условиях рыночной экономики (на материалах районов республиканского подчинения Республики Таджикистан): дисс...канд.экон.наук:08.00.05/ Фарзона Содиковна Гадоева.-Душанбе: Таджикский государственный университет коммерции. 2019.-181с.
2. Комилов С.Қ., Курбонов А.А. Формирование инновационного потенциала как условие индустриально-инновационного развития экономики Таджикистана //Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2019. – № 4 (29). – С. 19-25.
3. Омори солони Чумхурии Тоҷикистон. Душанбе: АОНПҚТ 2020. - 494с.
4. Раджабов Р.К. Проблемы формирования и развития транспортной инфраструктуры (на примере Республики Таджикистан) Автореф. дисс.докт. экон. наук. -Душанбе,2000. с. 46.
5. Раджабов Р.К., Курбонов А.А. Инновационное развитие транспортного комплекса в РТ в условиях рыночной экономики //Вестник (ТНУ). – 2011. - №5 (69) С. 64-67.
6. Раджабов Р.К., Хабибуллоев Х.Х., Ашуров К.Р. Формирование системы обеспечения устойчивого развития предпринимательской деятельности в сфере транспортных услуг: проблемы и региональные аспекты Душанбе: Ирфон, 2011. - 204с.
7. Султонов З.С. Направления и механизмы развития инфраструктурного обеспечения предпринимательства в Республике Таджикистан/ Султонов З.С., Саидова М.Х., Табарова Д.А.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2019. № 3(28). - С. 43-47.
8. Султонов З.С. Рынок услуг международных автомобильных перевозок: понятие и виды инфраструктуры наземного транспорта/ Султонов З.С., Табарова Д.А.// Вестник таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе: «Сино» 2019, №10-1. - С. 133-136.
9. Хамроев Ф.М. Развитие рынка транспортных услуг в условиях рыночной экономики: теория, методология, практика (на материалах Республики Таджикистан): дисс..докт.экон.наук:08.00.05/ Фузайли Махмадалиевич Хамроев.-Душанбе, Таджикский государственный университет коммерции, 2019.-317с.
10. Шодиев Ф.Т. Организационно-экономические аспекты использования инновационного потенциала предприятий сферы транспортных услуг (на материалах пассажирских автотранспортных предприятий Республики Таджикистан): дисс...канд.экон.наук:08.00.05/ Фирдавс Тошмаматович Шодиев.-Душанбе: РТСУ, 2019.-163с.
11. Юнусов Ф.М.. Развитие новых форм и способов организации перевозок в условиях высокогорья (на материалах ГБАО Республики Таджикистан): дисс...канд.экон.наук: 08.00.05/ Фаридун Маъруфович Юнусов.-Душанбе: ТТУ имени М.С.Осими, 2019.-187с.

УДК 338.462

Амонова Д.С., Сахибов Е.Н.

**ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ ГОСТИНИЧНОГО БИЗНЕСА И ЕГО
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН**

Целью статьи является изучение имеющегося опыта развития и ведения гостиничного бизнеса за рубежом, в т.ч. с возможностью их применения в Республике Таджикистан. В рамках исследования был проведен анализ туристического потока, прибывших в

Республику Таджикистан, изучена динамика роста числа отелей и иных объектов, позволяющих гостям проживать в стране. Была проведена аналитика данных за 2015-2019 годы, отражающая показатели спроса в количественном и денежном эквиваленте, в том числе с учетом объема реализованных услуг гостиничной отрасли в указанной стране.

Ключевые слова: зарубежный опыт, развитие гостиничного бизнеса, гостиницы Республики Таджикистан, число туристов, отели, показатели.

Амонова Д.С., Сахибов Е.Н.

ТАҶРИБАИ ХОРИЧӢ ДАР РУШДИ ТИҶОРАТИ МЕҲМОНХОНАҶО ВА ИСТИФОДАИ ОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ҳадафи мақола ин омӯзиши таҷрибаи хориҷа дар рушд ва пешбурди тиҷорати меҳмонхонаҳо, бо имконияти татбиқи онҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Дар доираи омӯзиш, таҳлили воридоти сайёҳон ба Ҷумҳурии Тоҷикистон гузаронида шуда, динамикаи афзоиши шумораи меҳмонхонаҳо ва дигар иншоотҳо дар кишвар омӯхта шуд. Таҳлили маълумот барои солҳои 2015-2019 гузаронида шуд, ки нишондиҳандаҳои талаботро дар ифодаи миқдорӣ ва пулӣ, аз ҷумла бо назардошти ҳаҷми хидматҳои фурӯхтаи саноати меҳмонхонаҳо дар кишвари номбаршуда инъикос намуд.

Вожаҳои калидӣ: Таҷрибаи хориҷӣ, рушди тиҷорати меҳмонхонаҳо, меҳмонхонаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, шумораи сайёҳон, меҳмонхонаҳо, нишондиҳандаҳо.

Amonova D.S., Sahibov E.N.

FOREIGN EXPERIENCE IN HOTEL BUSINESS DEVELOPMENT AND ITS USE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The purpose of the article is to study the existing experience in the development and running of the hotel business abroad, incl. with the possibility of their application in the Republic of Tajikistan. As part of the study, an analysis of the tourist flow who arrived in the Republic of Tajikistan was carried out, the dynamics of the growth of the number of hotels and other facilities allowing guests to live in the country were studied. Analytics of data for 2015-2019 was carried out, reflecting the indicators of demand in quantitative and monetary terms, including taking into account the volume of services sold by the hotel industry in the specified country.

Keywords. Foreign experience, development of the hotel business, hotels of the Republic of Tajikistan, the number of tourists, hotels, indicators.

Гостиничный бизнес является достаточно развитым направлением практически во всех странах мира. Эта отрасль тесно связана с туризмом и влияет на массу экономических показателей той страны, где оказываются такого рода услуги [4.С.86]. Уровень развитости туризма в каждой стране вариативен, поэтому страны и коммерсанты разрабатывают не только собственные политики, программы, привлекательный маркетинг, но и ряд иных аспектов, которые направлены на рост внутривалового продукта, поступлений денежных средств в валюте, а в совокупности развитию всех отраслей страны.

В XXI веке доходы от туризма составляют огромный размер статьи среди общих доходов страны, что говорит о его популярности, массовом влиянии на все структуры общества, в том числе сам социум, но уровень дохода в этой сфере у каждой страны разнится, что порой отчетливо видно при сравнительном анализе показателей конкретных стран. Такие отличия обусловлены иным видением в определении стратегий по развитию гостиничного бизнеса по сравнению с группой стран, находящихся в одной линейке по

развитости; менталитетом народа, конкретной целевой аудиторией, проживающей в определенной стране, уровнем дохода граждан и т.д.

Подход западных стран к ведению гостиничного бизнеса радикально отличается от подхода в этой сфере Россией или, например, Республикой Таджикистан. Страны Запада используют в качестве инструментов развития целый арсенал средств.

Во-первых, все отели обычно подразделены на некие категории, начиная от небольших хостелов, цель которых предоставить жильё, чаще всего на одни сутки или ночь, путешественнику за низкую относительно общего уровня цен аренду номера в сутки в отеле по региону платю, и заканчивая сетевыми отелями-гигантами, носящими громкие известные названия. Такая классификация обогащает рынок и позволяет туристам выбрать место, исходя из своих возможностей. Некоторые категории клиентов готовы переплатить за свой комфорт, другие же, наоборот, хотят сэкономить, предпочитая тратить сбережения на посещение культурных программ, достопримечательностей и досуг в целом. От Европы распространилась и система наделения звёздами отелей или гостиниц, которые отображают полноту услуг, подчинение их единообразному стилю оказания, качеству, уровню безопасности, соответствию стандартам и принадлежность к определенной ценовой категории, что впоследствии прижилось в различных странах.

Во-вторых, Запад отлично выстраивает внутреннюю структуру в отеле, включая аспект коммуникаций. Начнем с того, что претендент на должность управленца отелем проходит качественный, зачастую многоэтапный отбор, а после утверждения на эту должность, он обязан пройти стажировку с обучением относительно выбранной работы. Такой подход позволяет не только узнать специфику работы на определенном месте, но и увеличить качество оказываемых услуг, повлиять на лояльность клиентов, выстроить грамотную систему коммуникаций в коллективе, выявить сильные и слабые стороны бизнеса, внести корректировки в отстающие элементы. В этих странах превалирует склонность к обучению всего персонала, не только руководителей или глав, что сказывается на более детальном понимании сотрудниками собственной работы, достижении задач относительно политики организации, а также среди особенностей европейских стран можно выделить создание четких регламентов, описывающих деятельность как одной единицы в коллективе, так и отдельных групп. Россия же, например, не является сторонником регламентов, ввиду русского менталитета зачастую локальные акты не имеют огромного значения для персонала и воспринимаются как данность, в то же время как в Европе актам стараются придерживаться, беря инструкции за основу работы.

Свобода деятельности в различных отраслях бизнеса дала возможность попробовать себя в деле многим начинающим предпринимателям, однако, за последние пять-восемь лет произошел огромный скачок в возведении различных предприятий, реализующих товар или оказывающих какие-либо услуги, что породило существенную конкуренцию. Методами отстранения в текущих условиях стали идеальный сервис, продуманный до мелочей, и развитие отеля при помощи бренда. Пояснить это можно следующим образом: клиент для бизнеса имеет наивысшую ценность, потому как влияет не только на выручку, но и на репутацию заведения, его востребованность, ценовую политику, поэтому Запад, имея потрясающих деятелей в области маркетинга, пиара, а также доступ к опережающим время технологиям, в т.ч. литературе, интернету, включая опыт, полученный ранее иными бизнесменами в различных странах, стал более ориентирован на клиента, составляя его детальный портрет, анализируя его желания и нужды, проводя исследования в области маркетинга. Применение этих средств помогло адаптировать даже достаточно непримечательные стартапы в прекрасно отлаженный бизнес, потому как понимание клиента и его потребностей – есть ключ к решению практически всех проблем. В качестве примера хотелось бы привести мысль о том, что возведение в культ дистанционной продажи товаров или услуг открыло новые перспективы сотрудничества не только между регионами, но и между целыми странами. Поиск подходящей компании для производства

товара или его закупки является важной задачей, которую решают ответственные лица. Однако, находясь в разных городах и странах, предприниматели имеют ряд опасений и желание выбрать для себя лучшее, поэтому организуют встречи делового характера, которые удобно проводить в отдельных переговорных или специально адаптированных залах прямоком в отеле. Такая ориентировка на клиента позволит предприимчивому руководителю возыметь дополнительный доход без каких-либо усилий, обеспечив для собраний лишь необходимую мебель, пространство и технику. Говоря же о сервисе, именно европейские компании славятся слоганами о заботе применимой к клиенту и стараются продумать каждый шаг и каждую мелочь. Такие отели одними из первых ввели трансфер от аэропорта прямоком до отеля, а в качестве дополнительных услуг они предлагают прогулку с питомцем и/или заселение вместе с ним, утренний завтрак прямо в номер, где при клиенте осуществляется приготовление выбранного блюда, при возникновении проблем, в том числе с видом из номера, мебелью, расхождением рекламных плакатов с реальностью, администрация решает эти проблемы крайне быстро, выдерживая строго вежливую интонацию и манеру общения. Запад лоялен к клиентам, их компании в любой отрасли любят дарить подарки, повышая настроение клиента и мотивируя к следующей покупке, которая с наибольшей вероятностью наступит, эта же особенность существует и в местной сфере услуг, реализуемая путем предоставления скидок, помощи клиентам в организации их досуга и др.

В последние десятилетия развитие цифровых и информационных технологий стали неотъемлемой частью туристической отрасли. Они начали занимать привилегированное место в развитии туристской отрасли, и весьма вероятно, что в ближайшее десятилетие будут активно влиять на формирование туристской отрасли наряду с такими факторами, как инвестиции и инфраструктура [2.С.20-24].

Современный бизнес также сложно представить без IT-технологий [5]. Сейчас даже у самых бюджетных гостиниц, хостелов и отелей есть собственный сайт, привлекающий клиентов, рассказывающий о сервисе, особенностях места, услугах и др. Наличие сайта позволяет привлекать трафик клиентов, что достигается в основном посредством рекламы, взаимного пиара и иных способах. Текущие технические возможности в данной сфере позволяют осуществлять бронирование номеров нажатием одной кнопки, что очень удобно и занимает минимум времени, а фильтрация помогает выбрать необходимое место для отдыха за считанные секунды. Использование интернета как способа масштабироваться – отличная идея, которую поддерживает Запад, заключая договоры на предмет сотрудничества с крупными сайтами, позволяющими осуществлять бронирование недвижимости дистанционно. Такое сотрудничество влияет на узнавание отеля среди общей массы, рост его популярности, привлечение новых возможных клиентов, а также перспективы масштабирования бизнеса, что очень ценно в XXI веке.

Не смотря на обилие факторов и критериев главным всё же является комфорт. Важно, чтобы отдых был адаптирован под все слои населения, в том числе слабозащищенные, например, под лиц, чьи возможности имеют ограничения. Отели на Западе в большей части имеют ориентировку и на эту группу людей, организовывая и предлагая сурдопереводчиков на экскурсиях для глухонемых, обеспечивая передвижение маломобильной группы людей, передвигающихся преимущественно на колясках и иными способами [7.С.105].

Туризм имеет мировые охваты, с каждым днем число лиц, желающих изучать мир растёт, что отражается в том числе и на показателях Республики Таджикистан. Изучив данные, мы можем наблюдать, что в 2015 году число людей прибывших в качестве туристов в Республику было равно 463, но динамика росла, и к 2019-ому году это количество увеличилось в два целых и восемь десятых раза и составило 1319 человек, а число граждан иностранного происхождения, отвечающих требованиям Всемирной туристской организации, в 2015-ом году составило 413 человек и к 2019-ому также увеличилось немногим больше, чем в два раза и стало приближено к 1257. [1, 6]. Такой рост показателей

относительно туризма отчетливо позволяет сделать вывод о положительной динамике в данной сфере за пять лет. Исходя из них, можно прийти к умозаключению относительно увеличения уровня востребованности людей во временном жилье.

Основываясь на статистике, изложенной национальным Агентством, по вопросу оценки количества лиц, предоставляющих услуги в области гостиничного бизнеса Республики Таджикистан, за 1990-2019 годы, мы также наблюдаем положительную динамику развития данной отрасли, потому как в 1990-ом году число гостиниц/отелей было равно двадцати восьми и их максимальная вместимость позволяла разместить восемьсот двадцать гостей, через семнадцать лет число гостиниц/отелей увеличилось уже до ста двадцати, позволив расположить уже пять тысяч шестьсот девяносто три человека. По прошествии двух лет, в связи с ростом туризма в Республике Таджикистан, число гостиниц возросло на семь, а число мест до шести тысяч трехсот восьмидесяти девяти, что не явилось пределом, потому как дальнейшие показатели произвели настоящее впечатление: по состоянию на 2018 год количество отелей и иных мест, позволяющих разместить гостей оценивалось в сто семьдесят, по подсчетам такое количество гостиниц обеспечило временное жилье пятнадцати тысячам четыреста двадцати восьми людям. Это цифры достаточно внушительные по сравнению с изначальными, однако, совсем не предельные: 2019 год показал, что число гостиниц возросло также до ста восьмидесяти четырех, что увеличило возможность проживания для лиц, общим количеством в шестнадцать тысяч четыреста семьдесят. Исходя из указанных данных, мы наблюдаем увеличение числа отелей и иных мест для временного проживания больше, чем в 6, 5 раз от первичного года аналитики, а показатель вместимости показал увеличение больше, чем в двадцать раз [1, 7].

Самостоятельное исследование данных, содержащихся в бюллетене «Жилищного фонда и жилищных условий населения РТ», приведенных в рис. 11, 12 соответственно, наводят на мысль о том, что количество отелей и иных мест для заселения туристов выросло с 2015-го года от ста двадцати до ста восьмидесяти четырех в 2019-ом году, а их одновременная вместимость с 2015-го года начиналась от пяти тысяч шестисот девяносто трех и к 2019-ому году возросла до шестнадцати тысяч четырехсот семидесяти единиц. Эти данные являются наглядным примером возрастания спроса на услуги, предоставляемые гостиничным бизнесом в указанной местности среди ее субъектов, что вкуче находит отражение в бюджете страны. Так, по данным, мы видим, что в 2015-ом году объем реализации услуг в области гостиничного бизнеса Республики составил девяносто целых и одну десятую миллионов сомон, когда в 2019-ом году, учитывая все рассмотренные выше изменения, объем средств был равен трёмстам двадцати одному и восьми целым миллионам сомон, а это указывает на рост в 3,5 раза или на двести тридцать одну целую и семь десятых миллиона сомон [1].

Проводя анализ изменения притока туристов, количества объектов, позволяющих размещать их, а также вместимости, что в совокупности привело и к росту бюджета государства, нельзя умолчать о росте посуточной аренды, отмеченной Агентством по статистике [1]. Их показатели также претерпели изменения и если в 2015-ом году посуточно сдавалось 299 017 койкомест, то к 2019 году их число стало 462 360, что свидетельствует об увеличении сдачи койкомест в сутки, а в общем – о росте непродолжительного туризма граждан. Необходимо отметить, что посуточная аренда вариативна по регионам, центральные районы Таджикистана наиболее посещаемы, более отдаленные – менее. Рассматривая данные статистики за 2014-2019 годы, можно сделать вывод об изменении уровня посуточной аренды койкомест в субъектах РТ, притом не всегда в положительной динамике, где, например, в Душанбе и РРП в 2014 году арендовалось 210 698 мест, годом позже динамика увеличилась в плюс на 42 699 человек, еще годом позже на 21 891 единицу в плюс, а в 2017 замечено вовсе рекордное количество арендуемых койкомест на сутки, составившее 371 147 человек. Однако, годом позже статистика показала резкий спад аренды в этом субъекте на 255 875, что кажется просто фантастическим на контрасте с прошлыми

показателями, но не смотря на небольшое повышение посуточной аренды, всего на 13 087 – тотального роста показателя в этом районе в настоящее время так и не замечено, хотя, например, в ГБАО наблюдается стабильный рост аренды койкомест с 2014-ого года, где в сутки пользовалось спросом всего 500 мест, а в 2019-ом году уже 81 604 мест/сутки. Положительная динамика отмечена также в районах СОГД и Хатлон, где в первом случае в 2014 году арендовалось 72 470 и к 2019-ому стало 212 185, а во втором начиная со 17 195 выросло до 39 912 [1].

Статистика в любом случае позволяет наглядно заметить все те изменения, которые происходят внутри страны относительно развития определенных отраслей бизнеса, а также оценить экономическое положение страны в конкретные периоды времени, соотнести их с внешними и внутренними процессами государства, что безусловно имеет влияние на полноценное функционирование и развитие конкретных отраслей предпринимательской деятельности.

Полученная информация привела к идее о пересмотре ценовой политики между соотношениями различных уровней отелей с финансовыми возможностями людей, что впоследствии нашло отражение в жизни. Также необходимо было пересмотреть сервис, оказываемый потребителям при заселении и во время него. Если передовые европейские работники и стандарты внутри компаний, гарантировали бы уборку раз в сутки, высокий уровень лояльности к клиенту, внедрение IT-технологий в свою деятельность, соответствие ценовой политики и уровня предоставляемых благ, комфорта клиенту, то Республике Таджикистан необходимо было скорректировать все эти критерии в целом.

Технический прогресс давно сделал шаг вперед с 90-ых годов XX века, однако, Республикой и в настоящее время далеко не во всех субъектах используется, например, автоматизация тех процессов, которые ей подлежат, хотя их внедрение позволило бы найти способы по увеличению лояльности клиентов, реализации гостиничных услуг, в том числе в учете и статистике по клиентам [1.С.98-125].

Не смотря на негативные аспекты, стоит сказать, что сейчас в Республике туризм стал достаточно развит, целевые программы, заложенные Президентом, относительно его развития и средства, направленные к этому, сделали свое дело. В настоящее время мы можем наблюдать приток туристов, ввиду которого мест в гостиницах не хватает, равно как и обслуживающего персонала, что требует решения.

Базируясь на опыте Западноевропейских стран, Таджикистану есть что перенять. Во-первых, мы считаем, что развитию любой отрасли бизнеса способствовала бы настроенная под конкретную организацию автоматизация процессов. Это бы сэкономило время на этапе заселения клиентов, позволило бы сохранять контакты проживающих, а значит, выстроить привлечение клиентов посредством маркетинговых инструментов, увеличить уровень лояльности по сравнению с текущим уровнем, улучшить сервис.

Во-вторых, необходимо обеспечить качественное обучение кадров как в стенах высших учебных заведений, так и на рабочих местах. Для этого необходимо пересмотреть программу обучения, ориентируясь на ведущие мировые университеты, а для организации рабочего процесса предписать как действующие скрипты общения с клиентами, так и инструкции. Более того, таджикистанский менеджмент нуждается в корректировках; особенности менталитета, культуры, обилие родственных связей существенно влияют на ведение бизнеса, поэтому моей рекомендацией стало бы четкое разграничение полномочий персонала, приведение в соответствие лиц занимаемым должностям, введение и тестирование новых современных инструментов управления, а также увеличение численности управляющего персонала по отдельным секторам, например, введение должности директора по развитию, коммерческого директора, менеджера отеля и иных лиц [3.С. 168-196]. Зачастую на практике в микропредприятиях один и тот же сотрудник выполняет функции менеджера отеля, хостес, директора по развитию, но очевидно, что выполнение многих функций одним лицом сказывается на качестве выполняемой работы,

хотя бы, исходя из того факта, что одно и то же лицо не может обладать должным комплектом знаний и практического опыта по трём и более направлениям, в том числе достаточно сложно уследить за всеми изменениями в данных разных направлениях.

В-третьих, важно адаптировать туризм для посещения различными социальными группами, в Республике Таджикистан малая часть заведений способна принять в стенах отелей клиентов с ограниченными возможностями, потому как организации не имеют должного оборудования, количества персонала, в т.ч. с медицинским образованием, в то время как в Европе совершенно нет проблем в этом. Также необходимо составить культурно-досуговые программы для этой категории людей, потому как тщательное планирование маршрута, техническое оснащение и иные аспекты требуют большей группировки сил и финансов.

Доступность туризма внутри страны также играет большую роль как для бюджета государства, так и для развития туризма, а, следовательно, и гостиничного бизнеса. Обеспечение возможности путешествовать и останавливаться в отелях для многодетных детей, пенсионеров продумано не так тщательно, как это того требует. Опыт Запада отражает заботу о клиентах даже в самых бюджетных отелях, при том не важно, семейной они направленности или нет. Чаще всего клиентам предлагается обширная ценовая политика относительно обслуживания, а также возможность выбора опций, которые повлияют на стоимость проживания, в то время как система гостиничного бизнеса в Таджикистане, хоть и развивается, но имеет направления для роста.

Подводя итог вышесказанному, необходимо отметить, что передовые технологии западноевропейских стран, учет международного опыта в гостиничной сфере, адаптация услуг под конкретную целевую аудиторию, слаженно работающий и отлично обученный персонал, придерживающийся разработанных стандартов, творят чудеса по отношению к клиентскому сервису, реализации услуг на территории страны, а также востребованности этих услуг вне зависимости от природно-климатических особенностей. Республика Таджикистан направляет львиную долю своих сил для привлечения туристов в свои субъекты, что заметно по положительной динамике с 1990-ых годов по настоящее время. На наш взгляд, таджикостанский туризм имеет отличные перспективы к развитию при изменении и адаптации гостеприимства к различным условиям и социальным группам. Этой отрасли, вероятно, стоит придерживаться данных выше рекомендаций, а также не бояться пробовать открывать новые горизонты, создавать что-то необычное, выделяющее отдельный отель от группы других, придерживаться четких стандартов и рациональной ценовой политики. Именно тогда рост показателей притока гостей в Республику будет максимальным, как и доходы предпринимателей и бюджета, что и есть достижение целей ведения бизнеса и программы Президента Республики Таджикистан.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агентство по статистике Республики Таджикистан. Статистический сборник жилищного фонда и жилищных условий населения Республики Таджикистан, том VIII. URL: <https://stat.tj/ru/electronic-versions-of-publications> (дата обращения 09.12.2020).
2. Давлатзода Д.А. Сахибов Е.Н Сахибов А.Н. Влияние цифровых и информационных технологий на развитие туристской отрасли// Социально-экономические системы в цифровой экономике: опыт, проблемы и направления развития: материалы Международной научно-практической конференции / ФГБОУ ВО «Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации» Новороссийского филиала Финуниверситета (21.03.2019г.). – Новороссийско, 2019г. С.20-24.
3. Кобяк М. В. Управление качеством гостиничного предприятия: учебник для вузов / М. В. Кобяк, С. С. Скобкин ; под редакцией С. С. Скобкина. — 2-е изд., испр. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2020. — 518 с. — (Высшее образование). — ISBN 978-5-534-12759-1.

— Текст: электронный // ЭБС Юрайт [сайт]. — URL: <https://urait.ru/bcode/448273> (дата обращения: 09.12.2020).

4. Ковальчук А.П. Предпринимательская деятельность в сфере гостиничного бизнеса/ учеб. пособие /А.П.Ковальчук . – КноРус, 2020. – 173 с.

5. Машокиров Д. Н., Султонов З.С. Электронная коммерция и ее место в развитии цифровой экономики// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2020. № 2(31)-2020, С. 22-29.

6. Сайт Всемирной Туристской Организации. URL: <https://www.unwto.org/ru> (дата обращения 09.12.2020).

7. Суворорова Г.М. Технология и организация сопровождения туристов. Обеспечение безопасности: учебное пособие для среднего профессионального образования / Г. М. Суворорова [и др.] ; ответственный редактор Г. М. Суворорова. — 2-е изд., испр. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2020. — 195 с. — (Профессиональное образование). — ISBN 978-5-534-11265-8. — Текст: электронный // ЭБС Юрайт [сайт]. — URL: <https://urait.ru/bcode/456962> (дата обращения: 09.12.2020).

УДК 36.368

Султонов Зубайдулло

РУШДИ МУНОСИБАТҲОИ СУҒУРТАВӢ ДАР ШАРОИТИ ИСЛОҲОТИ ИҚТИСОДИ

Дар ин мақола масъалаи муносибатҳои суғуртавӣ аз нигоҳи заминаи ҳуқуқӣ баррасӣ гардида, андешаҳои як қатор олимони варзидаи соҳавӣ баён гардидаанд. Инчунин мушкилоти субъектҳои иқтисодии муносибатҳои бозорӣ байни агентҳои баҳши суғуртавӣ инъикос ёфтаанд. Дар мақола муқаррар карда мешавад, ки манфиатҳои иқтисодӣ нишондиҳандаи асосии шартномаи суғуртавӣ дар шароити тағирёбии вазъи бозор мебошанд.

Калидвожаҳо: манфиати суғуртавӣ, майлу рағбат, муносибатҳои ҳуқуқи суғурта, шартномаи суғуртавӣ, муносибатҳои бозорӣ.

Султонов Зубайдулло

РАЗВИТИЕ СТРАХОВЫХ ОТНОШЕНИЙ В УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ

В данной статье исследуется вопрос страховых отношений с точки зрения правовой основы, где указаны мнения ряда ведущих ученых в области страхового дела. Также в статье отражены проблемы хозяйствующих субъектов рыночных отношений между агентами страховой сферы. В статье установлено, что экономические интересы являются основным индикатором для заключения страхового договора в условиях рыночных преобразований.

Ключевые слова: страховой интерес, правоотношение страхования, договор страхования, рыночные отношения, развитие.

Sultonov Zubaidullo

DEVELOPMENT OF INSURANCE RELATIONS IN THE CONTEXT OF ECONOMIC TRANSFORMATIONS

This article examines the issue of insurance relations from the point of view of the legal framework, which indicates the opinions of a number of leading scientists in the field of insurance. The article also reflects the problems of economic entities of market relations between agents of the insurance sector. The article establishes that economic interests are the main indicator for concluding an insurance contract in the context of market transformations.

Key words: insurance interest, insurance legal relationship, insurance contract, market relations, development.

Дар шароити муносибатҳои иқтисоди бозорӣ пешравии соҳибкорӣ, рушди устувори соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт, ҳамчунин боло бурдани сатҳи зиндагии аҳоли ба таъмини кафолати суғуртавӣ имконнопазир аст. Чунки таҷрибаи муносибатҳои иқтисоди бозорӣ дар давлатҳои пешрафтаи ҷаҳон, ба монанди ИМА, Олмон, Япония, Фаронса нишон медиҳад, ки муносибатҳои суғуртавӣ дар таъмини бе ҳаффи ва умуман беҳатарии рушди устувори иқтисодиёт нақши калон мебозанд ва ин муносибатҳо як ҷузъи муҳими муносибатҳои бозорӣ гардидааст.

Зиёда аз ин, муносибатҳои суғуртавӣ дар давлатҳои пешрафтаи ҷаҳон дар таҳкурсии соҳаи иҷтимоиёт, алаҳхусус тандурустӣ, нақлиёт, таъмини беҳатарии ҳаёти инсон назаррас мебошад. Вобаста ба ин, ба андешаи мо заминаи муҳими муносибатҳои ҳукукии суғуртавиरो маҳз майлу рағбати суғуртавӣ ва ё ба ибораи дигар манфиатҳои суғуртавии шахсони воқеиву ҳукукӣ ташкил медиҳанд.

Бинобар ин, барои фарохтар омӯхтани мафҳуми суғурта ҳамчун категорияи иқтисодӣ, таҳқиқоти хусусияти иҷтимоӣ-иқтисодӣ доштани майлу рағбати суғуртавӣ, аҳамияти муҳими заминавӣ дорад. Дар адабиёти иқтисодӣ майлу рағбати суғуртавӣ ва ё манфиати суғуртавӣ одатан ҳамчун ҷаҳвар ва пояи мафҳуми суғурта маънидод шудааст. Ин манфиати объективи суғурташаванда оид ба бастани шартнома мебошад, ки ба қонунгузорӣ, дигар санадҳои ҳукукӣ ё шартнома асос ёфтааст ва ин манфиат ҳамеша бояд қонунӣ бошад. Ба суғурта намудани манфиатҳои зидди қонунӣ иҷозат дода намешавад (моддаи 1014 Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон).

Беш аз сад сол қабл аз ин, В.Р. Идельсон иброз намуда буд: “бе майлу рағбат суғурта вучуд надорад: зарурияти комил дорад, то суғурташаванда шавку ҳаваси суғурташуданро, махсусан суғуртаи амволро дошта бошад” [3, С. 32].

Доир ба ин масъала тадқиқотчи соҳавӣ В.И. Серебровский чунин ибрози ақида намудааст: “Дар мавриди суғуртаи амвол майлу рағбати суғуртавӣ яке аз шартҳои зарурии шартномаи суғуртавӣ буда, дар он заминаи мустаҳками ҳукукӣ ниҳон аст” [6, С. 366].

Ба ақидаи ӯ маҳз майлу рағбати суғуртавӣ дар мавриди ба миён омадани хавф муайянкунандаи қисми ҷудошудаи амвол маҳсуб меёбад.

Трубина К.Е. дастур медиҳад, ки “Оид ба ўҳдадорӣ суғуртавӣ майлу рағбати суғуртавӣ – ин рукне мебошад, ки қаблан пешакӣ имконияти мавҷудияти институти суғуртавиरो ба миён меорад...”. Баъдан ӯ аз паси В.И. Серебровский ин даъворо сайқал дода пешниҳод менамояд, ки “майлу рағбати суғуртавӣ муайянкунандаи унсури муҳими муносибатҳои ҳукукии суғуртавӣ: таркиби субъектҳо, объект, ҳукуқ ва ўҳдадорӣҳои субъектҳо, иҷроиши онҳо; масъулият оид ба иҷро накардан ва ё нобоварӣ барои иҷроиш, мебошад” [7, С. 85].

Л.Н. Ключенко дар он ақида ҳаст, ки «дар суғурта принципи умдае амал мекунад: – бе майлу рағбат суғурта нест» [4, С. 63].

С.В. Михайлов иброз медорад, ки майлу рағбат дар муносибатҳои ҳуқуқии суғуртаи аҳамияти универсалӣ дошта, муайянкунандаи ҳақиқии шартномаи суғурта, субъект, ҳаҷми маблағи суғуртаи, ҳуқуқ ва ўҳдадорихои тарафайн, инчунин дигар унсурҳо мебошад [5, С. 19].

В.Ю. Абрамов қайд мекунад, ки «майлу рағбати суғуртаи дар ҳақиқат таҳкурсии муносибатҳои ҳуқуқии суғуртаи аст» [2, С. 79].

Мантиқан назарияи шавқу рағбати суғуртаи ва манфиати суғуртаи мушобеҳи ҳамдигар буда, бе истисно ҳамаи шаклҳои суғуртаро бояд фарогирад, на танҳо суғуртаи амволро, ки дар қонунгузори имрӯза ба назар гирифта шудааст [1, С. 239].

Ҳамин тавр, манфиати суғуртаи таҳкурсии ташаккули муносибатҳои суғуртаи мебошад. Бо вучуди ин, зуҳуроти ин манфиатҳо дар шароити рушди муносибатҳои суғуртаи характери муҳолифиро таҷассум мекунад. Ва маҳз бо ин сабаб дар шароити муосир мазмуни суғурта чун категорияи иқтисодӣ аз доираи мафҳуми классикии худ берун меравад. Ин вобаста аз тараққиёт ва мушкилоти муносибатҳои бозорӣ-иқтисодӣ, механизмҳои ба ҳам алоқаманди агентҳои иқтисодӣ, ки дар чараёни бастан ва иҷроиши созишномаи бозорӣ иҷро мегарданд, мебошад.

Аз инҷост, ки суғурта соҳаи иҷтимоиву иқтисодие мебошад, ки фарогири самтҳои мухталифи ҳаёти ҷамъиятӣ буда, онро метавон аз ҷанд нуқтаи назари илмӣ баҳогузорӣ намуд: маъмурий, ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ, ташкилӣ-техникӣ, иқтисодӣ ва молиявӣ.

Ба ин васила, аз нигоҳи мо, дар самти маъмуриву идоракунии суғуртаро метавон ҳамчун «Системаи чорабиниҳо», «Механизм»; аз нигоҳи ҳуқуқӣ – «Шартнома ё полис», «Муносибати ҳуқуқӣ»; вобаста ба соҳаи иҷтимоӣ – «Воситаи ҷимоякунанда», «Ҷафилӣ амнияти иқтисодии шахс дар ҷомеа»; чун шакли ташкилӣ-техникӣ – «Амалиёти хоҷагидорӣ», «Навъи фаъолияти хоҷагидорӣ» номид.

Ҳамин тавр, самаранок рушд намудани низоми хизматрасониҳои суғуртаи дар шароити имрӯзаи иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти макроиқтисодӣ дошта, барои ташаккули воситаҳои муосири суғуртаи дар бозори молиявии мамлакат мусоидат менамояд, ба раванди устувории иқтисодиёт кумак расонида, унсурҳои низоми кафолатноки ҷимояи манфиатҳои шахсӣ ва амволии шахсонро воқеиву ҳуқуқӣ ҳисобида мешавад.

Ба андешаи мо манфиати суғуртаи асосан барои ҷимояи суғуртакунандагон аз қаллобӣ буда, бо ин роҳ манфиатҳои иқтисодии худро ҷимоя менамоянд.

АДАБИЁТ

1. Абрамов В.Ю. Страхование: теория и практика. М., 2007. 478с. - С.239.
2. Абрамов В.Ю. Страховой интерес как разновидность категории интереса в гражданском праве // Юридическая и правовая работа в страховании. 2006. № 1. - С.79.
3. Идельсон В.Р. Страхование право. М., 1992. 247с. - С.32.
4. Л.Н. Ключенко. Теория и практика страхования. М., 2003. 389с. - С.63.
5. Михайлов С.В. Страховой интерес. «Страховое право», 1999, № 3. - С.19.
6. Серебровский В.И. Очерки советского страхового права // Серебровский В.И. Избранные труды по наследственному и страховому праву. М., 2003. 421с. С. 366.
7. Страхование от А до Я / под ред. Л.И. Корчевской, К.Е. Турбиной. М., 1996. 345. - С.85.

Хайруллоев Ф.Н.

ТАСНИФИ ХАВФҶО ДАР ҚОРҶОНАҶОИ САНОАТИ БОҶАНДАГӢ

Таснифоти хавфҷо дар шароити муносибатҳои иқтисодӣ бозорӣ яке аз масъалаҳои асосии қорҳона ба ҳисоб меравад. Мафҳуми «хавф» ҳамчунин бо мафҳумҳои «эҳтимол» ва «номуайяӣ» робитаи ҷудонашаванда дорад. Воқеан хавф ҳосияти эҳтимолӣ дорад, зеро пешаки ба таври аниқ муайян қардани фарорасии ин ё он ҳодиса имконнопазир буда, вале эҳтимол наметавонад муайянқунандаи хавф бошад. Мафҳуми «номуайяӣ» мавҷуд набудан ва ё нокифоягии иттилоот ва муайяӣ, яъне боварии аниқ надоштанро оиди натиҷаи ин ё он ҳодиса инъикос менамояд.

Калимаҳои калидӣ: хавф, нумуайяӣ, имконпазирӣ, эҳтимолият, нокифоягӣ, амсилаи хавф, гурӯҳбандии хавф, тақсим намудани хавф, таснифоти хавф, маҳдуд қардани ҳатар.

Хайруллоев Ф.Н.

КЛАССИФИКАЦИЯ РИСКОВ НА ТЕКСТИЛЬНЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Классификация рисками в условиях рыночных экономических отношений считается одним из основных задач предприятия. Понятие “риск” также с понятиями “вероятно” и “неопределенность” имеет неразрывную связь. На самом деле риск имеет значение вероятности, потому что заранее точно определить наступление того или иного события невозможно, но вероятность не может быть определителем риска.

Ключевые слова: риск, неопределенность, вероятность, недостаточность, фактор риска, классификация рисков, распределение рисков, классификация рисков, ограничение риска.

Khayrulloev F.N.

CLASSIFICATION OF RISKS IN TEXTILE PLANTS

Financial risk management in the conditions of market economic relations is considered to be one of the main tasks of the company. The concept of "risk" and the terms "likely" and "uncertainty" is the inextricable link. In fact, the risk is the probability value because it beforehand accurately determines the onset of an event is impossible, but probability cannot be a determinant of risk.

Key words: risk, uncertainty, probability, insufficiency, risk factor, risk classification, risk distribution, risk classification, risk limitation.

Дар асоси тасниф ва идоракунии хавфҷо ман чунин фикр мекунам, ки саноати боғандагӣ яке аз қисмҳои асосии саноати сабуки мамлакат ба ҳисоб меравад, аз ин рӯ идоракунии хавфҷо дар қорҳонаҳои боғандагиву дузандагӣ муҳим мебошанд.

Бо мақсади баргараф намудани хавфҷо қорҳонаҳои ватаниро лозим меояд, ки низоми технолагиро дар қорҳона муљаҳаз намоянд, ин як роҳи кам қардани хавфҷо дар ин соға мегардад.

Ман чунин фикр мекунам, ки сараввал оиди мафҳуми хавф баъд аз он дар бораи таснифи хавфҷо дар қорҳонаҳои боғандагӣ гап занем дуруст меояд.

Мафҳуми «хавф» ҳамчун ҳамсоли фаъолияти бошуурокаи одам таърихи қадима дорад, аммо аз рӯи таҳлили мақолаи ман тадқиқотчиён ин мафҳумро танҳо дар охири асри XIX ва аввали асри XX ба омӯзиши назария ва амалияи он шурӯъ намуданд, зеро дар асри

XX аз ҳисоби зиёд шудани шумораи истехсолкунандагон мафҳуми хавф бештар истифода мегардид.

Дар асоси навиштани мақола чунин маълумотҳоеро ба даст овардем, ки бораи пайдоиши мафҳуми «риск» нуқтаю назари гуногуни олимон мавҷуд буда, вале то ҳанӯз маълумоти аниқ оиди пайдоиш ва истифодаи ин мафҳум вучуд надорад.

Чунончӣ:

Олим-иқтисодчии рус А.П. Алгин қайд намудааст, ки ба таври саҳеҳ муқаррар кардани пайдоиши мафҳуми «хавф» имконнопазир мебошад [1].

Аз нуқтаи назари ман: хавф – ин номуайянии ҷараёнҳои ҳар як фаъолият дар оянда мебошад.

Хавф – аз замони бавучуд омадани муносибатҳои иқтисодӣ вучуд дошта, то замони вучуд доштани хоҷагии молӣ истифода мешавад.

Хавф – имконпазирии худро аз замони хоҷагии молӣ нишон дода буд.

Дар луғати тафсирии В.И Дал қайд шудааст, ки мафҳуми «риск» аз калимаи арабӣ аст.

Мақолаи мо нишон медиҳад, ки як қатор тадқиқотчиён бар он ақидаанд, ки мафҳуми «риск» аз калимаҳои юнонии *ridsikon*, *ridsa* - шах, харсанг, шух, калимаи испаниӣ *risco* - шухи харсанг, калимаҳои итолявӣ *risiko* - хавф, хатар *risicare* – байни харсангҳо морпеч ҳаракат кардан гирифта шудааст.

Бояд қайд намуд, ки танҳо бо нашр шудани китоби олимони иқтисодчиён Ч.Фон Нейман ва О. Моргенштейн «Назарияҳои бозихо ва рафтори иқтисодӣ» дар солҳои 40-уми асри XX дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, ки ба масъалаи то ҳадди ниҳой расонидани фойданокии фард ва фойдаи фирма бо назардошти омили хавф бахшида шуда буд, мафҳуми хавф ҳамчун роҳбалади қарорҳои иқтисодӣ дар илми иқтисодӣ эътироф карда шуд [3].

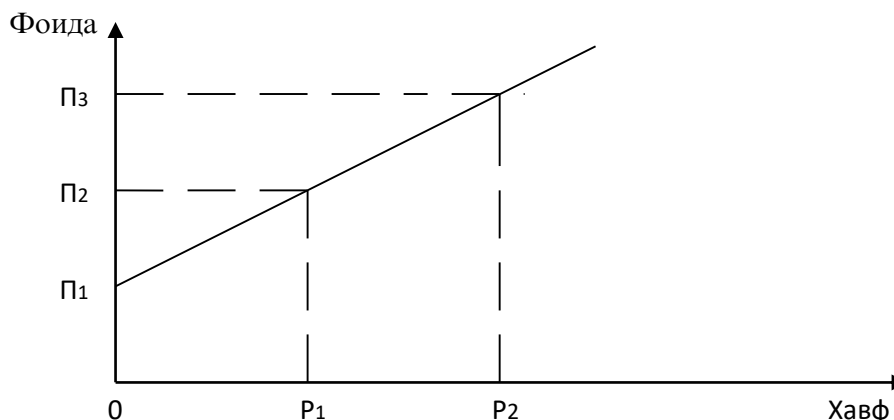
Дар мақола нишон дода шудааст, ки мафҳумҳои «хавф» ва «фоида» бо ҳам саҳт алоқаманд ва вобаста мебошанд, агар қарорхона мақсади гирифтани фойдаро дошта бошад хоҳу нохоҳ ба риск даст мезанад.

Биёед ақидаи иқтисодшиноси машҳур Адам Смитро дар ин бора мавриди омӯзиш қарор медиҳем.

Адам Смит қайд намуда буд, ки ба «ҳатто даст овардани меъёрҳои муқаррарии фоида ҳамеша бо ҳафви қалон ё хурд алоқаманд аст», яъне ба соҳибкор қарорҳои танҳо гирифтани фоида дода нашуда, натиҷаи фаъолияти ӯ метавонад ё фоида ва ё зарар бошад [7].

Ман чунин назар дорем, ки агар сатҳи хавф паст бошад, он гоҳ эҳтимоли гирифтани фойдаи қалб мавҷуд аст. Чӣ қадаре сатҳи хавф баланд бошад, ҳаҷми фойдаи гирифташаванда ҳамон қадар зиёд мешавад.

Расми 1.1. Вобастагии хавф ва фоида

Чӣ тавре дар расми 1.1 инъикос гардидааст, натиҷаи хавфе, ки сатҳи он ба сифр баробар аст даромади аз ҳама пасттарин мебошад (0; Π1), хавфе, ки сатҳаш баланд аст (P=P2) ба гирифтани фойдаи зиёд оварда мерасонад Π=Π3 (Π3> Π2> Π1) [7].

Аз ин чунин хулоса намудем, ки дар ҳама ҳолат аз хавф пурра гурехтан номумкин буда, татбиқи чорабиниҳои мушаххас барои паст намудани сатҳи хавф то ҳадди муайян зарур аст.

Мо усулҳои огоҳонидан ва маҳдуд кардани хавфро чунин нишон медиҳем:

1. Таҳқиқоти пешакии вариантҳои қабули қарорҳо ва баҳодиҳии сатҳи хатарҳои дахлдор.
2. Тақсим намудани хавф.
3. Маҳдуд кардани хатар дар рафти фаъолият.
4. Истифодаи намудҳои гуногуни кафолат ва ипотека барои таъмини иҷрои ӯҳдадорӣҳои қарздор.
5. Роҳнамо ба сатҳи миёнаи баргаштани фоида.
6. Истифодаи системаҳои муассири назоратӣ.

Бояд ба дигар мафҳумҳое, ки бо хавф робита доранд аҳамият дод. Мафҳуми «хавф» ҳамчунин бо мафҳумҳои «эҳтимол» ва «нормуайяни» робитаи ҷудонашаванда дорад [2].

Воқеан хавф хосияти эҳтимолӣ дорад, зеро пешакӣ ба таври аниқ муайян кардани фарорасии ин ё он ҳодиса имконнопазир буда, вале эҳтимол наметавонад муайянкунандаи хавф бошад.

Мафҳуми «нормуайяни» мавҷуд набудан ва ё нокифоягии иттилоот ва муайяни, яъне боварии аниқ надоштанро оиди натиҷаи ин ё он ҳодиса инъикос менамояд [4;5]. Баъзе аз иқтисодчиён (П. Самуэлсон, П. Хейне, М.Х. Мескон, М. Алберт, Ф. Хедоури ва ғайраҳо) мафҳумҳои «хавф» ва «нормуайяни»-ро айни ҳамдигар мешуморанд, ки мо дар ин мақола ба чунин ақида розӣ нестем.

Зеро «хавф» ва «нормуайяни» мафҳумҳоеанд, ки бо ҳам саҳт вобаста буда, вале аз ҳам фарқ мекунанд ва ман инҳоро дар мақола чунин таснифот мекунем:

1. Мафҳуми «хавф» чунин ҳолатро инъикос менамояд, ки ба воситаи он миқдоран чен кардан ва баҳо додани ҳолати хавфнок имконпазир аст,
2. Мафҳуми «нормуайяни» инъикоскунандаи чунин ҳолат аст, ки натиҷаи ин ё он ҳодиса нормуайян аст, яъне нормуайяни ченнашаванда аст.
3. Натиҷаи хавф муайян аст (мусбат ё манфӣ аз натиҷаи интизорӣ), натиҷаи нормуайяни бошад гуногун ва ё бисёрварианта мебошад.

Таърифиҳои гуногуни мафҳум ва моҳияти хавфро омӯхта, ҳамаи онҳоро дар мақола ба ду гурӯҳи муқобил ҷудо намудан мумкин аст (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Таснифи тафсириҳои мафҳуми «хавф»

	Муаллифони тафсирҳо	Нуқтаҳои асосии тафсирҳо
	Л.А. Миэрин, В.В. Шахов Ҷ. Милл, Н.У. Сениор, Б.Л. Райзберг, П.Г. Грабовий, ва ғайраҳо	Хавф - ин хатар, эҳтимоли руҳ додани ҳодисаҳои нохуш, ки натиҷаи онҳо зарари моддӣ ва дигар намудҳои талафот шуда метавонад.
	Р.М. Качалов, Б.С. Марашд, А. Маршалл, Ф. Найт, А. Пигу, Ҷ.М. Кейнс, П. Самуэлсон, Т. Бачкай, А.П. Алгин, И.П. Морган, А.П. Градов ва ғайраҳо	Хавф - ин эҳтимоли ба вуқӯъ пайвастанӣ ҳодисаи муайяне аст, ки ба гирифтани зарар ва ё фоида оварда мерасонад

Ба андешаи ман, муайян намудани хавф ҳамчун эҳтимоли гирифтани танҳо зарар дуруст набуда, мазмуни иқтисодии мафҳуми гуногунпаҳлуви мураккаби хавфро пурра ифода карда наметавонад, зеро гирифтани натиҷаи мусбат (фоида) низ ба хавф вобаста аст.

Дар асоси омӯзиши ин мафҳумҳо дар мақола моҳият ва мазмуни хавфро чунин шарҳ додан мумкин аст:

- риск (хавф) хосияти эҳтимолӣ ва ё ногаҳонӣ дошта, ҳодисаест, ки метавонад ба вучуд ояд ё наояд;

- риск (хавф) ҳангоми қабули қарорҳо ба интиҳоби вариантҳои гуногун алоқаманд аст;

- ба вуқӯъ пайвастанӣ риск (хавф) метавонад боиси ба вучуд омадани намудҳои гуногуни зарар, аз ҷумла зарари молиявӣ, моддӣ ва ғайра ва ё гирифтани натиҷаи сифр (на фоида, на зарар) гардад;

- хавф - ин эҳтимоли гирифтани натиҷаи интизорӣ, яъне мусбӣ.

Хусусиятҳои асосии хавф инҳоянд:

- номуайяний;

- гуногунварианти;

- зиддиятноки.

Аз нигоҳи мо муайян гардид, ки дар истехсолот шаклҳои зерини хавфро ҷудо мекунанд:

- хавфҳои аз байн рафтани шартномаҳо;

- хавфи набудани мутахассис;

- хавфи дасткашидани истеъмолкунанда аз маҳсулот;

- хавфи норасоии ашиёи хом;

- хавфи баландшудани қурби асъор ва ғайра.

Дар асоси маълумоти бадастовардаи ман муайян гардид, ки Ч.М. Кейнс яке аз аввалинҳо шуда ба масъалаи таснифи хавфҳо машғул шуда, се намуди хавфҳоро муайян карда буд: [1].

- хавфи соҳибкорӣ - номуайянии гирифтани даромади интизорӣ аз маблағгузорӣ;

- хавфи «қарздиҳанда» - хавфи барнагардонидани қарз, ки аз хавфи ҳуқуқӣ, яъне саркашӣ аз баргардонидани қарз ва хавфи қарзӣ ва ё нокифоягии таъминот иборат аст;

- хавфи тағйирёбии арзиши воҳиди пулӣ, яъне эҳтимоли аз даст додани маблағ дар натиҷаи тағйирёбии қурби воҳиди пули милли (хавфи бозорӣ).

Маълумоти дигаре, ки мо ба даст овардем иқтисодшиноси дигар И. Шумпетер хавфҳоро ба ду намуд ҷудо кардааст [6].

И. Шумпетер хавфҳоро ба ду намуд ҷудо намуда буд:

- хавфе, ки ба эҳтимоли пастравии истехсолот вобаста аст;

- хавфе, ки бо бемуваффақатии тичоратӣ алоқаманд мебошад.

Аз нигоҳи муаллифи мақола хавфҳоро ба се гуруҳ ҷудо мекунанд:

1. Хавфҳои молиявӣ;

2. Хавфҳои арзоншавии молу маҳсулот пас аз истехсоли он;

3. Хавфҳои ғолиб омадани рақибон.

Барои фаҳмидани хавф пеш аз ҳама усулҳои баҳодихии онро бояд донист.

Усулҳои баҳодихии хавфҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо менамоем:

- сифатӣ;

- миқдорӣ.

Баҳодихии сифатӣ усули оддӣ буда, вазифаҳои асосии он инҳоянд: муайян кардани омилҳо, сабабҳо ва намудҳои хавф. Натиҷаҳои баҳодихии сифатии хавфҳо иттилооти ибтидоӣ барои гузаронидани баҳодихии миқдории хавфҳо ба шумор меравад.

Бо назардошти ҳамаи ин камбудҳои дар мақола таҳияи амсилаи хавфро чунин инъикос мекунем:

- вучуд доштани параметрҳои иловагӣ, ки ба амсилаи мураккаб таъсир мерасонад;

- намуди тақсими эҳтимолияти параграфи тадқиқот дар амсила метавонад муайян карда шавад;

- ҳангоми таҳияи моделҳои воқеӣ, зарур аст, ки мутахассисон ва мушовирони илмиро аз хорича ҷалб намуд;

- омӯзиши амсила танҳо бо мавҷудияти таҷҳизоти компютерӣ ва бастаҳои махсуси барномавӣ барои идораи хавф ба роҳ мондан ба мақсад мувофиқ аст;

Натиҷаи мушаххаси натиҷаҳои муқоиса бо дигар усулҳои таҳлили рақамӣ.

Усулҳои, ки тавассути онҳо хавфҳо миқдоран баҳогузорӣ ва муқоиса карда мешаванд, усулҳои миқдорӣ меноманд.

Маъмултарин усулҳои баҳодиҳии миқдории хавфҳо инҳоянд:

- оморӣ;
- таҳлилий;
- баҳодиҳии экспертӣ;
- қиёсӣ;
- мақсаднокии харочот.

Тақвият бахшидани корхонаҳои бофандагӣ қадами стратегии муҳим, ба афзоиши коркарди пурраи ашёи хом, зиёд гардидани маҳсулоти саноатии рақобатпазирӣ ватанӣ ва тақвияти потенциали содиротии кишвар мусоидат намуда, инчунин асос барои мувозинаи савдои хориҷӣ ва ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ шуда метавонад.

Корхонаҳои бофандагӣ қисми саноати сабук ба ҳисоб рафта, бо назардошти дастрас будани ашёи хоми маҳаллӣ, хусусияти меҳнатталабӣ, ки ба ташкили шумораи зиёди ҷойҳои корӣ бахусус барои занону духтарон мусоидат мекунад ва имконияти васеи бо маҳсулоти тайёр таъмини бозори дохилӣ соҳаи афзалиятноки ҷумҳурӣ ба ҳисоб меравад.

Дар корхонаҳои бофандагӣ бештари хавфҳо ба хавфи молиявӣ, истеҳсолӣ, рақобатнопазирӣ ва хавфи набудани сармоягузoron дучор мешаванд.

Дар ҷадвали таснифи хавфҳои корхонаҳои бофандагӣ аз рӯи якҷанд нишона пешниҳод шудааст.

Ман дар мақола чунин мешуморам, ки хатар, номуайяни, имконият ҳамагуна намуди фаъолиятро ҳамроҳӣ карда, натиҷаи зуҳури эҳтимолии онҳо бо хавфҳо тавсиф карда мешавад.

Ҷадвали 2. Таснифи хавфҳои корхонаҳои бофандагӣ

<i>Нишонаҳои тасниф</i>	<i>Намудҳои хавф</i>
Аз рӯи табиати пайдоиш	Объективӣ
	Субъективӣ
Вобаста ба муҳити пайдоиш	Берунӣ
	Дохилӣ
Аз рӯи давомнокӣ	Кӯтоҳмуддат
	Доимӣ
Аз рӯи сатҳи имконпазирӣ	Имконпазир
	Бисёр мушкил (сахт)
	Ҳалокатовар (шикастовар)
Аз рӯи имконияти суғуртақунӣ	Суғурташаванда
	Суғуртанашаванда
Вобаста ба натиҷаҳои имконпазир (аз рӯи натиҷаҳои ҳодисаи хавфнок)	Тоза
	Спекулятивӣ (ҳаннотӣ, ҷаллобӣ)
Аз рӯи имконияти диверсификатсияшавӣ	Систематикӣ (бозорӣ)
	Ғайрисистематикӣ ғайрибозорӣ махсус
Аз рӯи соҳаи пайдоиш	Молиявӣ
	Истеҳсолӣ
	Тичоратӣ
	Инвеститсионӣ
Аз рӯи хосияти сарчашмаи хатарнокӣ	Техникӣ
	Табиӣ
Аз рӯи омилҳои пайдоиш	Сиёсӣ
	Иқтисодӣ (тичоратӣ)
Аз рӯи вақти зоҳиршавӣ	Дар марҳилаи қабули қарор

	Дар марҳилаи татбиқи қарор
Аз рӯи хосияти таъсиррасонӣ ба натиҷаҳои истеҳсолот	Аддитивӣ Мультипликативӣ
Аз рӯи сатҳи асоснокшавӣ	Асоснокшуда Асоснокношуда
Аз рӯи имконияти пешгӯикунӣ	Пешгӯишаванда Пешгӯинашаванда
Вобаста ба ҳисобкунӣ	Ҳисобшаванда Ҳисобнашаванда

Хавфҳои мавҷуда дар корхонаҳои бофандагӣ гуногунанд ва онҳоро аз рӯи меъёрҳои гуногун тасниф кардан мумкин аст:

- дараҷаи таъсир;
- объект;
- ҷойгиршавӣ нисбат ба объект;
- манбаъ;
- сабаби пайдоиш;
- имконоти суғурта ва ғайра.

Дар асоси омӯзиш ман чунин фикр омадам, ки мувофиқи дараҷаи таъсир ба фаъолияти инсон, қобилияти (вазъи молиявӣ) ташкилот, намудҳои зерини хавф фарқ карда мешаванд:

- ночиз (андешидани чораҳои муҳофизатӣ талаб карда намешавад);
- қобили қабул (чораҳои назорат ва муҳофизат дар асоси принципҳои асосноккунӣ ва оптимизатсия андешида мешаванд);
- аз ҳад зиёд (фаъолиятҳои, ки дараҷаи муайяни хавф манъ аст).

Бояд донист, ки мувофиқи объекти таъсир, хавфҳо ба назар гирифта мешаванд, зеро аз объект вобастагии калон дорад ва инҳоро дар алоҳидагӣ нишон медиҳем:

- барои ҳаёт ва саломатии одамон - инфиродӣ;
- ҷомеа - иҷтимоӣ;
- объекти техносфера - техникӣ;
- фаъолият ва рушди (неқӯаҳволӣ, қобили зиндагӣ) ташкилотҳо ҳамчун системаи иҷтимоӣ иқтисодӣ;
- давлатҳо - стратегӣ;
- муҳити табиӣ ҳамчун шартҳои рушди инсоният - хавфи экологӣ (на бо зарари яқвақта, балки бо тағирёбии дарозмуддати муҳити атроф (СО), ки боиси оқибатҳои манфӣ барои аҳоли ва тамоми инсоният мегардад).

Инро низ аз мадди назар дур андохтан дар мақола оиди фаъолияти корхонаҳои бофандагӣ лозим нест, ки аз рӯи ҷойгиршавии манбаи хатар нисбат ба объект, хавфҳои беруна ва дохилӣ фарқ карда мешаванд. Барои ташкилот манбаҳои берунии хатар вазъи иқтисодӣ, рақибон ва хатарҳои дохилӣ дар бар мегиранд - хавфҳо бо қарорҳои қабулшуда, зиддиятҳо дар идоракунӣ ва ғ. Манбаи дохилии хавф барои ҳаёт ва саломатии инсон ҷисми ӯ (беморӣ) мебошад.

Дар мақола нишон медиҳам, ки хавфҳо аз рӯи механизми пайдош фарқ карда мешаванд:

- бо шароити номусоиди зиндагӣ (фаъолияти ташкилотҳо) алоқаманд аст;
- дар натиҷаи падидаҳои хатарнок дар муҳити табиӣ, техногенӣ, иҷтимоӣ ва соҳибкорӣ;
- бо сабаби тамоюлҳои манфии рушд, ки боиси бӯҳронҳо мешаванд; барои ташкилот
- ба бад шудани вазъи молиявӣ он ва дар натиҷа муфлисшавӣ (ин намуди хавф дар назарияи идоракунӣ зиддибӯҳронӣ омӯхта мешавад). Тамоюлҳоро бо омилҳои беруна, ки барои ташкилот муҳити номусоидро ташкил медиҳанд ё бо омилҳои дохилӣ, масалан, бо

зидиятҳо дар дохили худ ташкилот алоқаманд кардан мумкин аст. Тамоюлҳои манфи метавонанд ба бӯхронҳо, аз ҷумла дар шакли падидаҳои хатарнок оварда расонанд (масалан, афзоиши шиддати иҷтимоӣ метавонад ба таркиши иҷтимоӣ оварда расонад);

- бо қабули қарор дар шароити номуайяни алоқаманд аст, масалан, аз сабаби ноустувории шароити фаъолияти ташкилот, ки ба дур шудани натиҷаи воқеии фаъолият оварда мерасонад (мисоли ҷунин хатарҳо сармоягузорӣ, инноватсия мебошанд).

Дар қисмати хулосавии мақола маълумоти дигареро, ки мо ба даст овардем хавфҳоро вобаста ба сатҳи имконпазириашон ба се намуд ҷудо мекунам:

- имконпазир;
- бисёр мушқил (сахт);
- ҳалокатовар (шикастовар).

Хавфи имконпазир - ин хатари аз даст додани ғоида аз амалисозии ин ё он намуди фаъолият, ки дар ҷунин ҳолат зарар ҷой дорад, вале ҳаҷми он аз миқдори ғоидаи интизорӣ кам мебошад.

Хавфи бисёр мушқил (сахт) - ин таҳдиди аз даст додани ғоида, ки ҳаҷми он аз ҳаҷми ғоидаи интизорӣ зиёд буда, дар ҳолати бадтарин метавонад ба талафи тамоми хароҷоти истеҳсоли оварда расонад.

Хавфи ҳалокатовар (шикастовар) - ин хатари ба вучуд омадани зарарест, ки ҳаҷми он ба арзиши тамоми амволи корхона баробар ё аз он зиёд буда, ҷун қоида, метавонад ба муфлисшавии корхона оварда расонад.

Дар асоси тасниф ва идоракунии хавфҳо ман ҷунин фикр мекунам, ки саноати бофандагӣ яке аз қисмҳои асосии саноати сабуки мамлакат ба ҳисоб меравад, аз ин рӯ идоракунии хавфҳо дар корхонаҳои бофандагиву дузандагӣ муҳим мебошанд.

Бо мақсади бартараф намудани хавфҳои корхонаҳои ватаниро лозим меояд, ки низоми технолагиро дар корхона муъахаз намоянд, ин як роҳи кам кардани хавфҳо дар ин соҳа мегардад.

Хулоса

Таснифи хавфҳо дар корхонаҳои саноати бофандагӣ яке аз масъалаҳои муҳими рӯз ба ҳисоб меравад, зеро ҳар як нафарест, ки ба ин фаъолият машғул мешавад бояд донанд, ки хавфҳои зиёде вуҷуд дошта, дар асоси ин ҳар як амалиёти истеҳсоли дуруст ба роҳ монда шавад. Корхонаҳои бофандагӣ имрӯз дар мамлақати мо он қадар тарақи накардаанд, сабаби асосии инро мо ба як ҷанд омилҳои дар боло номбаршуда алоқаманд медонем. Дар асоси тасниф намудани хавфҳои корхонаҳои бофандагӣ маълум месозанд, ки қадом роҳро барои пешрафти истеҳсолоти худ муайян намоянд.

АДАБИЁТ

1. Слободский А.Л. Риски в управлении персоналом. – СПб.: СПбГУЭФ, 2011
2. Капитаненко В.В. Сармоягузорӣ ва сарпарастӣ - Москва: " Дашков и Ко ", - 2003. - 358р.
3. Мамаева Л. Идоракунии хавф. - М: "Дашков и Ко", 2009. - 256 с.
4. Мариншоев М.М., Султонов З.С. Исследование подходов к оценке качества услуг предприятий розничной торговли// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Гочир», 2019. №4(29). - С. 90-103.
5. Низомова Т.Д. Ташкил ва банақшагирии фаъолияти корхона / Маводи таълимӣ. Душанбе: Диловар - ДДМТ, 2002.
6. Рэдхед К., Хьюс С. Идоракунии хавфҳои молиявӣ. - М. - 2005. - 453 с.
7. Уродовских В. Идоракунии хавфҳои корхона - Мактаби матнии донишгоҳ, ИНФРА-М, 2011. - 168 с.

Ризоқулов Т.Р., Алиев О.М.

АНДОЗБАНДӢ ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ: МУШКИЛОТ ВА ДУРНАМО

Дар мақолаи илмӣ зерин мавқеи андози рақамӣ дар шароити иқтисодиёти рақамӣ омӯхта шуда, таҷрибаи мамлакатҳои хориҷии дуру наздик мавриди таҳқиқот қарор дода шуда аст. Вазъи муосири андозбандӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ ва чораҳои андешидаи Ҷумҳурии Тоҷикистон оиди қорӣ намудани андози рақамӣ мавриди таҳқиқот қарор гирифтааст. Дар таҳқиқоти илмӣ мазкур маҳсулот ва хизматрасонии электронӣ, ки аз ҷониби шахсони хориҷӣ пешкаш шуда, андозбандӣ мегардад, тавсиф дода шудааст, инчунин объект ва манбаи андози рақамӣ оварда шудааст. Дар мақолаи зерин қайд гардидааст, ки истифодаи оқилонаи андози рақамӣ ҳамчун омили рушди андозбандӣ дар шароити иқтисодӣ рақамӣ мебошад ва воситаи иловагии ғайӣ гардонидани бучети давлатӣ ба шумор меравад.

Калидвожаҳо: иқтисоди рақамӣ, андози рақамӣ, андози интернет, андоз андоз аз Google, андоз ва андозбандӣ, мақомоти давлатӣ, стартапҳо, бизнес, соҳибқорӣ.

Ризоқулов Т.Р., Алиев О.М.

НАЛОГООБЛОЖЕНИЕ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

В данной научной статье рассматривается роль цифрового налога в контексте цифровой экономики и анализируется опыт ближнего и дальнего зарубежья. Изучаются текущее состояние налогообложения в условиях цифровой экономики и меры, принимаемые Республикой Таджикистан по введению цифрового налога. В этом исследовании описываются электронные продукты и услуги, облагаемые налогом иностранными организациями, а также объект и база цифрового налога. В этой статье отмечается, что рациональное использование цифрового налога как фактора развития налогообложения в цифровой экономике является дополнительным средством пополнение государственного бюджета.

Ключевые слова: цифровая экономика, цифровой налог, интернет-налог, налог на Google, налоги и налогообложение, государственные органы, стартапы, бизнес, предпринимательство.

Rizoqulov T.R., Aliev O.M.

TAXATION IN THE DIGITAL ECONOMY: PROBLEMS AND PROSPECTS

This scientific article examines the role of digital tax in the context of the digital economy and analyzes the experience of the near and far abroad. The current state of taxation in the digital economy and the measures taken by the Republic of Tajikistan to introduce a digital tax are studied. This study describes electronic products and services taxed by foreign entities and the object and source of digital tax. This article notes that the rational use of digital tax as a factor in the development of taxation in the digital economy is an additional means of replenishing the state budget..

Keywords: digital economy, digital tax, internet tax, Google tax, taxes and taxation, government agencies, startups, business, entrepreneurship.

Рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ, ки ҳоло дар тамоми ҷаҳон ба амал омада рушд карда истодааст, муносибатҳои кунунии иқтисодиёт ва идоракунии давлатро пайдар пай тағйир медиҳад. Вобаста ба ин моделҳои нави виртуалӣ ё гибридии тичорат пайдо шуданд, стартапҳо (бизнес-лоихаҳо, ки аз сифр рушд мекунад) дар асоси технологияҳои иттилоотии муосир сохта мешаванд, рафтори истеъмолкунандагон, соҳибкорон ва мақомоти давлатӣ тағйир меёбад, инчунин равандҳои молиявӣ низ дар ҷомеа аз ин рушди босуръат ТИ дар канор намеронанд [8]. Аз ин лиҳоз, низоми андозбандӣ бояд ҳамқадами замон бошад ва дигаргуниҳои (трансформатсия) шаклҳои бизнесро ҳамроҳӣ намояд. Дар ҷунин шароит, мутобиқшавии низоми амалкунандаи андозбандӣ ба хусусиятҳои иқтисодӣ рақамӣ бо мақсади таъмини низоми баробари андозбандӣ ва шароити яхелаи андозбандӣ ҳам барои моделҳои бизнеси аънаванӣ ва ҳам рақамии басо муҳим аст.

Мубрамияти таҳқиқоти зерин бо аҳамияти баланди мушкilot ва дурнамои соҳаи андозбандӣ, ки дар раванди табaddулоти рақамии иқтисодиёт ва ҷомеа ба миён меоянд, шарҳ дода мешавад.

Пеш аз ҳама мо бояд аз мафҳуми "иқтисодиёт" оғоз кунем, ки он маънои санъати хоҷагидориро дорад - яъне фаъолияти оқилонаю самараноки одамонро дар истехсол, мубодила ва истеъмоли неъматҳои моддӣ меомӯзад. Иқтисоди рақамӣ бошад, идоракунии иқтисодиёт бо истифода аз технологияҳои рақамӣ ва воситаҳои идоракунии рақамӣ дар муҳити рақамие мебошад, ки аз ҷониби одамон сохта шудааст.

Иқтисоди рақамӣ – ин фаъолияти эҷодӣ, тақсимкунӣ ва истифодабарии технологияҳои рақамӣ мебошад, ки барои чамъоварӣ, нигоҳдорӣ, коркард, ҷустуҷӯ, интиқол ва пешниҳоди маълумот дар шакли электронӣ ва маҳсулоту хизматрасониҳои ба он алоқаманд равона шудааст.

Истилоҳи «иқтисоди рақамӣ» (Digital Economy) нахустин маротиба солҳои 90-уми асри гузашта дар Ҷопон ба вуҷуд омадааст. Бо мурури замон ин вожа дар ҷаҳони Ғарб, ба хусус ба Аврупо роиҷ гардид ва баъдтар ҳамчун илми ҷудоғона омӯхта шудааст. Соли 1995 асари бузургҳаҷм зери унвони «Иқтисоди рақамӣ» («The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence») аз тарафи олими англис Дон Тэпскот ҷоп шудааст. Асари мазкур таҳлилҳои навтарини иқтисодӣ ва тичоратиро дар бар мегирад [7].

Инчунин, дар заминаи масъалаи мазкур олими амрикоӣ Томас Месенборг 3 нуктаи муҳимро зикр кардааст:

Иқтисоди электронии саноатӣ (E-business infrastructure) – компютерӣ, телефонӣ ва ғ.);

Иқтисоди электронии онлайн (раванди доштани алоқа бо ширкат, созмон ва дигар сохторҳои давлатӣ, хусусӣ ва ғайрдавлатӣ ва ғ.);

Иқтисоди электронии молу маҳсулот (фурӯши китобҳои электронӣ, либос, хӯрокаи ва ғ.);

Мо шакли нави фаъолияти иқтисодиро мебинем, ки одамон, ташкилотҳо ва машинаҳоро дар шароити гиперпайваستшавии истифодабарандагон, корхонаҳо, таҷҳизот, иттилоот ва ҷараёнҳоро бо ҳам пайванд месозад. Дар натиҷа, мову шумо бо пайдоиши маҳсулоту хизматҳои нав, баланд бардоштани самаранокии ва ташаккули фарҳанги нави идоракуниро пайдо мекунем.

Миёни соддатарин ва возехтарин намунаҳои татбиқи иқтисоди рақамӣ дар фаъолияти тичоратӣ аксар вақт ширкатҳои зерин оварда мешаванд :

- **Uber** – бузургтарин ширкати хизматрасонии таксиҳои дунё, ки бидуни воситаи нақлиёт аст;
- **Facebook** – маъмултарин соҳиби ВАО, ки аслан худ ягон хабар эҷод намекунад;
- **Alibaba** – аз ҳама фурӯшандаи бузурги ҷаҳон ба доштани ягон намуди маҳсулот;
- **Airbnb** – бузургтарин дар ҷаҳон иҷорадиҳандаи амволи ғайриманқул бидуни амвол.

Пас аз мухтасар ошноӣ пайдо кардан оиди “иқтисоди рақамӣ” акнун ба “андози рақамӣ” таваҷҷӯҳ менамоем, чунки мақсади тадқиқоти мо ба он нигаронида шудааст.

Пайваста ба гуфтаҳои боло қайд кардан чоиз аст, ки дар давраи вабои аср COVID-19 мо шоҳиди он гаштем, ки аксарияти низомҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ғайриҷамъа ба рақамӣ ё худ онлайн тариқи интернет гузарониданд. Аз ин ҷиҳат мебоист андоз ва андозбандӣ ҳам аз ин рушди ТИ бархурдор бошад.

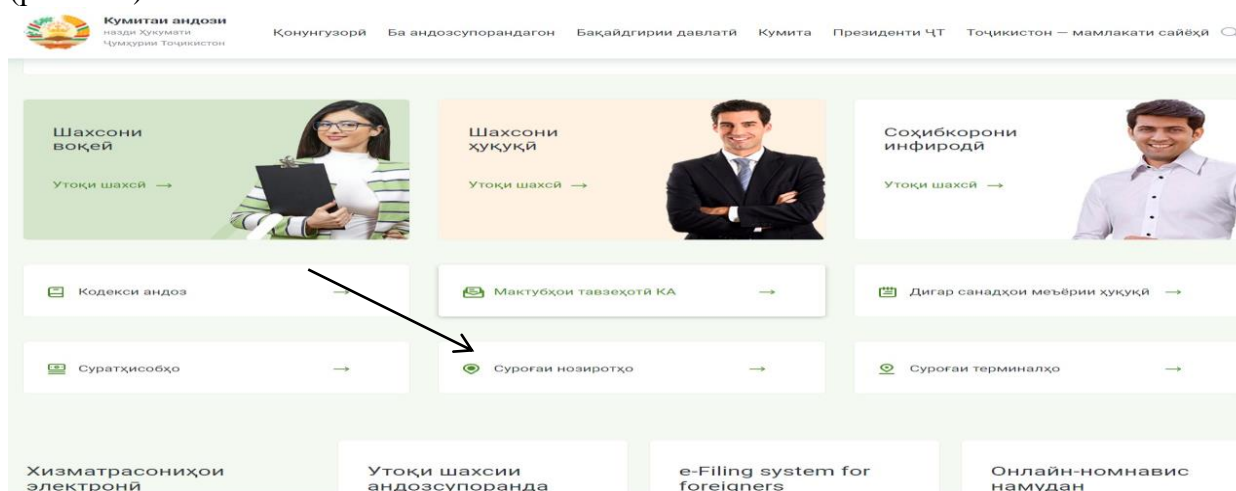
Дар айни замон ягон таърифи ягонаи “андози рақамӣ” (*digital tax/data tax*) ин ки “андози интернет” (*Internet tax/Google tax*) вуҷуд надорад: мафҳуми аввал ба мубодилаи маълумоти рақамӣ алоқамандӣ дошта, дуҷум ба равандҳои ҳисоббаробаркунии пулии дахлдор ва ба гардиши тичорати электронӣ дахл дорад.

Бо назардошти ҳаҷм ва суръати афзоиши тичорати электронӣ, маълум аст, ки маҳз дар ин бахши иқтисоди рақамӣ масъалаҳои мубрам ва ҳалношудаи андоз мавҷуданд.

Ҳама мушкилоти асосии андозбандии тичорати электронӣ дар ҳама кишварҳо аз ҷумла барои кишварҳои Осиё, Аврупо ва ИМА хос мебошанд. Яке аз ин нигарониҳо ба андозбандии маҳсулоти рақамӣ ва хизматҳои онлайн марбут аст. Мушкилоти аввалиндараҷаи мақомоти андоз дар ин самт назорат кардани тичорати электронӣ мебошад, ки он басо мушкил аст. Дар айни замон, танҳо бо маълумоти корти бонкӣ шахсияту маҳалли ҷойгиршавии харидорро муайян карда мешавад. Аммо агар пардохт тавассути системаҳои махфӣ пардохт (ҳамёни электронӣ, рақамҳои мобилӣ) сурат гирад, албатта муайян кардани харидор ғайриимкон мегардад.

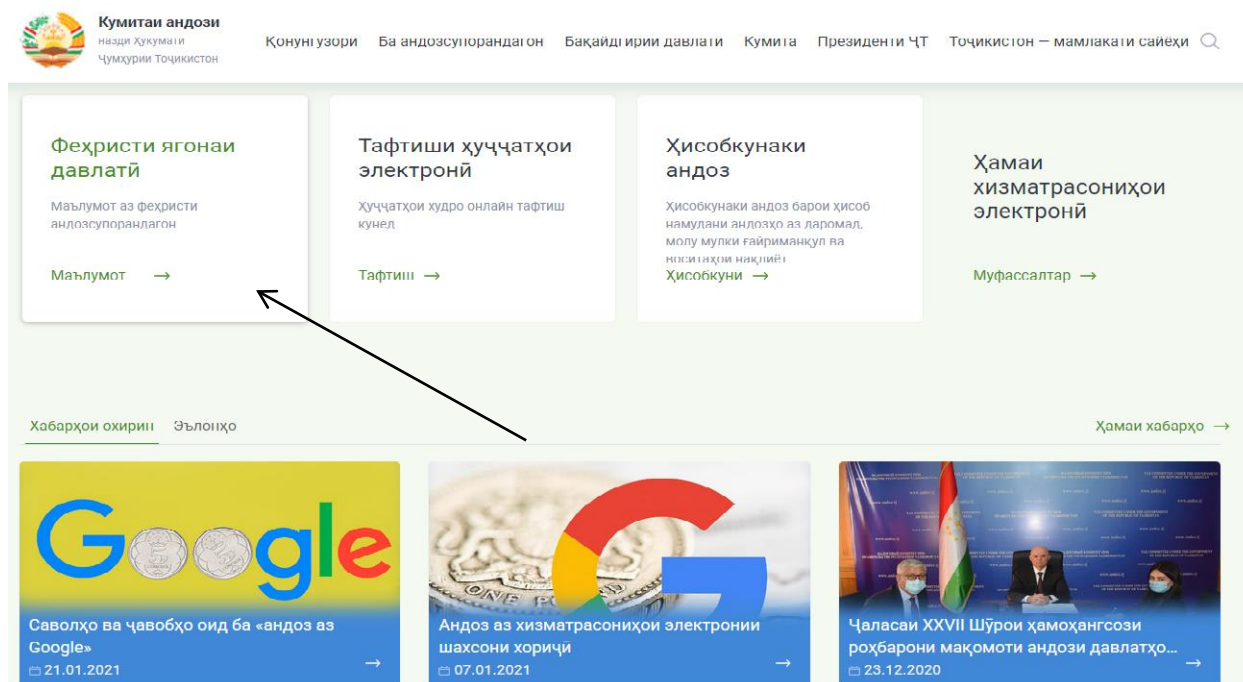
Мушкилоти нотавонии мақомоти андоз барои пайгирии амалиёти электронӣ барои ҳама давлатҳо роҳи ҳалли худро наёфтааст. Имкониятҳои саркашӣ аз андоз дар шароити набудани технологияи бозътимод барои пайгирии он ба назар беохир менамоянд. Аз ин рӯ, зарур аст, ки технологияҳои нави муайян кардани муомилот дар фазои электронӣ таҳия карда шаванд. Мушкилоти ҷиддӣ номукамалии қонунгузори андозии кишварҳо аз он ҷумла Тоҷикистон дар робита ба танзими андозбандии тичорати электронӣ мебошад. Ҳамин тариқ, ҳеҷ кадоме аз қонунҳои таърифи тичорати электронӣ, тичорати интернетӣ ё таърифҳои дигари дахлдорро дар бар намегирад. Гузашта аз ин, худ ин истилоҳҳо дар санадҳои расмӣ мунтазам истифода мешаванд. Ғайр аз он, таснифоти маҳсулоти рақамӣ, ки онҳоро ба молҳо ва хизматҳо тақсим мекунанд, ҳанӯз ҷорӣ карда нашудааст [4].

Дар соҳаи андозбандӣ, хизматрасонии давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи ҳукумати электронӣ аз ҷониби Кумитаи андозии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод карда мешавад. Ҳар як андозсупоранда ба маълумоти шахсӣ оиди андоз дастрасӣ дорад. Масалан, ҳадамоти электронии ин ниҳод “Утоқи шахсии шахсони ҳуқуқӣ” ба шумо имкон медиҳад, ки ба мақомоти андоз аризаҳо ва дархостҳо фиристед, иқтибосҳо, маълумот дар бораи маблағҳои ҳисобшуда ва пардохтшудаи андозҳо, қарзҳо ва ғайра маълумот гиред (расми 1.).

Расми 1. Нусха аз саҳифаи сомонаи Кумитаи андозии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон

Барои шахсони воқеӣ, ки соҳибкорони инфиродӣ ё шахси супорандаи андоз аз даромади фаъолияти касбӣ мебошанд, хизматрасониҳои алоҳида пешниҳод карда мешаванд, ки ба онҳо иҷрои вазифаҳои барои фаъолияти онҳо заруриро фароҳам меорад. Илова ба гуфтаҳои боло, хадамоти электронии бақайдгирии давлатии шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ “Феҳристи ягонаи давлатӣ” (расми 2.) мавҷуд аст, ки таҳияи маҷмӯи пурраи ҳуҷҷатҳои заруриро барои ташкили ширкат ё соҳибкори инфиродӣ, пур кардани ариза ва фиристодани онро ба мақомоти андоз, ки вазифаҳои бақайдгириро дар бар мегирад, мавҷуд аст. Ғайр аз он, дар феҳристҳои гуногун маълумотҳои заруриро дар шакли электронӣ гирифтани мумкин аст. Умуман хизматрасонии электронии Кумитаи андоз барои андозсупоранда бисёр як маҳсулоти зарури ва саривақти мебошад.

Расми 2. Нусха аз саҳифаи сомонаи Кумитаи андозии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон

Сарфи назар аз механизмҳои мавҷудаи рушди танзими андоз ва маъмурикунонӣ, дар шароити рақамикунонии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор мушкилотҳои ҳалношуда боқӣ мондаанд.

Вақтҳои охир, муҳокимаи фаёл оид ба мушкилоти муайян кардани заминаи ҳуқуқӣ дар робита бо муносибатҳои ҳангоми тавлид, нигоҳдорӣ ва муомилоти дорониҳои молиявии рақамӣ ба вучуд омадааст. Аз ин рӯ вазифаҳои ҳалталаб таҳия ва мушаххас намудани механизми андозбандии маҳсулот ва амалиётҳои нав дар иқтисоди рақамӣ мебошанд [2].

Аммо, мушкилоти комилан объективии андозбандии субъектҳои иқтисоди рақамӣ мавҷуданд, ки то ҳол дар ягон давлати дунё ҳалли худро наёфтаанд. Яқум, муайян кардани он, ки кадом ширкатҳо бояд андозии рақамиро супоранд ва дар кучо онро супоранд, хеле душвор аст. Чунки интернетро на танҳо ширкатҳои ТИК (технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ) истифода мебаранд. Дар иқтисоди рақамӣ, бизнес метавонад ҳузури воқеӣ ва виртуалӣ (маҷозӣ, ғайри ҷисмонӣ) дошта бошад. Дуюм, ин ки дар қонунгузорӣ тақрибан дар ҳеч кучо мафҳумҳои возеҳи молҳо ва хидматҳои рақамӣ таҳия нашудаанд. Аз ин рӯ, маълум нест, ки андоз барои чӣ ситонида мешавад ва фоидаҳо дар бизнес-моделҳо бар асоси истифодаи дорониҳои ғайримоддӣ чӣ гуна ҳисоб карда мешаванд (масалан, таблиғи шабакаҳои иҷтимоӣ, ҳаққи обуна барои дастрасӣ ба хидматҳои рақамӣ, харидҳои онлайн ва ғайра). Саввум, эҳтимолияти андозбандии дукарата аз ҷониби субъектҳои соҳибкорӣ бо вайрон кардани шартномаҳои дучонибаи байналмилалӣ вучуд дорад

мушкилоти марбут ба андозбандии субъектҳои иқтисоди рақамӣ бори аввал дар кишварҳои Аврупо оғоз гардид [3]. Дар фаъолияти ширкатҳо ба тағироти кулӣ оварда расонид, ки мутобиқшавии қоидаҳои андозбандиро ба шароити рақамсозии иқтисодӣ тақозо намуд. Иттиҳоди Аврупо тавассути таҳияи нақшаи стратегии гузариш ба танзими меъёрӣ-ҳуқуқии бозори ТИК ва ташкили бозори ягонаи рақамиро амалӣ менамояд [10].

Дар соли 2016, Комиссияи Аврупо қоидаҳои нави андозбандии рақамиро пешниҳод кард, ки он чорӣ қардани андози муваққатино пешбинӣ мекунад ва дар асоси он бошад қоидаи ташкилотҳои рақамӣ ҳангоми қорқарди тичорати рақамӣ бо қорбарон андозбанди қарда мешаванд. Комиссияи Аврупо масъалаи андозсупоранда будани ширкатҳои рақамиро на танҳо дар кишваре, ки он ба қайд гирифта шудааст, балки дар кишварҳое, ки ин ширкатҳо қоида ба даст меоранд ва бо истеъмолкунандагони робитаи мустақим доранду ба онҳо маҳсулотҳои худро (молҳо ва хидматҳои рақамӣ) мефурӯшанд ба миён гузошт [1].

Ҳоло биёед таҷрибаи ҷаҳонии татбиқи андозбандии субъектҳои иқтисоди рақамӣ ва расмиёти маъмурикунии андозро тавассути чорӣ қардани андози рақамӣ баррасӣ кунем.

Андози рақамӣ ё андоз барои интернет як ташаббусест, ки бори аввал соли 2014 аз ҷониби ҳукумати Маҷористон (Венгрия) пешниҳод шуда буд, ки аз ҳисоби таъминкунандагон барои ҳар гигабайт трафик андоз ба бучаи давлат ворид мешавад.

Андозбандии субъектҳои иқтисоди рақамӣ (Андози рақамӣ) дар кишварҳои гуногуни ҷаҳон

Кишварҳо	Номи андози рақамӣ	Чораҳои пешбинишуда	Санаи амали қардани чораҳо	Воридот ба бучет аз ҳисоби андози рақамӣ
Испания	андоз аз хизматрасониҳои абрӣ ва дигар хизматрасониҳои интернетии ширкатҳои хориҷӣ	3% барои ширкатҳои иттилоотии хориҷӣ, ки даромади ҷаҳонии онҳо дар як сол беш аз 750 миллион евро ва зиёда аз 3 миллион евро дар Испания аст	2020	€1 млрд. солона
Фаронса	андоз аз хизматрасониҳои абрии ширкатҳои хориҷӣ	3% аз қоидае, ки дар қаламрави Фаронса ширкати ИТ ба даст оварда шудааст	2019	€50 млн. солона
Италия	андоз аз хизматрасониҳои абрӣ	3% - андоз аз даромади провайдерҳои хизматрасони рақамӣ	2019	\$800 млн. солона
Чехия	Андози рақамӣ	7% даромад аз фурӯши таблиғоти мақсаднок дар платформаҳои рақамӣ	2019	€216 млн. солона
Маҷористон	Андоз аз тйаблиғ дар интернет	7,5% - андоз аз даромади таблиғ дар интернет	2014	
Британияи Кабир	Андоз ба хизматрасониҳои рақамӣ	2% - аз даромади дохилии провайдерҳои хизматрасони рақамӣ	2020	€443 млн. солона
Таиланд	ААИ аз хизматрасониҳои абрӣ ва дигар хизматрасониҳои рақамӣ	7% ААИ барои фурӯши хизматрасониҳои рақамӣ	2020	\$137,84 млн. солона

Малайзия	Андоз аз хизматрасониҳои абри ва дигар хизматрасониҳои рақамӣ	6% Андоз аз даромади хизматрасониҳои абри ва дигар хизматрасониҳои рақамӣ	2020	\$500 млн. солона
Узбекистон	Андоз аз Google	15% ААИ аз хизматрасониҳои пулакӣ тавассути интернет	2020	

Ҳол он ки дар ИМА бо мақсади мусоидат ва ҳифзи нерӯи тичоратӣ ва иттилоотии интернет, Қонуни озодии андоз барои интернет (Internet Tax Freedom Act) амал мекунад, ки мақомотҳоро дар ҳама сатҳҳои (федералӣ, минтақавӣ ва маҳаллӣ) ҳукумат оиди ҷорӣ кардани андоз бораи дастрасӣ ва истифодаи интернет манъ мекунад, аз ҷумла ҳаҷми боргирии маълумот, қобилияти гузариш (пропускную способность) ва истифодаи почтаи электронӣ. Қонун зикр гардида инчунин андозҳои сершуморро аз тичорати электронӣ манъ мекунад [9].

Бо таҳлили равандҳо ва рушди иқтисоди рақамӣ дар ҷаҳон аз соли 2021, ҳамқадам бо ҷомеаи ҷаҳонӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон Қонун "Дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон" аз 17.12.2020 № 1744, таҳрири нави Кодекси андоз қабул карда шуд. Тағйироти асосӣ ба андозбандии хизматҳои электроние, ки аз ҷониби шахсони хориҷӣ пешниҳод карда мешаванд (ба истилоҳ "андоз аз Google") равона шудаанд. Ин қарор дар робита ба рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ ва тичорати интернетӣ гирифта шудааст ва ҳангоми тағйир додани кодекс, таҷрибаи беҳтарини кишварҳои дар ҷадвали боло овардашуда истифода шудааст.

Объекти андозбандӣ - даромад аз фурӯши хизматрасониҳои электронӣ.

Манбаи андоз - арзиши хизматрасонии электронӣ аз ҷониби шахсони хориҷӣ, ба истиснои маблағи андоз ба шумор меравад. Шахсони хориҷӣ бояд ҳар семоҳа ААИ -ро бо меъёри 18% супоранд [6].

Он чӣ ба ҳисоботдиҳӣ супорандагони "андоз аз Google" вобастаги дорад - ҳисоботи андоз бояд дар намуди электронӣ на дертар аз рӯзи 10-уми моҳи пас аз ба охиerrasидани давраи ҳисоботӣ (семоҳаи тақвимӣ) ба тариқи утоқи шахсӣ пешниҳод карда шавад. Вақте ки як ширкати хориҷӣ (ё агенти андоз) ба утоқи шахсӣ дастрасӣ надорад, эълумия бояд тавассути алоқаҳои телекоммуникатсионӣ пешниҳод карда шавад.

Барои мақсадҳои боби 31¹ ба хизматрасониҳои электронӣ хизматрасонӣ дохил мешаванд, ки тавассути шабакаи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, аз ҷумла шабакаи иттилоотӣ-коммуникатсионии интернет (минбаъд – шабакаи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ) бо усули худкор бо истифодаи технологияҳои иттилоотӣ амалӣ карда мешаванд [5, 85].

Ба хизматрасониҳои электронӣ дохил мешаванд:

1) додани ҳуқуқи истифодабарии таъминоти барномавӣ барои мошинҳои электронии ҳисоббарор (аз ҷумла бозиҳои компютерӣ);

2) амалӣ намудани хизматрасониҳои рекламавӣ дар шабакаи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ;

3) анҷоми хизматрасониҳо оид ба ҷойгиркунии пешниҳодҳо дар бораи хариди (фурӯши) молҳо (корҳо, хизматрасониҳо) ва ҳуқуқҳои молумулкӣ дар шабакаи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ;

4) ташкил намудани алоқа ва бастани шартномаҳо (аҳдҳо) байни фурӯшандагон ва харидорон (тавассути майдонҳои савдои дар шабакаи интернет);

5) таъмин ва (ё) нигоҳдории сомонаҳо ва (ё) саҳифаҳои сомонаҳо дар шабакаи интернет;

6) бурдҳои интерактивӣ барои қиморбозӣ дар идораҳои букмекерӣ;

7) таъмини дастрасӣ ба шабакаҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, ҳамчунин ба истифодабарандагон фароҳам овардани имконияти тағйир додани онҳо;

8) ҳифз ва коркарди иттилоот ба шарте, ки шахси чунин иттилоотро пешниҳоднамуда имконияти дастрасӣ ба онро тавассути шабакаи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дошта бошад;

9) дар низоми вақти воқеӣ пешниҳод намудани иқтидорҳои ҳисобкунӣ барои дар системаи иттилоотӣ ҷойгир намудани иттилоот;

10) пешниҳоди номгузории доменҳо, хизматрасониҳои хостингӣ;

11) пешниҳоди хизматрасониҳо оид ба маъмурикунонии низоми иттилоотӣ, сомонаҳо дар шабакаи интернет;

12) хизматрасониҳои автоматикунонидашуда оид ба ҷустуҷӯи маълумот, интиҳоби маълумот аз рӯи дархостҳо, ба воситаи шабакаҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ;

13) додани ҳуқуқ барои истифодаи китобҳои электронӣ (нашрияҳо) ва нашрияҳои дигари электронӣ, маводи иттилоотӣ таълимӣ, тасвирҳои графикӣ, асарҳои мусиқӣ бо матн ё бе матн, асарҳои аудиовизуалӣ;

14) пешниҳоди хизматрасонӣ ба фармоишгар доир ба дарёфт ва (ё) пешниҳоди маълумот оид ба харидорони эҳтимолӣ;

15) пешниҳоди дастрасӣ ба низоми ҷустуҷӯӣ дар шабакаи интернет;

16) пешбурди омор дар сомонаҳои шабакаи интернет.

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло, мо метавонем ба хулоса оем, ки имрӯзҳо зарурати андозбандии иқтисоди рақамӣ бештар як василаи рақамикунонии минбаъдаи ҷомеа ва манбаи иловагии даромади бучаи давлатӣ ба ҳисоб меравад. Дар иқтисоди рақамӣ тамоюлҳои ба ҳам алоқаманд ба назар мерасанд, ки он ба афзоиши арзиши иттилоот ва табдили (трансформатсия) он ба манбаи калидии паҳнкунандаи технологияҳои иттилоотӣ, табдили онҳо ба бизнес-дорой, инчунин ташаккул ва рушди тичорати интернетӣ мусмоидат мекунад. Дар зери таъсири ин тамоюлҳо, ки аллақай дар низомҳои иқтисоди кишварҳо зоҳир мешаванд, имкониятҳои ҷамъоварии намудҳои андозҳои анъанавӣ маҳдуд хоҳанд шуд. Акнун вақте расидааст, ки андозии рақами дар радиҳои андозҳои анъанавӣ ҳам аз ҷиҳати институтсионалӣ ва методологӣ рушд кунад.

АДАБИЁТ

1. Council directive (EU) 2016/1164 of 12 July 2016 laying down rules against tax avoidance practices that directly affect the functioning of the internal market, Access to European Union law [Маводи электронӣ]. - URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2016.193.01.0001.01.ENG&toc=OJ:L:2016:193:TOC (санаи мурочиат: 02.02.2021).
2. Pshenichnikov V. V., Babkin A. V. Elektronnyye den'gi kak faktor razvitiya tsifrovoy ekonomiki [Electronic money as a factor in the development of the digital economy]. Nauchno-tekhnicheskie vedomosti SPbGPU. Ekonomicheskie nauki, 2017, Vol. 10, I. 1.
3. Report of the World Trade Organizations «Can blockchain revolutionize international trade?» 2018, World Trade Organization [Маводи электронӣ]. — URL: https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/blockchainrev18_e.pdf (санаи мурочиат: 02.02.2021).
4. Semyonova G. N. Problemy nalogooblozheniya v tsifrovoy ekonomike [Problems of taxation in the digital economy], Sbornik nauchnykh trudov po materialam Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii molodykh uchenykh REU im. G. V. Plekhanova 25 aprelya 2018 g. «Образование, наука и бизнес-индикаторы развития цифровой экономики» [Education, science and business-indicators of the development of the digital economy], ООО «Izdatel'stvo «Auditor», 2018, pp. 43–49.
5. Кодекси андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон 2021 аз 17.12.2020 № 1744, № 1745
6. Кумитаи андозии назди Ҳукумати ҶТ // [Маводи электронӣ] - URL: <https://andoz.tj/Ahborot/Index/?id=1081&culture=tg-TG> (санаи мурочиат: 07.02.2021).

7. Мафҳуми иқтисоди рақамӣ [Маводи электронӣ] - URL: <https://osiyoavrupo.tj/index.php/mavodhoi-ilmi/maqolaho/item/773-i-tisodijoti-ra-am-va-omeai-muosir> (санаи мурочиат: 02.02.2021).
8. Машокиров Д.Н., Султонов З.С. Электронная коммерция и ее место в развитии цифровой экономики // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2020. № 2(31)-2020, С. 22-29.
9. Тетерятников К.С., Камолов С.Г., Блашкина Д.А., Цифровой налог: Поучительный зарубежный опыт // Российский экономический журнал (4, 2020) с. 69-87.
10. Швецов А.В. Налог на интернет: мировой опыт и российские перспективы // Инновационное развитие экономики. — 2017. — № 6 (24). — С. 71–74.

УДК 339.5

Асрорзода У.С.

РОҲҶОИ ТАЪМИНИ ТАВОЗУН ДАР ҲАМКОРИИ ТИЧОРАТИЮ ИҚТИСОДИИ БАЙНИ ЧИН ВА КИШВАРҶОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Мақолаи илмӣ ба роҳҳои имконпазири таъмини тавозун ва аз байн бурдани номутаносибӣ дар робитаҳои тичоратию иқтисодӣ байни давлатҳои Осиеи Марказӣ ва ЧХХ бахшида шудааст. Муаллиф дар назар дорад, ки давоми 30 соли охир тичорати тезафзоанда ва шаклҳои дигари алоқаҳои иқтисодӣ байни тарафҳои дар боло номбурда ба болоравии номутаносибӣҳо оварда расонидаанд. Ҳатто сальдои мусбати тичорати Қазоқистон ва Туркманистон бо Чин аз назари таркибӣ боиси рушди ноустуворӣ дар иқтисод мегардад. Кишварҳои дигари Осиеи Марказӣ дар тичорати худашон бо Чин салдои манфӣ доранд.

Дар асоси гузаронидани тадқиқоти ҷиддии илмӣ муаллиф тавонистааст роҳҳои бартараф намудани номутаносибӣҳоро дар робитаҳои тичоратию иқтисодии байни Чин ва кишварҳои Осиеи Марказӣ нишон бидиҳад. Ў қайд менамояд, ки омилҳои асосии ба даст овардани чунин тавозун суботкорона ба амал баровардани сиёсати табодули воридот ва майли содирот дар ҳар як давлати ҷудогона мебошад. Ин маънои онро дорад, ки баъд аз як вақти муайян ҳаҷми импорт аз Чин хеле кам хоҳад шуд ва истехсоли он молҳои, ки дар асоси истифодаи базаи ашёи хоми маҳаллӣ пайдо мешаванд, ба маротиб меафзояд. Дар айни замон таклиф карда мешавад, ки сатҳи коркарди нафту газ, маъданҳои сиёҳ ва ранга бо мақсади баъдтар содир кардани онҳо ба Чин зиёд карда шавад.

Мақола барои муаллимони мактабҳои олий, кормандони муассисаҳои илмӣ иқтисодӣ ва мутахассисони соҳаи алоқаҳои берунии иқтисодӣ муфид хоҳад буд.

Калидвожаҳо: тавозун, номутаносибӣ, робитаҳои тичоратию иқтисодӣ, салдои мусбат, салдои манфӣ, табодули воридот, майли содирот, базаи ашёи хом, коркарди нафту газ, содирот ва воридоти молҳо.

Асрорзода У.С.

**ПУТИ ДОСТИЖЕНИЯ СБАЛАНСИРОВАННОСТИ В ТОРГОВО-
ЭКОНОМИЧЕСКОМ СОТРУДНИЧЕСТВЕ КНР
СО СТРАНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ**

Научная статья посвящена возможным путям достижения сбалансированности и устранения диспропорций в торгово-экономических отношениях между странами Центральной Азии и КНР. Автор исходит из того, что в течение последних 30 лет быстроразвивающиеся торговля и другие формы экономических связей привели к возрастанию диспропорции в экономических связях между названными сторонами. Даже положительное сальдо торговли Казахстана и Туркменистана с Китаем, в структурном плане, усиливает проявления неустойчивости в экономике. Все другие страны Центральной Азии имеют отрицательное сальдо торговли с Китаем.

На основе проведения серьезных научных исследований автором разработаны пути устранения сбалансированности в торгово-экономических связях между КНР и странами Центральной Азии. Отмечается, что основным фактором достижения такой сбалансированности является последовательное проведение политики импортозамещения и экспортоориентации в каждой отдельной стране. Это означает, что объем импорта из КНР со временем должны быть сокращены путем наращивания производства тех товаров, для которых в стране имеется мощная сырьевая база. В то же самое время в статье предлагается повысить уровень переработки нефти и газа, черных и цветных металлов для последующего экспорта в Китай.

Статья рассчитана на преподавателей вузов, сотрудников экономических НИИ и специалистов по внешним экономическим связям.

Ключевые слова: сбалансированность, диспропорции, торгово-экономические отношения, положительное сальдо, отрицательное сальдо, импортозамещения, экспортоориентация, сырьевая база, переработка нефти и газа, экспорт и импорт товаров.

Asrorzoda U.S.

**ACHIEVNESS OF A BALANCE IN TRADE AND ECONOMIC COOPERATION
BETWEEN THE PRC AND THE COUNTRIES OF CENTRAL ASIA**

The scientific article is devoted to possible ways to achieve a balance and eliminate imbalances in trade and economic relations between the countries of Central Asia and the PRC. The author proceeds from the fact that over the past 30 years, rapidly developing trade and other forms of economic ties have led to an increase in the disproportion in economic ties between the above parties. Even Kazakhstan's and Turkmenistan's positive trade balance with China, structurally, exacerbates the volatility of the economy. All other Central Asian countries have a negative trade balance with China.

On the basis of serious scientific research, the author has developed ways to eliminate the imbalance in trade and economic relations between the PRC and the countries of Central Asia. It is noted that the main factor in achieving such a balance is the consistent implementation of the import substitution and export orientation policy in each individual country. This means that the volume of imports from the PRC should eventually be reduced by increasing the production of those goods for which the country has a powerful raw material base. At the same time, the article proposes to increase the level of processing of oil and gas, ferrous and non-ferrous metals for subsequent export to China.

The article is intended for universities teachers, employees of economic research institutes and specialists in external economic relations.

Key words: imbalance, disproportions, trade and economic relations, positive balance, negative balance, import substitution, export orientation, raw material base, oil and gas processing, export and import of goods.

Аз таърихи афкори иқтисодии умумичаҳонӣ маълум аст, ки ҳазор-солаҳо байни олимон ва соҳибкорон оиди моҳияти масоили баробарвазний баҳсу мунозираҳо идома доранд ва аз эҳтимол дур нест, ки чунин баҳсу мунозираҳо то ояндаи дур низ давом хоҳанд ёфт [3]. Дар китобҳои муқаддасии динии инсоният, ки таърихи якҷанд ҳазорсола доранд, ба ин масъала тавачҷӯҳи хеле зиёд зоҳир карда шудааст. Ҳоло як чиз хеле хуб маълум гардидааст – масоили мутаносубӣ ё баробарвазний дорои ҷиҳатҳои натавонанд микдорӣ, балки сифатӣ низ мебошад. Ҳолатҳои баробарвазний микдорӣ метавонанд бардурӯғ бошанд ва ба манфиатҳои ҳаётии зумрае аз субъектҳои иқтисод зарбаи назаррас зананд. Масоили баробарвазний на танҳо дар сатҳи макроиқтисодӣ дохилӣ, балки муносибатҳои тичоратӣ иқтисодии байнидавлатӣ роҳандозӣ мегардад. Дар назари аввал баробарвазний дар сатҳи макроиқтисодӣ дар тавозуни пардохт акси худро меёбад. Чунин тавозун муносибатҳои бисёртарафаи иқтисодӣ ин ё он давлатро бо субъектҳои тичоратӣ молиявӣ иқтисодии бурунмарзӣ дарбар мегирад.

Тичорати дутарафа низ метавонад ба ҳолатҳои номутаносубӣ ё номутавозинӣ бархӯрад. Дар ҷаҳони имрӯза ҳамшариконе, ки дар таркиби тичорати байналмилалӣ соҳиби мавқеи намоён мебошанд, ба чунин ҳолатҳои номақбул таъсири ҷиддӣ мерасонанд. Чунин вазъият ба ҳамкориҳои тичоратӣ иқтисодии байни Чин ва кишварҳои Осиёи Марказӣ низ дахл дорад. Рушди бисёрасраи ин иқтисод ин бобат ба субъектҳои муносири иқтисод сабақҳои хеле ҷиддӣ нишон медиҳад. Душворӣ дар он буд, ки ҳатто назарияҳои иқтисодӣ, ки ба рушди тичоратӣ иқтисодӣ бахшида шуда буданд, манфиатҳои яктарафаро ҳимоя менамуданд. Масалан, назарияи бартариҳои мутлақи Адам Смит ва бартариҳои муқоисавӣ (нисбии) Давид Рекардо ва Д.С. Милл ва ҳатто назарияи Хакшер-Олеин, ки яке аз намудҳои назарияи неоклассикии савдои байналмилалӣ мебошад, дар шаклҳои хеле пинҳонӣ ва маккорона манфиати метрополияҳо бар зарари мардуме, ки дар мустамликаҳо зиндагӣ мекарданд, ҳимоя менамуданд. Мутаассифона, чунин созмонҳои байналмилалӣ аз қабилҳои Созмони байналмилалӣ Савдо натавонист, ки ин масоилро, ки аз манфиатҳои давлатҳои муттарақӣ ва синфҳои доро ба пеш меомад, ҳаллу фасл кунад.

Шакли бадтарини амалӣ гардонидани ақоиди дар боло қайдшуда ин муносибати иқтисодӣ хурд бо иқтисодӣ бузург мебошад (масалан, муносибатҳои иқтисодии Тоҷикистон бо ИМА, Чин, Русия, Британияи Кабир ва ғайра).

Ба ақидаи муаллиф ҷиҳатҳои на танҳо микдорӣ, балки сифатӣ тавозун дар байни Чин ва давлатҳои Осиёи Марказӣ бояд аз назари илм таҳлили ҷиддиро пешбинӣ намояд [1].

Чӣ тавре, ки дар параграфҳои пешина қайд карда шуд, робитаҳои тичоратӣ иқтисодии байни Чин ва давлатҳои Осиёи Марказӣ бидуни тавозун рушд карда истодаанд. Набудани тавозун ба ҳолати доимие табдил ёфтааст, ки муносибатҳои тичоратӣ иқтисодии ду тарафро тира мегардонад. Нобаробарии гуфташуда, дар ҳолатҳои зерин акси худро пайдо мекунад:

1. Набудани тавозун дар гардиши моли байни ду тараф, яъне байни Чин ва давлатҳои Осиёи Марказӣ.

Ин хусусан ба набудани баробарвазний дар байни содирот ва воридот акси худро пайдо мекунад. Дар байни давлатҳои Осиёи Марказӣ ва ҚМЧ рушди гирдгардиши мол бо он фарқ менамояд, ки ҳаҷми воридот ба Осиёи Марказӣ аз ҳаҷми содирот аз ин кишварҳо ба Чин зиёдтар мебошад. Ин хусусан ба Қирғизистон ва Тоҷикистон дахл дорад.

Ин ду давлати Осиёи Марказӣ тавассути воридоти молҳои истеъмолӣ халқӣ, таҷҳизоти саноатӣ, васоити нақлиёт, маснуоти сохтмон, рушди босуръати иқтисод ва болоравии некуаҳволии аҳолиро таъмин карда тавонанд. Ин ҷо, таносуби байни воридот ва

содирот аз тарафи давлатҳои Осиёи Марказӣ бояд ба нафъи содирот таъғир дода шавад. Нуксонҳои қайдкардашударо дар ҷадвали зер баръало мушоҳида кардан мумкин аст.

Ҷадвали 1

Динамикаи содирот ва воридоти Чин ба ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ байни солҳои 2014-2019, млн.долл. ИМА

Мамлакатҳо	2014		2015		2016		2017		2018		2019	
	содирот	воридот	содирот	воридот	содирот	воридот	содирот	воридот	содирот	воридот	содирот	воридот
Қазоқистон	12,7 1	9,73	8,44	5,85	8,29	4,80	11,6 4	6,36	11,3 5	8,54	12,7 3	9,26
Қирғизистон	5,24	0,06	4,28	0,06	5,61	0,07	5,36	0,09	5,56	0,05	6,28	0,07
Ўзбекистон	2,68	1,60	2,23	1,27	2,01	1,61	2,75	1,47	3,94	2,32	5,03	2,18
Тоҷикистон	2,47	0,05	1,80	0,05	1,72	0,03	1,32	0,05	1,43	0,08	1,59	0,08
Туркменистон	0,95	9,52	0,82	7,83	0,34	5,56	0,37	6,58	0,32	8,12	0,43	8,69
Ҳамагӣ	24,0 5	20,9 6	17,5 7	15,0	17,9 7	12,0 7	21,4 4	14,5 5	22,6 0	19,1 1	26,0 6	20,2 8

Манбаъ: дар асоси маълумотҳои гумруки ҶМЧ тартиб дода шудааст. URL:<http://customs.gov.cn>. [2]

Умуман дар тамоми давраи дар боло овардашуда, чӣ тавре, ки рақамҳои ҷадвал нишон медиҳанд фарқияти байни содирот ва воридот хеле назаррас мебошад. Танҳо Туркменистон ба таври истисно ҷудо шуда меистад. Дар тамоми ин давра ҳаҷми воридот аз Туркменистон ҳисса ба ҳаҷми содирот ба Туркменистон дахҳо маротиба зиёд буд. Сабаби асосии он ҳамин буд, ки Туркменистон аз Чин қариб воридот надошт. Қисмати асосии маводҳои истеъмолӣ ва ғизо аз Туркия ба Ирон ба ин мамлакат ворид карда мешуданд. Дар айни замон Туркменистон яке аз содироткунандагони газҳои табиӣ ба Чин мебошад. Ҳоло байни Туркменистон ва Чин ҳамаи дуҷониба мустақили газопровод сохта шуда истодааст. Таносубҳои номбурда дар байни Чин ва Қазоқистон ба ҳамдигар наздик мебошанд. Фарқият тақрибан 25-30%-ро ташкил мекунад. Аз ҳама бештар фарқияти байни содирот аз Чин ва воридот ба Чин нисбати Қирғизистон хусусияти драматикӣ дорад. Соли 2014-ум ин фарқият ба 87,3 мерасид. Соли 2019 бошад, он 89,7 маротиба расидааст, яъне содирот аз Чин нисбат ба воридот ба Чин аз ин давлат 89,7 маротиба зиёд мебошад. Чунин таносуб маъноии зарбаи назаррас ба манфиатҳои миллии Қирғизистон мебошад. Чунин таносубҳои нисбати Тоҷикистон низ қайд кардан мумкин аст. Аммо ин бобат миқёси онҳо хурдтар мебошад. Масалан, соли 2014 содирот ба Тоҷикистон нисбати воридот ба он 49,4 маротиба бештар буд. Соли 2019 бошад, ин нишондиҳанда то 19,9 маротиба пон фаромад. Умед аст, ки ин нишондиҳанда солҳои наздик ҳамин тамоюлро маҳфуз хоҳанд дошт [2].

Ба ғайр аз Қазоқистон дигар ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ нисбати воридот ва содирот ба номутавозинӣ роҳ медиҳанд. Баъзан ба миқёсҳои хеле калон дучор меояд. Танҳо дар

Туркменистон ҳаҷми воридот нисбат ба ҳаҷми содирот 20,2 маротиба зиёд мебошад. Дар Тоҷикистону Ўзбекистону Қирғизистон низ воридот аз содирот маротибҳо баланд аст. Чунин вазъият хуб нест ва боисрор талаб менамояд, ки вазъи бавучудодада комилан дигаргун сохта шавад. Давом ёфтани чунин вазъ ба нақшаҳои саноатикунонии иқтисоди ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ муҳолиф мебошад ва пеши роҳи манбаъҳои молиявии чорабинии мазкурро ба таври ҷиддӣ мебанданд. Гуфтан ба маврид аст, ки ҳиссаи асосии воридоти Чин аз кишварҳои Осиёи Марказӣ ба Қазоқистон рост меояд – 45,7%. Ҳиссаи Туркменистон ба 42,8% баробар аст, Ўзбекистон ба 10,8%, Тоҷикистон ба 0,03% ва Қирғизистон ба 0,04% [2]. Бояд махсус қайд намуд, ки таркиби ба миён омадаи гардиши савдои берунии Осиёи Марказӣ бо Чин нишонани он аст, ки Чин ин давлатҳоро ҳамчун манъбаи ашёи хом эътироф мекунад. Чунин муносибати Чин барои давлатҳои мазкур душвориро ва масоилҳои зиёдеро пеш меоранд, ки ин боиси паст шудани самаранокии иқтисоди ҳар яки онҳо ва ноустувор гардидани рушди иҷтимоӣ ва иқтисодии минтақа мегардад.

Қариб ҳамаи ин давлатҳо барномаҳои оиди табодули воридот ва афзоиши содиротро доранд. Чунин барномаҳо ҳанӯз дар даҳсолаи аввали солҳои 2000-ум тартиб дода шуда буданд, аммо мутаассифона бо сабаби нарасидани захираҳои молиявӣ роҳандозӣ нагардиданд;

2. Набудани тавозун дар робитаҳои тиҷоратӣ иқтисодӣ байни Чин ва кишварҳои Осиёи Марказӣ нисбати таркиби содирот низ ба ҷашм мерасад. Таркиби содироти Чин ба ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ аз таркиби содироти ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ ба Чин комилан фарқ дорад. Дар таркиби содироти Чин ба ин ҷумҳуриҳо ашёи хом тамоман вонамехӯрад, ки ин натиҷаи сиёсати берунии иқтисодии давлати номбурда мебошад. Чин чунин сиёсатро на танҳо нисбати давлатҳои Осиёи Марказӣ, балки нисбати тамоми давлатҳои ҷаҳон амалӣ мегардонад, зеро хуб медонад, ки содироти ашёи хом ва маводи нотайёр ба давлат арзиши иловагӣ дода наметавонад (добавочная стоимость).

Ҳамин таносуб аз назари манфиатҳои миллии ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ хеле номутаносиб мебошад ва барои онҳо хатар мебиёрад, зеро тавассути чунин таносуб Чин имконият пайдо мекунад, ки захираҳои табиӣ ва моддии ин давлатҳоро бо нархҳои арзон ба қаламрави худаш ворид гардонад. Ин бобат мисолҳои зерин оиди таркиби воридот ва содироти ҷумҳурии Қирғизистон аз Чин шаҳодат медиҳанд. Мувофиқи ин рақамҳо аз Хитой ба Қирғизистон бештар пойафзол, матоъҳо ва фурнитура барои саноати дӯзандагӣ содир карда мешаванд. Дар айни замон Чин ба ин давлати Осиёи Марказӣ баъзе намудҳои мошин ва таҷҳизотро низ содир мекунад. Инро аз ҷадвали зерин дидан мумкин аст.

Ҷадвали 2.

Содироти Чин ба Қирғизистон барои солҳои 2014-2018

№	Гурӯҳи маҳсулот	Ҳаҷми умумӣ дар соли 2018, ҳаз. долл.	Болоравии ҳаҷми умумӣ дар солҳои 2014-2018, %	Ҳисса дар воридоти Қирғизистон, %
1	Пойафзол, таҷҳизотҳои механикӣ, ҷорубҳо ва маводҳои ба он монанд; қисми онҳо	344,853	81	93
2	Мошинаҳо, таҷҳизоти механикӣ, реакторҳои атомӣ, дегҳо ва қисмҳои онҳо	238,151	10	52
3	Мошинаҳои электрикӣ ва олотҳо, қисмҳои онҳо; таҷҳизоти овознавис ва такрорбаёнқунӣ, телевизорҳо	212,929	31	72
4	Нахҳои сунъии штапелӣ	174,664	38	98

5	Анвои либос ва чузъҳои либос, маводи трикотаж ва бофта	141,064	20	60
6	Анвои либос ва чузъҳои либоси трикотаж ва бофтанабуда	92,221	11	71
7	Маводи гуногун аз фулузоти ғайриқиматбаҳо	90,564	96	92
8	Нахи сунъӣ; порчаҳо ва маводҳои ба онҳо монанд аз матоъҳои сунъии бофандагӣ	85,613	67	98
9	Пласмассаҳо ва молҳои аз онҳо тайёршуда	83,550	4	51
10	Маҳсулоти чармин; анвои зинҳо ва лачом; молҳои сафарӣ, чузвдон ва контейнерҳои ба онҳо монанд	51,543	82	88

Манбаъ: дар асоси маълумотҳои гумуруки ҚМЧ тартиб дода шудааст. URL:<http://customs.gov.cn> [2].

Аз рақамҳои қадвал маълум мешавад, ки дар таркиби содироти Чин ба Қирғизистон маҳсулоти тайёр бештар мебошад. Рақамҳои, ки ба маҳсулоти тайёр дахл доранд бо баланд будани худ фарқ мекунад. Чин ба Қирғизистон мошину таҷҳизот низ содир мекунад, аммо ҳиссаи онҳо чӣ тавре, ки дар қадвал маълум аст нисбатан паст аст. Аммо содироти Қирғизистон ба Чин миқдоран зиёд нест ва танҳо ба 4%-и ҳаҷми умумии содироти ин ҷумҳурӣ баробар аст. Бо вучуди он бояд қайд кунем, ки ин нишондиҳанда танҳо дар байни солҳои 2014-2018 беш аз 25% афзуда аст. Рақамҳо нишон медиҳанд, ки Қирғизистон ба Чин асосан ашёи хом, концентрати маъдан ва маҳсулоти кишоварзӣ содир менамояд.

Дар омади гап бояд гуфт, ки концентрати маъдан асосан аз концентрати тилло иборат мебошад. Инро аз қадвали зер мушоҳида кардан мумкин аст.

Чӣ тавре, ки гуфта гузаштем дар таркиби содироти Қирғизистон ба Хитой бештар маводи соҳаи кишоварзӣ - маъданҳо, маводи нефтӣ ва дигар намудҳои ашёи хом дохил мешаванд. Чунин таркиби содирот ба манфиатҳои миллии ҷумҳурии Қирғизистон мувофиқат намекунад. Зеро маводе, ки Қирғизистон ба Чин содир менамояд дар ин давлат аз коркарди саноатӣ мегузарад ва арзиши иловагӣ, ки дар ҳар як воҳиди ашёи хом ба таври потенциалӣ вучуд дорад, аз тарафи ҷиноҳо азхуд карда мешавад. Яъне чунин таркиби содирот барои Қирғизистон нафъовар нест;

Қадвали 3.

Содироти Қирғизистон ба Чин дар солҳои 2014-2018

№	Гурӯҳи маҳсулот	Ҳаҷми умумӣ дар соли 2018, ҳаз. долл.	Болоравии ҳаҷми умумӣ дар солҳои 2014-2018, %	Ҳисса дар содироти Қирғизистон, %
1	Маъданҳо, шлакҳо ва хокистар	20,413	117	16
2	Сӯзишвории маъданӣ, нефт ва маводи аз он тайёршуда; маводи битумдор	13,134	15	9
3	Тамоку ва табодулҳои саноатии он	10,301	0	88
4	Пӯсти коркарднашуда (ба ғайр аз пӯстҳои муинадор) ва чарм	6,133	-4	81
5	Олотҳо, таҷҳизоти механикӣ, реакторҳои атомӣ, дегҳо ва чузвҳои онҳо	2,428	1	7
6	Ҳайвони зинда	2,361	0	40
7	Меваҳо ва мағзҳои ғизой; пӯсти ситрусӣ ва харбузаҳо	1,321	-12	5

8	Пашм, мӯйи тунук ва дағали ҳайвонот; риштаи аз мӯйи асп тайёршуда ва матоъ	818	1	64
9	Маҳсулоти ширӣ; тухми мурғ; асали табиӣ; маводи ғизоии аз ҳайвонот пайдошуда	767	9	2
10	Тухмиҳо ва меваҳои равғандор; тухмиҳои дигар, меваҳо ва ғалла	754	35	38

Манбаъ: дар асоси маълумотҳои гумруки ҚМЧ тартиб дода шудааст. URL:<http://customs.gov.cn> [2].

3. Набудани мувозинат дар ҳамкориҳои иқтисодӣ.

Гуфтан ба маврид аст, ки суръатҳои баландтарини рушди иқтисод ба Чинимқоният доданд, ки сол аз сол бо суръати баланд ҳаҷми содироти маҳсулотро зиёд гардонад. Ҳоло чунин вазъе ба вучуд омадааст, ки Чин ба фабрикаҳои умумичаҳонии истеҳсоли маводҳои истеъмолӣ, ғизо ва маснуоти бинокорӣ мубаддал гардидааст. Бидуни шубҳа чунин суръатҳо ба дигаргуншавии тавозуни байни содирот ва воридот оварда мерасонанд. Азбаски аксари зиёди давлатҳои дунё, ки бо Чин ҳамкорӣ доранд суръати афзоиши иқтисодиашон паст мебошад ба чунин манзарае вохӯрданд, ки савдои худро бо Чин мутавозин карда наметавонанд. Умуман, ҚМЧ тавонист, ки дар як муддати кӯтоҳ бақияи савдои худро мусбӣ гардонад ва мусбӣ будани ин бақия хусусияти устувор ва дарозмуддатро соҳиб шавад. Дар ин бора рақамҳои қадвали зерин шаҳодат медиҳанд.

Аз рақамҳои боло чунин бармеояд, ки даҳ соли охир дар ҚМЧ таносуби мусбии байни содирот ва воридот пойдор гардидааст. Бақияи савдо, яъне салдои он дар байни 9 сол 93,3% ба таври мусбӣ зиёд шудааст. Агар сухан дар бораи суръатҳои баланди байни содирот ва воридот равад, пас маълум мегардад, ки ин таносуб низ ба нархи содирот мебошад. Содироти Чин ба тамоми кишварҳои ҷаҳон байни солҳои 2010-2018 57,6% афзудааст [2]. Дар ҳамин давра ҳаҷми воридот 53,0% афзудааст. Анаҳамин таносуб сабаби он гардид, ки дар давраи зикр гардида ҳаҷми бақияи мусбии савдо қариб то 2 маротиба зиёд шудааст.

Дар айни замон рақамҳо нишон медиҳанд, ки дар Чин суръати афзоиши савдои берунӣ хеле калон аст ва ҳатто аз суръати рушди иқтисодӣ баландтар мебошад. Вазъи мазкур барои вусъат додани сиёсати экспансионистии Чин дар тамоми дунё, ва бахусус Осиёи Марказӣ-тоғрафт вусъат ёфта истодааст.

Қадвали 4

Динамикаи тиҷорат ва ҳамкориҳои иқтисодии ҚМЧ (100 млн. долл. ИМА)

Нишондиҳандаҳо	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2018 нисбат ба с.2010 (бо %)
Ҳаҷми умумии содирот ва воридот	27940,0	43015,3	39530,3	36855,6	41071,4	46224,2	65,1
Содирот	15777,5	23422,9	22734,7	20976,3	22633,5	24866,8	57,6
Воридот	13962,5	19592,4	16795,6	15879,3	18437,9	21357,3	53,0
Салдо (+ -)	1815,1	+3830,6	5939,0	5097,1	4195,6	3509,5	93,3

Манбаъ: дар асоси маълумотҳои гумруки ҚМЧ тартиб дода шудааст. URL:<http://customs.gov.cn> [2].

Ин бобат бояд ба се масъала тавачҷӯҳи махсус зоҳир кард, онҳо чунинанд:

а) қарзҳои давлатие, ки Чин бо осонӣ ба кишварҳои Осиёи Марказӣ додааст, ки хусусияти проблемавӣ пайдо кардаанд. Мушикилот дар он аст, ки давлатҳои Осиёи Марказӣ қарзҳои Чинро сари вақт баргардонидани наметавонанд. Қариб ҳамаи онҳо дар назди Чин қарздор мебошанд ва ин қарзҳо на якбору дубор аз назари мӯҳлат дароз карда шудаанд. Вазъи ба миён омада барои ин кишварҳо хатари мушаххасеро ба амал меорад. Хатар дар он аст, ки Чин дар сурати хеле назаррас будани қарзҳо метавонад амбитсияҳои худро нисбати қаламрави ин давлатҳо ва нисбати захираҳои табиӣ дар он ҷо ҷойгиршуда амалӣ гардонад.

Ин бобат бояд давлатҳои Осиёи Марказӣ соҳиби илмҳои пурқудрат бошанд, ки зимни гуфтушунидҳо аз илми тарафи Чин нерӯи хеле хуби дониш, мантиқ ва ҷангузорӣ дошта бошанд. Бояд чунин илмҳо қудрати фикронии баланде дошта бошанд, ки ҷиноҳоро ба талафоти манфиатҳои давлатҳои худ розӣ карда тавонанд. Ин бобат чиниҳо ҳеҷ гоҳ нисбати давлатҳои Осиёи Марказӣ ба компромисс роҳ наменданд. Онҳо вақте, ки дар гуфтушунид намоёндагони масъули Осиёи Марказӣ оиди дароз кардани мӯҳлати баргардонидани қарзҳо таклиф пешниҳод мекунанд бо оромӣ ҷавоб медиҳанд, ки ин масъала имконпазир мебошад, вале бо сабаби он ки Чин аз дароз кардани чунин мӯҳлатҳо зиён мебинад, талаб менамояд, ки баъзе аз намудҳои захираҳои табиӣ ба ихтиёри он супорида шавад. Осиёи Марказӣ ин бобат имкониятҳои зиёдеро, мутаассифона аз даст додааст;

б) агар сухан дар бораи сармоягузорӣ равад бояд қайд кард, ки маблағгузориҳои Чин яктарафаанд, яъне Чин соҳиби маблағҳо мебошад ва кишварҳои Осиёи Марказӣ ин маблағҳоро истифода мекунанд ва ин бобат як қатор проблемаҳои хеле душвор вучуд дорад. Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки ҷиноҳи танҳо ба он соҳаҳои маблағгузорӣ мекунанд, ки ба манфиаташон хеле мувофиқ бошад. Асосан онҳо маблағгузориҳоро барои инфрасохтаре равона мекунанд, ки ба Чин имконият медиҳад, ки захираҳои бузурги табиӣ дар Осиёи Марказӣ вучуддоштаро азхуд намояд. Ин хусусан ба захираҳои углеводород дахл дорад. Агар сухан дар бораи сохтмони инфрасохтори нақлиёт равад, он ҳамон инфрасохтаре хоҳад буд, ки имкон медиҳад то захираҳои табиӣ давлатҳои Осиёи Марказӣ тавассути онҳо ба Чин кашонида бурда шавад. Дар байни инфрасохтори нақлиёт иншоотҳои нефтепроводӣ ва газопроводӣ мавқеи хоса доранд. Агар сухан дар бораи захираҳои дигари табиӣ равад, онҳо тавассути роҳҳои оҳан ва қаторҳо кашонида мешавад, ки онҳоро низ Чин тавассути бунёди кишварҳои дахлдор бунёд кардааст;

в) ҳуди таркиби маблағгузориҳо номутаносиб мебошад. Қисмати асосии сармояи ҷиноӣ барои рушди соҳаҳои меравад, ки ба истеҳсоли ашёи хом машғуланд. Барои соҳаҳои азнаворкунии саноатии ашёи хоми гуногун Чин сармояҳои ночиз равона мекунанд. Масалан, ашёи хоми углеводородӣ, яъне нефту газ дар шакли хом аз Осиёи Марказӣ ба Чин тавассути кубурҳо кашонида бурда мешаванд. Аммо ҳамин ашёи хомро Чин намеҳадад дар Осиёи Марказӣ аз нав кор кунад ва маҳсулоти тайёрашро ба Чин кашонад. Дар айни замон манфиатҳои ҳаётан муҳимичумхуриҳои Осиёи Марказӣ талаб менамоянд, ки онҳо на ашёи хом балки маводи ниҳоиро содир кунанд. Сухан дар бораи содир кардани бензин, керасин барои нақлиёти ҳавоӣ, сӯзишвории дизелӣ, битум, сулфур, поливинилхлорид ва маводе, ки аз он тайёр мекунанд – риштаҳои синтетикӣ, трубаҳои полиэтиленӣ ва садҳо намуд маводҳои дигари аз углеводород пайдошаванда меравад. Гуфтан ҷоиз аст, ки ин ҷо ширкатҳои ҷиноӣ ҳамон сиёсатеро амалӣ мегардонанд, ки як вақтҳо ширкатҳои америкой ва ҳукумати Амрико маблағгузориҳоро нисбати Амрикои Лотинӣ истифода мекунанд. Ин бобат ҳоло ИМА ва ширкатҳои он ақибнишинӣ кардаанд, яъне тавонистанд, ки механизми компромисро истифода баранд.

Агар сухан дар бораи ширкатҳои Чин равад онҳо танҳо барои маблағгузориҳои рушди соҳаҳои ашёи хом истеҳсолкунанда розӣ мешаванд. Ин маънои онро дорад, ки дар Осиёи Марказӣ онҳо кӯшиш менамоянд, ки манфиатҳои яктарафаи худро торафт бештар амалӣ гардонанд. Баъзан онҳо усулҳои пеш мегиранд, ки мулоим ҳам бошад, оқибатҳои хуб надоранд. Яъне, хеле ҳалимона зимни гуфтушунидҳо ба намоёндагони тарафи Осиёи Марказӣ мефаҳмонанд, ки агар маблағгузориҳои Чин набошад, дар ин кишварҳо вазъияти

инкилобӣ ба вучуд омаданаши мумкин аст ва ҳокимиятҳои мавҷуда хатари аз байн рафтаниро пайдо мекунанд. Чунин “мулоими дипломатӣ” маъноӣ онро дорад, ки ҷиноҳи аз вазъи иҷтимоӣ иқтисодӣ фасод дар ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ вучуд дошта хуб хабардор мебошанд. Гуфтан ҷоиз аст, ки номуҷассобиҳо дар алоқаҳои тичоратӣ иқтисодӣ дар байни Чин ва ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ оиди манфиатҳо низ вучуд доранд. Манфиатҳо бошанд аз якдигар тафриқа доранд, яъне манфиатҳои Чин дигаранд ва кишварҳои Осиёи Марказӣ дигар:

а) манфиатҳои ҳаётан муҳими ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ дар замони ҳозира ба ташаккули рушди иқтисодӣ сифатан баланд равона карда шудаанд. Ин бобат қариб дар ҳамаи ҷумҳуриҳои минтақа зарурӣ амалӣ гардонидани дигаргуниҳои қатъӣ таркибӣ ё структурӣ вучуд дорад. Ҳамаи ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ ба он ниёз доранд, ки саноати мошинасозии замонавӣ, ки бештар хусусияти табодули импорт дошта бошад, роҳандозӣ гардад. Инчунин кишварҳои номбурда манфиатдори аз нав барқарор кардани саноати сабуки бисёрҷабҳа мебошанд. Ҳаминро низ дар бораи барқароркунии саноати хӯрокворӣ, саноати истеҳсоли маснуоти бинокорӣ, барқароркунии саноати кимиё гуфтан мумкин аст. Ҳамаи ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ манфиатдор мебошанд, ки соҳаҳои гуногуни кишоварзӣ, ки ба онҳо сатҳи баланди механизатсия, интенсификатсияи истеҳсол характернок аст, инчунин сатҳи баланди устуворӣ дошта бошад пиёда гардад. Манфиатҳои ҳаётан муҳими кишварҳои Осиёи Марказӣ боисрор талаб менамоянд, ки дар ин ҷо ба соҳаҳои рушдкунанда имкон бидиҳанд, ки минтақа комилан аз ҳисоби захираҳои дохилии худ, худро ба маводи ғизоӣ таъмин карда тавонад. Мувофиқи ақидаҳои иқтисодшиносон сатҳи худтаъминкунии ғизоӣ дар доираи давлатҳои алоҳида аз 80% кам набошад. Рушди иқтисодӣ сифатан баланд дар ин минтақа талаб менамояд, ки дар натиҷаи тағйироти таркибии вазни қиёсии соҳаҳои меҳнатталаб ба маротиб баланд карда шавад, яъне то ба он сатҳе, ки дар давраи Шӯравӣ вучуд дошт.

Рушди босуръати соҳаҳои меҳнатталаб бо он сабаб хеле муҳим мебошад, ки дар ин минтақа захираҳои меҳнатӣ аз доираи иқтисод берунмонда хеле зиёданд, яъне минтақа дорои қувваи коргарии барзиёдате мебошад [4]. Инчунин ҳамаи ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ манфиатдоранд, ки дар солҳои наздик вазни қиёсии соҳаҳои маводталаб афзояд. Сабаби мавҷудияти чунин манфиат дар он мебошад, ки ин ҷумҳуриҳо дорои захираҳои бузургтарини ашёи хом ва маводи нимтайёр мебошанд;

б) ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ хеле хуб эҳсос менамоянд, ки дар доираи минтақа бояд сатҳи баланди амнияти иқтисодӣ, техникӣ, инсонӣ ва экологӣ таъмин карда шавад. Ин бобат дар доираи минтақа проблемаҳои хеле зиёде вучуд доранд ва ҳаллу фасли онҳо бе ёрии берунӣ амалӣ гардиданаши ғайриимкон мебошад. Ин бобат тарафи Чин метавонад ба Осиёи Марказӣ ёрии ҷиддии молиявӣ ва техникӣ расонад. Аммо зимни гуфтушунидҳо намояндагони Чин ба ин масоил бепарвоёна муносибат мекунанд. Хусусан, ҷумҳуриҳои Қазоқистон ва Туркменистон ин бобат ба душвории назаррас вомехӯранд. Дар омади гап бояд гуфт, ки намояндагони Федератсияи Русияниёбат ба намояндагони Чин оиди таъмини намудҳои бехатарие, ки боло онҳоро зикр карда будем, шавқу ҳаваси мушаххасе зоҳир менамоянд. Намояндагони Чин бошанд зимни гуфтушунидҳо танҳо манфиатҳои маҳдуди худро барои муҳокима пешниҳод мекунанд ва онҳоро ба тавру бояду шояд ҳимоя менамоянд;

в) бо мақсади таъмини мутаносибии савдои берунӣ ҳамаи давлатҳои Осиёи Марказӣ давоми 10 соли охир кӯшиш ба харҷ додаанд, ки сиёсати табодули воридотро амалӣ гардонанд. Аммо, чорабиниҳои ин бобат амалӣ гардонидашуда на ҳамавақт самараро зарур дода метавонанд. Чин кӯшиш ба харҷ медиҳад, ки равиши ин сиёсати давлатҳои Осиёи Марказиро набинад. То имрӯз дар ягон ҷумҳурии Осиёи Марказӣ иштироки ширкатҳои давлати Чин оид ба амалӣ гардонидани сиёсати табодули воридот ба қайд гирифта нашудааст. Мантиқан ба ҳулоса омадан мумкин аст, ширкатҳои Чин барои бо суръат дар ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ амалӣ гардонидани сиёсати табодули воридот манфиатдор

нестанд. Сабаб дар он аст, ки агар ин сиёсат суботкорона амалӣ гардад, он гоҳ ҳаҷми молҳои истеъмолие, ки ба ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ аз Чин ворид мешаванд кам хоҳад гардид, ки ин боиси аз қор мондани иқтидорҳои зиёди истеҳсоли дар Чин мегардад;

г) давлатҳои Осиёи Марказӣ манфиатдори қомилан амалӣ гардонидани сиёсати рушди содирот мебошанд (политика экспорто-ориентации). Чунин сиёсат барои ин давлатҳо хусусияти объективӣ дорад, зеро амалӣ гардонидани он имкон медиҳад, ки тамоми хароҷоти воридот аз ҳисоби даромадҳои содирот пӯшонидани шавад. Сиёсати мазкур ба он низ равона карда шудааст, ки минтақаи Осиёи Марказӣ дар бозори ҷаҳонӣ нишаи, яъне ҷокаи мушаххаси худро дошта бошад. Муваффақ будан дар амалӣ гардонидани чунин сиёсат имкон медиҳад, ки захираҳои тиллоӣ асбоби давлат бо суръати баланд афзояд. Ин бобат ҳам ҚМЧ ба давлатҳои Осиёи Марказӣ чандон ёрии амалии худро дарёфт намедорад.

Агар сухан дар бораи манфиатҳои Чин оиди робитаҳои тичоратӣ иқтисодии байни ин давлат ва Осиёи Марказӣ равад, он гоҳ саҳнаи қомилан дигар ба назар мерасад. Ҳайратовар аст, ки агарчанде Чин давлати коммунистӣ бошад ҳам, он роҳро, ки Иттиҳоди Шӯравӣ зимни муносибат бо давлатҳои наҷандон мутараққӣ муносибат мекард, тай қардан намехоҳад. Ин бобат ба ақидаи мо Чин масъулияти ҳақиқии худро дар назди ҷомеаи ҷаҳонӣ эҳсос намекунад. Дар дохили кишвар Чин роҳи амалӣ гардонидани манфиатҳои геополитикии худро пеш гирифтааст. Аз ҷумла, тамоми имкониятҳои дохилиро барои тақдир додани Чин ба давлати рақами 1-и ҷаҳон равона кардааст. Гуфтан зарур аст, ки ин бобат мардуми Чин меҳнати зиёд ва пурмашаққатро паси сар қарда истодаанд.

Бояд махсус қайд кард, ки Хитойи имрӯза нисбат ба замони Дэн Сяопинь торафт бештар хусусияти коммунистӣ пайдо қарда истодааст. Ҳоло дар Чин қорхонаҳои, ки солҳои ҳуқумронии Дэн ба молиқияти хусусӣ тақдир шуда буданд, аз нав ба молиқияти умумихалқӣ тақдир медиҳанд. Ба муқобили хусусигардонӣ дар Чин муқобилаи шадид рафта истодааст. Дар чунин шароит Чин нисбат ба ҷаҳони беруна аз паси амалияи сохти Шӯравӣ кӯр-кӯрона ҳаракат намекунад.

Дар Хитойи коммунистӣ нисбат ба ҷаҳони беруна фақат манфиатҳои геополитикӣ вучуд доранд. Чин аз амалияе, ки дар замони Шӯравӣ роҳандозӣ шуда буд ва ҳамчун иҷроӣ қарзи интернационалӣ доништа мешуд, қомилан даст кашид. Инро ҳам гуфтан бамаврид аст, ки давлатҳои Осиёи Марказӣ имрӯз давлатҳои сотсиалистӣ нестанд ва элитаи сиёсии имрӯза қомилан ба муқобили идеологияи коммунистӣ мебошад. Дар ҳамин ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ ҳизби коммунистиро паҳш қарданд ё ба як қанораи назарногири сиёсӣ бароварданд ё пурра нест намудаанд. Аз ин рӯ, Чини коммунистӣ ҳеҷ гоҳ ба ин давлатҳо оиди қарзи интернационалӣ ҳарф намезанад, зеро онҳоро ҳамчун давлатҳои медонад, ки мақсадашон бунёди ҷомеаи капиталистӣ мебошад. Бо ҳамин сабаб Чин кӯшиш ба ҳарч медиҳад, ки аз ин давлатҳо тамоми имкониятҳоеро, ки барои болоравӣ ва тақмилибии иқтисоди ҳадаш зарур бошанд, самаранок истифода барад.

Бо як дараҷа боварӣ, таъқид аз эҳтимол дур нест, ки агар фазои баъди Шӯравӣ ниати бунёди ҷомеаи сотсиалистиро медошт, муносибати Чин ба чунин ҷомеаҳо қатъиян дигар мешуд. Аз назари идеология Чин ҳавасманди он аст, ки ҷомеаҳо, ки аз сусиёлизм даст кашиданд ва ҳуқуматҳояшон ин ҷомеаи боадолатро бо ҳар роҳ сиёҳ мекунанд, ҳеҷ гоҳ аз бӯҳрони системавии иҷтимоӣ-иқтисодӣ берун наоянд. Ба замми он Чин кӯшиш ба ҳарч медиҳад, ки мардуми ин ҷомеаҳо фарқияти байни сохти сиёсии Чин ва давлатҳои Осиёи Марказиро бо хубӣ дарк қунанд ва бифаҳманд, ки интиҳоби ба наздикӣ қардаи онҳо оиди сохти сиёсӣ ҳадаи маҳз мебошад.

Аз ин рӯ, барои Чин ба базаи ашӣи хом тақдир додани иқтисоди ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ ва дигар ҷомеаҳо, ки роҳи ба капитализм расиданро интиҳоб намудаанд, эҳтимол аз қадом як стратегияи пинҳонӣ ба миён омада бошад. Дар дохили мамлакат ҳуқумати Чин ва ҳизби коммунистии он ҳадафи амалӣ гардонидани дигаргуниҳои қатъии сохториро пеш гирифтаанд. Чин хусусан ба масоиди рушди инноватсионӣ тавачҷӯҳи қалон зоҳир қардааст. Имрӯз маорифи ҚМЧ ба сатҳе расидааст, ки иқтисоди Чинро метавонад ба

иктисоди рақами 1-и дунё тадбил диҳад. Дар ин давлат ҳамаи чорабиниҳо оид ба сохтмони роҳҳо, оид ба ворид кардани инноватсияҳо ва самаранок истифода бурдани онҳо дар сектори истеҳсоли ва дигар қисматҳои иқтисод амалӣ мегарданд. Дар бисёр ҳолатҳо созмонҳои дахлдори ҚМЧ аз риоя намудани меъёрҳои, ки тавассути созмони байналмиллалӣ савдо эътироф гардидаанд, даст мекашанд. Ин бобат Чин ба таънаи маломати давлатҳои бузурги дунё, блокҳои иқтисодӣ, созмонҳои байналмиллалӣ сиёсӣ молиявӣ иқтисодӣ қор надорад ва роҳи интиҳобкардаи худро суботкорона тай мекунад. Масалан, дар ҚМЧ сиёсати дифоӣ истеҳсолкунандаи ватанӣ солҳои зиёде мавриди амалӣ гардонидан шудааст. Созмони байналмиллалӣ савдо муқобили чунин рафтор мебошад. Худи Чин низ ҳамчун аъзои ин Созмон ба тамоми ҳуҷҷатҳои аз тарафи СММ қабулгардида имзои худро гузоштааст. Аммо дар марҳилаҳои ҳалкунанда Чин метавонад имзои худро фаромӯш кунад. Ҳоло нисбат ба ширкатҳои хориҷӣ Чин сиёсати протекционизми дуруштро пеша кардааст. Дар Чин як қатор озодиҳои демократӣ ба таври назаррас маҳдуд карда шудаанд. Чунин маҳдудкунӣ барои аз байн бардоштани монеаҳо оиди тадбиқи намудани манфиатҳои амбитсионӣ геополитикии Чин хизмати бебаҳо мекунад. Ин ҷо мо ба хусусияти муҳимтарини сиёсати иқтисодии Чин дар дохили мамлакат истода гузаштем.

Аммо хеле ҳайратовар аст, ки берун аз марзҳои мамлакат ҚМЧ беиба сиёсати неолибералии муносибатҳои иқтисодиро роҳандозӣ мекунад. Бо боварии том бояд гуфт, ки алоқаҳои берунии иқтисоди Чин бо хусусиятҳои неолиберализми шадид фарқ мекунад. Вақте, ки ба ин сиёсат ба таври васеъ назар меандозед он гоҳ дарк мекунед, ки Чин бо тамоми матонаташ талаботеро, ки аз яке ҳуҷҷатҳои забонзада, яъне “Консенсуси Вашингтон” ба миён меояд, дастгирӣ менамояд. Бо беиба амалӣ гардонидани сиёсати берунаи иқтисодии ба ин Консенсус асосёфта Чин тавонист, ки саноати қоркарди давлатҳои ҳамсояро қомилан несту нобуд намояд. Дар чунин фаъолият давлати Чин ва созмонҳои молиявӣ иқтисодии байналхалқӣ ва минтақавӣ аз як гиребон сар мебароварданд. Ҳатто Иттиҳоди Шӯравӣ бо вучуди эҳсос намудани муборизаи шадиди марговар аз тарафи қуваҳои империализми ҷаҳонӣ нисбат ба давлатҳои дигар чунин рафторро наменписандид. Иттиҳоди Шӯравӣ кӯшиш ба харҷ менамуд, ки дар давлатҳои сусти таракқӣ карда, он намуди қорхонаҳоро дастгирӣ намояд, ки ба манфиатҳои объективи ин ё он давлат, ин ё он ҷомеа мувофиқ бошанд.

Имрӯз бидуни шубҳа метавонем тасдиқ кунем, ки ҳазорҳо қорхонаҳои саноати сабук, хӯрокворӣ ва маҳаллӣ, ки дар Қазоқистон, Қирғизистон ва Тоҷикистон ба истеҳсоли молҳои истеъмолӣ машҳур буданд, қурбони сиёсати иқтисодии берунии неолибералии Чин гардидаанд. Чин ин бобат аз рақобати нарх хел моҳирона истифода мебард. Ин ҷо вай аз дастгирии ҳамаҷонибаи созмонҳои обрӯманди байналмиллалӣ молиявӣ иқтисодӣ бархӯрдор шуд. Зеро ин созмонҳо ташқиқотгари қомили савдои озод ва аз байн бурдани қаргуна монеаҳо оиди ҳаракати молҳо ва хизматрасониҳо аз як кишвар ба кишвари дигар буданд. Дар як муддати кӯтоҳ тавассути сиёсати пинҳон амалкунандаи демпинг дар қумҳуриҳои Осиёи Марказӣ он қорхонаҳо ширкатҳои, ки метавонианд ба ширкатҳои ҷинӣ рақобати ҳақиқӣ дошта бошанд, аз байн бурда шуданд. Дар Тоҷикистон як муддат ширкатҳои байналмиллалӣ тавонианд, ки бочҳои гумрукиро ба сифр баробар кунанд. Чунин амалиёт дар муносибатҳои иқтисодии байналмиллалӣ хеле қам ба назар мерасад. Онҳо ба созмонҳои шаҳрвандию давлатии Тоҷикистон доимо таъкид менамуданд, ки савдои озод ва бидуни монеа амалкунанда боиси тезтунд гардидани рақобат мегардад ва қобилияти рақобатпазирии ширкатҳои Тоҷикистонро боз қам баландтар мебардорад.

Баъдтар маълум гардид, ки чунин ақидаҳо, ки аз тарафи ниҳодҳои дахлдори Осиёи Марказӣ қабул карда шудаанд, қумҳурии мо ва як қатор қумҳуриҳои дигарро аз саноат қариб маҳрум карданд.

Ҳамин тавр Чин дар роҳи амалӣ гардонидани мақсадҳои тичоратӣ ва геополитикии худ бо созмонҳои байналмиллалӣ молиявӣ иқтисодӣ, ки дар асл пайвандони навмустамликадорӣ буданд, ба таври муштарак амал намуда, ба раванди

деиндустриализатсия дар чумхуриҳои Осиёи Марказӣ роҳи васеъро кушоданд. Аз рақобат ва мусобиқаи байниҳамдигарӣ ҳоло чизе намондааст ва бозори дохилии чумхуриҳои Осиёи Марказӣ қомилан аз тарафи Чин ғасб гардидаанд.

Хеле ҳайратовар аст, ки намояндагони Чин дар раванди гуфтушунидҳое, ки бо ашхоси дахлдори чумхуриҳои Осиёи Марказӣ мебаранд, нисбати ҳаргуна таклифҳои хусусияти ғайриоқолона доштани онҳо ба осонӣ розӣ мешаванд. Онҳо хеле хуб медонанд, ки хеле боисрорва яқравонӣ рафтор доштан дар гуфтушунидҳо бо намояндагони чумхуриҳои Осиёи Марказӣ барои амалӣ гардонидани нақшаҳои геополитикии Чин имкониятҳо хеле мусоидро фаро меоваранд. Аз Чумла, имкониятҳои мусоид пайдо мегардад, ки дар натиҷаи гуфтушунидҳо дарвозаҳои захираҳои моддию табиӣи Осиёи Марказӣ барои қонё гардонидани талаботи саноат ва дигар соҳаҳои Чин кушода шаванд. Дар омади гап бояд гуфт, ки дар баъзе ҳолатҳо бо сабаби боисрор будан Чинро ба қаламрави чумхуриҳои Осиёи Марказӣ ба таври васеъ ва номаҳдуд ворид мегардад.

Ҳолати боло зикргардида бояд ба муҳаққиқӣ ва мутахассисии давлатҳои Осиёи Марказӣ чунон таъсире расонад, ки онҳо барои ҳарчи бештар омӯхтани системаи идоракунии алоқаҳои берунии Хитой кӯшиш намоянд ва ҳамаи кореро дида бештар ва самараноктар дифоъ намудани манфиатҳои иқтисодии кишварҳои онҳо ба анҷом расонанд. Чунин ақидаҳо вучуд дорад, ким норасоиходар омӯзиши манфиатҳои берунии иқтисодии Чин яке аз сабабҳои афзоиши қарзҳои берунии давлатҳои Осиёи Марказӣ мебошанд ва барои ташаққули муҳити мусоиди инвеститсионӣ ба монеаи қиддие табдил меёбад..

Хуласси қалон ,нуқсонҳои дар боло гуфташуда барои чумхуриҳои Осиёи Марказӣ мушкилиҳои нав эҷод менамояд, ки аз тарафи Чин моҳирона мавриди истифода қарор мегиранд. Ин бобат Чин аз Иттиҳоди Шӯравӣ хеле фарқ мекунад. Чӣ тавре, ки маълум аст, ҳар замон Иттиҳоди Шӯравӣ қарзҳои, ки ба давлатҳои сотсиалистӣ ва демократӣ меод дар сурати аз ӯҳдаи баргардонидани қарз набаромаданашон онҳоро бекор менамуд. Чин бошад ҳеч гоҳ чунин амалияро тақрор намекунад. Давлате, ки қарз гирифтааст новобаста аз мушкилиҳое, ки вомеҳӯрад ва имкониятҳое, ки дорад, ба ақидаи Чин бояд қарзро баргардонад.

Ягона қоре, ки ин бобат аз Чин интизор шудан мумкин аст – ба мӯҳлати дигар гузаронидани пардохти қарзҳо мебошад, ки онро одатан реструктуризатсияи қарзҳо меноманд. Агар мисолҳои зиёдеро оиди қарзҳо ва маблағгузориҳои Чин дар тамоми ҳаҷон чамбаст намоем, он гоҳ ба чунин хулосае омадан мумкин аст, ки Чин ба қасодии иқтисодии давлатҳои дигар ва барнагардонидани қарзҳо ҳавасманд мебошад. Мисолҳои зиёди аз ҳаёти давлатҳои Африқо чунин ақидаи моро тасдиқ менамоянд. Дар ниҳояти қор мансабдорони Чин – иштирокчиёни гуфтушунидҳо ба намояндагони давлатҳои қарздор ба таври ошқоро мегӯянд, ки агар аз ӯҳдаи баргардонидани қарз набароянд, захираҳои табиӣи худро ҳамчун пул ба қои қарзҳои онҳо пардохт намоянд.

Чӣ тавре, ки маълум аст мувофиқи қонуни асосии давлатҳои Осиёи Марказӣ ҳамаашон, давлати иҷтимоӣ ба шумор мераванд. Яъне онҳо давлатҳое мебошанд, ки аҳолиашон сатҳи баланди зиндагӣ дошта бошад, фақр қомилан решақан шуда бошад ва вазифаҳои аввалиндараҷаи давлат рушди маориф, фарҳанг, тандурустии мардум ва ҳимояи иҷтимоии он бошад. ҚМЧ ба ин чихати зарурияти рушди иҷтимоӣ-иқтисодии қомеаҳои ҳамсоя, аз қумла кишварҳои Осиёи Марказӣ қандон эътибор намедихад. Дар Чин хеле хуб медонанд, ки ин давлатҳо ва аҳолии онҳо ба таври ихтиёрӣ аз сотсиализм даст қашидаанд ва роҳи бозории тарзи зиндагиро пеша намудаанд. Яъне қиноиҳо ба ин мардум гуфтани ҳастанд, ки мо роҳи пешгирифтаи шуморо эътироф мекунем, аммо барои интиҳоби ин роҳ худатон қавобгар мебошед.

Чунин мавқеи Чин дар иштироки ин давлат барои бунёди қолонҳои байналмиллалӣи нақлиётӣ ва ё ҳатҳои қомонадори пуриқтидори энергетикӣ акси худро меёбад. Пекин дар соҳтмони қолонҳои байналмиллалӣ хеле фаёлона иштирок мекунад, аммо вақте, ки суҳан дар қораи роҳҳои байни рустоҳо меравад дидаю қониста аз иштирок қардан дар бунёди

онҳо худдорӣ менамояд. Пекин дар сохтмони нефтепроводҳо ва газопроводҳо, ки захираҳои бузурги нефту газро аз ин кишварҳо ба Чин равона мекунад ба таври хеле ғаёлона иштирок менамояд. Аммо барои бо газ таъмин намудани шаҳрҳо ва деҳаҳои Осиёи Марказӣ ягон чорае намебинад. Дар омади гап бояд гуфт, ки Иттиҳоди Шӯравӣ пеш аз сохтани газопроводи Осиёи Миёна – Марказ ба газификатсияи рустоҳо ва шаҳрҳои Осиёи Миёна кори бузурҳаҷм ва хеле васеъро анҷом дода буд. Қариб тамоми деҳаҳои Ўзбекистону Қирғизистону Қазоқистон ва Туркменистон бо гази табиӣ тавассути газопроводҳои маҳаллӣ таъмин карда шуда буданд.

Бо вучуди ин баъзе истисноҳо вучуд доранд. Дар давлатҳое, ки дорои захираи бузурги газ мебошанд, ҷиноҳо барои бо газ таъмин намудани як миқдор маҳалҳои аҳолинишин чора мегиранд. Масалан, дар ҷумҳурии Қазоқистон дар рафти сохтмони газопроводи трансминтақавии “Осиёи Миёна – Хитой” дар байни шаҳрҳои Бейнеу – Шимкент 577 деҳаҳо ва шаҳрҳоро бо гази табиӣ таъмин намуд. Аммо вақте, ки сохтмони газопроводи Туркменистон Чин тавассути Тоҷикистон сар шуд, ба таклифи шахсони масъули Тоҷикистон оиди аз ҳамин газопровод бо гази табиӣ таъмин намудани деҳаҳое, ки қад-қадӣ ҳамин иншоот ҷойгир шуда буданд, Пекин ҷавоби манфӣ дод.

Зимни ҳамкорӣ бо ширкатҳои Чин торафт бештар маълум мегардад, ки ҳамшарикони ҷиноӣ ба ҳаллу фасли мушкилоти экологӣ тавачҷӯҳи дуруст зоҳир намекунад. Тамоми таърихи ҳамкориҳо бо фирмаҳои Чин нишон медиҳад, ки барои онҳо истеҳсолоти ифлос аз тоза фарқе надорад. Ба ғайр аз ин ба ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ на ҳамавақт технологияҳои пешқадам ва аз ҷиҳати экологӣ тозара меоранд. Масалан, ба сохтмони ГЭС камтар тавачҷӯҳ зоҳир мекунад, ва ТЭЦ-ҳо бештар ва дар айни замон ҷунун технологияҳои меоранд, ки коэффитсиенти амалиёти муфидаш чандон баланд нест.

Ҳамин тавр аз гуфтаҳои боло ба хулосае омадан мумкин аст, ки муносибатҳои тичоратӣ-иқтисодии байни ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ ба ҚМЧ ба ислиҳоти ҷиддӣ ниёз доранд. Ҷунун ислиҳот бояд ба мақсади таъмини мутаносибӣ, ҷӣ дар рушди иқтисоди диҳолӣ, ҷӣ дар алоқаҳои берунии иқтисодӣ, барои расидан ба истиқлоли пурраи иқтисодӣ, тағйироти куллӣ оиди беҳбуди сифати ҳаёт ва боло бурдани сатҳи зиндагии мардум аҳамияти махсус пайдо мекунад. Ҳамин тавр, бояд андешаи торафт бештар хусусияти иҷтимоӣ пайдо кардани ҳамкориҳои тичоратӣ иқтисодӣ байни кишварҳои Осиёи Марказӣ ва Чин бояд асоси ҳақиқии моддӣ ва молиявӣ дошта бошад.

Аз гуфтаҳои боло ҷунун бармеояд, ки тағйиротҳои дар шакли ислоҳот амалӣ гардида, бояд мазмуни зер дошта бошанд:

а) афзоиши вазни қиёсии сармоягузори барои рушди саноати коркарди маҳсулот;

б) афзоиши босуръати сармоягузори барои баланд бардоштани сатҳи рушди кишоварзӣ, болоравии самараноқӣ ва таъмини рушди устувори ин соҳа. Хеле хуб мешуд агар дар муносибатҳои иқтисодии Чин бо кишварҳои Осиёи Марказӣ тарафи ҷиноӣ ба ғаёлобияти оид ба барқароркунии ҳосилхезии хок, истифодаи дубораи обҳои коллекторҳо ва обпартоҳо, рушди инфрасохтори кишоварзӣ, аз ҷумла анборҳои механикунонидашуда, дар сардӣ нигоҳ доштани маводи кишоварзӣ, сохтмони гармхонаҳои ҳозиразамон, фабрикаҳои мурғ ва комплексҳои чорводорӣ, инҷунин таъмир намудани чарогоҳҳои тобигона ва зимистона ширкат меварзиданд;

в) дар ҳамкориҳо бо давлати Чин бояд ба масоили баланд бардоштани сатҳи шуурнокии аҳоли, тақомули сатҳи таҳуссус ва касбии мардум, рушди умумии сармояҳои инсонӣ диққати ҷиддӣ дода шавад. Бояд кӯшиш ба харҷ дод, ки дар сохтмонҳои муштарак бештар мардуми маҳаллӣ кор кунанд, на мардикорони аз Чин овардашуда;

г) таҳлили таҷрибаи мавҷудаи робитаҳои тичоратӣ иқтисодӣ бо Чин боз яқбори дигар исбот мекунад, ки рафтори инвеститсионии ниҳодҳои ин бобат масъул буда, давлатҳои Осиёи Марказӣ қатъиян дигар карда шавад. Зимни банақшагирии ҳамкорӣ бо Чин ҳисобу китобҳои ҷиддӣ ва хусусан таҳлили омилҳои мавриди истифода қарор гиранд. Боядашхосе,

ки дар гуфтушунидхо ширкат меварзанд ба усулҳои маккоронае, ки чиноиҳо истифода мебаранд фирефта нашаванд;

д) минбаъд ҳамкориҳо чунон ташкил кард, ки дар воридоти аз ҚМЧ ба кишварҳои Осиёи Марказӣ ҳиссаи маводи тайёр ва нимтайёр торафт бештар зиёд шудан гирад;

е) объектҳои, ки бо ёрии молиявӣ техникаи Чин сохта мешаванд, бояд объектҳои бошанд, ки зарурятҳои комилан исбот шуда бошад. Ин бобат дар ҳамаи ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ ба нуқсонҳои зиёде роҳ дода шудаанд.

АДАБИЁТ

1. Давыдов З.В. Экономическая политика Китая в Центрально-Азиатском регионе и её последствия для России // Известия Восточного Института. 2015, №2 (26) стр. 20.
2. Маълумотҳои гумруки Ҷумҳурии Мардумии Чин. [Манбаи электронӣ]:URL: <http://customs.gov.cn>.
3. Рахимов Ш.М., Дусматов Б.М. Зарубежный опыт государственного регулирования инновационной деятельности в сфере услуг/ Рахимов Ш.М., Дусматов Б.М.// Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2015. № 2/9 (190). С. 66-71.
4. Султонов З. С., Направления и механизмы развития инфраструктурного обеспечения предпринимательства в Республике Таджикистан / Султонов З. С., Саидова М.Х., Табарова Д.А.//Вестник Таджикского государственного университета коммерции №3(28)-2019. Душанбе, «Точир»-2019, с. 43-47.

Кудратов Н.А., Мирзоева Қ.А., Наврузова С.М.

СОДИРКУНИИ ЧИНОЯТҲОЕ, КИ БО ПАНДЕМИЯИ COVID 19 АЛОҚАМАНДАНД

Баҳри мубориза бо Covid 19, ки тамоми ҷаҳонро фаро гирифтааст, иттиҳоду ҳамбастагӣ ва дастгирии якдигар дар кадом шакле набошад, талаб карда мешавад. Аммо дар шароити мазкур шахсоне пайдо мешаванд ва аз ин мусибати умумичаҳонӣ, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон низ онро паси сар намуда истодааст, даст ба содир намудани ҷиноятҳои гуногун мезананд, ки бевосита ё бавосита ба ин вабо, яъне COVID 19 алоқаманд аст. Дар мақолаи мазкур мо асосан ҷиноятҳои содиршуда ё содиршавандаеро мавриди таҳлил қарор медиҳем, ки маҳз бо COVID 19 алоқаманданд. Ин ҷиноятҳо чунинанд: тасарруфи воситаи фондҳои қўмаки хоричӣ, ёрӣ нарасонидан ба бемор, тарғиботи экстремистӣ (ифротгароӣ) ва киберҷиноятҳо.

Калидвожаҳо: ҷиноят; вирус; пандемия; эпидемия; коррупсия; экстремизм; интернет; бемор.

Кудратов Н.А., Мирзоева К.А., Наврузова С.М.

СОВЕРШЕНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫЕ С ПАНДЕМИЕЙ COVID 19

С целью борьбы с Covid, 19 который охватывал весь мир, требуется единства, солидарности и взаимной поддержки в любой форме. Однако в этих условиях есть люди, которые из-за этой глобальной трагедии, которую переживает и Республика Таджикистан, совершают различные преступления, прямо или косвенно связанные с этой пандемии, то есть COVID 19. В этой статье мы в основном анализируем совершенные или планируемые к совершению преступления, связанные с COVID 19. Эти преступления включают хищение средств иностранной помощи, неоказание помощи больным, экстремистская пропаганда и киберпреступность.

Ключевые слова: преступления; вирус; пандемия; эпидемия; коррупция; экстремизм; Интернет; пациент.

Kudratov N.A., Mirzoeva K.A., Navruzova S.M.

CRIMES RELATED TO COVID 19 PANDEMICS

The fight against Covid, 19 which has covered the whole world, requires unity, solidarity and mutual support in any form. However, in these conditions, there are people who, due to this global tragedy, which the Republic of Tajikistan is also experiencing, commit various crimes directly or indirectly related to this pandemic, that is, COVID 19. In this article, we will mainly analyze the committed or planned to commit COVID-19 offenses. These crimes include theft of foreign aid funds, failure to provide care to the sick, extremist propaganda and cybercrime.

Key words: crimes; virus; pandemic; epidemic; corruption; extremism; The Internet; a patient.

Оғози соли 2020 ҷаҳон ба бӯҳрони шадид, яъне паҳншавии беморие бо номи коронавирус (COVID 19) гирифторм гардид, ки мубориза бо он аз ҳар як фарди ҷомеаи

чаҳонӣ вобастагӣ дорад. Созмони умумичаҳонии тандурустӣ (СУТ) 11 март соли 2020 коронавирусо пандемия эълон намуд. Пандемия (калимаи юнонии πανδημία «жулли башарият») - эпидемияи бениҳоят сахт, ки дар тамоми кишварҳо ва китъаҳо паҳн шудааст ё худ дараҷаи баландтарини рушди раванди эпидемия мебошад [1]. Бештар маврид ин истилохро бо истилоҳи эпидемия омехта мекунанд, ки чандон дуруст нест. Пандемия яке аз намуди хатарнок, яъне эпидемияе мебошад, ки он дар қисми зиёди ҷаҳон паҳн гаштааст (масалан, зуком) [2]. Одатан, зери истилоҳи пандемия бемориеро мефаҳманд, ки хусусияти оммавӣ [3], ҳамагирро [4] дошта, ба қисми зиёди аҳоли таъсир мерасонад. Тибқи меъёрҳои СУТ, пандемия паҳншавии бемории нав дар саросари ҷаҳон аст [5].

Хатари коронавирусо олимони ватанӣ К. Олимов ва Р. Ҳайдаров дарк намуда, онро чунин баҳо додаанд «Дар чунин шароити душвор ва ҳассос, ки гӯё ҷанги ҷаҳонӣ оғоз шудаду тамоми давлатҳо дар як сангар (на муқобили ҳам) барои наҷоти инсонҳо қарор гирифтаанд, муҳимтарин силоҳ ва аслитарин омили пирӯзӣ ин иттиҳоду ҳамбастагӣ, дастгирии яқдигар, дилбардорӣ ва тақвияти равонӣ, умед ба оянда ва рӯҳияи болову иродаи қавӣ мебошад. Ҳатто роҳбарони бузурғтарин қудратҳои ҷаҳон ҳам эътироф мекунанд, ки дар ин набарди нобаробари инсон бо душмани ноаёни коронавирус на артишҳои бузурғу силоҳҳои пешрафта ва на технологияи муосиру иқтисодҳои оламгир, балки масъулиятшиносии ҳар фарди ҷомеа шартӣ асосӣ аст» [6]. Албатта, баҳри мубориза бо ин вабо, ки тамоми ҷаҳонро фаро гирифтааст, иттиҳоду ҳамбастагӣ ва дастгирии яқдигар дар қадам шакле набошад, талаб карда мешавад.

Аммо дар шароити мазкур шахсоне пайдо мешаванд ва аз ин мусибати умумичаҳонӣ, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон низ онро паси сар намуда истодааст, даст ба содир намудани ҷинойтҳои гуногун мезананд, ки бевосита ё бавосита ба ин вабо, яъне COVID 19 алоқаманд аст. Дар мақолаи мазкур мо асосан ҷинойтҳои содиршуда ё содиршавандаеро мавриди таҳлил қарор медиҳем, ки маҳз бо COVID 19 алоқаманданд. Ин ҷинойтҳо чунинанд:

1) 1. Кодекси ҷинойтии Ҷумҳурии Тоҷикистон (КҶ ҚТ) дар моддаи 257 барои «Ҳасаруфи воситаи фондҳои кӯмаки хориҷӣ» ҷавобгарии ҷинойтӣ муқаррар намудааст. Дар диспозитсияи моддаи мазкур сухан пеш аз ҳама дар бораи он азониҳудқуниҳои кӯмакҳои башардӯстонаи (гуманитарии) хориҷӣ меравад ки ба Тоҷикистон вобаста ба шароити ҳолатҳои (офатҳои табиӣ, пешгирии бемориҳо ва ғ.) гуногун ворид мешаванд. Кӯмаки башардӯстона (гуманитарӣ) - амволе, ки ройгон ба Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шахсияти субъектҳои он дар шакли озуқа, молҳои истеъмоли халқ, техника, таҷҳизот, воситаҳои тиббӣ ва доруворӣ, дигар асбобу анҷом аз кишварҳои хориҷӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ барои беҳбуди шароити зисту маишии аҳоли, инчунин пешгирии ва рафъи оқибатҳои ҳодисаҳои фавқуллодаи дорои хусусияти ҳарбӣ, экологӣ, табиӣ, техногенӣ ва ғайра фиристода шудааст ва он мутобиқи тартиби муқаррарнамудаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тақсим мешавад [7]. Кӯмаки башардӯстона хусусиятӣ байналмилалиро дорад, яъне як тарафи он давлати хориҷӣ, созмону ташкилотҳои байналмилалӣ ва шахсони хориҷӣ мебошанд.

Барои мубориза бо коронавирус аҳамияти кӯмакҳои башардӯстона назаррас мебошанд. Зеро Ҷумҳурии Тоҷикистон имконияти иқтисодии баратраф намудани ҳамаи он хароҷотҳои, ки барои харидани дувориҳо, таҷҳизотҳои тиббӣ, таъмин намудани оилаи духтурон, камбизоатон ва дигар хароҷотҳои ҷориро, ки баҳри маҳв сохтани коронавирус заруранд, надорад.

Предмети ин ҷинойт воситаи фондҳои кӯмаки хориҷӣ ба ҳисоб меравад, ки асосан дар намуди доруворӣ, воситаҳои техникаи тиббӣ, воситаҳои пулӣ, воситаҳои нақлиёт, молҳои истеъмолий – орд, равған, шакар, либосворӣ ва ғайра ифода мегарданд.

Чунин кӯмакҳои башарӣ пеш аз ҳама ба беморхонаҳо, духтурон, шахсони куҳансоли танҳомонда, маъҷубон, оилаҳои серфарзанд ва ятимон тақсим карда шаванд. Бинобар ин хавфнокӣ ин ҷинойт дар он ифода мегардад, ки пеш аз ҳама чунин категорияи одамон аз кӯмакҳои беғаразона маҳрум мегарданд, ки вазъияти иҷтимоӣ-иқтисодии мамлакатро боз

хам мутташаничтар менамоёд. Дар ин ҳолат нақши Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар якҷоягӣ бо Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсия ва мақомоти прокуратура, ки вазифаи асосии он назорати риояи дақиқ ва иҷроӣ яхелаи қонунҳо дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, барои дуруст тақсим ва дастраси эҳтиҷмандон гардидани ин кӯмакҳо аҳамияти калон дорад.

Фондҳои кӯмаки хориҷӣ, ки барои мубориза бо COVID 19 ба Тоҷикистон ворид шудааст, бояд ба таври шаффоф муайян ва тақсим карда шаванд. Ягон нафар ҳуқуқ надорад, ки ғайримақсаднок ин кӯмакҳоро истифода барад ё онҳоро тасарруф ё азони худ намояд.

Ҷинояти мазкур шакли мустақили тасарруфи амволи ғайрро ташкил намедихад ва метавонад дар ҳар як шакл содир шавад (бо роҳи дуздӣ, азониҳудкунӣ, исрофкорӣ, қаллобӣ, ғоратгарӣ, роҳзанӣ ва тамачӯӣ). Амалияи тафтишотӣ нишон медиҳад, ки тасарруфи воситаҳои фондҳои кӯмаки хориҷӣ асосан дар шаклҳои дуздӣ ва азониҳудкунӣ содир мешаванд [7].

Эҳтимоли содиршавии ҷинояти мазкур дар шароити кунунии COVID 19 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёд мебошад.

2) 2. Ёрӣ нарасонидан ба бемор (м. 128 КҶ ҚТ) ва аз ҷониби корманди тиб номатлуб иҷро гардидани вазифаи касбӣ (м. 129 КҶ ҚТ) ду таркиби мустақил мебошанд, ки имконияти содиршавии онҳо дар давраи пандемияи COVID 19 афзоиш меёбад. Албатта дар шароити пандемияи COVID 19 ҳам омилҳои объективӣ (нарасидани вақт, миқдори зиёди беморон, нарасидани таҷҳизотҳои тиббӣ) ва ҳам омилҳои субъективӣ (хастагӣ, муносибати рӯҳӣ, хунукназарӣ, бепарвоӣ) ёрӣ нарасонидан ба бемор ва аз ҷониби корманди тиб номатлуб иҷро гардидани вазифаи касбӣ мавҷуданд. Лекин, корманди тиб уҳдадор аст, ки дар иҷроӣ вазифаҳои хизмати худ бо масъулияти баланд ва бовиҷдонона муносибат кунад.

Ҳолати мазкурро Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дуруст дарк намуда, ба роҳбарону масъулони Вазорати тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли, роҳбарони муассисаҳои таххису табобат ва ҳар як табиб супориши қатъӣ доданд, ки ба иҷроӣ вазифаҳои хизмати худ бо масъулияти баланд ва бовиҷдонона муносибат карда, хизматрасониро ба аҳоли дар сатҳи баланд ба роҳ монанд ва ҳаёти инсонро, ки арзиши олии мебошад, ҳаматарафа ҳифз карда, нагузоранд, ки дар натиҷаи як ҳолати форигболӣ, бемаъсулиятӣ ё нофаҳмӣ касе аз ҳаёт маҳрум гардад. Онҳо бояд ба савганди касбии худ содиқ бошанд, садоқати худро дар чунин лаҳзаҳои барои давлату мардуми кишвар душвор исбот намоянд ва фаромӯш насозанд, ки табиб бояд бо беморон муомилаи хуб дошта бошад [8].

Ин ҷиноятҳо ба муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки беҳатарии ҳаёт ва саломати одамонро таъмин мекунад, таҷовуз меоваранд. Ҳаёт - ин хусусияти табиӣ инсон ба шумор меравад, ки бо қонуни ҷиноятӣ ҳифз карда мешавад. Қонунгузор ҳар як касро новобаста аз сини сол, вазъи саломатӣ, қобилияти физиологӣ ва маънавии ӯ аз таваллуд то марг ҳифз мекунад. Бешубҳа ҳаёт бузургтарин неъмат аст, ки бидуни он дигар арзишу ченакҳо қимати худро гум мекунанд. Ҳаёт модари ҳамаи дигар ҳуқуқҳои инсон аст.

Дар баробари ҳаёт ҳифзи саломатии инсон низ яке аз ҳуқуқҳои конституционии инсон эътироф гаштааст. Дар шароити пандемияи COVID 19 амалишавии моддаи 38 Конститутсияи ҚТ, яъне ҳар шахс ҳуқуқи ҳифзи саломатӣ дорад, инчунин шахс дар доираи муқаррарнамудаи қонун аз ёрии тиббии ройгон дар муассисаҳои ниғаҳдорӣ тандурустӣ давлатӣ истифода менамояд, бояд дуруст ба роҳ монда шавад.

Тарафи объективӣ ёрӣ нарасидан ба бемор (м. 128 КҶ ҚТ) - ин бидуни сабабҳои узрнок ёрӣ нарасонидан ба бемор аз ҷониби шахсе, ки вазифадор аст, мутобиқи қонун ё қоидаҳои махсус ёрӣ расонад. Ҳамин тавр, сухан дар бораи бевиҷдонона ё ин ки бемаврид аз тарафи корманди тиб иҷро намудани ўҳдадорихои худ меравад. Тарафи объективӣ ҷинояти аз ҷониби корманди тиб номатлуб иҷро гардидани вазифаи касбӣ (м. 129 КҶ ҚТ) бошад – ин иҷро накардан ё номатлуб ба ҷо овардани вазифаҳои касбӣ аз ҷониби корманди

тиб бинобар муносибати бепарвоёна ё беинсофона мебошад. Ҳамин тариқ, сухан дар бораи бевичдона ё ин ки бе маврид аз тарафи кормандони тиб иҷро намудани ўҳдадории худ меравад.

Субъекти чиноят дар моддаҳои 128-129 КҶ ҚТ – ашхоси махсуси ба синни 16-сола расидагӣ мебошанд, ки ўҳдадоранд ба бемор дар асоси қонун ва қоидаи махсус ёрӣ расонанд. Инҳо, пеш аз ҳама, ин табибон, фелдшерҳо, ҳамшираҳои тиббӣ ва ғайраҳо мебошанд.

Ҳамин тавр, ёрӣ нарасонидан ба бемор (м. 128 КҶ ҚТ) ва аз ҷониби корманди тиб номатлуб иҷро гардидани вазифаи касбӣ (м. 129 КҶ ҚТ) чиноят буда, аз табибон, фелдшерҳо, ҳамшираҳои тиббӣ ва дигар шахсони масъул талаб менамояд, ки вазифаи худро бовиҷдонона, боинсофона ва дар асоси талаботҳои мавҷуда иҷро намоянд.

Ёрӣ нарасонидан ба бемор ва аз ҷониби корманди тиб номатлуб иҷро гардидани вазифаи касбӣ ин вайронкунии қиддии савганди таббӣ дар ҷодаи «барои кӯмак ба одамони мӯҳтоҷи табобат ҳамеша тайёр будан, ба бемор бодикқат ва ғамхорона муносибат намудан, сирри табибиро муқаддас нигоҳ доштан ва маҳорати табибиро ба мақсади бад истифода накардан», «агар манфиати бемор тақозо кунад, барои маслиҳат ба ҳамкорон муроҷиат намудан ва худ низ маслиҳату кӯмакгро ба онҳо дарёф надоштан» ва «дар тамоми фаъолияти худ аз рӯи меъёрҳои ахлоқи умумибашарӣ амал кардан» мебошад.

3. Дар шароити пандемияи COVID 19 даъват ба содиркунии чиноятҳо ба муқобили асосҳои сохтори конституционӣ ва амнияти давлат низ ба мушоҳида мерасанд. Чи тавре К. Олимов ва Р. Ҳайдаров дуруст қайд менамоянд, ки иддае аз ҳамватанон (бештар дар хориҷ аз Тоҷикистон) ҳастанд, ки гӯё мусибати ба сари миллат ва кишвар омада барояшон мояи хурсандӣ ва ҷашну шодист. Онҳо асосан гумоштағони Ҳизби мамнӯъ ва террористию экстремистии наҳзати исломӣ ва дигар муҳолифони давлату миллати тоҷик ҳастанд, ки масъулияти инсонӣ ва миллии худро кайҳо ба дасти фаромӯшӣ супурда, бо ҳар роҳу воситаи барояшон мумкин ва дастрас саъй мекунанд, ки ҳатто аз ин мусибат ҳам барои манфиатҳои сиёсии худ истифода намоянд [6].

Дар Тоҷикистон аз 30 март соли 2006 то имрӯз аз тарафи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияти якҷанд ташкилотҳо ҳамчун террористиву экстремистӣ эътироф шудааст. Ин созмонҳо «Ҳаракати Исломии Узбекистон», «Ал-Қоида», «Ҷамъияти Таблиғ», «Ташкилоти динӣ-миссионерӣ», «Тоҷикистони Озод», «Ҷамоати Ансоруллоҳ», «Гурӯҳи 24», «ДОИШ», «Ҷабҳат-ан-Нусра», «ҲНИТ» ва «Паймони миллии Тоҷикистон» мебошанд. Фаъолияти онҳо хусусияти ошкоро ва дар бештар маврид пинҳонкориро гирифта, онҳо дар хориҷ аз қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон тавассути шабакаи интернет шаҳрвандони Тоҷикистон ва дигар давлатҳоро ба фаъолияти экстремистӣ, махсусан ба ҷиҳод дар ҷойҳое, ки задухӯрди мусаллаҳона рух медиҳанд, даъват мекарданд.

Имрӯз бештар вақт, даъвати оммавӣ барои бо роҳи зӯрварӣ тағйир додани сохти конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва даъвати оммавӣ барои амалӣ намудани фаъолияти экстремистӣ (ифротгарой) ва сафедкунии оммавии экстремизм маҳз ба воситаи шабакаи ҷаҳонии Интернет ва унсурҳои гуногуни он амалӣ карда мешавад. Маҳз Интернет майдончаи ибтидоӣ ва дар ҳолатҳои алоҳида бошад майдончаи афзалиятнок барои ташвиқот ва тарғиботи идеологияи (мафкураи) экстремистӣ (ифротгарой), ҷустуҷӯи ҳамфикрон, ёрдамчиён, шарикон, сарпарастон, паҳн кардани ваҳм, тарс, овозаҳо дар ҷомеа, радикализатсияи аҳоли, харобкунии институтҳои иҷтимоӣ, делегитимизатсияи мақомоти ҳокимияти давлатӣ шуда метавонад. Дар Интернет миқдори зиёди захираҳои иттилоотӣ (сомонаҳо) амал мекунанд, ки на танҳо маводи хусусияти экстремистидоштаро паҳн мекунанд, балки ба рушди экстремизм низ мусоидат мекунанд. Ба андешаи мутахассисон, чунин сомонаҳоро шартан ба чор гурӯҳи асосӣ тақсим кардан мумкин аст:

1) сомонаҳое, ки бевосита ғояҳои экстремизм, сепаратизм (ҷудоихоҳӣ) ва терроризмро паҳн мекунанд;

2) захираҳои иттилоотие, ки дастгирии иттилоотӣ ва молиявиро ба намояндагони ташкилотҳои байналмилалӣ экстремистӣ ва террористӣ анҷом медиҳанд;

3) сомонаҳое, ки ксенофобияро (хусумат нисбати касе ё чизе) дар асоси мансубияти наҷодӣ ё миллӣ бармеангезанд;

4) захираҳои иттилоотии хусусияти маълумотидоштае, ки бавосита (ғайримустақим) ба фаъолияти зиддиҳуқуқӣ даъват менамоянд[9].

Ба он нигоҳ накарда, ки Интернет озодона барои қор қарда баромадан, интиқол додан, гирифтани ва нигоҳдории иттилооти хусусияти экстремистидошта истифода мешавад, мақомоти ҳокимияти давлатӣ на ҳамеша имкониятҳои ҳуқуқиро барои мамониат қардан ба фаъолияти экстремистӣ дар муҳити виртуалӣ, инчунин барои пешгирии саривақтии истифодаи Интернет барои банақшагирӣ ва татбиқи зуҳуроти экстремистӣ дар ҳаёти воқеӣ доранд. Мушкилии асосӣ дар он аст, ки мақомоти ҳокимияти давлатӣ, чун қоида, асосҳои ҳуқуқиро барои даҳлат қардан ба қори сомонаҳое, ки дар серверҳои хориҷӣ қой дода шудаанд, махсусан дар мамлакатҳои ҷаҳони «дуюм» ва «сеюм» масалан, «Facebook», «ВКонтакте», «Twitter» ҳамчун шабақаҳои асосии иҷтимоӣ, ки дар он ҷо фаъолна тарғиботи экстремизм аз қониби ҲНИТ, Гурӯҳи-24 ва диг. ба таври фаъол меравад ва дар ИМА, Россия ва ғайра воқеъ гардидаанд, надоранд.

Тарғиботи экстремистӣ (ифротгароӣ) доираи васеи масъалаҳоро дар бар мегирад. Аудитория (шунавандагони) мақсадноки онро, аз як тараф, тарафдорони потенсиалӣ ва воқеии экстремистҳо (ифротгароён), аз тарафи дигар бошад - қурбониён ва рақибони онҳо ташкил медиҳанд. Ба ғайр аз тарғибот, Интернет аз қониби экстремистҳо (ифротгароён) фаъолна барои ба роҳ мондани тамос, ташкили ҷинойтҳо истифода мешавад. Иртибот бо истифодаи таъминоти барномавии махсус ба амал меоянд, ки монеаҳои технологиро барои ворид шудан ба платформаҳои дахлдор муқаррар мекунад. Вебсайтҳои бо рамз хифзшаванда ошкоркунии саривақтӣ, пайгирӣ ва безараргардонии фаъолияти зиддиҳуқуқии экстремистҳо (ифротгароён)-ро аз қониби мақомоти хифзи ҳуқуқ хеле мушкил мекунад [10].

Таҷрибаи мақомоти судӣ ва тафтишотӣ нишон медиҳанд, ки асосан даъвати оммавӣ барои бо роҳи зӯрварӣ тағйир додани сохти конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва даъвати оммавӣ барои амалӣ намудани фаъолияти экстремистӣ (ифротгароӣ) ва сафедкунии оммавии экстремизм тавассути шабақаҳои иҷтимоии «Facebook», «Одноклассники», «ВКонтакте», «Инстаграмм», «Youtube», «Twitter», «WhatsApp», «IMO», «Вайбер», «Телеграм» ва сайтҳои расмӣ ташкилотҳои экстремистӣ (www.irshod.net (сайти расмӣ Ансоруллоҳ), www.nahzat.tj (сайти расмӣ ҲНИТ), инчунин тавассути интернет-радио (Zello (<http://zello.com>)) анҷом дода мешуданд ё шуда истодаанд.

Бояд қайд намуд, ки маҳз шароити пандемияи COVID 19-ро як гуруҳи шахсон ба манфиати шахсии худ истифода намуда, манфиатҳои миллӣ, давлатӣ, ҷамъиятӣ ва шахсии шахсони алоҳидаро ҳалалдор қарда истодаанд. Ин гуруҳи шахсон (ҷинойтқорон) кӯшиш ба харҷ медиҳанд, ки аввалан, мардумро ба гумроҳӣ андохта, ҳуқуматро дар назди онҳо бадном кунанд ва сониян, ба нақшаҳои ҷинойтқоронаи худ ҷиҳати содир намудани ҷинойтҳои даъвати оммавӣ барои бо роҳи зӯрварӣ тағйир додани сохти конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва даъвати оммавӣ барои амалӣ намудани фаъолияти экстремистӣ (ифротгароӣ) ноил гарданд.

Онҳо барои дилсард қардани мардум аз ҳуқумат ва коштани тухми нобоварӣ дар дили мардум нисбат ба амалқарди ҳуқумат дар мубориза бо कोरोनाвирус талош намекунанд, чун медонанд, ки ин, на танҳо бар зарари ҳуқумат, балки бар зарари ҳуди мардум низ ҳаст. Аммо чанд фард ва гурӯҳи беаслу насаб ва дунмоя аз зумраи ҳамватанони мо, ки худро дар кишварҳои аврупоӣ ба хотири ёфтани сарпаноҳ ва қорти муҳочират «муҳолифони Ҳуқумати Тоҷикистон» муаррифӣ қардаанд, бе доштани камтарин огоҳӣ аз «маданияти муҳолифат» ва дур аз ойину одоби фарҳанги муҳолифати сиёсӣ, дар чунин рӯзҳои сахту душвор, ки иттиҳоди миллӣ ва ваҳдат миёни мардум ва ҳуқумат хеле ва хеле зарур ва

хаётист, шабу рӯз ба ихтилофангезӣ, дурӯғпароканӣ ва дилсард кардани мардум аз иқдомҳои ҳукумат дар мубориза бо коронавирус машғуланд [6].

Бо мақсади ҳимояи шахрвандон аз таъсири деструктивии иттилоотӣ-психологии экстремистҳо, махсусан дар муҳити виртуалӣ, дар давлат бояд механизмҳои дахлдори ҳуқуқӣ таъсис дода шаванд. Барои ноил шудан ба ин ҳадаф, қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи киберамният» ва инчунин Доктринаи амнияти иттилоотии ҶТ нақши муҳим мебозанд. Инчунин, Барои муқовимати самаранок бо экстремизм, махсусан ҷинойтҳои даъвати оммавӣ барои бо роҳи зӯрварӣ тағйир додани сохти конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва даъвати оммавӣ барои амалӣ намудани ғайриқонунии экстремистӣ (ифротгарой), дар интернет нақши муҳимро тарбияи аҳоли дар рӯҳияи таҳаммулпазирӣ мебозад. Проблемаи таҳаммулпазирӣ тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятии миллиро дар бар мегирад: иҷтимоӣ, динӣ, сиёсӣ, шахсӣ. Проблемаи таҳаммулпазирӣ имрӯз - яке аз проблемаҳои марказии ҳам глобалӣ ва ҳам милли мебошад. Барои татбиқи самаранок тарбияи аҳоли дар рӯҳияи таҳаммулпазирӣ, қабули барномаи давлатии «Ташаккули шуури таҳаммулпазирӣ ва мубориза бо экстремизм (ифротгарой) дар байни ҷавонон» саривақтӣ мебошад.

3) Дар шароити пандемияи COVID 19 афзоиши ҷинойтҳои қаллобӣ (ҳангоми хариду фуруши доруҳо, маводҳои тиббӣ ва ғ.), сохтакорӣ, ҷинойтҳои коррупсионӣ (додани пора, гирифтани пора, гирифтани мукофот бо роҳи тамаъҷӯӣ, баромадан аз ҳадди ваколатҳои мансабӣ, сӯиистифода аз мансаб) низ ба чашм мерасанд.

Чи тавре мақомоти полиси байналмилалӣ қайд менамояд сохтакорӣ ва қаллобӣ ҷинойтҳои мебошанд, ки бевосита бо COVID-19 алоқаманд буда, содирнамоии онҳо рӯ ба афзоиш аст. Масалан, дар аввалҳои моҳи март мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар микёси ҷаҳон 34 000 москҳои ҷарроҳии сохтаро дар рафти амалиёти «Пангея», ки бо дастгирии Интерпол ва Европол гузаронида шуд, ошкор ва мусодира кардаанд [12]. Полиси Ҳиндустон миқдори зиёди москҳои сохтакоришудаи навъи N95 мусодира намуда, нисбати соҳибони мағозаҳо, ки маводҳои дорувориро бо нархи гарон мефурухтанд, парвандаи ҷинойтӣ оғоз намуда молҳои онҳоро мусодира намуд [13]. Дар ИМА шахсонеро, ки худро ҳамчун табиб муаррифӣ намуда, ба боварии одамон даромада аз онҳо барои табобат маблағ талаб намуданд, дастгир намуда бо ҷинойти қаллобӣ нисбати онҳо парвандаи ҷинойтӣ оғоз намуд [14]. Мақомоти ҳифзи ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд барои роҳ надодан ба содиршавии ҷунин ҷинойтҳо нақшачорабинии мушахасро омода намуда, муқовимат бо ҷинойткориро пурзӯр намояд.

4) 4. Киберҷинойтҳо. Аз сабаби он ки дар шароити пандемияи COVID 19, эълон кардани карантин ва интиҳоби худҷудошавӣ аз ҷомеа, бештари инсонҳо вақти холигии худро дар Интернет сарф менамоянд ва ин метавонад боиси зиёд гардидани киберҷинойтҳо гардад [15]. СУТ бо мақсади амнияти киберӣ, пешгирии қаллобӣ рӯйхати кормандони худро нашр намуд, ки то шахсон ба фиреби қаллобон гирифтдор нашаванд [16]. Дар ИМА киберқаллоб тавонистааст, ки маблағеро (зиёда аз 10 000 000 доллари ИМА), ки барои бекорон ҷудо гардида буд, азони худ кунад [17].

Бинобар ин ҷиҳати пешгирии ҷинойтҳои зикршуда боз ҳам баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқии инсонҳо, ташкил намудани телефонҳои боварӣ, ҷоннок намудани назорати прокурорӣ, гузаронидани харидҳои озмоишӣ, таквият додани ҳамкориҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон бо давлатҳо ва ташкилотҳои, ки бо ҷинойткорӣ мубориза мебаранд, зарур мебошад.

АДАБИЁТ

1. Бургасов С.П. Пандемия // Большая медицинская энциклопедия: в 30 т. / гл. ред. Б. В. Петровский. - 3 изд. - М.: Советская энциклопедия, 1982. - Т. 18. Остеопатия - Переломы. - 528 с.

2. Большой юридический словарь. А.Я. Сухарев, В.Е. Крутских, А.Я. Сухарева. -М.: Инфра-М. 2003.
3. Пандемия // Малая медицинская энциклопедия. - М.: Медицинская энциклопедия. 1991-96 гг. 2. Первая медицинская помощь. - М.: Большая Российская Энциклопедия. 1994 г. 3. Энциклопедический словарь медицинских терминов. - М.: Советская энциклопедия. - 1982-1984 гг.
4. Пандемия // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). - СПб., 1890-1907.
5. ВОЗ | Что такое пандемия?. WHO. Дата обращения 14 марта 2020.
6. Аз кӯза бурун таровад он чӣ, ки дар ўст // [Захираи электронӣ]. - URL: <http://moh.tj/%d0%b0%d0%b7%d0%ba%d3%af%d0%b7%d0%b0%d0%b1%d1%83%d1%80%d1%83%d0%bd%d1%82%d0%b0%d1%80%d0%be%d0%b2%d0%b0%d0%b4%d0%be%d0%bd%d1%87%d3%a3%d0%ba%d0%b8-%d0%b4%d0%b0%d1%80-%d3%af%d1%81%d1%82-%d0%bc/> (Санаи мурочиат: 14.05.2020 г.).
7. Тафсир ба Кодекси ӯиноятӣ Љумъурии Тоҷикистон / Муъаррири масъул Ђ.Ђ. Шарипов. -Душанбе. 2005.
8. Суханронӣ дар мулоқот бо роҳбарону қормандони соҳаи тандурустӣ. 20.05.2020 14:36, шаҳри Душанбе // [Захираи электронӣ]. - URL: <http://president.tj/node/22957> (Санаи мурочиат: 14.05.2020 г.)
9. Олимов К., Ҳайдаров Р. Асари зикршуда.
10. Костихин А. Интернет как инструмент террористических и экстремистских организаций в психологической войне. // [Электронный ресурс]. - URL: www.iimes.ru/?p=4737 (Дата обращения: 14.05.2020 г.)
11. The use of the Internet for terrorist purposes // United Nations Office on Drugs and Crime. – New York, 2012. – // [Электронный ресурс]. - URL: www.unodc.org/documents/frontpage/Use_of_Internet_for_Terrorist_Purposes.pdf (Дата обращения: 14.05.2020 г.)
12. "Как преступники извлекают выгоду из пандемии COVID-19". Европол. 27 марта 2020. Проверено 13 апреля 2020 года
13. «Операция Пангея - пролить свет на фармацевтическую преступность». www.interpol.int. Получено 2020-04-13. Пованна, Шаран (2020-03-31). «Полиция Бенгалуру конфисковала 12000 поддельных масок N95». Livemint. Получено 2020-04-13.
14. «COVID-19: 4 лакхские маски стоимостью 1 кр, захваченные в Мумбаи». Перспектива Индии. РТІ. 25 марта 2020. Получено 2020-04-13.
15. Бетц, Брэдфорд (2020-04-15). «ФБР: Coronavirus предоставляет преступникам возможности с« захватывающей »скоростью». Fox News. Получено 2020-04-19.
16. Уоррелл Хелен, Филдс Ник. «Киберпреступники эксплуатируют разрушение коронавируса». Financial Times. (16 марта 2020 г.).
17. Бейкер, Майк «Федеральная сеть по борьбе с мошенничеством подозревает, что системы безработицы в США». Нью-Йорк Таймс. (2020-05-16).

Гурезов Ч.Н.

НИГОҶЕ БА МАЪХАЗҶОИ ТАЪРИҶИИ “БАҶМАННОМА”-И ЭРОНШОҶИ АБУЛҶАЙР

Ҷунари ҷамосасароӣ яке аз суннатҳои шеъронарии классики мардуми форсу тоҷик буда, дар адабиёти мо аз замонҳои антиқа то ба имрӯз мақому манзалати хоссаеро ба худ касб намудааст. Дар дигар манзумаҳои ҷамосии миллии форсу тоҷик, ки баъди “Шоҳнома” ба риштаи назм кашада шудаанд, бо суолу масъалаҳои муҳамаи фаровон рӯ ба рӯ мешавем. Аз ҷумла нахустин масъалае, ки ба миён меояд, муаллифи аксари ин манзумаҳои ҷамосӣ маълум нест ва ё як манзумаро ба чанд нафар нисбат додаанд. Дигар ин ки агар “Барзнома”-ро ҳам истисно намоем, теъдоди дастнависҳои мавҷуди ин достонҳо андак дар дар айни замон бо нуқсонҳои гуногун омада расидаанд. Аз ин лиҳоз, барои тасҳеҳ намудан ва расидан ба матни қобили эътимоду боварӣ заҳматҳои зиёдеро талаб мекунад. Масъалаи дигари муҳим дар таҳқиқи ҷамосаҳои миллии он аст, ки таърихи сароидани онҳо мушаххас нест ва то ҷоӣ гуяндагонии онҳо аз “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ намунаҳои фаровон овардаанд. Бархе аз пажӯҳишгарон дар ин хусус изҳори назари нодуруст анҷом додаанд, ки мутаассифона сухани онҳо ба таҳқиқотҳои навин роҳ ёфтаанд. Дар бораи асолат ва дараҷаи таҳқиқоти пешинаи ин ривоятҳо манбаъҳои муҳталифи муқобили ҳам омада расидаанд. Барои муҳаққиқони ҷавон ба иллати кам будани санаду далелҳо ва маъхазҳои зарурӣ ба ин мавзӯ рӯ овардан душвории таҳқиқотиро пеш мегузорад.

Ҷулоса, дар пажӯҳишҳои навин перомуни манзумаҳои ҷамосии форсу тоҷик ҳанӯз дар бораи номи дурусти муаллифи “Баҳманнома” ва таърихи сароидани он иттифоқи назар вучуд надорад. Дар ин таҳқиқот бо баррасии ишорае аз шоир дар дебочаи китоб ба ҳаводиси асри худ кардааст, ба чунин ҷулосае омадан мумкин аст, ки “Баҳманнома” каме пештар аз даҳуми зулҳиҷаи соли 495 ҳиҷрӣ ба риштаи назм даромадааст. Аммо аз он ҷо, ки шоир тасмим доштааст, ки манзумаи худро ба Султон Муҳаммад тақдим кунад, баъзе воқеаҳои зиндаги ва ҳукмронии ӯро ба назм дароварда, дар муқаддимаи “Баҳманнома” илова мекунад ва онро барои Султон ба Исфаҳон мефиристад. Номи шоирро низ муҳаққиқони “Кушнома” ва “Баҳманнома” ба тартиб ва тасҳеҳи Эроншоҳ сабт кардаанд ва дар ин мақола пештар дар ин маврид зикр шуд.

Калидвожаҳо: ҷамоса, қаҳрамонӣ, асотир, воқеият, ҳоким, вазн, ташбеҳ, тавсиф, диловарӣ, ҷулоса.

Гурезов Д.Н.

ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ "БАХМАН-НАМЕ" ЭРОНШАХА АБУЛҶАЙРА

Искусство эпической поэзии является одной из классических поэтических традиций персидского и таджикского народов и с древнейших времен до наших дней занимало особое место в нашей литературе. В других стихах персидско-таджикского национального эпоса, посвященных поэзии после «Шоҳномы», мы сталкиваемся со многими неоднозначными вопросами и проблемами. В частности, первая проблема, которая возникает, заключается в том, что автор большинства этих эпических поэм неизвестен или одно стихотворение приписывается нескольким людям. Другое дело, что, за исключением «Барзу-наме», количество существующих рукописей этих рассказов невелико, но с различными недостатками.

Следовательно, требуется много усилий, чтобы исправить и получить достоверный текст. Еще одна важная проблема в изучении национальных эпосов заключается в том, что история их пения не ясна, и в некоторой степени их рассказчики цитировали много примеров из “Шах-наме” Фирдоуси. Некоторые исследователи сделали неверное заявление в этом отношении, что, к сожалению, привело к новым исследованиям. Существуют различные противоречивые источники о достоверности и степени предыдущих исследований этих легенд. Для молодых исследователей решение этой проблемы создает исследовательские проблемы из-за отсутствия документации и доказательств.

И так, новое исследование персидских и таджикских эпических поэм еще не дает согласия относительно правильного имени автора «Бахман-наме» и истории его пения. В этом исследовании, учитывая упоминание поэтом событий своего столетия в предисловии к книге, можно сделать вывод, что “Бахман-наме” вошла в сферу поэзии незадолго до десятого месяца зуль-хиджа 495 г. хиджры.

Но поскольку поэт решил представить свое стихотворение султану Мухаммаду, он собрал некоторые события его жизни и правления, добавил их к предисловию к “Бахман-наме” и отправил султану в Исфахан. Имя поэта также было записано исследователями «Куш-наме» и «Бахман-наме» в порядке и исправлении Эраншаха, и оно упоминалось в этой статье ранее.

Ключевые слова: эпос, героизм, миф, реальность, правитель, метра, аналогия, описание, отвага, вывод.

Gurezov J.N.

A VIEW AT HISTORICAL SOURCES "BAHMANNOMA" OF ERONSHAH ABULKHAIR

The art of epic poetry is one of the classical poetic traditions of the Persian and Tajik peoples and has gained a special place in our literature from ancient period to the present day. In other verses of the Persian-Tajik national epic, which were dedicated after the "Shohnoma", we are faced with many obscure questions and issues. In particular, the first issue that arises is that the author of most of these epic poems is not known, or one poem has been attributed to several people.

Consequently, the first issue that arises is that the author of most of these epic poems is not known, or one poem has been attributed to several people. Another thing is that, with the exception of "Barzunoma", the number of existing manuscripts of these stories is limited at the same time with various shortcomings. Therefore, it takes a lot of effort to correct and reach a reliable text. Another important issue in the study of national epics is that the history of their singing is not clear, and to some extent their narrators have cited many examples from Ferdowsi's Shohnoma.

Some researchers have made the wrong statement in this regard, which, unfortunately, has led to new research. There are various conflicting sources about the authenticity and extent of previous research on these legends. For young researchers, addressing this issue poses research challenges due to lack of documentation and evidence.

In short, new research on Persian and Tajik epic poems does not yet agree on the correct name of the author of "Bahmannoma" and the history of its peforming. In this study, considering the poet's reference to the events of his century in the preface of the book, it can be concluded that the Bahmannoma entered the field of poetry shortly before the tenth of in 495 hijri.

But since the poet decided to dedicate his poem to Sultan Muhammad, he compiled some of the events of his life and reign, added it to the preface of the Bahmannoma, and sent it to the Sultan for Isfahan. The poet's name has also been recorded by researchers of "Kushnoma" and "Bahmannoma" in the order and correction of Eranshah, and it was mentioned in this article earlier.

Keywords: epic, heroism, myth, reality, ruler, weight, analogy, description, bravery, conclusion.

Хунари ҳамосасароӣ яке аз суннатҳои шеъронарии классики мардуми форсу тоҷик буда, дар адабиёти мо аз замонҳои антиқа то ба имрӯз мақому манзалати хоссаеро ба худ касб намудааст. Агар “Гаршоспнома”-и Асадии Тусиро, ки адабиётшиносии шинохтаи тоҷик Муҳаммад Али Хуросонӣ доир ба паҳлӯҳои таърихию устуравии он таҳқиқоти гусутурдае анҷом додааст, дар мадди назар нагирем, дар дигар манзумаҳои ҳамосии миллии форсу тоҷик, ки баъди “Шоҳнома” ба риштаи назм кашида шудаанд, бо суолу масъалаҳои муҳамаи фаровон рӯ ба рӯ хоҳем шуд. Аз ҷумла нахустин масъалае, ки ба миён меояд, муаллифи аксари ин манзумаҳои ҳамосӣ маълум нест ва ё як манзумаро ба чанд нафар нисбат додаанд. Дигар ин ки агар “Барзунома”-ро ҳам истисно намоем, теъдоди дастанвисҳои мавҷуди ин достонҳо андак дар дар айни замон бо нуқсонҳои гуногун омада расидаанд. Аз ин лиҳоз, барои тасҳеҳ намудан ва расидан ба матни қобили эътимоду боварӣ захираҳои зиёдеро талаб мекунад. Масъалаи дигари муҳим дар таҳқиқи ҳамосаҳои миллии он аст, ки таърихи сароидани онҳо мушаххас нест ва то ҷойе гӯяндагони онҳо аз “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ намунаҳои фаровон овардаанд. Бархе аз пажӯҳишгарон дар ин хусус изҳори назари нодуруст анҷом додаанд, ки мутаассифона сухани онҳо ба таҳқиқотҳои навин роҳ ёфтаанд. Дар бораи асолат ва дараҷаи таҳқиқоти пешинаи ин ривоятҳои манбаъҳои мухталифи муқобили ҳам омада расидаанд. Барои муҳаққиқони ҷавон ба иллати кам будани санаду далелҳо ва маъхазҳои зарурӣ ба ин мавзӯ рӯ овардан душвории таҳқиқоти роҳ мегузорад.

Ба қавли Холиқи Мутлақ “Дар чанд даҳаи охир дар ин ҷода қадамҳои устувори илмӣ гузошта шудааст. Бархе аз ин манзумаҳо ба сурати шоиста ва хуб дар Эрон ва Тоҷикистон ба таъ расидаанд. Дар бораи гӯяндагони ин манзумаҳо ва тақризи эҷод ва нақду таҳсини онҳо пажӯҳишҳои мухталиф сурат гирифтааст” [6, 275]

Бо ин ҳол ҳанӯз замина барои тадвини ниҳии китобе дар таърихи ҳамосасароӣ дар Эрон ва Тоҷикистон ҳамвор нашудааст ва ин кори муҳим дар бораи масъалаҳои ҳақ, ки болотар қайд намудем.

“Баҳманнома” яке аз ин манзумаҳост, ки дар 10443 байт бахшида ба саргузашти Баҳман писари Исфандиёр ба риштаи назм даромадааст. Баҳман аз подшоҳони мухташам ва муҳими қаблӣ аст, ки бо фармонравӣ, фарру шукӯҳ ва шӯҳрату қудрат аз хонадони Рустам бирафт. Дар саргузашти ӯ устураю воқеият бо ҳам омехта шудаанд. Номи дигари ӯро дар “Шоҳнома” ва маъхазҳои адабию таърихӣ Ардашер навиштаанд. Яке аз муҳаққиқу таърихнигори машҳури Эрон Ҷамзаи Исфохонӣ ӯро бо Куруши Кабири Ҷаҳоманишиён яке медонад.

Баъзе аз қорҳои Куруши Кабирро, ки Букротро ба таширф овардан ба Эрон даъват карда буд, ба Баҳман нисбат додаанд. Дар ривояти дигаре аз достонҳои Баҳман бо номи “Ардашернома” ӯро падари Куруши Кабир номидаанд.

Тарҳи меъморӣ ва соҳмонҳои бисёре аз шаҳрҳои Эрони Бостонро, ки то сарзаминҳои миёни Дачлаю Фурот шухрат ёфта буд, дар санаи охири ҳукумати Ҷаҳоманишиён аз шохқориҳои ӯ гуфтаанд. Аз Баҳман низ монанди бисёре аз шохҳои Эрони Бостон панду андарзҳои бисёре нақл шудааст. Аз он ҷумла, Ибни Маскуя иддае аз саҳифаҳои китоби ахлоқии худро ба суханҳои ҳақимона ва андарзҳои Баҳманшоҳ ихтисос додааст. Ин масоил аз ҷумлаи кушишҳои муаррихон барои пайванд додани таърихи афсонаҳои Эроню Хуросон ба воқеаҳои таърихӣ ҳақиқӣ буда, то ҷое барои хонандагони имрӯз ҷолиби тавачҷуҳ мебошад. [2, 61-62]

Акнун мехостем, дар ин мақола чанд нуктаро дар бораи манзумаи “Баҳманнома” равшан намоем. Аввалан, бояд гуфт, ки сарояндаи “Баҳманнома” Эроншоҳи Абулхайр аст. Китоби қуҳантарин дастанвиси “Баҳманнома” (санаи 800 ҳиҷрӣ) бар рӯи саҳифаи аввал манзумаро ба Ҳақими Озарӣ нисбат додаанд. Дар дигар дастанвисҳои ин китоб зикре аз сарояндаи он нашудааст. Дар муқадимаи “Баҳманнома” низ бо он ки шоир ба ходисаҳои аз рӯзгори худ ишора карда, аз худ ном набурдааст. Минбаъд Маҳмуди Ҳидоят асари

“Баҳманнома”-ро ба Чамоли Меҳригурдӣ мансуб донистааст. Имрӯз нодуруст будани ин ақида собит гардидааст ва баҳс атрофи он зарурате надорад. Ҳангоме ки “Мучмал-ут-таворихи вал-қисас” дар соли 1114 мелодӣ таълиф шуд, номи воқеии гӯяндаи “Баҳманнома” ба даст омад. Нависандаи гумноми китоби Мучмал-ут-таворихи вал-қисас”, “Баҳманнома”-ро ба Эроншоҳи Абулхайр нисбат дода, байтеро дар хусуси поёни зиндагии Зол аз он нақл кардааст.

Дар он солҳое, ки Маликушшуаро Баҳор ба чопи ин китоб иқдом намуд, танҳо як дастнавис аз он шинохта буд ва устод Баҳор дар бораи Эроншоҳи Абулхайр дар хошия тавзеҳ медиҳад, ки ин ном дар интиҳои сатрҳо қарор гирифта, ба он тавре китобат шудааст, ки Эроншон ҳам хонда мешавад. Муҳаққиқи мазкур ин номро бемаъно шуморида, эҳтимол донистааст, ки дар асл бояд, ки Эроншоҳ бошад.

Имрӯз аз мурочиат намудан ба нусхаи Париж, ки Муҳаммад Тақии Баҳор аз он истифода бурдааст, маълум гардид, ки дар нусхаи мазкур низ ба ҷойи Эроншоҳ Эроншон китобат шудааст ва муҳаққиқи фаронсавӣ Жол Мол чанд ҷузъи “Мучмал-ут-таворих”-ро аз рӯйи ҳамин нусха ба забони фаронсавӣ тарҷума карда, дар маҷаллаи Осие́тик тайи солҳои 1841-1843 мелодӣ ба таъб расонидааст. Ҳангоми тарҷума ҳамон байти “Баҳманнома”-ро рочё ба марги Золи Зар оварда, сарояндаи ин дostonро Эроншон баён кардааст. Чанд соли пас аз нашри ин мақола Забехуллоҳи Сафо навишт, ки “Сурати асли ва тасҳеҳи ин ном ба ақидаи ҳақир (банда Г.Ҷ.) Эроншоҳ аст” [3,26].

Шояд ба ҳамин муносибат бошад, ки Раҳими Афиғӣ пас аз оmodасозӣ ва тасҳеҳи “Баҳманнома”-номи шоири онро рӯйи ҷилди Эроншоҳ ибни Абулхайр навиштааст. Аз ин шоир манзумаи дигаре бо номи “Кушнома” дар дастрасии адабиётшиносон аст, ки фақат як дастнавис аз он боқӣ мондааст. Котиби “Кушнома” нафаре ҳаст, ки “Баҳманнома”-ро бо ду манзумаи дигар дар як маҷмуа китобат карда, вале “Кушнома”-ро ба Ҳакими Озарӣ нисбат додааст. Дар муқаддимаи “Кушнома” шоир ба ин ки “Баҳманнома”-ро пеш аз “Кушнома” ба назм дароварда буд, ишора кардааст. Аз ин рӯ, ба хулосае омадан мумкин аст, ки ин ҳарду манзума ба қалами як нафар тааллуқ дорад ва дар он шакку шубҳае вучуд надорад. Асари “Кушнома” бо кушиши Матинӣ Ҷалил дар соли 1377 ҳиҷрӣ дар Техрон ба чоп расонид, ки ин маротиба бар рӯйи муқоваи китоб номи муаллифи он Эроншоҳи Абулхайр сабт гардид.

Дар чанд даҳаи охир дастнависи дигар аз китоби “Мучмал-ут-таворих” шиносӣ шудааст. Яке аз онҳо аз соли 751 ҳиҷрӣ китобат шудааст ва дар китобхонаи Берлин нигоҳдорӣ мешавад. Дар миёни дастнависҳои таърихдор ин китоб қадимтарини онҳо ба шумор рафта, соли 1379 ҳ. бо ташаббуси Эраҷи Афшор ва Маҳмуди Умедсолор ба сурати аксӣ бар Эрон ба нашр расид. Дигаре санаи 823, ки дар китобхонаи Дублини Ирландия нигоҳдорӣ мешавад. Сеюмини онҳо, ки таърихи китобаташ маълум нест, эҳтимол дар ҳудуди солҳои 1500 мелодӣ китобат шуда бошад, дар китобхонаи Ҳоделбурги Олмон нигоҳдорӣ мешавад. Ба ҳамин тариқ, чор дастнависи ин китоб ба тартиби зайл аст: 1. Белин: санаи китобат- 751 чопи аксӣ. 2. Париж: санаи китобат- 813 нусхаи мавриди истифода қарордодаи М. Баҳор. 3. Дублини Ирландия: санаи китобат- 823 ва 4. Ҳоделбурги Олмон: санаи китобат маълум нест ва тақрибан солҳои 1500 м.

Дар дастнависи Берлин номи гӯяндаи “Баҳманнома” Эроншоҳ, дар нусхаи Париж ва Ирландия Эроншон ва дар нусхаи Олмон Ҳаким Иншоҳ ибни Абилхайр омадааст, ки зоҳиран “Иншоҳ” шакли вайроншудаи калимаи Эроншоҳ аст.

Матинӣ Эроншонро, ки сабти душвор ба шумор меравад, дар ду насхаи омодаи чоп кардааш Эроншоҳ гуфтааст. Вай дар бораи таҳқиқи пешинаи ин ном дар матнҳои паҳлавӣ аз Аҳмади Тафаззулӣ низ далел овардааст. Ё мегӯяд, ки: Ба монанди ин ном дар китобҳои пеш аз Ислом дида нашудааст, танҳо чизе, ки акнун метавонем гуфт он аст, ки аҳолии Қирмоншоҳ ватани худро Қирмоншон талаффуз мекунанд ва тарзи арабишудаи ин калима ба сурати Қармасин низ метавонад далел бошад, ки муарраби Қирмоншон аст на Қирмоншоҳ [3,29].

Умедсолор дар мақолаи “Ёддоштҳои кушнома” пас аз баҳсе муфассал дар бораи номи ғояндаи манзума назари Матиниро напазируфта боварӣ дорад, ки чун дар нусхаҳои қадимтарини “Мучмал” номи ин шахс Эроншоҳ омадааст, ин сабт бар Эроншон тарҷеҳ дорад ва на ҳар сабти номафҳуме, ки душворхон аст, ба калимаи дигаре нисбат дод. Дар асл омадани Эроншон ба ҷойи Эроншоҳ ғалате беш нест [5,317].

Таърихи нигориши “Баҳманнома”-ро маъмулин аз осори асри панҷуми ҳичрӣ шуморидаанд. Аммо бо духурағӣ дар муқаддимаи манзума метавон ба таърихи нисбатан дақиқ аз замони сароидани он дар аҳди ҳукмронии Султон Салҷуқӣ донист, ки мамдуҳи шоир мебошад. Пеш аз пардохтан ба ин мавзӯё шоистаи зикр аст, ки Сафо мегӯяд: “Шоир чанд бор дар ин манзума таҷдиди назар намуда, онро аввал ба Маҳмуд ибни Маликшоҳи Салҷуқӣ ва сониян ба Муҳаммад ибни Маликшоҳ тақдим кардааст”. Шоир дар муқаддимаи асар баъди ситоиши Офаридгор номи Султон Муҳаммади Маликшоҳро овардааст [1,16].

Шояд, ки шоир манзумаро пас аз таҷдиди назар намудан ба Маҳмуд ибни Муҳаммад ибни Маликшоҳи Салҷуқӣ тақдим карда бошад. Дар ин бобат тағйири вожаҳо ва абёт баъди таҷдиди назар ба сабки давраи Салҷуқӣ наздик менамояд. Аммо ин назар ба ақидаи мо дуруст нест. Чигуна мумкин аст, Эроншоҳ “Кушнома”-ро, ки пас аз “Баҳманнома” суруда, ба Муҳаммад ибни Маликшоҳ бахшидааст, “Баҳманнома”-ро ба писари ӯ, ки ҳангоми назми он ҳанӯз хурд буд, тақдим карда бошад.!?

Ба гумони мо барои пай бурдан ба таърихи назми достон ва номи мамдуҳи шоир, мутмаинтарин далел ҳодисае ҳаст, ки муаллиф дар муқаддимаи “Баҳманнома” онро зикр кардааст. Унвонҳое, ки котибон аз худ сохтаанд, шояд, ки “Шаҳи шаҳриёрон Муҳаммад, ки моҳ”-ро ба “Шаҳи шаҳриёрон Маҳмудшоҳ” тағйир дода бошанд. Бинобар ин, дар зер ҳодисаҳоеро баррасӣ хоҳем кард, ки шоир дар дебочаи манзума ёдовар шудааст:

Яке моҳрӯ тоҷдори гузин,
 Зи пушти Маликшоҳи бо доду дин.
 Мар ӯро парастииш кунад солу мох.
 Шаҳи шаҳриёрон Маҳмудшоҳ,
 Зи Турон ба Эрон сипоҳе кашид,
 Ки хуршед рӯи заминро надид,
 Яке лашкаре сӯи душман бибурд,
 Ки душман гурезон шуд аз пеши гурд.
 Бишуд анчуман дар бари шаҳриёр,
 Ҳамехост ҳар як ба ҷон зинҳор. [7, 10]

Чун Маликшоҳ соли 485 х. даргузашт, миёни писарони ӯ бар сари ҷойнишинӣ низоъ оғоз шуд. Туркон Хотун яке аз ҳамсарони Маликшоҳ мехост, ки фарзанди худ Маҳмуро бар ҷойи Маликшоҳ бинишонад ва аз тарафи дигар медонист, ки Баркиёриқ фарзанди дигари Маликшоҳ аз ҳамсари калониаш Зубайда Хотун подшоҳии Маҳмуро, ки ҳанӯз хурдтар буд, нахоҳад пазируфт. Дастур дод, то Баркиёриқро дар шаҳри Исфаҳон зиндонӣ кунанд ва ҳамин тавр ҳам шуд. Кашмакаш миёни Баркиёриқ ва Маҳмур то соли 487 идома ёфт ва дар ин сол Зубайда Хотун ва Маҳмур даргузаштанд ва Баркиёриқ султони Исфаҳон таъин шуд. Санҷар бар музофоти Хуросон ва Муҳаммад бар музофоти Аррон ҳоким шуданд. Амир Қуталғтекин атобак (ёвари) Муҳаммадхон таъин гардид. Муҳаммад бар Аррон кам-кам қудрат гирифт ва Амир Қуталғтекинро кушт. Сипас, бар ҷониби Исфаҳон сипоҳ кашиду соли 492 Баркиёриқро шикаст дод ва номи ӯро аз хутбаҳои намози ҷумъа пок кард. Худ бар шаҳри Рай макони иқомат ихтиёр намуд. Баркиёриқ бо сипоҳи хурди хеш ба самти Зинҷон рафт дар дар он ҷой гурӯҳе аз сипоҳиёнаш аз ӯ ҷудо шуданд ва ба Муҳаммад пайвастанд. Баркиёриқ ночор ба Хузистон гурехт ва Муҳаммади 11 охири соли 492 вориди шаҳри Рай шуд [4, 38].

Дар байтҳои мазкур ба ҳамин ишора шудааст. Мегӯянд, ки гурӯҳе аз сипоҳиён (ишора бар сипоҳи Баркиёриқ аст Г.Ҷ.) аз вай рӯй гардониданд ва ба Султон Муҳаммад бипайвастанд. Аммо нуктаи муҳим он аст, ки шоир мегӯяд, Султон аз Турон ба Эрон

лашкар кашид, ҳолон ки Султон Муҳаммад аз Аррон ҳаракат карда буд. Шояд, ки дар он байт Аррон ба Турон таҳриф шуда бошад ва ё шоир ба иштибоҳ Турону Арронро як минтақа ҳисобида бошад.

Зи кори сипоҳон агар андаке,
Туро боз гӯям зи сесад яке.
Чунон номдорону кингустарон,
Чунон размҷӯёну гундоварон.
Чаҳон карда бар Хусрави род танг,
На рӯйи шитобу на ҷойи диранг.
Чу ҳалқа шуда душманон гирди шах,
Ба кирдори кӯҳе миёни сипаҳ.
Шабу рӯз чуз тохтан кор на,
Сипоҳаш ба чуз андаке ёр на.
Чу ҳангоми он дид к-ояд бурун,
Бурун тохт ҳамчун куҳи Бесутун.
Сипоҳу сипаҳбад ба ҳам бардарид.
Касе гарди пойи самандаш надид. [7,11-12]

Ҷолиби қайд аст, ки ин байтҳо шарҳи яке аз шикастҳои Султон Муҳаммад ва гурехтани ӯ аз саҳнаи набард аст, ки шоир ба гунае дар ҳукми яке аз футуҳоти ӯ қаламдод кардааст. Пештар аз ин, ба душмани Муҳаммад бо Баркиёриқ ишора шудааст. Ин ду бародар, ки модарҷудо буданд, панҷ маротиба бо ҳамдигар ҷангиданд ва саранҷом дар соли 497 миёни ҳарду сулҳ шуд ва як сол баъдаш Баркиёриқ аз дунё даргузашт.

Дар ин байтҳо ба набарди чорум ишора шудааст, ки дар соли 495 ба вуқӯ пайваستاаст. Дар ин сол миёни Султон Муҳаммад ва Баркиёриқ дар шаҳри Рай набарди шадида даргирифт ва Султон Муҳаммад шикаст хурду бо андаке аз сипоҳиёнаш баҳори соли 495 ба Исфаҳон гурехт. Баркиёриқ дар тобистони он сол Исфаҳонро дар муҳосира гирифт. Қаҳту хушксолие Исфаҳонро фаро гирифт, Муҳаммад бар ҳучуми мардум тоб оварда натавонист ва охири соли 495 аз Исфаҳон ба Аррон фирор кард.

Ба қавли шоир: “Касе гарди пойи самандаш надид”. Раҳими Афифӣ дар муқаддимаи худ бо далелҳои мухталиф ба байтҳои мазкур натиҷагирии нодурсте кардааст.

Чу душман дигарбора бикшод пар,
Сипоҳе биёрост бе ҳадду бар.
Зи тозиву аз дайламу турку курд,
Диловар сипоҳе, ки бояст бурд.
Ба ҷойе, ки чун кард Хусрав масоф,
Масофе фузун буд аз кӯҳи Қоф.
Ба як ҳамла бардошт душман зи ҷой,
Кӣ дорад бари сел чуз кӯҳ ҷой!?
Басо тан, ки дар хоку хун хор кард,
Зи хун домани дашт гулнор кард.
Ҳанӯз андар он дашт то солиён,
Хӯрад гургу рӯбоҳ пушту миён [7, 17].

Манзур аз ин байтҳо набарди Султон Муҳаммад бо амир Сайфуддавла Садақа ибни Маликул-араб аст, ки дар наздикии шаҳри Ҳулла иттифоқ афтада буд. Муаррихон навиштаанд, ки султон Муҳаммад дар охири соли 501 ворида Бағдод шуд ва ба ӯ иттилоъ доданд, ки амир Сайфуддавла нофармонӣ оғоз кардааст. Султон ба қасди гушмолии ӯ омодаи набард шуд ва Савфуддавла низ ба қавли муаррихон бист ҳазор саворро аз роҳзанони қуру турк ва дайламиву араб гирд овард ва бар муқобили Султон баромад. Дар ин ҳангом дар минтақаи бузурге муҳориба оғоз гардид. Дар натиҷа Султон Муҳаммад пирӯз гардид ва Сайфуддавла кушта шуд ва бо ҳамин ин ҷанг хотима ёфт [4,80-81].

Чуноне ки мулоҳиза шуд, шоир аз чанд ҳодисаи асри Султон Муҳаммад ёд кардааст, аммо яке аз футуҳоти Султонро, ки дар он замон барои ӯ иззату эътибори фароваон овард, сухан наугфтааст. Он кишваркушоии шоҳ дар Исфаҳон ба вуқӯъ омада буд, ки маркази калони фарҳанги адабии муҳими Исмоилиён буд. Фатҳе, ки шоир дар муқаддимаи “Кушнома” (с. 150-153) аз он сухан гуфта, пас ба набарди Султон Муҳаммад бо амир Сайфуддавла, ки дар маъхазҳои таърихӣ низ мавҷуд аст, пардохтааст. Аз сукути Эроншоҳи Абулхайр дар ин хусус метавон тахмин кард, ки вай “Баҳманнома”-ро замоне ба Султон Муҳаммад тақдим карда будааст, ки ханӯз шоҳ ба кишваркушоии худ оғоз накарда буд. Вагарна шоир аз ду футуҳоти он, ки дар яке ғалаба ба даст овард ва бар дигаре шикаст хӯрд, ёд мекард. Сукути Эроншоҳ далели устувор бар он аст, ки вай “Баҳманнома”-ро пеш аз фатҳи шоҳ ба ӯ фиристода буд. Пас барои муайян намудани таърихи дақиқи ирсоли манзума ба шоҳ мухтасаран шарҳ медиҳем.

Султон Муҳаммад пас аз куштани Сайфуддавла моҳи раҷаби соли 501 ба Исфаҳон бозгашт ва ба сарқубии Исмоилиён баромад кард. Агар ба сухани таърихнигорони даврони шоир эътимод кунем, Исмоилиён бо роҳбарии Ибни Аттош пайваста барои мардуми Исфаҳон муборизаҳои шадид мебарданд ва баъзе аз қорҳои ҳавлноку нобобро ба онҳо нисбат медиҳанд [4, 155-158].

Муҳаммад иморатеро, ки Ибни Аттош ва ёранош дар он мезистанд ва солҳои пеш Маликшоҳ онро сохта буд, муҳосира кард. Исмоилиён ба умеди он, ки амиро аз фатҳи Султон огоҳ кунанд, ба навиштани номаҳо оғоз намуданд, ки дар он нобасомонии Хуросон ва ғасби Бағдод бар дасти Қуталғ Арслон баён шуда буд.

Чанде пас маълум шуд, ки ин номаҳо беасос ва барои фиреб навишта шудаанд. Султон муҳосираро тангтар кард ва роҳи ворид кардани озуқавориро аз ҳар тараф масдуд кард. Қор бар Исмоилиён ҳар рӯз саҳттар мешуд, иқдомҳои онҳо аз ҷумла: гирифтани фатво аз руҳониёни Исфаҳон барои ҳаром будани куштани мусулмон ба қор нарафт, то дар охир моҳи зулқаддаи соли 501 сипоҳиёни Султон ба даруни иморат роҳ ёфтанд, Ибни Аттошро асир гирифтанд, сипас ҳамаи ёварони ӯро аз дами теғ гузарониданд. Чанд рӯзе баъд Ибни Аттошро низ пушт канданд, сари ӯ ва писарашро ба Бағдод фиристоданд. Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки “Баҳманнома” пас аз қатли амир Сайфуддавла соли 501 ҳичрӯи барои Султон Муҳаммад ирсол шуда будааст [4, 158].

Аммо Эроншоҳ “Баҳманнома”-ро қай навишта буд, ҷониби дигари таҳқиқи ин масоил аст. Дуруст аст, ки вай дар дебоча ба ҳодисаҳои соли 501 низ ишора кардааст, вале он далел бар он нест, ки соли 501 соли сароидани манзума бошад, зеро пайнавиште дар ҳамин дебоча вучуд дорад, ки аз танзим шудани “Баҳманнома” солҳои пештарро нишон медиҳад. Шоир мадҳи султон Муҳаммадро бо ин байтҳо шурӯъ кардааст:

Фузун гашта даҳ сол то рӯзгор,
 Барошuft бар номвар шаҳриёр.
 Сари тоҷдорон Маликшоҳи шоҳ,
 Қ-аз он гаҳ, ки шуд сӯйи он боргоҳ.
 Чаҳон ҳамчу дарё даромад ба ҷӯш,
 Зи теғи саворони фӯлодпӯш...
 Чунон гар бимондӣ ду соли дигар,
 Ба гетӣ намондӣ яке тоҷвар.
 Ҳамоно бибахшид Яздони пок,
 Бад-ин мардуми хираи дарднок.
 Зи пушти Маликшоҳи бо доду дин,
 Яке моҳрӯ тоҷдори гузин.
 Зи Турон ба Эрон сипоҳе кашид,
 Ки хуршед рӯйи заминро надид. [7, 9-10]

Шоир дар ин байтҳо ошuftагии рӯзгори пас аз марги Маликшоҳ (соли 485) ва низоъҳои, ки бар сари ҷойнишинии ӯ даргирифт, ишора кардааст. Чунон ки дар маъхазҳои

таърихӣ омадаст, миёни Султон Муҳаммад ва Баркиёриқ солҳо ҷангу ситез буд, то саранҷом дар соли 498 бо марги Баркиёриқ Султон Муҳаммад ҷойнишини Маликшоҳ шуд ва аз марги Маликшоҳ то ин сана 13 сол сипарӣ гардид. (498-482= 13) Муроди шоир аз “Фузун гашта даҳ сол” ҳамин 13 сол аст, ки ба қавли ӯ агар ду соли дигар ин вазъият идома меёфт, “Ба гетӣ намондӣ яке тоҷвар” мегардид. аммо барои пай бурдан ба таърихи назми “Баҳманнома” бояд ба байтҳои зерин тавачҷӯх кард:

Чу шох аз сипохон бад-ин марз ронд,
 Бар он тахти маншури шохӣ бихонд.
 Аз ин нома пардохта будам тамом,
 Ба номи шаҳаншоҳи фархундаком.
 Валекин чу будам ба тан нотавон,
 Ба даргоҳи хусрав шудан чун тавон?
 Тан аз дарди ларзон ба монанди бед,
 Сиях гашта ҳам ранги очи сафед.
 Чу шохӣ ҷаҳон шуд ба оромгоҳ,
 Ба шодӣ нишаст аз бари тахти шох.
 Ба дасти ҷигаргӯшае додамаш,
 Ба даргоҳи хусрав фиристодамаш [7, 13].

Чун ин байтҳоро бефосила пас аз гурехтани Муҳаммад аз Исфаҳон овардааст, метавон натиҷа гирифт, ки шоир “Баҳманнома”-ро пеш аз замони гурехтани Султон аз Исфаҳон пардохта будааст. Аммо ӯ ният доштааст, ки манзумаро ба номи Султон Муҳаммад, ки бузургтарин фармонравои Салҷуқиён баъди Маликшоҳ буд, пешкаш намояд, чанд соли таваккуф мекунад, то ҳукумати вай устувор гардад. Баъди фирори Султон Муҳаммад шоир чанд байте дар ситоиши Султон ва баъзе ҳаводиси рӯзгори вай дар муқаддимаи “Баҳманнома” илова мекунад ва асарро бар яке аз ҷигаргӯшаҳои (фарзандони) ӯ соли 501 медихад, то бар дасти ӯ супорад.

Байти аввали асар мегӯяд: “Ҳангоме, ки Султон аз сипохон бад-ин марз ронд” мурод аз ин марз чунон ки Раҳими Афиғӣ таъкид мекунад, ба эҳтимоли қавӣ шаҳри Рай бошад. Чунки Султон баъди фирораш аз Исфаҳон ба Ардабил ва аз он ҷо ба Аррон рафт. Осонтарин роҳе, ки метавонист худро ба Ардабил бирасонад, ба воситаи шаҳри Рай буд. Бо ин ҳол шаҳри Ҳамадонро низ метавон ноида нагирифт. Ин баҳсро бо пардохтан ба номи ду нафари дигар, ки дар дебоҷа аз он ёд шудааст, метавонем ба поён расонем:

Ба дасти ҷигаргӯшае додамаш,
 Ба даргоҳи хусрав фиристодамаш.
 Магар мири Мавдуду лашкарфурӯз,
 Ки бодо шабаш рӯзу наврӯз рӯз.
 Яке сӯйи ин дoston бингарад,
 В-аз он пас ба наздики хусрав барад.
 Ҳусайни Алӣ он сарафрои Тӯс,
 Ки Тӯс аст аз ӯ ҳамчу ганҷу арӯс.
 Чунон мардуми шоҳро некхоҳ,
 Кунад пойи марде ба даргоҳи шох [7, 14].

Мурод аз мири Мавдуд амир Мавдуд ибни Энолтекин - яке аз фармондеҳони Султон ӯро дар соли 502 ба ҳукумати Мавсил таъин кард ва чанд сол пас ба дастури ӯ барои ҷанг бо ҷаангиёни салибӣ ба Димишқ рафт ва дар соли 507 ба дасти яке аз фидоӣни исмоилӣ дар шаҳри Димишқ бо зарби корд кушта шуд. Аммо аз Ҳусайн ибни Алиӣ Тусӣ дар маъхазҳои таърихӣ зикре нашудааст.

Хулоса, дар пажӯҳишҳои навин перомони манзумаҳои ҳамосии форсу тоҷик ҳанӯз дар бораи номи дурусти муаллифи “Баҳманнома” ва таърихи сароидани он иттифоқи назар вучуд надорад. Дар ин таҳқиқот бо баррасии ишорае аз шоир дар дебоҷаи китоб ба ҳаводиси асри худ кардааст, ба чунин хулосае омадан мумкин аст, ки “Баҳманнома” каме пештар аз

дахуми зулҳиччаи соли 495 ҳичрӣ ба риштаи назм даромадааст. Аммо аз он ҷо, ки шоир тасмим доштааст, ки манзумаи худро ба Султон Муҳаммад тақдим кунад, баъзе воқеаҳои зиндаги ва ҳукмронии ӯро ба назм дароварда, дар муқаддимаи “Баҳманнома” илова мекунад ва онро барои Султон ба Исфажон мефиристад. Номи шоирро низ муҳаққиқони “Кушнома” ва “Баҳманнома” ба тартиб ва тасҳеҳи Эроншоҳ сабт кардаанд ва дар ин мақола пештар дар ин маврид зикр шуд.

АДАБИЁТ

1. Афиғӣ Раҳим. Муқаддимаи “Баҳманнома”-и Эроншоҳ / Техрон: 1370 ҳ.- С. 16.
2. Ибни Маскуя. ал-ҳикмат-ул -ҳолида / (Ҷовидони хирад – бо тарҷумаи арабӣ, тарҷума ва тасҳеҳи Абдурраҳмони Бадавӣ).- Техрон: Донишгоҳи Текрон.- 1358 ҳ.- С. 147-152.
3. Матинӣ Ҷалил. Муқаддимаи “Кушнома”-и Эроншоҳ / Техрон: 1377ҳ.- С. 26-29.
4. Ровандӣ Муҳаммад ибни Алӣ. Роҳат-ус-судур / бе таърихи нашр, бо кушиш ва тасҳеҳи Муҳаммади Иқбол.- Техрон: Интишороти Илм.- С. 38; 155-158.
5. Умед Солори Маҳмуд. Ёддоштҳои Кушнома / бо кушиши ва тасҳеҳи доктор Маҳмуди Афшор.- Техрон: Бунёди фарҳанги Эронзамин.- 1384 ҳ.- С. 317.
6. Холиқи Мутлақ. Мутолиоти ҳамосӣ / Холиқи Мутлақ Ҷалол.- Нашрияти донишкадаи адабиёт ва улуми инсонӣ.- Тарез, 1431 ҳ.- С- 271-275.
7. Эроншоҳи Абулхайр. Баҳманнома/ бо кушиш ва тасҳеҳи Раҳим Афиғӣ.- Техрон: Интишороти Илм ва фарҳанг.- 1370 ҳ.

УДК 940.2 (420)

Насриддиниён Б. Ҳ.

КОРБУРДИ ВОЖАИ ЗАБОН ВА ПАҲЛУҲОИ МАЪНОИИ ОН ДАР ОСОРИ СОИБИ ТАБРЕЗӢ

Дар мақола дар асоси осори Соиби Табрезӣ ва дигар мадракоти сарчашмаҳои хаттии адабӣ ва илмии пажӯҳишии зеридастдошта корбурди вожаи забон ва паҳлуҳои маъноии он ба баҳс кашида шуда, серистеъмолии он бо паҳлуҳои маъноияш ба исбот расонида мешавад. Муаллиф пас аз татқиқи ҳамаҷонибаи асоснок ба натиҷае мерасад, ки яке аз омилҳои муҳими иршод ва густариши босуръати вожаи забон тавсеаи маъно, гирифтани маъноҳои маҷозӣ, имконоти тамом доштани забони тоҷикии форсӣ ва сабку саликаи ҳоси эҷодӣ дар истифодаву корбурди бамавқеи вожаву таркибҳои дар мисоли вожаи марида баҳси мо- забон аз ҷониби Соиб мебошад. Ин боиси образнок баромадани афқору ҳусни калом ва мазомини рангин пайдо кардани ашъораш гашта, бар мартабаи суҳанвариаш ҷиллову дурахши маҳсус афзудааст. Ин аст, ки муаллифони сарчашмаҳои адабӣ таъриҳӣ ва соҳибони рисолаву ёддоштҳои ҳамасрон ва ҷи пасовандон бо камали эҳтирому қадриносии ӯро устоди баркамолӣ суҳан, шоири соҳибтарзу хушқароҳа ва соҳибмақтаб доништаанд.

Калидвожа: сарчашмаҳои хаттӣ, забон, серистеъмоли, паҳлуҳои маъноӣ, асоснок, омилҳои муҳим, тавсеаи маъно, маъноҳои маҷозӣ, вожаву таркибҳои, ҳусни калом, забони тоҷикии форсӣ, муаллиф, рисола, шоири соҳибтарз, устоди баркамол, корбурди бамавқеъ.

Насриддиниён Б. Х.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СЛОВА ЯЗЫК И ЕГО СМЫСЛОВЫЕ АСПЕКТЫ В
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ СОИБИ ТАБРЕЗИ**

В данной статье на основе произведений Соиби Табрези и других сведений письменных, литературных первоисточников, имеющихся научных изысканий оспаривается слово язык, его смысловые аспекты, доказывається его употребление в смысловом аспекте. Автор после всестороннего и обоснованного исследования приходит к выводу, что главным фактом быстрого распространения и развития слова язык, его смысловое совершенствование, метафоричность, варьированность свойственны таджикско-персидскому языку и уникальному творческому стилю, своевременному использованию слов и предложений в примере обсуждаемых нами слова язык со стороны Соиба. Это стало основой образности, изумительности, красоты его слова и красочное содержание творчества предков, повысело его талант, словесный дар приобрел особый отличительный блеск.

Благодаря этому авторы литературных, исторических источников, владельцы научных трудов, мемуаров, и современники, и будущее поколение относятся к нему с большим уважением и признательностью как к прекрасному мастеру речи, одаренному поэту и владельцу авторской школы.

Ключевые слова: письменные источники, язык, широко используемый, семантические аспекты, обоснование, важные факторы, расширенное значение, переносные значения, слова и их состав, красота слова, таджикско-персидский язык, автор, научный труд, талантливый поэт, зрелый мастер, своевременное применение.

Nasriddiniyon B. Kh.

**THE USAGE OF THE WORD LANGUAGE IN THE COMPOSITION OF SOIBI
TABREZI AND ITS SEMANTIC ASPECTS**

In this article, on the basis of the compositions of Soibi Tabrezi and other written and literary primary sources information, available scientific research, the word *language*, its semantic aspects are disputed; its use is proved in the semantic aspect. The author, after a comprehensive and well-grounded research, comes to the conclusion that the main fact of the rapid spread and development of the word language, its semantic improvement, metaphoric are characteristic of the Tajik-Persian language and an unique creative style, we are discussing the timely use of words and sentences in the example of the words *language* from the direction of Soib.

This became the basis for the imagery, amazingsness, of his words and the colorful content of the creativity of his ancestors, increased his talent, his verbal gift acquired a special distinctive glory.

Due to the fact that, the authors of literary, historical sources, owners of scientific activities, memoirs, both contemporaries and the future generation treat him with great respect and gratitude as an excellent master of speech, a gifted poet and owner of an author's school.

Key words: written sources, language, widely used, semantic aspects, substantiation, important factors, extended meaning, figurative meanings, words and their composition, the beauty of the word, Tajik-Persian language, author, scientific work, talented poet, mature master, timely application

Дар Фарҳанги забони тоҷикӣ (зери таҳрири Шукуров М., Капранов В.А., Р. Ҳошимов, Маъсумӣ Н.) ҷилди 1, - Москва, 1969 – вожаи забон чунин шарҳ шудааст: 1. узвест иборат аз порчай гушти мутаҳаррик дар даҳон, лисон; 2. воситаи ифодаи фикр ва алоқа ба мардум;

нутк ва шоҳид овардаанд: Ва ба воситаи ихтилофи луғат ва забон муҳимми ман ба душворӣ кашида... Аҳмади Дониш.

Хостам сӯзи дили хеш бигӯям ба шамъ,

Дошт худ ӯ ба забон, он чи маро дар дил буд. Меҳрии Ҳиротӣ [11,424]

забони аҷамӣ - забони мардуми ғайри араб.

Ману байғӯла яке танг ба як сӯзи ҷаҳон,

Арабивор бигӯям ба забони аҷамӣ. Оғочӣ [11,424]

Ҳамчунин корбурди он дар қолабҳои ибораву мачозӣ дар саҳифаҳои 424-427 тақия бар осори адабию таърихӣ ниёгонамон шоҳидҳои зиёде оварда шудааст, ки воқиф будан аз онҳо соҳибзабонро барои ифодаи малеху солахи фикр заминаи муфиде мебуд.

Аҳли илмро пушида нест, ки тамоми дастовардҳои инсоният ба воситаи забон изҳору паҳн ва густириш меёбад.

«Забон таҷассуми фикр аст,-менависад Муҳаммадҷон Шакурӣ ва меафзоёд,- ҳама ҳастии маънавию рӯҳии инсонро ифода карда, оламҳои маънавию рӯҳиро ба ҳам мепайвандад ва оламҳои наво эҷод менамояд, зеро зотан эҷодгар буда, на танҳо нерӯи эҷодкорӣ инсонро афзоишу такомул медиҳад, балки ӯро тамоман дигар мекунад, фаҳми ӯро ташаккул ва ё ба қуллӣ тағйир дода, одаму олами дигаре месозад» [7,23]

Ҳеч ҷои шакку тардид нест, ки суханфаҳмию сухандонӣ дар ташаккулу пешрафти донишҳои касбӣ ва ҳар гуна донишҳои дигари ҳаётии аҳли ҷомеа саҳми бориз дорад. Ифодаи дурусти фикр, яъне риояи меъёр - хусни сухан ва маънӣ дар баёни матлаб ва мақсад аз нахустин нишонаҳою омили муҳими расидан ба аҳдоф маҳсуб меёбад.

Соҳибхунара касест, ки бисёр чиз медонад ва онро дурусту зебо ва муассиру бамавқеъ баён карда метавонад. Вале агар кас илму дониши замони худ ва ё ягон соҳаи онро ҳадалимкон ба даст оварда бошад ҳам, аммо аз маданияти баёни фикр маҳрум бошад, шакку шубҳае нест, ки аз он илму дониши ӯ фоида кам аст, зеро он чиро, ки медонад, ба ҷамъият ҳамон навъе, ки мебояд, пешкаш карда наметавонад. Ин аст, ки маҳорати корбурди бамавқеъи ҳар вожаю таркиб ва ибораро дар ҷумла мақом меафзоёд ва аз завқу салиқа, донишу тавоноӣ. хунари касбию истеъдоди фитрии гӯянда ё нависандаи худ шаҳодат медиҳад.

Б а гуфта ояд, ки ҳадаф аз ин муқаддима он аст, ки ҳар вожаю таркиб дар ҷой ва мавқеи муносиби худ равшан ба ҷилва меояд. Аҳли таҳқиқро фаҳмиши бештар аст, ки вожаи забон мисли аксари калмаҳои дигари забони тоҷикӣ дар баробари маъноӣ луғавию мачозӣ маъноӣ истилоҳӣ ҳам касб кардааст, вале қасди мо дар ин мақола на маълум кардани мафҳуми истилоҳии он, балки назари иҷмолиест ба корбурди паҳлу ва тобишҳои маъноӣ ин вожа - забон ё ба истилоҳ ба андозаи тавон муайян кардани хунари шоирӣ Соибӣ Табретӣ дар истифодаи он мебошад.

Муҳимтар аз ҳама, бояд ба ошкор бигӯям, ки ҳангоми мутолиаи осори Соиб аз абёте, ки дар зер меорам, бисёр хушам омад (ҳол он ки тамоми ашъори Соиб бисёр хушоиянд аст- таъкид аз мо Б.Н.) ва ин боис гардид, то ҳамсухбаташ бошаму файзе бибарам ба доман аз ӯ:

Аз суҳбати мо файз тавон бурд ба доман,

Зулфи шаби қадр аст дили пуршикани мо.

Чун най лаби баста саропой забонем,

Дар зоҳир агар нест забон дар даҳани мо [10,41].

Муаллифи абёт дар байти аввал дили шикастаи худро ба зулфи шаби қадр, ки шикан-шикан хоси зулф аст ва баъдан ба дарозо кашидани зулфу шаб ва ҳамрангӣ онҳоро нишон аст (ба дарозо кашидан,- ба таъбири хоҷа Ҳофиз,- чун шомӣ рӯзадорон), шабеҳ намудааст, баъдан барои ба нафъ гузаронидани ин шаб маъмулан бояд ба коре андармон буд, яъне ба ҳамсухбате аз аҳли завқ, аҳли сухан, аҳли назар, аҳли фазл, аҳли дил касро ниёз афтад, ки шоир аз ин лаҳза муносиб суд ҷуста мегӯяд ва агар моро лоиқи ҳамсуҳбатӣ донӣ, “аз суҳбати мо файз тавон бурд ба доман”ва дар байтҳои дигар ба таъбири бисёр

мӯйшикофонаву шоиронаи ба зевари табъ орастаи шоир, ки дар зер меорем, пайдо кардани ин гуна афрод ба нудурат даст медиҳад:

Мо на онем, ки моро ба забон бояд ҷуст,

Ё зи ҳар бесару по ному нишон бояд ҷуст.

Аҳли дилро ба дилу аҳли назарро ба назар,

Дӯстдорони забонро ба забон бояд ҷуст [10, 275].

Дар мавриди муваффақ нашудан ба ин амал мутолеаи китоб, қироати он, ки хосси ин шаб аст ва фазиллат дорад, ҳидояту раҳнамоӣ ба он намуда, дар ифодаи он сеҳр мубин кардааст:

Соиб, маталаб рӯи дил аз кас, ки дар ин аҳд,

Рӯе, ки нагардад зи касе рӯи китоб аст [10,265].

Ин шаб фазиллатҳои зиёде дорад ва нисбат ба дигар шабҳо аз он афзалияту кадр пайдо карда, ки шаби нузули китоб-Қуръон аст ва ҳадафи шоир танҳо ин шаб нест ва ишора ба он дорад, ки ҳар гоҳе, замоне, фурсате, ки файз ба доман бурданӣ бошед, сари ҳамсухбатии ман ҷӯед, ба истилоҳ рӯй ба осорам биоред, ки ба чон омодаи онам, мегӯяд.

Дар байти баъдӣ худро ба сози мусиқии най шабеҳ медонад, ки ҳарчанд лаббастааст, вале саропой забон, агарчи дар зоҳир мисли ҳар инсони лаббаста забонаш дар даҳон пинҳон, бо он ки таҳриқи андаке басандааст, албатта аз муштоқон, ки фиғонаш ба осмон печад аз завқ ва дурру гавҳар нисор созад аз маънӣ доман- доман ба ҳаводоронаш.

Ба ин маънӣ бо тафоҳури арзанда падарсолори шуарои Аҷам Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ ҳам мефармоянд:

Чу дурпош гардад ба маънӣ забонам,

Расад, марҳабо, аз замину замонам.

Ба савту навову ба сити маонӣ,

Тараббахши рӯҳам, фараҳзои чонам.

Хирад дар баҳо нақди ҳастӣ фириштад,

Гуҳарҳои рангин чу зояд зи конам [1, 147].

Соиб пургӯию беҳуда ва ноҷо(бечо) лаб кушоданро даъвии донишмандӣ кардан медонад, ки нишон аз нодонист, чунин қаламдод кардааст:

Даъвии дониш бувад, Соиб, ба нодонӣ далел,

Ҳар кӣ нодон мешуморад хешро донотар аст [10,168].

Бад- ин тариқ ҳам хушдор медиҳад:

Забон дар маҷлиси равшандилон ҳамӯш мебояд,

Ки нуре нест дар симо чароғи моҳтобиро [10,164].

Кам гуфтани пурмаънӣ гуфтан ва сари мавзӯи баҳс сухбат карданро Соиб амали хирадманд медонад ва ҳарзагӯиро кори фазлтарошну донишмаобон:

Сухбат аз ҳол аст ин чо гуфтугӯро бор нест,

Вақти моро мекунӣ шӯрида, эй ғофил, чаро ? [10,44]

Аллома Иқбол низ дар ин маврид аз фарди дур аз хираду фазл ва ҳарзагӯй истиқболи хуш надоранд, ки дар хитоб ба он мефармоянд:

Қоли мо аз фаҳми ту болотар аст,

Шишаи идрокро равшангар аст [6.99].

Ва ё:

Пайи хеш аз мактабам берун гузор,

Қилу қол аст ин туро, бо вай чӣ кор? [6 .65]

Ва ё дар ҷойи дигар:

Мавлавӣ фармуд: нодон лаб бибанд,

Бар мақолоти хирадмандон маҳанд [6 .65].

Аҳли фазли мавриди баҳси мо- Соиб ин гуна назар дорад:

То наёбам дар сухан майдон, намеоям ба ҳарф,

Ҳамчу тугӣ лавҳи таълим аст ҳамворӣ маро [10,89].

Ҳамчунин бар таквияти андешаи болои худ меафзояд:

Сухбати афсурдари нодидан аз дидан беҳ аст,
Шиква аз доман набошад шамъи мотамкуштаро [10,71].

Ва ё қотеъона мефармояд:

Қадри шеъри тар чӣ медонанд ноқистинатон,
Оби ҳайвон бар замини шӯра пошидан чаро? [10,69]

Ин андешаи солеҳ гувоҳ аз ҳамназариаш ба Унсурӯлмаъолии Кайковус аст, ки дар насихат ба нури чашми арҷмандаш мефармояд: «Аммо суханро бузург дон, ки сухан аз осмон омад. Ва ҳар суханро, ки бидонӣ аз ҷойгаҳ он суханро дареғ мадор ва ба ночойгаҳ зоеъ макун, то бар дониш ситам накарда бошӣ» [4, 30].

Соиб чун анъанаву суннати пешиниён дар бастанӣ назира бар ашъори гузаштагону муосирони хеш дасти тамом дошт, ки дар яке аз ҷавобияҳои худ бар ғазали Мавлои Балх Ҷалолуддин бо мадрак аз Муҳаммад (с)чунин мегӯянд:

З-ин қибал фармуд Аҳмад дар мақол:

“Дар забон пинҳон бувад ҳусни ричол” [2, 89].

Дарвоқеъ ҳусни ният ва чашмдошти ҳар кас дар забон пинҳон аст, то забон дарҳам накушояд, надонанд, ки аҳдофу матлаби ӯ чист ва мартабаи ӯ ба кучо мерасад ба дониш. Ин маънӣ аз забони ахлоқулбашар Саъдии покрой машхӯр аст, ки ин гуна талаққӣ шудааст: Забон дар даҳон, эй хирадманд чист?

Калиди дари ганҷи соҳибхунар.

Чу дар баста бошад, чӣ донад касе,

Ки ҷавҳарфурӯш аст ё пиллавар [9,30].

Воқеъист, ки забон калиди дари ганҷи соҳибхунар аст ва ҳангоми боз шудани он дар бояд аз худ маҳорату истеъдоди ба намоиш гузоштани он дуррҳои макнун ва гавҳарҳои шаҳворро дошта бошем.

Соҳибхунари ин дуруст, сода, фаҳмо ва дар айни замон зебову пурмаънию пуртаъсир бо мадрак ифода кардани фикр аст. Яъне ҳусни маъниро бо ҳусни баён таквият бояд бахшид, зеро яке бе дигаре коргар наафтад. Дар ин хусус андешаи аҳли сухани мавриди баҳси мо-Соиб қотеъона ба назар мерасад:

Рӯи хуш лафзу бӯи хуш маъност,

Маънӣ аз лафз дилпазиртар аст...

Ҳунари дигарон надидан, айб,

Дидани айби хештан ҳунар аст [10,253].

Ё дар ҷойи дигар:

Лафзу маъниро ба теғ аз якдигар натвон бурид,

Кист, Соиб, то кунад ҷонону ҷон аз ҳам ҷудо [10,79].

Соиб мардумро ба тавҳиду иттиҳод ба иҷтимоъ даъват мекунад ва натиҷаи танҳоиро беҳосилӣ доништа, ҳамзамон эҳтиёт кардан аз оқибатҳои “теғи забон”-ро меҳаҳад, зеро он коргартар аз дигар силоҳҳост, з-ин рӯ таъкидаш ин аст:

Қатра шуд селобу восил шуд ба баҳр аз иҷтимоъ,

То ба кай бошанд ин беҳосилон аз ҳам ҷудо...

Дар ҳамӯшӣ ҳарфҳои мухталиф як нуқтаанд,

Мекунад ин ҷамъро теғи забон аз ҳам ҷудо [10,79].

Ё ҷойи дигар қотеъона мегӯяд:

Ҳар киро теғи забон нест ба фармон, Соиб,

Оқибат куштаи шамшери забон мегардад [10,284].

Ҳамин маъниро бад-ин тарз ифода мекунад:

Зиндагонӣ ба таҳи теғ сар орад, Соиб,

Оҳ ҳар кас, ки ба фармони забон мебошад [10,292].

Ин аст, ки дар байти зер афродеро, ки майли таккалумдоранд, даъват ба он мекунад, ки “сухан доништа гӯянд”:

Зи дил маёр насанчида ҳарфро ба забон,
Инонкашида ниғаҳ дор аспи саркашро [10,180].

Истифодаи эҳтиёткоронаи забонро, ки дар баробари доройи- “сармоия дӯкон” будан духӯрагиҳо дораду на танҳо боиси чудоихосту ошкоркунандаи асрор, балки “малакулмавт” ҳам ҳаст, Асириддини Ахсикатӣ низ ин ҷиҳатҳоро хеле ҷолибу равшан бад-ин минвол қаламдод кардааст:

Ин забон, к-андар ин даҳони ман аст,
Сабаби меҳнату зиёни ман аст.

Дар даҳонам ҳамеша ҳаст ниҳон,
В-ошкорокуни ниҳони ман аст.

Ман бад- ӯ хуррамам, ки дар ҳама ҳол,
Асли сармоия дӯкони ман аст...

Малакулмавти ҳар касе пайдост,
Малакулмавти ман забони ман аст [3,331].

Интихоби оқилонаву танзими бамавқеи вожаву таркибро дар ибораориву ҷумласозӣ ва амалкарди бо камоли эҳтиётро дар ин самт Мавлои Балх бо дарназардошти тавоноӣ ва ҳамзамон духӯрагии забон чунин таъкид менамояд:

Ин забон чун сангу ҳам оҳанваш аст,
В-он чи бичҳад аз даҳон чу оташ аст.

Сангу оханро мазан бар ҳам газоф,
Ғоҳ зи рӯйи нақлу ғаҳ аз рӯйи лоф.

Золим он кавме, ки чашмон дӯхтанд,
В-аз суханхо оламеро сӯхтанд.

Оламеро як сухан вайрон кунад,
Рубаҳони мурдари шерон кунад [2, 68].

“Дар суханҳои зебо ва мӯҷаз равшану муассир ифода кардани фикру ҳиссиёт ва таассуроти шоирона аз душвортарин марҳилаҳои кори эҷодист, менависад забоншиноси хушсалиқа Раззоқ Ғаффоров ва идоматан меафзоиянд,- дар ин майдон танҳо он кас метавонад, гӯйи сабақат барад, ки ғайр аз вуқуфи комил аз сарвати забони модарӣ дар интихоби дурдонаҳои сухан ва дарҷи онҳо дар мавзеи худ низ салиқаи баланд дошта бошад” [8,103].

Муҳим ва барҷаста будани як фикр танҳо вақте маълум мешавад, ки мо барои ифодаи он қолаби муносиб ёфта тавонем, яъне муҳим аст, ки озодандеш, дақиқназару эҷодкор ва ҳадафҳои худро нишонрас баён карда тавонем, вагарна маъно ва аҳамияти он сухан маълум намешавад, моҳияти сухан аз байн меравад, фикри баланду барҷаста ба як гапи одию муқаррарӣ ва бетаъсир табдил меёбад.

Аз диди Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ забон “тарҷумони дил” ва “забони дил” аст:

Забон дар даҳон тарҷумони дил аст,

Сухан бар аз забон аз забони дил аст.

Қалам ҳарчи бар лавҳи ҳастӣ навишт,

Яке нуқта аз достони дил аст [5, 245].

Вожаи забон ва корбурди паҳлуҳои маъноии онро, ки хеле ҷирадастона ва тавонмандонаву шоирона Соиб дар осораш ба кор гирифтааст, агар дар шакли мухтасар дар осори зеридастдошта бигирем, ба ин қароранд: захми забон захми забон [10, 98], забони барқ [10, 110], теғи забонем [10, 113], забони кушодро [10,118], оташзабонӣ [10, 132], теғи забон, забони хомаи таклиф [10,136], забони савол [10, 141], зи безабонон амн [10, 150], банди забони мо [10, 151], ғунча нагардад забони мо, чавҳари теғи забон [10,163], ҳамзабон [10, 167], бар забон чун шона дорад [10, 169], забони хома [10, 177], маёр насанчида ҳарфро ба забон [10, 180], забони ишораҳо [10, 193], забони шикаста [10,207], забони хеш бигаз [10, 211], забони шамъ, забоноварон, тарзабонӣ [10, 235], душмани оташзабон [10, 258], забони шукр [10, 311], кӯтоҳзабон, оташзабон [10,323], забони нарм [10, 402], нармзабонӣ [10, 404],

мухраш бар забон, забоновар [10, 458], забони шиква [10, 499], теги забони эътироз [10,514], забони сабза[10,521], пайғоми забонӣ [10,647], захми шамшери забон [10,684].

Ба чунин натиҷа мерасем, ки Соиб сабку салиқаи хоси эҷодӣ дошта, истифодаву корбурди бамавқеи вожаву таркибҳо дар мисоли вожаи марида баҳси мо- забон барои образнок баромадани афкору ҳусни калом ва мазомини рангину мартабаи суҳанварии ӯ чиллову дурахши махсус афзудааст. Ин аст, ки муаллифони сарчашмаҳои адабию таърихӣ ва соҳибони рисолаву ёддоштҳо чи ҳамасрон ва чи пасовандон бо камоли эҳтирому кадршиносӣ ӯро устои баркамоли суҳан, шоири соҳибтарзу хушқареҳа ва соҳибмақтаб медонанд. Худи ӯ дар як байти фахрияш мегӯяд:

Сари ҳамсухбатии Хизр надорам, Соиб,
Медиҳад умри абад килки суҳансоз маро [10,63].

АДАБИЕТ

1. Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ. Ашъор,- Душанбе, 2007
2. Андарзномаи Мавлоно Чалолуддини Румӣ (мураттиб ва муаллифи пешгуфтору тавзеҳот Мирзо Муллоаҳмад). –Душанбе, “Маориф ва маданият”, 2007,-166с.
3. Асириддини Ахсикатӣ, Девон (бо сарсухан ва тасҳеҳи Рукниддин Ҳумоюнфаррух, алҳол таҳти рақами 178747 дар китобхонаи АИ ҚТ маҳфуз аст) -Техрон,1337х
4. Кайковус Унсурулмаолий. Қобуснома (ба чоп ҳозиркунанда - Мирзо Муллоаҳмадов). – Душанбе: Маориф, 1979.
5. Маъсумӣ Н. Баъзе мулоҳизаҳо оид ба забон ва услуби Аҳмади Дониш, Душанбе, «Шарқи сурх», 1960, №12, с.68.
6. Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ. Куллиёти форсӣ.- Душанбе, “Дониш”,2013
7. Муҳаммадҷон Шукуров. Забони мо - ҳастии мо. – Душанбе: «Маориф», 1998.
8. Раззоқ Гаффоров. Нависанда ва забон, -Душанбе, “Ирфон”, 1977.
9. Саъдии Шерозӣ.Куллиёт, ҷилди 3, - Душанбе, “Адиб”, 1990
10. Соиб, Мунтахабот, Нашриёти “Ирфон”, -Душанбе, 1980.
11. Фарҳанги забони тоҷикӣ (зери таҳрири Шукуров М., Капранов В.А., Р. Ҳошимов, Маъсумӣ Н.) ҷилди 1, - Москва, 1969. – 951 с.

УДК 519.613

Қурбонов М. А., Раҳмонова З. Ф., Акрамов Ф. М.

УСУЛҲОИ АНЪАНАВИИ ҲИФЗИ ИТТИЛООТ ВА АВТОМАТИКУНОНИИ ОН ДАР ЗАБОНИ БАРНОМАСОЗИИ С#

Дар мақола мафҳумҳои таҳдидҳои тасодуфи ва ғаразнок, шарҳи усулҳои анъанавии рамзбандии иттилоот, самтҳои маҳдудияти дастрасии иттилоот, тадбирҳои қонунии ҳифзи иттилоот ва рамзбанди ва рамзкушоии иттилоот бо усули оддии ивазшаванда пурра шарҳи худро ёфта аст. Қайд кардан зарур аст, ки бо истифода аз алгоритми ҷойдоштаи рамзбандии иттилоот бо усули оддии ивазшаванда, дар мақола барномаи автоматикунони рамзбандиро дар забони барномасозии С# сохта шуда аст. Барномаи рамзбандии иттилоот бо усули оддии ивазшаванда дар забони барномасозии С# пурра бе ягон мушкилот кор менамояд ва ба натиҷаи рамзбанди низ оварда шуда аст.

Калидвожаҳо: Технологияи иттилоотӣ, иттилоот, нармафзор, рамзбандӣ, рамзкушоӣ, оддии ивазшаванда, усул, субъектҳои ҳифзи иттилоот, интиқол, матни маҳфӣ.

Курбанов М. А., Рахмонова З. Ф., Акрамов Ф. М.

ТРАДИЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ЗАЩИТЫ ИНФОРМАЦИИ И ЕЕ АВТОМАТИЗАЦИИ НА ЯЗЫКЕ ПРОГРАММИРОВАНИЯ C

В статье рассматриваются понятия случайных и намеренных угроз, описаны традиционные методы шифрования информации, области ограниченного доступа к информации, правовые меры по защите и шифрованию информации и расшифровке информации простым методом замены. Следует отметить, что с использованием существующего алгоритма шифрования данных с помощью простого заменяемого метода, в статье приведена программа автоматизации шифрования на языке программирования C #. Программа шифрования информации работает простым и взаимозаменяемым образом на языке программирования C # без каких-либо проблем, а также показаны результаты шифрования.

Ключевые слова: Информационные технологии, информация, программное обеспечение, шифрование, дешифрование, простой заменяемый, методы, предметы защиты информации, передача, зашифрованный текст.

Qurbonov M. A. Rahmonova Z. F. Akramov F. M.

TRADITIONAL METHODS OF PROTECTING INFORMATION AND ITS AUTOMATION IN PROGRAMMING LANGUAGE C

The article discusses the concepts of accidental and intentional threats, describes traditional methods of encrypting information, areas of restricted access to information, legal measures to protect and encrypt information and decrypt information using a simple replacement method. It should be noted that using the existing data encryption algorithm using a simple replaceable method, the article provides an encryption automation program in the C # programming language. The information encryption program works in a simple and interchangeable manner in the C # programming language without any problem, and the encryption results are shown.

Key words: Information technology, information, software, encryption, decryption, simple replaceable, methods, information security items, transmission, encrypted text.

Барои таъмини махфият амали рамзбандӣ ё ба тарзи дигар криптография истифода бурда мешавад, ки барои дар шакли рамзнок табдил додани иттилоот имконият медиҳад ва аз ин ҳолат танҳо дар мавриди мавҷуд будани калид иттилоотӣ авваларо гирифтани мумкин аст.

Барои ҳифзи иттилоот аз таҳдидҳои тасодуфи дар системаҳои компютерӣ, воситаҳои зерини баландбардории эътимоднокии таҷҳизотӣ тадбир карда мешаванд [6]:

- Баландбардории эътимоднокии қори қисмҳо ва элементҳои электронӣ механикӣ;
- Барзиёдании сохторӣ – дар система ду ё се маротиба такроран истифода бурдани элементҳо, таҷҳизот ва зерсистемаҳо;
- Назорати функционалӣ бо ташҳиси ноҷӯриҳо – дарёфти нуқсонҳо, қисмҳои вайрона ва хатогиҳои барномавӣ, нишон додани макони элементҳои нуқсондор, беэтибор гардондани онҳо ва таъмини қори қаноатбахши ҷараёни коркарди иттилоот.

Ба методҳои анъанавии ҳифзи иттилоот аз таҳдидҳои ғарзнок ҷорикунии маҳдудияти дастрасии иттилоот, рамзбандии иттилоот – криптография, назорати истифодаи таҷҳизот ва тадбирҳои қонунгузорӣ дохил мешаванд.

Маҳдудияти дастрасии иттилоот дар ду сатҳ гузаронида мешавад. Сатҳи якум – гузоштани монеаҳои сунӣ дар атрофи муҳити зисти одам: ба мутассадиён додани

ичозатномаи махсус, гузоштани сигнализатсияи мудофиавӣ ё системаи видеоназоратӣ. Сатҳи дуум – ҳифзи системаи компютерӣ: ба ҳиссаҳо тақсимкунии иттилооти дар низоми компютерӣ маҳфузбуда ва мувофиқи вазифаҳои функционалии мутассадӣ додани ичозати дастрасӣ ба ҳиссаи ба онҳо тааллуқдошта. Ҳар як мутассадӣ аз пароли (рамзи махфии) дастрасии иттилоот истифода менамояд [4].

Рамзбандии иттилоот онро криптография низ мегӯянд, бо ёрии алгоритмҳои махсус табдил додани калимаҳо, ҳичоҳо ва ҳарфҳои матн аст. Методи рамзбандӣ амнияти интиқоли иттилоотро тавассути шабакаҳо хеле афзун мегардонад. Пас аз қабули иттилооти рамзӣ, онро бо истифода аз методҳои дигар аз нав кушодан лозим аст. Аз давраҳои қадим рамзбандии иттилоот мавҷуд буд, ки то давраи мо ҳам омада расидааст. Дар давраҳои қадим бо шираи мева, шарбат ва ё шир мактубҳоро навишта, пас аз ғоиб шудани навиштаҷот онҳоро бо ғуломон ирсол менамуданд. Шахси қабулнамуда мактубро аз рӯи шираи зарде, ки дар мактуб ба чашм мерасид, иттилоотро азназар мегузaronиданд. Ин метод дар давраи мо ягон мамоне надорад, яъне махсус сиёҳнависҳо мавҷуданд, ки пас аз навиштан аз он чизе ҳам наменонад [3].

Усули дигар ҳифзи иттилоот ин назорати истифодаи таҷҳизотҳо мебошад, аз гузоштани датчикҳои эҳтиётӣ иборат буда, ҳангоми кушодани ягон қисми техникӣ онҳо сигнали бонги хатар медиҳанд. Чунин тадбирҳо барои аз дастрасии шахсони тасодуфӣ эмин нигоҳ доштани таҷҳизоти техникӣ, тағйирдиҳии речаҳои кори низоми компютерӣ ва боркунии барномаҳои ғайр, нолозим ё кори муътадили компютерро вайронкунанда пешбинӣ карда мешаванд.

Усули дигари ҳифзи иттилоот ин тадбирҳои қонунгузорӣ мебошад. Ин метод барои иҷрои қонунҳо, қарорҳо ва дастурҳои давлатию ҳукумати аз тарафи шахсони ҳуқуқӣ ва масъул гузаронида шуда, онҳоро аз нигоҳи қонун барои ихроҷи маълумотҳо, несткунӣ ё тағйирдиҳии иттилооти ба онҳо боваркардашуда ба ҷавобгарии ҷиноӣ ё маъмурӣ мекашад.

Ҳангоми интихоби методҳои ҳифзи иттилоот барои шабакаи мушаххаси компютерӣ зарур аст, ки ҳамаи шаклҳои имконпазири дастрасии ғаразноки иттилоот мавриди таҳлили ҳаматарафа қарор дода шавад. Аз рӯи натиҷаҳои таҳлил тадбирҳои мушаххаси ҳифзи иттилоот ба нақша гирифта мешавад, ки онро сиёсати бехатарӣ мегӯянд.

Тадбирҳои қонунгузорӣ. Мақомоти давлатии ваколатдори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳифзи иттилоотро бо роҳҳои зерин идора мекунад [1, С. 114]:

- ✓ гузаронидани сиёсати ягонаи техники оид ба ҳифзи иттилоот;
- ✓ таҳияи консепсияҳо, талабот, асноди меъёрию техникӣ ва тавсияҳои илмию методии ҳифзи иттилоот;
- ✓ тасдиқ намудани тартиби ташкил, фаъолият ва назорати иҷрои тадбирҳои ҳифзи иттилооте, ки моликияти давлат аст, инчунин тавсияҳо оид ба ҳифзи иттилооте, ки моликияти шахси воқеи ва ҳуқуқӣ мебошад.

Субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқи ҳангоми таъмини ҳифзи иттилоот барои муҳофизат аз зарари дар натиҷаи амалиётҳои қонуни ё ғайриқонуни расонидашуда, ки сабаби нобудшавӣ, бастани роҳи паҳншавӣ, ғалат маънидодкунӣ (сохтакорӣ), дуздӣ, нусхабардорӣ, хоричшавӣ, тағйирёбӣ, дигаргун шудани иттилоот гардидаанд, инчунин ҳангоми вайронкунии ҳуқуқҳои муаллиф, ҳуқуқдоранда ё молики иттилоот бо тартиби муқарраршудаи қонунгузори ҳуқуқдоранд.

Қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон оиди ҳифзи иттилоот ба Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон асос ёфта, аз Қонуни мазкур, дигар санадҳои меъёрию ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин шартномаҳо ва санадҳои меъёрию ҳуқуқии байналмиллалӣ, ки онҳоро Ҷумҳурии Тоҷикистон эътироф кардааст иборат аст.

Рамзбандии иттилоот бо усули оддии ивазшаванда

Рамзбандӣ

Бо мурури замон инсоният усулҳои гуногуни рамзбандиро омӯхта аст. Яке аз ин усул ин усули оддии ивазшаванда мебошад. Принципи асосии усули оддии ивазшаванда чунин

мешавад: барои рамзбанди ба мо ду чадвал лозим мешавад, дар чадвали якум алифбои забони тоҷикӣ бо тартиби муқаррарӣ рақамгузори карда мешавад (чадвали 1), дар чадвали дуюм бошад (чадвали 2) алифборо бетартиб ҷойгир намуда, вале бо тартиб рақамгузори карда мешавад [2].

Чадвали 1.

Рақамгузори алифбои бетартиби забони тоҷикӣ

1. Аа	2. Бб	3. Вв	4. Гг	5. Ғғ	6. Дд	7. Ее	8. Ёё
9. Жж	10. Зз	11. Ии	12. Ёй	13. Йй	14. Кк	15. Ққ	16. Лл
17. Мм	18. Нн	19. Оо	20. Пп	21. Рр	22. Сс	23. Тт	24. Уу
25. Ӯӯ	26. Фф	27. Хх	28. Ҳҳ	29. Чч	30. Ҷҷ	31. Шш	32. Ъъ
33. Ээ	34. Юю	35. Яя					

Чадвали 2.

Рақамгузори алифбои бетартиби забони тоҷикӣ

1. Юю	2. Сс	3. Ъъ	4. Зз	5. Хх	6. Пп	7. Мм	8. Яя
9. Чч	10. Гг	11. Ҳҳ	12. Тт	13. Фф	14. Ҷҷ	15. Ээ	16. Шш
17. Ее	18. Ӯӯ	19. Рр	20. Дд	21. Оо	22. Бб	23. Ёй	24. Вв
25. Нн	26. Йй	27. Ғғ	28. Ии	29. Жж	30. Кк	31. Лл	32. Уу
33. Ққ	34. Аа	35. Ёё					

Акнун барои рамзбанди намудан, ҳарфи якуми матни рамзи кушодаро назар менамоем ва мебинем, ки ба кадом рақами тартибии чадвали 1 мувофиқ меояд, масълан ҳарфи “П” ба рақами тартибии 20 дар чадвали 1 мувофиқ мебошад. Дар қадами навбати ба чадвали 2 назар намуда мебинем, ки дар таҳти рақами тартибии 20 кадом ҳарф ҷойгир аст, дар мисоли мо ҳарфи “Д”. Ҳангоми рамзбанди ҳарфи “П” ба “Д” иваз карда мешавад.

Бигузор ба сифати мисол барои рамзбанди бо усули оддии ивазшаванда матни “Устои ман Қурбонов Маҳмарасул” дода шуда бошад. Барои рамзбандӣ бо усули оддии ивазшаванда қадамҳои зеринро иҷро менамоем:

1. Манро бо чадвали 1 муқоиса намуда рақамҳоро муайян менамоем:

У	с	т	о	д	и	м	а	н	Қ	у	р	б	о
24	22	23	19	6	11	17	1	18	15	24	21	2	19
н	о	в	М	а	ҳ	м	а	р	а	с	у	л	
18	19	3	17	1	28	17	1	21	1	22	24	16	

2. Ба чадвали 2 назар намуда мебинем, ки таҳти рақамҳои муайянкардашудаи матн кадом ҳарфҳо ҷойгир аст ва онҳоро иваз менамоем:

24	22	23	19	6	11	17	1	18	15	24	21	2	19
В	Б	Й	Р	П	Ҳ	Е	Ю	Ӯ	Э	В	О	С	Р
18	19	3	17	1	28	17	1	21	1	22	24	16	
Ӯ	Р	Ъ	Е	Ю	И	Е	Ю	О	Ю	Б	В	Ш	

Дар ҳолати мазкур матни рамзбастаи мо “**Вбйрпх еюу Эвосрӯр Ёюиеюююбвш**” мешавад.

Рамзкушой

Барои рамзкушой бо усули оддии ивазшаванда ҳарду тараф бояд калидро дошта бошанд. Дар ин усул ба сифати калид чадвали 2 қабул шудааст.

Акнун барои рамзкушоии матни пушида “**Вбйрпх еюу Эвосрӯр Ёюиеюююбвш**”, ҳарфи якуми матни рамзи пушодаро назар менамоем ва мебинем, ки ба кадом рақами тартибии чадвали 2 мувофиқ меояд, масълан ҳарфи “В” ба рақами тартибии 24 мувофиқ аст. Дар қадами навбати ба чадвали 1 назар намуда мебинем, ки дар таҳти рақами тартибии

24 кадом ҳарф чойгир аст, дар мисоли мо ҳарфи “У”. Хангоми рамзкушои ҳарфи “В” ба “У” иваз карда мешавад. Боқимонда ҳарфҳоро низ бо ҳамин тартиб иҷро менамоем, ки дар натиҷа “Устои ман Қурбонов Маҳмарасул” ҳосил мешавад.

Қайд кардан зарур аст, ки ин амалиётро бо рақами низ иҷро намудан мумкин аст, яъне тартиби рақамҳои ҳарфҳои матни кушодаро аз чадвали 2 меёбем ва ба ҷои онҳо рақамҳои бетартибро аз 1 то 35 мегузорем. Дар ин ҳолат чадвали зерин (чадвали 3) ҳосил менамоем.

Чадвали 3.

Рақамгузори алифбои бетартиби забони тоҷикӣ бо усули оддии ивазшаванда

34	22	32	10	27	20	17	35
29	4	28	23	26	30	33	31
7	25	21	6	19	2	12	3
18	13	5	11	9	14	16	24
15	1	8					

Агар ба сифати мисол матни кушодаи “Устои ман Қурбонов Маҳмарасул”-ро гирем, баъди рамзбанди чунин мешавад: **3:2:12:21:20:28 7:34:25 33:3:19:22:21:25:21:32 7:34:11:7:34:19:34:2:3:31** (барои ҷудо намудани рақамҳо интиҳоби символ ихтиёри мебошад, дар мисоли мо чадвали 3 аст).

Барои рамзкушоии матни махфи бо усули оддии ивазшаванда (агар матн бо рақам рамзбандӣ шуда бошад) рақам аз рамзи махфи гирифта шуда аз чадвал ҷои он муайян карда мешавад (чадвали 3), дар қадами навбати ҷои рақами махфи бо чадвали 1 муқоиса намуда аз он ҳарфи муайянкардашуда ба рақам иваз карда мешавад. Масалан, дар мисоли мо рақами якум 3 меомошад, ки он дар сутуни охири сатри сеюм чойгир аст. Дар чадвали 1 бошад, дар ҳамин суроға ҳарфи “У” чойгир аст, ки онро бо рақамҳои **3** иваз мекунем: **У2:12:21:20:28 7:34:25 33:у19:22:21:25:21:32 7:34:11:7:34:19:34:2:у31**. Ҳамин тарик боқимонда рақамҳоро низ иҷро менамоем, ки дар натиҷа матни кушода ҳосил мешавад.

Технологияи иттилоотию коммуникатсионии имрӯза ба мо имконият медиҳад, ки рамзбандии иттилоотро бо тарзи худкор ба воситаи забонҳои барномасозӣ амали созем. Дар қадами навбати мо аз алгоритми мазкур истифода намуда барномаи онро дар забони барномасозии C# месозем.

Коди барномаи рамзбандии иттилоот бо усули оддии ивазшаванда дар забони барномасозии C# [5]:

```
using System;
using System.Collections.Generic;
using System.ComponentModel;
using System.Data;
using System.Drawing;
using System.Linq;
using System.Text;
using System.Threading.Tasks;
using System.Windows.Forms;
namespace Рамзбанди_ва_рамзкушоии_усули_Сезер
{
    public partial class Form1 : Form
    {
        public Form1()
        {
            InitializeComponent();
        }
        private void button1_Click(object sender, EventArgs e)
```

```

    {
int counter = 0;
int k = 0;
int n = 0;
string result = "";
string Fosila = Convert.ToString(textBox2.Text);
string str = textBox1.Text.ToUpper();
string[] abs = { "А", "Б", "В", "Г", "Г", "Д", "Е", "Ё", "Ж", "З", "И", "Й", "Й", "К", "Қ", "Л",
"М", "Н", "О", "П", "Р", "С", "Т", "У", "Ү", "Ф", "Х", "Х", "Ч", "Ч", "Ш", "Ъ", "Э", "Ю", "Я"
};
string[] Raq = { "1:", "2:", "3:", "4:", "5:", "6:", "7:", "8:", "9:", "10:", "11:", "12:", "13:", "14:",
"15:", "16:", "17:", "18:", "19:", "20:", "21:", "22:", "23:", "24:", "25:", "26:", "27:", "28:", "29:",
"30:", "31:", "32:", "33:", "34:", "35:" };
string[] simvol = { "0", "1", "2", "3", "4", "5", "6", "7", "8", "9", "!", "?", "@", "#", "$", "%", ";",
":", "-", "(", ")", "+", "/", "*", "№", "_", "=", "." };
    for (int i = 0; i < str.Length; i++)
    {
        if (str[i].ToString() == " ") result += Fosila;
        for (k = 0; k < simvol.Length; k++)
        {
            if (str[i].ToString() == simvol[k].ToString())
            {
                result += str[i];
                n = k;
            }
        }
        while (str[i].ToString() != abs[counter].ToString() && str[i].ToString() != " " &&
str[i].ToString() != simvol[n].ToString())
        {
            counter++;
        }
        if (str[i].ToString() == abs[counter].ToString())
        {
            result += Raq[counter].ToString();
            counter = 0;
        }
    }
    richTextBox1.Text=result;
}
private void button2_Click(object sender, EventArgs e)
{
    int counter = 0;
    int k = 0;
    int n = 0;
    string result = "";
    string p="";
    string Fosila = textBox2.Text;
    string str = richTextBox1.Text;
string[] abs = { "А", "Б", "В", "Г", "Г", "Д", "Е", "Ё", "Ж", "З", "И", "Й", "Й", "К", "Қ", "Л",
"М", "Н", "О", "П", "Р", "С", "Т", "У", "Ү", "Ф", "Х", "Х", "Ч", "Ч", "Ш", "Ъ", "Э", "Ю", "Я"
};
};

```

```

string[] Raq = { "1:", "2:", "3:", "4:", "5:", "6:", "7:", "8:", "9:", "10:", "11:", "12:", "13:", "14:",
"15:", "16:", "17:", "18:", "19:", "20:", "21:", "22:", "23:", "24:", "25:", "26:", "27:", "28:", "29:",
"30:", "31:", "32:", "33:", "34:", "35:" };
string[] simvol = { "0", "1", "2", "3", "4", "5", "6", "7", "8", "9", "!", "?", "@", "#", "$", "%", ";",
":", "-", "(", ")", "+", "/", "*", "№", "_", "=", "." };
for (int i = 0; i < str.Length; i++)
{
    if (str[i].ToString() == Fosila) result += " ";
    for (k = 0; k < simvol.Length; k++)
    {
        if (str[i].ToString() == simvol[k].ToString())
        {
            result += str[i];
            n = k;
        }
    }
    while (str[i].ToString() != abs[counter].ToString() && str[i].ToString() != " " &&
str[i].ToString() != simvol[n].ToString())
    {
        counter++;
    }
    for (int r = 1; r <= 2; r++)
    {
        p += str[i].ToString();
    }
    if (p.ToString() == Raq[counter].ToString())
    {
        result += abs[counter].ToString();
        counter = 0;
    }
}
richTextBox2.Text = result;
textBox2.Text = p;
}
}
}

```

Форма ва натиҷаи барномаи рамзбандии иттилоот бо усули оддии ивазшаванда дар забони барномасозии C#:

АДАБИЁТ

1. Волков С.И., Романов А.И. Организация машинной обработки экономической информации/ С.И. Волков, А.И. Романов. -М.: Финансы и статистика, 2010. -600с. –С. 230.
2. Курбонов М.А. Вопросы моделирования оптимального уровня затрат на информацию в условиях ассиметричной экономики/ Ф.Мирзоахмедов, Р.С.Исаев, М.А. Курбонов // Вестник Таджикского национального университета. 2014. № 2-5. С. 64.
3. Курбонов М.А., Буриев Б.М. Рынок информационных услуг и развитие Предпринимательства/ М.А. Курбонов, Б.М. Буриев// Вестник Педагогического университета. 2015. № 5-2 (66). С. 107-110.
4. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дастгирии давлатии ташаққул, истифода ва ҳифзи захираҳои иттилоотии миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон» № 532 аз 05.12.03с. Душанбе, 2003.
5. Курбонов М., Буриев Б. Комплекси таълимӣ-методӣ аз фанни «Забони барномасозии С++ Builder». –Душанбе: ДДТТ, 2011. -96 саҳ.
6. Ҳасанов М.М., Қосимова М.И., Шарипова М.М., Алимухаммедов М.Р. Метод ва воситаҳои ҳифзи иттилоот (Комплекси таълимӣ – методӣ). –Хучанд: Парки технологияи ДДХБСТ, 2015. -249. –С. 68-73.

УДК: 297(55)

Алиев С. И.

ҲАЁТ ВА ЭҶОДИЁТИ АЛИИ ШАРИАТӢ

Мусаллам аст, ки абармардҳои ҷаҳон на фақат барои мардуме, ки ин абармардҳоро зодааст, хидмати шоистаи таҳсин кардаанд, балки тамоми башариятро ба сӯи пешравию хушбахтӣ раҳнамун шуда, аз вартаи гумроҳиву ҷаҳолат раҳонидаанд. Ҳаёт, фаъолият, таълим ва муборизаи онҳо намунаи ибрати ҷомеаи ҷаҳонӣ хоҳад буд ва ҳамчун беҳтарин дастурномаи зиндагии башарият тӯли даврони зиёд хидмат хоҳад кард. Алии Шариатӣ аз зумраи шахсиятҳои мебошад, дар Эрони давраи шоҳ доир ба роҳҳои инкишофу ислоҳи ҳаёти иҷтимоию сиёсии ҷомеа назарияҳову андешаҳои ҷолибе пешниҳод кардааст, ки дар

чомеаи замони худ пайравони зиёде доштааст ва бешубҳа барои чомеаи имрӯзу оянда низ дастуру раҳнамои дурусти зиндагӣ хоҳад дошт. Аз ҷумла меъёрҳои ахлоқии баёнкардаи ӯ, таълимоташ дар бораи чомеаи озоду мардумсолор (демократӣ), гуфтугӯи тамаддунҳо, бунёди низоми боадолати иҷтимоӣ, илмгароии ӯ аз ҳамин қабил мебошанд. Ӯ ғояи ҳамкориҳои Шарқу Ғарбро тарғиб карда, рушди чомеаи муосирро бо он пайванд месозад. Аз ин ҷиҳат таҳқиқи таълимоти фалсафӣ, иҷтимоии Алии Шариати барои дарки беҳтари масоили чомеаи муосир, сулҳу ҳамкориҳои халқҳо, дур шудан аз хушунати динӣ, рушди мардумсолорӣ ва озодиҳо дар кишварҳои мусулмонӣ аз аҳаммият ҳолӣ нестанд. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки роҳи бунёди чомеаи ҳуқуқбунёд, демократӣ, ягона ва дунявиро пеш гирифтааст ва арзишҳои чомеаи муосирро гиромӣ медорад, таҳқиқи ҷунин мавзӯи арзиши баландеро молик аст. Аз ин ҷиҳат, метавон гуфт, ки таҳқиқи афкори фалсафӣю иҷтимоии Алии Шариати дорои аҳаммияти илмӣ ва амалӣ мебошад.

Калидвожаҳо: мардумсолорӣ, ҳуқуқи инсон, масоили иҷтимоӣ, чомеаи ҳуқуқбунёд, сулҳу ҳамкориҳои халқҳо, гуфтугӯи тамаддунҳо, адолати иҷтимоӣ.

Алиев С. И.

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО АЛИ ШАРИАТИ

Очевидно, что великие люди мира сего не только служили народу, породивших этих великих людей, но также вели все человечество к прогрессу и счастью, спасая их от бездны невежества. Их жизнь, деятельность, учения и социальная борьба стали примером для мирового сообщества и лучшим руководством для жизни многих будущих поколений. Али Шариати - один из таких великих людей, который в царском Иране представлял интересные теории и идеи о путях развития и реформирования социальной и политической жизни общества и имел огромное количество последователей в свое время и, несомненно, его идеи и учения будут служить как правильное руководство для сегодняшнего и будущего общества. В частности, его учении о моральных стандартах, свободном и демократическом обществе, диалоге цивилизаций, создании социально-справедливой системы общества и т.д. считались в то время, да и в современном мире считаются актуальными по сей день. Он продвигает идею сотрудничества Восток-Запад и связывает с ней развитие современного общества. В связи с этим изучение философских и социальных учений Али Шариати важно для лучшего понимания проблем современного общества, мира и сотрудничества народов, предотвращения религиозного насилия, развития демократии и свободы в мусульманских странах. Для Республики Таджикистан, которая встала на путь построения правового, демократического, единого и светского общества, изучение данной темы имеет большое значение. С этой точки зрения можно сказать, что изучение философской и социальной мысли Али Шариати имеет научное и практическое значение.

Ключевые слова: демократия, права человека, социальные проблемы, правовое общество, мир и сотрудничество народов, диалог цивилизаций, социальная справедливость.

Aliev S. I.

THE LIFE AND WORKS OF ALI SHARIATI

It is obvious that the great people of this world not only served for the people who gave birth to these great people, but also led all of humanity to progress and happiness, saving them from the abyss of ignorance. Their life, work, teachings and social struggle have become an example for the world community and the best guide for the lives of many future generations. Ali Shariati is one of such great people who, in period of Iranian kingship, presented interesting theories and ideas about ways of developing and reforming of the social and political life of society

and had a huge number of followers in his time and, undoubtedly, his ideas and teachings will serve as the correct guide for today's and future society. In particular, his teachings about moral standards, free and democratic society, the dialogue of civilizations, the creation of a just society, etc. were considered relevant at that time, and in the modern world. He promotes the idea of East-West cooperation and connects the development of modern society with it. In this regard, the study of the philosophical and social teachings of Ali Shariati is important for a better understanding of the problems of modern society, peace and cooperation of people, prevention of religious violence, development of democracy and freedom in Muslim countries. For the Republic of Tajikistan, which has embarked on the path of building a legal, democratic, united and secular society, the study of this topic has great importance. From this point of view, we can say that the study of the philosophical and social thought of Ali Shariati has scientific and practical significance.

Key words: democracy, human rights, social problems, legal society, peace and cooperation of peoples, dialogue of civilizations, social justice.

Мусаллам аст, ки абармардҳои ҷаҳон на фақат барои мардуме, ки ин абармардҳоро зодааст, хидмати шоистаи таҳсин кардаанд, балки тамоми башариятро ба сӯи пешравию хушбахтӣ раҳнамун шуда, аз вартаи гумроҳиву ҷаҳолат раҳонидаанд. Аз ин рӯ, ҳаёт, фаъолият, таълимот ва муборизаи онҳо намунаи ибрати ҷомеаи ҷаҳонӣ хоҳад буд ва ҳамчун беҳтарин дастурномаи зиндагии башарият тӯли даврони зиёд хидмат хоҳад кард.

Алии Шариати нависанда, ҷомеашинос ва пажӯҳишгари динии аҳли Эрон аз зумраи ҳамин гуна абармардҳое мебошад, ки дар Эрони давраи шоҳ доир ба роҳҳои инкишофу ислоҳи ҳаёти иҷтимоию сиёсии ҷомеа назарияҳову андешаҳои ҷолибе пешниҳод карда, дар замони худ пайравони зиёде доштааст ва бешубҳа барои ҷомеаи имрӯзу оянда низ ин андешаву таълимоти ӯ ҳамчун дастуру раҳнамои дурусти зиндагӣ хидмат хоҳанд кард. Ӯ аз муборизон ва фаълони сиёсӣ ва мазҳабӣ ва аз назарияпардозони инкилоби исломии Эрон буда, нигариши навин ба таърих ва ҷомеашиносии ислом арза кардааст. Алии Шариати барои барқарорӣ ва пойдорӣ адолати иҷтимоӣ ва бедоргарии иҷтимоӣ талош варзид ва ҳамчун «Султони вақт» машҳур гардид.

Падари падарбузурги Алии Шариати – Мулло Қурбоналӣ маъруф ба «Охунди Ҳаким» марде файласуф ва фақеҳ буд, ки дар мадрасаҳои Бухоро, Машҳад ва Сабзавор таҳсил кард ва аз шогирдони баргузидаи Ҳоҷ Мулло Ҳодии Сабзаворӣ ба шумор мерафт. Мулло Қурбоналӣ ҷаҳор фарзанд бо номҳои Маҳмуд, Аҳмад, Ҳасан ва Ҳусейн дошт. Маҳмуд ба ҳангоми марги падар ба таҳсили улум машғул буд, чун мардуми Мазинон исрор варзиданд, ба ин ҷо омад, то пешнамози масҷид ва мударрисии ҳавзаи илмия бошад. Ӯ то поёни умри худ дар Мазинон монд ва ҷаҳор фарзанд бо номҳои Маъсума, Қурбоналӣ, Муҳаммадақӣ ва Оқомирзо Муҳаммад аз худ ба ҷо гузошт. Муҳаммадақии Шариати [муассиси қонуни «Нашри ҳақоқиқ ислом» ба шумор меравад] соли 1932 бо духтари рустоие аз аҳолии Қоҳак бо номи Зухро Аминӣ издивоҷ кард ва аввалин фарзанди онҳо Алии Шариати буд [1]. Алии Шариати Мазинонӣ 23 ноябри соли 1933 дар рустои Қоҳаки Мазинон дар наздикии Сабзавори Эрон дида ба ҷаҳон кушодааст. Ӯ таҳсилоти ибтидоиро дар дабистони «Ибни Ямин»-и Машҳад сипарӣ карда, соли 1946 вориди дабиристони «Фирдавсӣ»-и Машҳад шуд ва пас аз итмоми давраи дабиристон, дар 16-солагӣ ба донишсарои муқаддамотӣ рафт. Ин мутафаккири эронӣ соли 1952 ва дар ҷараёни рӯйдодҳои «21-уми июл» боздошт шуд ва ин нахустин рӯёруи ӯ бо низомии ҳокими шоҳ буд. Вай соли 1955 дар Донишкадаи адабиёт ва улуми инсонии Донишгоҳи Машҳад ба таҳсил дар риштаи адабиёти форсӣ пардохт. Тафаккури халлоқи ӯ боис шуд, ки Шариати дар даврони таҳсил дар донишкадаи адабиёт ба тарҷума ва интишори осоре чун «Абузари Ғаффорӣ», «Ниёиш» – асари Элқасис Карл ва як ришта мақолоти таҳқиқӣ дар ин замина ҳиммат гуморид. Шариати бисёр мехост, ки таҳсилашро дар ин донишкада идома диҳад, аммо падараш таъкид дошт, ки вориди донишсаро шавад. Зеро вазъи иқтисодии хонаводаашон хуб набуд. Пас аз муддате, аниқтараш 21 июли соли 1958 бо яке аз

хамсабақони худ ба номи Пурони Шариати Разавай издивоҷ кард. Шариатӣ таҳсилоти донишгоҳии худро дар шаҳри Машҳад гузаронид ва пас аз дарёфти мадраки коршиносӣ ё лисонс [дипломи бакалаврӣ – маълумоти олии нопурра] дар риштаи адабиёти форсӣ ба иллати касби мақоми шогирдии мумтоз аз тарафи донишгоҳ, барои идомаи таҳсил ба Фаронса фиристода шуд, то таҳсилоти олии худро дар зинаи дифои рисолаи докторӣ [PhD] дар Донишгоҳи Сорбони Фаронса, дар риштаи адабиёт идома диҳад. Вай дар он ҷо ба таҳсили улуме чун ҷомеашиносӣ, асосҳои илми таърих, таърихи адён, таърих ва фарҳанги исломӣ пардохт. Иқомати ин андешаманди бузург дар Фаронсаро метавон давраи созандагии шахсияти сиёсии ӯ донист, зеро вай бо мутафаккирони машҳур ва барҷастае ҳамчун Луйи Масинён, Жан Пол Сартр, Жон Берг, Франс Фанон, Чорч Гурувич ва низ шуморе аз устодони барҷастаи Донишгоҳи Сорбон ошноӣ пайдо кард. Ҳамчунин бо ширкат дар фаъолиятҳои сиёсии донишҷӯёни эронӣ дар Порис, аз масоили ҷаҳони севвум огоҳӣ ёфт. Ӯ дар чандин тазоҳурот низ барои пуштибонӣ аз Инқилоби Алҷазоир ширкат кард [2].

Алии Шариатӣ соли 1964 ҳангоми бозгашт ба Эрон, дар марз дастгир ва ба зиндони Қизилқалъа дар Техрон мунтақил шуд, аммо пас аз муддате дар сентябри ҳамон сол озод шуд ва ба Машҳад рафт ва дар Донишгоҳи Машҳад ба суҳанронии хирадмандона ва пурмағз дар миёни донишҷӯён шӯро нишот эҷод кард. Соли 1965 (муддате пас аз бекорӣ) идораи фарҳанги шаҳри Машҳад ӯро ба унвони дабири иншоӣ синфи ҷаҳоруми дабистон дар яке аз рустоҳои Машҳад ба қор қабул кард ва сипас дар дабиристон ба тадрис пардохт ва билохира ба унвони устодёри таърих вориди Донишгоҳи Машҳад шуд. Соли 1969 ба «Ҳусайния Иршод» даъват шуда, ба зудӣ масъулияти умури фарҳангии Ҳусайнияро ба уҳда гирифт ва ба тадриси ҷомеашиносии мазҳабӣ ва маорифи исломӣ шурӯъ намуд. Аммо саранҷом соли 1973 режими шоҳ «Ҳусайния Иршод»-ро таътил намуд ва Шариатино ба муддати 18 моҳ равонаи зиндони кумитаи шаҳрбонӣ кард. Вай пас аз озодӣ аз зиндон рӯзҳои бисёр сахтеро пушти сар гузошт ва борҳо тавассути маъмурони СОВОК [Созмони иттилоотӣ ва амниятии кишвар] таҳдид шуд ва таҳти шиканҷаи рӯҳиву ҷисмонӣ қарор гирифт. Алии Шариатӣ солҳои 1959–64 дар Фаронса қору зиндагӣ кард. Жилберт Лазард [фаронс. Gilbert Lazard, 4.2.1920 – 6.9.2018] устои раҳнамои Алии Шариатӣ ва ҳамсараш Пурони Шариати Разавай дар Донишгоҳи Сорбон дар давраи дифои рисолаи докторӣ [PhD] буд. Лазард тасҳеҳи матни форсии китоби «Ҷазоили Балх» навиштаи Сафиюддини Балхӣ ва тарҷумаи он ба забони фаронсавиро барои рисолаи докторӣ ба Шариатӣ пешниҳод кард. Шариатӣ бархилофи Пурон, ки ба рисолаи худ дар мавриди «Гулистон»-и Саъдӣ саҳт алоқаманд буд, ҳеҷ алоқае ба мавзӯи рисолаи худ надошт. Шариатӣ соли 1963 рисолаи докториашро дар ҳаҷми 155 саҳифа ба забони фаронсавӣ ва бо унвони «Ҷазоили Балх» навишта, ба устодаш супурд ва бо сари баланд бо таҳассуси «Таърихи ислом дар қуруни вусто» дифои рисолаи докторӣ кард. Сафорати Эрон дар Порис мадраки ӯро ба унвони мадраки докторӣ дар адабиёт ба расмият шинохт [3].

Алии Шариатӣ аз ноябри 1972 то июли 1973 ба зиндагии махфии худ рӯй овард. СОВОК ба дунболи ӯ буд ва аз таътилии «Ҳусайния Иршод» ба баъд матни суҳанрониҳои Шариатӣ бо исми мустаор ба ҷоп мерасид. Июли 1973 СОВОК падари Алии Шариатӣ ва баъд бародари хонуми вайро ба гаравгон гирифт ва ба зиндони «Зиндони Ивин» бурд, то Шариатӣ ба ночор худро муаррифӣ кунад. Шариатӣ худро муаррифӣ кард ва ба муддати 18 моҳ ба зиндони инфиродӣ рафт. Зеро шоҳ ба далели фишорҳои байналмилалӣ ва дархости вазири фарҳанги Алҷазоир дарёфт, ки ниғаҳ доштани Шариатӣ дар зиндон беш аз озодии ӯ метавонад ба шухрату маҳбубияти ӯ бияфзояд. Асорати дарозмуддати инфиродӣ ӯро саҳт ба нури офтоб ҳассос карда буд ва аз назари рӯҳӣ ҳам бисёр афсурда шуда буд. Режими шоҳ ҳамаи роҳҳои муборизаи иҷтимоиро бар ӯ баста ва аз тадрис дар донишгоҳ маҳрум кард. Муборизаи махфӣ ҳам барояш амалан имкон надошт, зеро СОВОК ӯро шадидан таҳти назар қарор дода буд ва рӯз ба рӯз ҳалқаи ин маҳдудиятҳо тангтар мешуд. Шариатӣ дар ин маврид гуфтааст: «Зоҳиран озод ҳастам ва аз қайди асорат ба истилоҳ раҳой ёфтаам, вале он чи мусаллам аст, навъи зиндонам тағйир карда ва аз зиндони давлатӣ ба зиндони хона

мунтақал шудаам». Алии Шариатӣ пас аз ду сол хаста аз вазъияташ тасмим ба «ҳичрат» мегирад. Мамнуъулхуруҷ будан монеаи бузурге барои муҳочирати ӯ ба хорич аз кишвар буд. Аммо вай бо гирифтани гузарнома бо исми хонаводагии «Мазинонӣ» аз кишвар хорич шуд ва роҳ сӯи Бруксел гирифт. Шариатӣ пас аз чанд рӯз иқомат дар Бруксел, ба сӯи Саутҳамптон [Southampton]-и Англия роҳ гирифт ва пас аз се ҳафтаи муҳочираташ 19 июни 1977 дар ин ҷо дар чихилу се - солағӣ даргузашт. Далели расмӣ марги Алии Шариатӣ сактаи қалбӣ ё нарасидани хун ба дилаш эълон доштанд, ҳарчанд ба ин марги табию нобахангоми ӯ бисёрҳо бовар надоранд. Бархе даст доштани созмони СОВОК-ро дар марги Шариатӣ тахмин мезананд.

Али Шариатӣ васият карда буд, ки вайро дар «Хусайния Иршод» дафн кунанд, вале то кунун дар қабристони канори «Ҳарами Зайнаби Кубро» дар шаҳри Димашқ ба амонат супурда шудааст ва хонаводааш ҳазинаи ниғаҳдории часади вайро ба зимма гирифтаанд [2].

Осор ва суҳанрониҳои мондагори Али Шариатӣ таъсири муҳимме дар огоҳибахшӣ ба мардум доштааст. Ӯ беш аз чихил (40) асари мондагор аз худ ба мерос гузоштааст, ки ҳар яке дар худшиносии шахсӣ, худшиносии миллий ва мазҳабӣ нақши бузурге доранд. Аз он миён метавон ба «Худсозии инқилобӣ», «Абӯзар», «Бозгашт ба хештан», «Ниёиш», «Мо ва Инқибол», «Таҳлиле аз маносики ҳаҷ», «Торихи тамаддун», «Хубут дар кавир», «Зан», «Равиши шинохти ислом», «Хусайн – вориси Одам», «Чӣ бояд кард?», «Гуфтугӯҳои танҳой» ва ғайра ишора кард.

Али Шариатӣ яке аз мутафаккирони форсиабон буда, осор ва таълимоти ӯ аҳаммияти бузурги илмие дорад, ки бо мавқеъ ва таъсири мутафаккир дар ҳаёти маънавӣ, фарҳангӣ ва динии на танҳо форсиабонон, балки ба тамоми мардуми олам [бахусус, барои мусалмонони ҷаҳон] вобаста аст. Барои чунбишҳои озодихоҳӣ дар Эрон осори ӯ сарчашмаи маънавию дастури ҳаёти ҳаррӯзаи онҳо гардидааст. Имрӯз ҳам ҳаракатҳои вучуд доранд, ки пайравияшонро аз таълимоти Али Шариатӣ эълон медоранд. Ӯ муборизи роҳи озодӣ аз нуфузи мустамликадорон, бунёди ҷомеаи боадолат, беҳбудии вазъи мардуми заҳматкаш мебошад. Ӯ барои ислоҳи исломи суннатӣ ва мувофиқ сохтани ислом бо илму ҷомеаи муосир талошҳои зиёде ба харҷ додааст. Ақидаҳои ӯ дар дарки раванди таърихӣ ба таълимоти марксистӣ наздик аст ва тавачҷӯҳи оммаи васеи заҳматкашонро ба худ ҷалб кардааст. Имрӯз ҳам бисёре аз ҳизбу ҳаракатҳои озодихоҳӣ ва демократӣ ба таълимоти ӯ тавачҷуҳ зоҳир мекунанд. Таълимоти фалсафӣ, ахлоқии Али Шариатӣ, ки дар зерин пардаи динӣ баён шудаанд, ғояҳои дарбар мегиранд, ки барои ҷомеаи муосир, хусусан барои ҷаҳони ислом дорои аҳаммияти хос мебошанд. Аз ҷумла меъёрҳои ахлоқии баёнкардаи ӯ, таълимоташ дар бораи ҷомеаи озоду мардумсолор [демократӣ], гуфтугӯи тамаддунҳо, бунёди низоми боадолати иҷтимоӣ, илмгароии ӯ аз ҳамин қабил мебошанд. Ӯ ғояи ҳамкориҳои Шарқу Ғарбро тарғиб карда, рушди ҷомеаи муосирро бо он пайванд месозад. Аз ин ҷиҳат таҳқиқи таълимоти фалсафӣ, иҷтимоии Али Шариатӣ барои дарки беҳтари масоили ҷомеаи муосир, сулҳу ҳамкориҳои халқҳо, дур шудан аз хушунати динӣ, рушди мардумсолорӣ ва озодихо дар кишварҳои мусулмонӣ аз аҳаммият ҳолӣ нестанд. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки роҳи бунёди ҷомеаи ҳуқуқбунёд, демократӣ, ягона ва дунявиро пеш гирифтааст ва арзишҳои ҷомеаи муосирро гиромӣ медорад, таҳқиқи чунин мавзӯ арзиши баландеро молик аст. Аз ин ҷиҳат, метавон гуфт, ки таҳқиқи афкори фалсафию иҷтимоии Али Шариатӣ дорои аҳаммияти илмӣ ва амалӣ мебошад [5].

Али Шариатӣ – файласуф ва ҷомеашиноси номовари эронӣ дар мавриди нишонаҳо ва рисолати рушанфикр фармудааст: «Рушанфикри иҷтимоӣ будан, дар канор ва миёни мардум будан ва дар баробари сарнавишти як миллати асир ва як табақаи маҳкум, худро мутааххид [мутасаддӣ] эҳсос кардан аст. Рушанфикр рисолаташ раҳбарӣ кардани сиёсии ҷомеа нест, рисолати рушанфикр худогоҳӣ додан ба ҷомеа аст, фақат ва фақат ҳамин ва дигар ҳеҷ. Агар рушанфикр битавонад ба ҷомеа худогоҳӣ бидиҳад, аз батни ҷомеа қаҳрамононе бархоҳанд хост, ки лаёқати раҳбарии худро рушанфикрро ҳам доранд ва то вақте, ки аз батни мардум қаҳрамон намеояд, рушанфикр рисолат дорад» [4].

Алии Шариатӣ яке аз мутафаккиронест, ки рӯйкарди наққодона нисбат ба бархе аз боварҳои мазҳабӣ дошт. Ӯ ба таври хос[с] ташайюғи сафиро мазҳари суннати масхшуда [табдилшуда] медонист ва онро тавъам бо асоратпазирӣ, хурофот, тақлид ва хабаргарой муаррифӣ мекард. Вай ҳамчунин аз нигоҳи сатҳӣ ба муосирсози (модернизм)-и дин низ интиқод мекард ва муътақид буд, ки роҳи пешрафту тараққии миллатҳои шарқӣ мутафовит аз роҳест, ки Ғарб паймудааст. Албатта истифодаи огоҳона аз таҷрибиёти муосирсозӣ дар Ғарб мавриди пазириши Шариатӣ қарор дошт. Алии Шариатӣ, Муҳаммадризо Ҳакимиро ба унвони васии худ чиҳати ҳар гуна дахлу тасарруф дар осораи интиқод кардааст [3].

Замоне, ки Алии Шариатӣ машғули тарҷумаи китоби «Панҷ соли ҷанги Алҷазоир» буд, дар се нома ба Франс Фанон ба нақди назарияи вай дар мавриди қанор гузоштани дин ба унвони абзоре барои мубориза бо империализми ғарбӣ пардохт. Шариатӣ бар хилофи Фанон муътақид буд, ки мардум танҳо дар сурате метавонанд бо низоми империализм мубориза кунанд, ки нахуст ҳувияти фарҳангии худашонро дарёбанд; ҳувияти фарҳангӣ дар бархе кишварҳо бо суннатҳои мазҳабӣ пайванд хӯрдааст: Шариатӣ шиори баргаштан ба аслу пешинаи мазҳабии худро матраҳ кардааст.

Аз дидгоҳи Шариатӣ, тавҳид на фақат як назарияи каломии эътиқодӣ ва якҷаву ягона пиндоштани Худованд аст, балки ба манзалаи як зербино ва ҷаҳонбинии эътиқодӣ аст. Ӯ тавҳидро ба унвони асли асили яктопарастӣ унвон мекунад ва дар осори исломшиносияш аз он дар муқобили ширк ёд мекунад. Алии Шариатӣ мегӯяд, ки тавҳид иборат аст аз: як фалсафаи ҷаҳонбинӣ ва ҷаҳоншиносӣ: ҷаҳон ва инсон ваҳдати ягона доранд. Ва ҳамон тавре ки меҳодад, байни тамоми аносири ҷаҳон ваҳдат бидихад, ҷаҳонро ба хайру шар[р] тақсим намекунад ва ҳамон тавр меҳодад зербиное барои ваҳдати гурӯҳҳо ва наҷодҳо ва табақоти башарӣ бисозад. Бино бар ин, тавҳиди Худо дар айни ҳол, ки ҳақиқати тавҷеҳқунандаи олам аст, зербинои тавҳиди инсон ҳам ҳаст ва тавҳиди маъбуд зербинои тавҳиди обид, ки инсонҳо бошанд, ҳаст [5].

Алии Шариатӣ борҳо таъкид мекард, ки дар ислом ба ҷои шахси рӯҳонӣ олими динӣ вучуд дорад. Вай эътиқод дошт, ки рӯҳонӣ чизе иқтибосшуда аз таълимоти масеҳии қуруни вусто мебошад, ки бо зуҳури салтанати Сафавӣ дар қабои «мулло» ва «охунд» бар ислом таҳмил шудааст; бино бар ин, ҳамчунон ки дини масеҳии қуруни вусторо яке аз сабабҳои беъътимодсозии дин дар қуруни ҳозир медонист, рӯҳонияти исломиро яқсара мардуд медонист ва унвони «олими динӣ»-ро шоистаи нишондан бар ҷойгоҳи рӯҳонияти хурофии қунунӣ медонист [4].

АДАБИЁТ

1. Алӣ Раҳнамо. Муслмонне дар ҷустуҷӯи ноқучообод . Техрон, 1380,ш
2. Алии Шариатӣ. Қақнуси исён. Техрон, 1381 (солшумории шамсӣ).
3. Алии Шариатӣ. Нигарише бар андешаи сиёсии Шариъатӣ ва замони у. Техрон, 1321 (солшумории шамсӣ)
4. Пуруни Шариъати Разаӣ, Техрон, 1374 (солшумории шамсӣ). Тарҳе аз як зиндагӣ.
5. Ҷаъфари Саидӣ. Шахсият ва андешаи доктор Алии Шариатӣ. Техрон, 1371.

Зоҳидова М.М.

**ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ ЧИНОЯТИ ТАЧОВУЗ БА ҲАЁТИ АРБОБИ
ДАВЛАТӢ Ё АРБОБИ ЧАМЪИЯТӢ ДАР ДАВРАИ ТОШӢРАВИИ
ДАВЛАТДОРӢИ ТОҶИКОН**

Дар мақолаи мазкур масъалаи ташаккул ва инкишофи чинояти таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ё арбоби ҷамъиятӣ дар давраи тошӯравии давлатдорӣи тоҷикон мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Шакли таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ё арбоби ҷамъиятӣ, инчунин ҷазо барои ҷунин чиноят таҳлил карда шудааст. Муайян карда шуд, ки асосан таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ё арбоби ҷамъиятӣ яке аз роҳҳои сарнагун кардани сарвари давлат ва вазирон аз ҷониби душманон мебошад.

Калидвожаҳо: чиноят; таҷовуз; арбоб; давлат; ҳаёт;

Зоҳидова М.М.

**ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ ПОСЯГАТЕЛЬНОСТИ НА
ЖИЗНЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ ИЛИ ОБЩЕСТВЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ
В ПОСТСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ТАДЖИКОВ**

В статье рассматривается формирование и развитие преступления посягательства на жизнь государственного деятеля или общественного деятеля в постсоветский период государственности таджиков. Проанализирована форма посягательства на жизнь государственного деятеля или общественного деятеля, а также наказание за такое преступление. Установлено, что в основном путем посягательства на жизнь государственного деятеля или общественного деятеля противники отстранили главы государства или отстранили министров.

Ключевые слова: преступления; посягательства; деятель; государства; жизнь.

Zokhidova M.M.

**FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE CRIME OF ENCROACHMENT ON
THE LIFE OF A STATESMAN OR PUBLIC FIGURE IN THE POST-SOVIET PERIOD
OF TAJIK STATEHOOD**

The article examines the formation and development of the crime of encroachment on the life of a statesman or public figure in the post-Soviet period of Tajik statehood. The form of encroachment on the life of a statesman or public figure is analyzed, as well as the punishment for such a crime. It was established that, mainly by encroaching on the life of a statesman or a public figure, opponents removed the head of state or removed ministers.

Key words: crimes; encroachments; activist; states; a life.

Устуворӣ ва эътимоднокии ҳокимияти давлатӣ ҳамеша аз он вобаста буд ва ҳастанд, ки чӣ гуна давлат намояндагони худро аз таҷовузҳои чинояткорона ба ҳаёт, саломатӣ ва дахлнопазирии онҳо муҳофизат мекунад. Маълум аст, ки қонунгузориҳои чиноятӣ ҳамеша дар таъмини ҷунин ҳимоят аҳамияти аввалиндараҷа дорад.

Омӯзиши таърихи давлат ва ҳуқуқ таснифбандии гуногуни пайдоиш ва инкишофи давлат ва ҳуқуқро пешниҳод намудааст [1, с. 124]. Яке аз ин таснифбандихоро Буриев И.Б. пешниҳод намудааст, ки аз рӯи он ташаккул ва инкишофи категорияи «ҷиноятҳои давлатӣ»

таҳлил ва баррасӣ карда мешавад. Буриев И.Б. инкишофи давлат ва ҳуқуқро чунин таснифбандӣ менамояд: а) пайдоиши давлатдорӣ дар ҳудуди Тоҷикистон (II ҳазор сол то эраи мо – I ҳазор сол то эраи мо); б) ташккул ва инкишофи давлатдорӣ дар зери таъсири тамаддуни зардуштӣ (I ҳазор сол то эраи мо ва авали асри VIII); в) ташаккул ва инкишофи давлатдории тоҷикон дар зери таъсири тамаддуни исломӣ (оғози асри VIII – оғози асри XIX); г) давлатдории омехтаи тоҷикон (солҳои 1868, 1917, 1920); д) давлат ва ҳуқуқи тоҷикон дар давраи ИҶШС (солҳои 1917/1920–1991); е) давлат ва ҳуқуқи тоҷикон дар даврони истиқлолият (1991 то имрӯз) [2, с. 23]. Таснифи мазкурро ба асос гирифта дар рисолаи диссертатсионӣ мо давраҳои инкишофи ҷавобгарии ҷинойтӣ барои таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ва ҷамъиятиро дида мебароем. Профессор Шарипов Т.Ш. марҳалаҳои асосӣ дар барпокунии ва инкишофёбии қонунгузориҳои ҷинойтиро ба марҳилаҳои то шӯравӣ, қонунгузориҳои ҷинойтии шӯравӣ–сотсиалистӣ ва даврони соҳибистиқлолӣ ҷудо намудааст, ки намунаи маҳдуди таснифбандии ташаккул ва инкишофи ҳуқуқи ҷинойтӣ мебошад [3, с. 12].

Мувофиқи сарчашмаҳои таърихӣ Пешдодиён ва Каёниён аввалин давлатҳои тоҷикон мебошанд[4]. Таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ва ҷамъиятӣ маҳз аз ҳамин лаҳза ҳамчун ҷинойт пайдо гардид. Чуноне, ки таърихнавис М. Исоматов қайд менамояд «Ҷамшед аз мувафакиятҳои худ мағрур шуд ва даъвои худро кард. Мардум аз ӯ рӯй гардонданд ва фарру шукӯҳи шоҳӣ аз ӯ бирафт ва подшоҳӣ рӯ ба харобӣ ниҳод. Дар ин миён Заҳҳок хурӯҷ намуд ва Ҷамшедро шикаст дода, ҳалок кард ва худаш подшоҳ шуд. Дар давраи ҳукмронии ӯ дар ҷаҳон адлу инсоф намонд, раият дар шиканча афтод ва мулк хароб гардид, мардумони зиёде ба ҳалокат расиданд» [5, с. 24]. Куштори Сиёвуш писари шоҳ Кайковус, Куруши Кабир, Спитамен, Монӣ (яке аз рӯҳониёни машҳур) мисоли дигари таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ва ҷамъиятӣ шуда метавонанд.

Омӯзиши таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки терроризм ва экстремизм ҳамқадами доимии инсоният мебошанд. Ҳанӯз дар асри I–уми то мелод дар Иуде (Яҳудистон) мазҳаби ханҷардорон (секта сикарев) амал мекард, ки ҷонибдорони он дар ҳамкорӣ бо римӣён донишмандон, устодон, аъёну ашрофон ва олимақомони яҳудиёнро несту нобуд мекарданд. Фома Аквинский ва падарони дини христианин бошанд, ақидаи қатли ҳокиме, ки ба фикри халқ душман ё хиёнаткор аст, иҷозат медоданд. Мазҳабҳои алоҳидаи дини ислом низ дар миёнаҳои асри пайдоиши хеш ба куштори халифаҳо ва сардорону мансабдорони тақсимотҳои маъмурӣ ва ҳарбиро ҷонибдор буданд ва ба ин амал намоёндагони онҳо даст мезаданд. Дар ин давра, баъзе ҷамъиятҳои маҳфӣ дар Ҳиндустон ва Хитой низ ба террори сиёсӣ машғул буданд. Дар ҳудуди Эрон, Афғонистон, Тоҷикистон, умуман мамлакатҳои Осиёи Марказӣ, ҷонибдорони мазҳаби исмоилиён нисбати донишмандони ислом муборизаи пинҳониро бо истифода аз ҷисман нобуд кардани рақибони сиёсии хеш амалӣ мекарданд[6].

Таъмини амнияти давлат аз ҷониби подшоҳон ва шахсони барӯманди ҷамъиятӣ дар давраи пайдоиши аввалин давлатҳо дар ҳудуди Тоҷикистони имрӯза аҳамияти калон дошт. Масалан, истилогарони Ҳахоманишӣ мулкҳои Осиёи Миёнаро ба пуррагӣ тасхир менамоянд. Халқ дар зери итоату истисмори дутарафа қарор мегирад, аҳволи иҷтимоии мардум вазнин мегардад. Шӯришҳои халқӣ бар ғосибон дар аҳди Дорой I дар Марғиён, Порт ва кишвари саккоӣҳо сар мезанад. Истилогарон бо кӯмаки хоинону ҳокимони дохилӣ ин шӯришҳоро дар солҳои 522–518 бераҳмона паҳш менамоянд[7, с. 42]. Яке аз чунин қорнамоӣҳо, ки баҳри ҳифзу таъмини амнияти миллӣ равона гардида буд, ин қорнамоии Шерак – қаҳрамони тоҷик мебошад. Дар китоби Тоҷикони Б. Ғафуров ин қорнамоии чунин шарҳ дода шудааст: «Дорой I бо кӯшуни сершуморе ба муқобили сақоӣҳо равона мешавад. Замоне ба ӯрдугоҳи ӯ саиси сақоӣ Шерак омад. Аъзои баданаш маъҷуб, рӯяш аз ҷароҳат баднамо, гӯшу биниаш бурида буд. Шерак арз кард, ки ҳамқавамонаш ҳамин тариқа ҷазояш додаанд, ва, инак, ӯ ташнаи ниқор аст. Ӯ роҳбаладириро ба зимма гирифта, ваъда кард, ки кӯшуни форсҳоро бо пайраҳаи фақат ба худаш маълум якбора ба ақибгоҳи сақоӣҳо мерасонад. Пас аз ҳафт рӯзи роҳи пурмашақат аскарони форс ба биёбони хушку холӣ

баромада монданд. Форсҳо фиреб хӯрдани худро фаҳмиданд. Шерак, дар ҳолате ки душман ба сараш теғ мекашид, бо ифтихор ҷавоб дод: «ман ғалабаро ба даст овардам, зеро барои аз сари ҳамватанонам – сақоиҳо дур кардани фалокат форсҳоро аз гушнагиву ташнагӣ ба ҳалокат супоридам». Форсҳо сари қаҳрамони тоҷикро аз сар ҷудо карданд [8, с. 96].

А. Фирдавсӣ ба мақоми подшоҳ ва нақши лашкаркашону паҳлавонон дар таҳкими давлатдорӣ ва ваҳдати ҷомеа аҳамияти хосаро насиб доништааст. Паҳлавонон ба Ватан ва шоҳ содиқанд. Ҳатто онҳо ба хоҳири манфиатҳои умумии давлатӣ ҳар гуна шоҳи ноодилро мебахшанд. Зеро ки шоҳро нфодагари ваҳдату қудрати давлат ва кишвар медонанд. Дар навбати худ қаҳрамонони Фирдавсӣ шахсиятҳои барҷастаанд, ки онҳо ба қадри худ мерасанд, шаъну шарафи худро ҳимоя менамоянд ва мақоми худро дар кишвардорӣ амик дарк кардаанд. Аммо манфиатҳои давлатро аз манфиатҳои шахсӣ авлотар доништа, анъанаҳо ва суннатҳои давлатдориро лашкаркаширо бечуну чаро риоя менамоянд [9, с. 89].

Унсурлмаолии Кайковус сиёсатмадору давлатдорро ба Офтоб монанд менамояд. «Подшоҳ чу Офтоб аст. Нашояд, ки ба яке тобаду бар яке натобад». Адлу адолатро чун пояи давлатдорӣ меҳисобад. Шоҳу шоҳигариро ба масъалаҳои ахлоқӣ мепайвандад. Мисолҳои зиёдро дар бораи нопокию бадахлоқии тоифае аз ашрофон меорад ва онҳоро маҳкум менамояд. Ба шоҳон тавсияҳои муҳим дар боби ба айшу ишрат дода нашудан ва ба корҳои давлатдорӣ машғул гаштанро медиҳад. Шоҳ ҳамеша ақлу хирадро бояд машваратчиҳои худ интихоб намояд. Ба эҳсосот дода нашавад. Тафаккур бояд дар қабули қарор ҷойи асосӣ дошта бошад. Кайковус яке аз аркони давлат–дориро дар равонию аниқии фармону супоришоти шоҳ мебинад. Муносибат ба лашкар ва раият низ аҳамияти муҳим дорад. Вазъияти иқтисодӣ низ ба омили муҳими давлатдорӣ дохил мешавад. Фақат ба воситаи адлу инсоф ҳазинаи давлатро пур кардан мумкин аст [10, с. 90].

Шоҳ – дар империяи Ҳахоманишиҳо мақоми олии идоракуниро ба уҳда дошт. Тамоми ҳуқуқҳои сиёсӣ ва ҳарбиро, аз ҷумла таъмини амнияти давлатӣ аз шоҳ вобастагии калон дошт. Дар солҳои охири давлатдорӣ вазъият дар империя на он қадар хуб буд. Профессор А.Ғ. Холиқов ин вазъиятро чунин менависад: Байни 115 писари Ардашери II Мнемон дар империя барои тахт ҷанҷол мерафт. Ардашери III ба тахт омада тамоми ҳешони худро ба қатл мерасонад ва каме дар соҳаи давлатдорӣ ва дар тобеият нигоҳ доштани сатрапҳо ба муваффақият ноил мегардад. Вале аз сабаби суст будани назорат дар дастгоҳи давлатӣ ӯ аз ҷониби ҳочасароӣ худ Боҳуй кушта мешавад. Ҳамин ҳочасароӣ дар идораи давлат мақоми хосса дошта, мансабдори асосии давлатӣ ба ҳисоб мерафт Маҳз бо дастури он ҷандин шохзодаҳои Ҳахоманишии кушта мешаванд [11, с. 52]. Барои куштори шохзодагонии империяи Ҳахоманишинӣ Дорой III Ҳочасароӣ–Боҳуйро ба қатл мерасонад.

То зуҳури дини ислом сарчашмаи асосии ҳуқуқро, бахусус ҳуқуқи ҷиноятиро китоби Авесто, Қонунномаи Сососиён ташкил медоданд. Дар ин давра ҳамаи ҷиноятҳоро ба се гуруҳ ҷудо мекарданд: а) ҷиноятҳо ба муқобили тартиботи ҷамъиятӣ; б) ҷиноятҳо ба муқобили дин ва арзишҳои динӣ; в) ҷиноятҳо ба муқобили ҳокимияти давлатӣ [12]. Таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ (шоҳон, вазирон, оилаи онҳо) ҳамчун ҷиноят ба муқобили ҳокимияти давлатӣ эътироф шуда, барои ҷунин кирдор ҷазои қатл дода мешуд [13].

А.А. Королев қайд мекунад, ки ҳанӯз 340 сол пеш аз солшумории мо падари Искандари Мақдунӣ дар натиҷаи амали террористӣ ба ҳалокат расидааст. Таҳлилгарони дигар аввалин гурӯҳи муташаккили террористиро гурӯҳи яҳудии Сикариев (ханҷардорон), ки дар асри I то милод дар Яҳудия амал мекард, эътироф менамоянд. Аъзоёни ин гурӯҳи террористӣ намояндагонии донишмандии яҳудиро, ки меҳостанд бо римҳои сулҳ баста шаванд, ба дуршавӣ аз дин ва ноиди гирифтани манфиатҳои миллӣ гунаҳгор доништа, ба қатл мерасониданд. Онҳо ба сифати силоҳ, ханҷар ё «сику» шамшерии кӯтохро истифода мебарданд. Дар фаъолияти сикариевчиён унсурҳои фанатизми динӣ ва терроризми сиёсӣ ба ҷашм мерасид [14].

Олимони дигар И.Б. Бӯриев [15, с. 30], А.Г. Периханян [16, с. 247], А.А. Толезарӣ [17, с. 11], А.Ғ. Холиқов [18, с. 322] хангоми таснифи ҷиноят таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатиро

ба гуруҳи ҷиноятҳо ба муқобили шахсият дохил мекунад, ки чандон дуруст нест. Чунин ақидарони профессор У.А. Азизов баҳсноқ эътироф намуда, менависад, ки яке аз камбудии чунин таснифи ҷиноятҳо ин чудо накардани яке аз гуруҳи асосии ҷиноятҳо, яъне ҷиноятҳо ба муқобили ҳокимият мебошад [19, с. 67]. Ақидаи У.А. Азизовро мо дастгирӣ намуда, қайд менамоем, ки таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ё арбоби ҷамъиятӣ ба гуруҳи ҷиноятҳо ба муқобили ҳокимият дохил шуда, он дар ҳамаи давру замон вучуд дошт ва барои чунин кирдор ҷазои аз ҳама вазнин яъне ҳукми қатл дода мешуд. Масалан, шоҳ Камбиз 2 хангоми забти Египет ба пойтахти он шаҳри Мемфис сафири худро равон менамояд, ки то ки онҳо шаҳрҳо бе ҷанг ба он супоранд. Лекин египетӣҳо сафирро бо ҳамроҳонаш кушта, молу мулки онҳоро ғорат намуданд. Баъди чунин ҳодиса Камбиз 2 шаҳри Мемфисро ихота намуда, онро ба даст овард ва парвандаи куштани сафир ва ҳамроҳонашро ба баррасии суди шоҳӣ супорид. Суд чунин ҳукм намуд: барои куштори ҳар як ҷанговари форс даҳ ҷанговари машҳури египет кушта шавад. Дар ниҳоят ду ҳазор шаҳрванди Мемфис барои куштори сафир кушта гардиданд [20].

Куштори шоҳон, вазирон оилаҳои онҳо ва дар умум инсон на танҳо дар Авесто, балки дар дигар сарчашмаҳои ҳуқуқии замони зардуштия гуноҳи вазнин (кабира) эътироф мегардид. Масалан, дар «Мулоҳизаи Рӯҳи хирад (Суждение Духа разума)» куштор дар баробари дигар ҷиноятҳои махсусан вазнин номбар гардидааст: «Аз ҳақиме пурсиданд: «Қадам гуноҳ вазнинтар аст?», ӯ ҷавоб дод: «Аз ҳамаи гуноҳҳо, ки инсон мекунад ... куштори шахси порсо, тақводор, додгар, додрас...» [21, с. 104]. Куштори бадқасдона кирдори махсусан вазнин эътироф гардида, барои ҷазои аз ҳама вазнинтар дода мешуд [22, с. 333].

Зухури дини ислом, ки пасон сабаби ташкили давлати муттаҳидаи арабҳо, – Хилофати Араб (622–1258) гардид, дар ташаккул ва инкишофи ҳуқуқи ҷиноятӣ давлатҳои Шарқ ва Осиёи марказӣ, аз ҷумла давлатҳои дар худуди Тоҷикистони имрӯза мавҷудбуда нақши муҳим бозид.

Ин давра бо ташкил ва фаъолияти давлатҳои феодалий, ки бо сулолаҳои гуногун алоқаманданд (Тоҳириён, Сафориён, Сомониён, Қарахониҳо, Ғуриён, Ғазнавиён, Салҷуқиён, Хоразмшоҳиён, Шайбониҳо, Аштархониҳо) ва хонҳо (Бухоро ва Қўқанд) алоқаманд мебошад. Қонуни ҷиноятӣ ин давра дар зери таъсири дини Ислом ва санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба монанди Ёсуи Чингизхон, Тузукии (Кодекси Тимур) ва ғайра ташаккул ёфтааст.

Сарчашмаҳои ҳуқуқӣ вобаста ба қувваи юридикиашон дар ислом одатан ба якчанд гурӯҳ чудо мешаванд. Маъмулан онҳоро ба се гурӯҳ чудо намудан мумкин: Сарчашмаҳои аввалиндараҷаи ҳуқуқи исломӣ: Қуръон суннат (маҷмӯи ҳадисҳо). Сарчашмаҳои дуввуминдараҷа, ки аз усулҳои фикҳии эҷоди ҳуқуқӣ ибтидо мегиранд: Иҷмаъ, иҷтиҳод, фатво ва қиёс. Сарчашмаҳои саввуминдараҷа: ба ин гурӯҳ шомил мешавад, ҳуқуқи позитивии соҳибони фармон ва ҳуқуқҳои одатии халқияту қавмҳои мухталиф [23, с. 96].

Ҳама ҷиноятҳо дар ҳуқуқи ҷиноятӣ мусулмонӣ ба Ҳадд, Қисас ва Тазир гурӯҳбандӣ карда шуданд. Барои содир кардани намудҳои алоҳидаи ҷиноят, ки ба гурӯҳи Ҳадд ё Ҳудуд дохил карда мешаванд, барои онҳо ҷазо дар Қуръон ва суннат пешбинӣ шудааст. Ҷиноятҳо ба муқобили шахс (ҳаёт ва саломатӣ) бо қисас – «ҷазои баробар» ҷазо дода мешаванд ва ҷиноятҳои, ки барои онҳо ҷазоҳои дастурӣ ва ислоҳӣ истифода мешаванд, амалҳои категорияи тазир мебошанд [24].

И.Д. Сафаров меъёрҳои ҷиноятӣ–ҳуқуқии давраи Сомониёнро ба се гурӯҳ тақсим мекунад: 1) ҷиноятҳо бар зидди ҳаёт ва саломатӣ; 2) ҷиноятҳои, ки, ки талаботи Қуръонро вайрон мекунад; 3) ҷиноятҳо ба муқобили ҳокимияти давлатӣ [25, с. 19]. Меъёрҳои ҳуқуқии Қуръон ва ҳадисҳоро таҳлил намуда, А.Қ. Назаров чунин таснифи ҷиноятҳоро дар ҳуқуқи ҷиноятӣ мусулмонӣ чудо менамояд: хиёнат ба Худо, ҷиноятҳо бар зидди ҳаёт, саломатӣ, озодии ҷинсӣ ва тамомияти ҷинсӣ, зидди шаъну шараф, зидди тартиботи

чамбиятӣ, моликият, зидди чомеаи исломӣ [26, с. 103].

Дар асрҳои миёна ташкилоти террористие, ки дар инкишофи тактикаи пинҳонкорӣ, диверсия ва истифодаи зӯроварӣ чун воситаи иҷроии мақсад нақши бориз гузоштааст, ин созмони асасинҳо мебошад. Тақрибан соли 1090–и милоди Ҳасан ибни Саббоҳ ҳалғаи Аламутро, ки дар дараи кӯҳии самти шимолии шаҳри Ҳамадон (воқеъ дар Эрон) ҷойгир аст, ишғол менамояд ва ба қароргоҳи худ табдил медиҳад. Аъзои ин ташкилот фаъолияти худро дар ҳудуди баҳри Миёназамин то халиҷи Форс густариш дода, дар муддати тӯлонии амалиётҳои худ шумораи зиёди халифаҳо, султонҳо, руҳониёни бонуфуз ва мансабдорони баландмақоми давлатиро ба қатл расонидаанд. Мисоли гуфтаҳо қатли сарвазири дарбори Салҷуқиён, олими машҳур Низомулмулк шуда метавонад. Бо ин амалҳои хеш ин ташкилоти террористӣ дар дарбори шоҳону ҳокимони он замон тарсу ҳаросро ба вуҷуд оварда буд [27].

Дар давраи давлатдорӣи Сомониён (асрҳои IX–X) содир намудани ҷиноятҳо ба муқобили давлат ва амирҳо (шоҳҳо, сарвари давлат) ба назар мерасиданд, ба монанди: сарнагун кардани амирон (Нӯҳ ибни Наср аз ҷониби амакаш сарнагун карда шуд, Абдул–Малики I танҳо давлатро як рӯз ҳукмронӣ карда, аз ҷониби Алп–Тегин – сардори гвардияи туркӣ сарнагун карда шуд), куштори амир (соли 914, амир Аҳмади Сомониён аз ҷониби ситезаҷӯён аз посбони қаср кушта шуд), кӯшиши куштори амир (ҷонибдорони мазҳаби Қарматия ва рӯҳониёни мусулмон кӯшиши куштори амири Наср II–ро ташкил намуданд) ва ғайра [28, с. 451].

Дар асрҳои XIII – XIV дар натиҷаи ҳуҷуми берунаи муғулҳо ба қаламрави Тоҷикистон, таҳти сарвари Чингизхон як давлати нав ташкил ёфт. Қонуни муғулҳо ҷиноят ва ҳуқуқвайронкунии гражданиро аз ҳамдигар ҷудо накарда буд. Сарчашмаҳои қонуни ҷиноятӣ бо баробарии меъёрҳои шариат Ёсу Чингизхон буданд. Дар бораи мундариҷаи Ёсу ягон маълумоти боэътимод мавҷуд нест, танҳо ҷузъҳои он дар сарчашмаҳои гуногун мавҷуданд. Қонуни ҷиноятӣи давраи муғулҳо ба муҳофизат ва нигоҳ доштани тартибот дар давлат ва чомеа нигаронида шудааст. Масъалаҳои категорияи «ҷиноят алайҳи давлат» дар Ёсу хеле хуб муқаррар карда шудаанд. Ҷиноятҳо бар зидди хон, ҳокимон, мансабдорон ва давлат бо ҳукми қатл ҷазо дода мешуданд [29, с. 9].

Меъёрҳои қонуни ҷиноятӣ дар Ёсу ба таҳкими сохтори нави сиёсии чомеа, қудрати хон дар қаламрави тобеи муғулҳо, таъмини муносибатҳои баробари империя бо давлатҳои хориҷӣ дар соҳаи савдо ва муносибатҳои шартномавӣ равона карда шуда буданд. Ёсу – ба ҳама субъектҳо новобаста аз пайдоишашон, муқаррар намуда буд, ки қонунро қатъиян риоя кунанд.

Темурнома (тузукӣ) ба ақидаи И.Б. Бӯриев низ сарчашмаи ҳуқуқи ҷиноятӣ буд ва он барои содир кардани ҷиноят бар зидди давлат ва шоҳигарӣ ҷазо муқаррар мекард [30, с. 263]. Темурнома дастуре аз таҷрибаи шахсии Темур ва маслиҳат барои фарзандон, забткунандагони давлатҳо ва насли онҳо буд. Дар Темурнома дувоздаҳ қоида (боб) мавҷуд аст, ки ба Темур барои соҳиб шудан ба қудрат ва забт кардани давлат кӯмак карданд.

Дар боби ҷазо бораи фарзандони худ, ҳешовандон, амирҳо ва вазирон сухан дар бораи дар бораи чунин ҷиноятҳо алайҳи давлат, ба монанди поймол кардани ҳокимияти олий аз ҷониби писарон, шӯриши наберагон ва дигар ҳешовандон бар зидди хон (шоҳ), ва даҳлати сардорон ба қоти давлат меравад, ки таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ва ё чамбиятӣ аз ҷумлаи чунин ҷиноятҳо низ башумор мерафт. Темур дар Темурнома қайд мекунад, ки агар ягон писари ман ҷуръат кунад, ки ба қудрати олий даст занад, ман амр надодаам, ки ӯро аз ҳаёт маҳрум ё маҷрӯҳ созед, аммо розӣ ҳастам, ки ӯ то даъвои худро тарк кардан дар зиндон монад. Агар набераи ман ё дигар хеши ман бар зидди ман исён бардорад, пас ман онҳоро аз иззату иқром маҳрум мекунам [31, с. 55].

Дар боби қарор барои вазирон – ашхосе, ки бовафо хидмат мекунанд, Темур дар бораи хоинон, сарнагунии ҳокимияти олий ва барангехтани душманон ба муқобили ҳокимият аз ҷониби вазирон навиштааст. Агар чунин ҷиноятҳоро вазирон содир мекарданд, Амир Темур талаб мекард, ки ҳукми қатлро саросемавор эълон накунанд [32, с. 14]. Пеш аз ҳама, чамъ

овардани далелҳои мукамал дар бораи айбдошавандаҳо зарур аст, инчунин бояд ҳуди адолатнокии айбдоркуниро тафтиш карданро талаб мекард.

Новобаста аз он ки Темурнома ва дигар қоидаҳо амал мекарданд, чараҳои муборизаи династикӣ (чиноятҳои давлатӣ), ба монанди таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ва ё ҷамъиятӣ дар байни Темуриён афзоиш меёфт. Масалан, пас аз марги Темур империяе, ки ӯ сохта буд, барҳам хӯрд ва Мовароуннаҳр ба арсаи муборизаи хунини династӣ табдил ёфт. Дар вақти дар ҳаёт будан Тимур қисмҳои давлатдорӣ худро байни писаронаш Ҷаҳонгир, Умар–Шайх, Мирон–Шох, Шохруҳ ва наберагон Муҳаммад Султон, Пир Муҳаммад, Иброҳим ва Улуғбек тақсим карда буд. Пас аз чанд рӯз пас аз марги Тимур ҳар яке писарон ва наберагони Темур худро мустақил эълон карданд. Набераи Тимур, ҳокими Тошканд Халил–Султон (писари Мирон–Шох) артишро ҷамъ овард ва пеш аз дигар набераи Темур, писари Ҷаҳонгир Пир Муҳаммад, ки Темур вориси худ таъин карда буд, пойтахти давлат Самарқандро соҳиб шуд. Кӯшишҳои тақрири Пир Муҳаммад барои барқарор кардани ҳуқуқҳои ӯ бенатиҷа буданд ва соли 1406 вай кушта шуд [33, с. 221-222].

Ҳамин тавр, чи хеле аз таърих бармеояд таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ва ё арбоби ҷамъиятӣ дар давраҳои гуногун яке аз роҳҳои барқарор кардани амир (шох) аз тахт буда, аз ҷониби душманон бештар содир карда мешуд.

Пас аз он, ки соли 1867 ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон ба Генерал губернатории Туркистон шомил гардид, дар ҳудуди он санадҳои меъерии ҳуқуқии Россия подшоҳӣ дар баробари меъёрҳои шариат ба қувваи амал даромаданд. Дар Россияи подшоҳӣ соли 1845 Маҷмӯаи қонунҳо дар бораи ҷазоҳои ҷиноятӣ ва ислоҳӣ қабул гардид, ки дар он ҷиноятҳои давлатӣ дар боби алоҳида ҷудо карда шуданд. Боби аввали Маҷмӯаи қонунҳо дар бораи ҷазоҳои ҷиноятӣ ва ислоҳӣ доираи гуруҳи афзалиятноки шахсонро муайян кард, ки манфиатҳои онҳо бо меъери махсуси қонуни ҷиноятӣ ҳифз карда мешуданд.

Ҷабридағони ҷиноятҳои, ки дар моддаҳои 263–226 Маҷмӯаи қонунҳо дар бораи ҷазоҳои ҷиноятӣ ва ислоҳӣ пешбинӣ шудаанд, метавонанд танҳо «шахси муқаддаси салтанати император» ва аъзои хонадони император бошанд.

Тарафи объективии ҷиноят мутобиқи м. 263 ин Маҷмӯа аз кирдоре иборат аст, ки ба ҳаёт, саломатӣ ва шаъну шарафи император ва инчунин маҳрум кардани ҳаёти император равона карда шуда буд. Ҳамзамон, бо ҳадафи махсус содир кардани ҷиноят дар моддаи мазкур зикр гардидааст, яъне аз тахт маҳрум кардан, маҳрум кардани император аз ҳокимияти олий ё маҳдуд кардани ҳуқуқи ин ҳокимияти олий.

Ҳамин тариқ, дар мувофиқа аз сарчашмаҳои ҳуқуқии қаблии ҷиноятӣ, Маҷмӯаи қонунҳо дар бораи ҷазоҳои ҷиноятӣ ва ислоҳӣ соли 1845 мустақиман изҳор дошт, ки объекти ҳифзи ҳуқуқӣ–ҷиноятӣ ҳангоми содир кардани ҷиноятҳои давлатӣ на танҳо ҳаёт, саломатӣ ва шаъну шарафи шахсияти император, балки ҳокимияти олии давлатӣ, ки шахсияти он император буд, баромад мекард. Ҷавобгарӣ барои кирдорҳои ғайриқонунии қасдона ва ҳам барои ҳама қасди ҷинояткорона нисбати ин шахс, яъне император пешбинӣ шуда буд.

Дар баробари ин, ҷавобгарии ҷиноятӣ барои содир намудани ҳама гуна зӯрварӣ нисбат ба шахсияти император бидуни зикри мақсади содир кардани ин кирдор ба таври алоҳида муқаррар шуда буд.

Дар моддаи 264–и Маҷмӯаи қонунҳо дар бораи ҷазоҳои ҷиноятӣ ва ислоҳӣ соли 1845 бошад, ҷавобгариро барои тайёри ба ҷиноят пешбиниамудаи моддаи 263 муқаррар шуда буд.

Ҷиноят дар ҷунин маврид хотимаёфта эътироф мегардид агар гунаҳгор шахси дигарро барои иштирок дар кирдорҳои ҷиноятӣ зидди император даъват карда бошад, ё барои иҷрои нияти ҷинояткорона забон як карда бошанд, ё ин шахс ба гуруҳи ҷиноятӣ дохил шуда ё ба ин забоняккунӣ ҳамроҳ шуда бошад, ё ин шахс ба таври шифоҳӣ ё дар шакли хаттӣ фикру фарзияи худро оид ба содир намудани ин кирдор баён намуда, ё ба тариқи дигар дар бораи содир намудани ин ҷиноят омодагӣ дида бошад. Ҷи тавре ки маълум гардид, ҷавобгарии ҷиноятӣ на танҳо барои фароҳам овардани шароити воқеии содир кардани

чиноят, балки барои изхори нияти содир кардани чиноят (қасди хушку холӣ) низ ба миён омадааст.

Дар м. 265–и ин Маҷмӯа барои ба ҷавобгарию чинояти кашидани шарикон барои амалҳои чинояткоронашон нисбат ба шахси муқаддаси император сухан меравад. Ҷолиб он аст, ки дар ин кирдор ҳама шаклҳои шарикӣ то ба имрӯз маъмул номбар карда шуда, ҳамзамон ҷавобгарию чиноятӣ барои хабар надодани чиноят низ муқаррар карда шудааст, яъне агар шахсе дар бораи рафтори чинояткорона ё чинояткорон медонист бояд сари вақт мақомоти даходорро хабар диҳад, дар сурати хабар надодан кирдори ӯ ҳамчун иҷро накардани ӯҳдадорӣ баҳо дода мешуд.

Барои ҳамаи кирдорҳо, новобаста аз дараҷаи иштирок ва гуноҳ, санксияи ин моддаҳо муҷозоти яхеларо, яъне маҳрум кардани ҳамаи ҳуқуқҳо ва ҷазои қатл пешбини шуда буд.

Соли 1903 бошад дар Россия подшоҳи Маҷмӯи қонунҳои чиноятӣ қабул гардид ва дар он масъалаи ҷавобгарию чиноятӣ барои таҷовуз ба ҳаёт, саломатӣ ва дахлнопазирии император ва аҳли оилаи ӯ ба таври мушаххас пешбинӣ гардид.

Моддаи 99–и Маҷмӯи қонунҳои чиноятӣ соли 1903 ҷавобгарию чиноятиро барои таҷовуз ба ҳаёт, саломатӣ, озодӣ ва дар умум дахлнопазирии ҳам император, ҳамсараш ва вориси тахт бидуни зикри мақсади ҷунин таҷовуз, ё алоҳида, сарнагун кардани императори амалкунанда аз тахт, маҳрум кардан аз ҳокимияти олий он ё маҳдуд кардани ҳуқуқҳои ин ҳокимият муқаррар намуда буд.

Ба таври алоҳида муқаррар гардид, ки таҷовуз ин ҳам содир намудани чинояти вазнин ва ҳам кӯшиши содир намудани он ба ҳисоб меравад. Дар ҳама ҳолатҳо, санксияи ин модда як ҷазоро пешбинӣ мекард – ҳукми қатл.

АДАБИЁТ

1. Қудратов Н.А. Чиноятҳо ба муқобили давлат дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. - Душанбе. 2019. - №2 (27). - С. 124-129
2. Буриев И.Б. История государства и права Таджикистана. Т. 1, ч. 1-4 (от древнейших времен до начала XX века). - Душанбе: Ирфон, 2007. - С. 23.
3. Шарипов Т.Ш., Салимов Ҳ.С., Сатторов Ғ.С., Камолов З.А., Сафаров А.И., Саидов Ш.Н., Икромов Ҷ.З. Барномаҳои таълимӣ аз фанҳои кафедраи ҳуқуқи чиноятӣ ва криминалистика. - Душанбе: Матбааи ДМТ, 2012. - С. 12
4. Ғафуров Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. - Душанбе: Ирфон, 1998; Буриев И.Б. История государства и права Таджикистана. Т. 1, ч. 1-4 (от древнейших времен до начала XX века). - Душанбе: Ирфон, 2007; Холиқов А.Ғ. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон. Қисми 1. - Душанбе: Матбуот, 2002.
5. Ҳотамов Н., Довуди Д., Муллоҷонов С., Исоматов М. Таърихи халқи тоҷик. - Душанбе, 2011. - С.24
6. Қудратов Н.А. Чиноятҳо ба муқобили давлат дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. - Душанбе. 2019. - №2 (27). - С. 124-129
7. Холиқов А.Ғ. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон. Қисми 1. - Душанбе: Матбуот, 2002. - С. 42
8. Ғафуров Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. - Душанбе: Ирфон, 1998. - С. 96
9. Зокиров Г.Н. Сиёсатшиносӣ. Китоби дарсӣ бирои донишҷӯёни мактабҳои олий. Нашри сеюми пткмилёфта. - Душанбе: «ЭР-граф», 2010. - С. 89
10. Зокиров Г.Н. Сиёсатшиносӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олий. Нашри сеюми такмилёфта. - Душанбе: «ЭР-граф», 2010. - С. 90
11. Холиқов А.Ғ. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон. Қисми 1. - Душанбе: Матбуот, 2002. - С. 52-53

12. Азизкулова Г.С. История государства и права Таджикистана. - Душанбе, 2018. - 816 с.; Талезари А.А. Становление и развитие институтов преступления и наказания в истории права Ирана: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Душанбе, 2014. - С. 11
13. Кудратов Н.А. Чиноятҳо ба муқобили давлат дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. - Душанбе. 2019. - №2 (27). - С. 124-129; Холиқов, А.Ф. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон. Қисми 1. - Душанбе: Эр-граф, 2014. – 380 с.; Халиқов, А.Г. Древнее уголовное право таджиков (Зороастрийская эпоха): учеб. пособие. – Душанбе: Джамаил, 2004. – 104 с.
14. Терроризм: Таърихи пайдоиш ва механизми пешгирии он [Махзани электронӣ] // <http://javonon.tj/news/politics/terrorizm-tarikhi-paydoish-va-mekhanizmi-peshgirii-on/> (Санаи мурочиат 04.01.2020)
15. Буриев, И.Б. История государства и права Таджикистана. Т. 1, ч. 1–4 (от древнейших времен до начала XX века). - Душанбе: Ирфон, 2007. - 244 с.
16. Периханян А.Г. Общество и право Ирана в Парфянский и Сасанидский периоды. - М.: Наука, 1983. - С. 247
17. Талезари, А.А. Становление и развитие институтов преступления и наказания в истории права Ирана: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Душанбе, 2014. - С. 11
18. Халиқов А.Г. Правовая система зороастризма (древнее право). - Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2005. - С. 322-358
19. Азизов У.А. Эволюция институтов преступления и наказания на территории исторического и современного Таджикистана: историко–правовое исследование: дис. ... д-ра. юрид. наук. - Душанбе, 2015. - С. 67-68
20. Азизов У.А. Эволюция институтов преступления и наказания на территории исторического и современного Таджикистана: историко–правовое исследование: дис. ... д-ра. юрид. наук. - Душанбе, 2015. - С. 70
21. Зороастрийские тексты. Суждения Духа разума (Дадестан-и меног-и храд) / Издание подготовлено О.М. Чунаковой. - М., 1997. - С. 104-105.
22. Халиқов А.Г. Правовая система зороастризма. Душанбе, 2005. – 488 с.
23. Холиқов А.Ф. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон. Қисми 1. - Душанбе: Матбуот, 2002. - С. 96
24. Кудратов Н.А. Чиноятҳо ба муқобили давлат дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. - Душанбе. 2019. - №2 (27). - С. 124-129
25. Сафаров И.Д. Правовая система государства Саманидов // Государство и право. - Душанбе, 1997. - № 1. - С. 19-23.
26. Назаров А.К. Уголовно-правовые нормы Корана и Хадисов и их классификация по институтам уголовного права. - Душанбе, 2014. - С. 103-109.
27. Кудратов Н.А. Чиноятҳо ба муқобили давлат дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. - Душанбе. 2019. - №2 (27). - С. 124-129
28. Гафуров Б.Г. Таджики: древнейшая, древняя, средневековая и новейшая история. - Душанбе.: Ирфон. 1998. - С. 451
29. Кудратов, Н.А. Классификация преступлений против основ конституционного строя и безопасности государства // Уголовная Юстиция / Russian Journal of Criminal Law. - Томск, 2017. - №9. - С. 9-15.
30. Буриев И.Б. История государства и права Таджикистана. Т. 1, ч. 1-4 (от древнейших времен до начала XX века). - Душанбе: Ирфон, 2007. - С. 263
31. Якубовский А. Тамерлан: эпоха, личность, деяния. - М.: Гураш, 1992. - С. 55-56
32. Кудратов, Н.А. Классификация преступлений против основ конституционного строя и безопасности государства // Уголовная Юстиция / Russian Journal of Criminal Law. - Томск, 2017. - №9. - С. 9-15.
33. Гафуров Б.Г. Таджики: древнейшая, древняя, средневековая история. - Душанбе.: Ирфон. 1989. - С. 221-222

Абдулов А., Мухаммадсафои И.С., Гафуров Р.Х.

ТАМАДДУНИ ТОЧИКОН ДАР ЗАМОНИ БОСТОН ВА ЭҶӢИ ОН ИМРӢЗ ДАР ТОЧИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур, муаллифон дар бораи мавқеи халқи тоҷик дар тамаддуни ҷаҳонӣ фикру ақидаҳои хешро ба шунавандагон пешниҳод намудаанд. Онҳо бо мисолҳои мушахас нишон додаанд, ки ин миллат дар натиҷаи эволютсияи халқиятҳои қадимтарин ва қадими муқими зироаткору чорводори Осиёи Марказӣ ба вучуд омада, таърихи бисёрҳазорсола ва саҳифаҳои дурахшони қарамонию мардонагӣ ва таназзулу фоҷиаҳоро доро мебошад. Дар охир ба хулосае меоянд, ки имрӯз, пешравихое ки дар кишвар амалӣ мегарданд, далели оғози тамаддуни бостонии тоҷикон ба шумор мераванд.

Вожаҳои калидӣ: тамаддун, эволютсия, аҷдодони тоҷик, сулолаҳои ориёӣ, шӯрои давлатӣ, юнон, бохатар, суғд, дини Зардуштӣ, шаҳр давлатҳо, Истиклолияти давлатӣ, самтҳои асосии стратегӣ.

Абдулов А., Мухаммадсафои И.С., Гафуров Р.Х.

ЦИВИЛИЗАЦИЯ ТАДЖИКОВ В ДРЕВНОСТИ И ИХ ВОЗРОЖДЕНИЯ СЕГОДНЯ В ТАДЖИКИСТАНЕ

В данной статье, авторы высказывают свои точки зрения о месте таджикского народа в мировой цивилизации. Они конкретными примерами показывают, что таджики образовывались в результате эволюции древнейших земледельческих и кочевых народностей Центральной Азии, имея тысячелетнюю историю, где в нем много героических и созидательных подвигов, а также много жизненных трагедий. Приходят к заключению, что сегодня в Таджикистане, осуществляются созидательные признаки этого народа того времени.

Ключевые слова: цивилизация, эволютсия, предки таджиков, орийская династия, государственные Советы, Греция, Бактрия, Согд, Зороастризм, город государства, государственная Независимость, основные стратегические направления.

Abdulov A., Muhammadsafo I.S., Gafurov R.

THE CIVILIZATION OF THE TAJIK NATION IN THE ANTIQUES AND RENEW OF IT IN THE MODERN TAJIKISTAN

In this article, the authors express their views on the place of the Tajik people in world civilization. They show with concrete examples that the Tajiks were formed as a result of the evolution of the most ancient agricultural and nomadic peoples of Central Asia, having a thousand-year history, where there are many heroic and creative feats, as well as many life tragedies. They come to the conclusion that today in Tajikistan, the creative signs of this people of that time are being realized.

Key words: civilization, evolutsia, ancestors of Tajiks, Orian dynasty, state Councils, Greece, Bactria, Sogd, Zoroastrianism, city of state, state independence, main strategic directions.

Сарчашмаҳо далолати онанд, ки миллати тоҷик дар натиҷаи эволютсияи тулонии халқиятҳои қадимтарин ва қадими муқими зироаткору чорводори Осиёи Марказӣ ба вучуд омадааст. Дар ин ҷараёни таърихи бисёрҳазорсола, ин халқ саҳифаҳои дурахшони

карамонию мардонагӣ ва таназзулу фочиаҳоро аз сар гузаронидааст. Тақдири таърихии миллати тоҷик, мисли мурғи самандар дар оташи лашкаркашиҳои аҷнабиён ва ҳангомаҳои бурду бохти ташаккулёбӣ борҳо сӯхта, боз аз нав эҳё гашта аст [2, с.20]. “Дар табиат ҳар касе дар дили харсанги бузург рӯйдани арчаро дида бошад, -мисоли ачибу дар ҳақиқат мувофиқ ба ҳаёти тоҷикон овардааст Э.Раҳмон, -бешак, зиндагии пурмашаққат ва тақдири таърихии халқи тоҷикро тасаввур карда метавонад. Ҳар ваҷаб қад кашидани дарахт ва дар дили санг реша рондани ӯ бо машаққатҳои басо гарон муяссар мешавад. Ва халқи тоҷик ҳам дар тӯлуи таърихи дарозу пур аз бурду бохти хеш барору бебарорӣ ва маҳрумиятҳои хурду бузургро паси сар намуда, аз ғояти хирадмандию созишкорӣ борҳо дар тимсоли давлату давлатдорӣ аҷнабиён сабзидааст”[3, с.24].

Саҳифаҳои ачибу ибратомези таърихи аҷдодони тоҷик аз сулолаҳои ориёи Пешдодиён ва Каёниён ҳазорсолаи панҷи пеш аз милод, ки бо ибораи Шоҳномаи Фирдавсии бузург аввалин давлатҳо дар рӯи замин мебошанд, оғоз меёбад. Вақте, ки даврҳои қадими аҷдодони ин халқро варақ мезанед, дар ҳайрат мемонед, ки дар ҳамон даврҳо чунин тамадуни бузург имконпазир будааст. Замоне буд, ки шоҳон баъд аз ба сину соли муайян расидан, Шӯрои давлатиро даъват намуда, хоҳиш мекарданд, ки онҳоро ба нафақа гусел намоянд ва чавонеро интиҳоб намоянд, ки давлатро бузургтар намояд, даврҳои буд, ки аз халқ як намуди андоз гирифта мешуд ва ё андозситонӣ вучуд надошт, буд даврае ки фарзандони дурагаи ҷунониҳо бо бохатарихою суғдиҳо шаҳр давлатҳои бузург бунёд карда буданд, ки қонунҳои маҳалии онҳо (конститутсияҳои онҳо) аз қонуни умумидавлатӣ (конститутсияи умумидавлатӣ) бартарӣ дошт, замоне буд, ки дар пушти тангаи тиллоӣ барои ҳурмату эҳтироми қалонсолон, расми падару модари бохтарӣ (тоҷик) сикка зада мешуд. замоне буд, ки Шӯрои давлатӣ аз ду палата иборат буд, ки бо ибораи олимони туркман аввалин сенат дар рӯи ҷаҳон пиндошта шудааст.

Чунин саҳифаҳои тамадунсози таърихӣ ва идоракунии давлатии халқи тоҷик хеле ва хеле зиёданд, ки дар бораи баъзеи онҳо андаке гуфта мегузарем.

Аввалин давлатҳо дар сарзамини Тоҷикистони таърихӣ (Тоҷикистони таърихӣ гуфта, мо таърихи халқи тоҷикро то барпо шудани Ҷумҳурии Мухтори Шӯравӣ Сотсиалистии Тоҷикистон соли 1924 дар назар дорем) - давлати Пешдодиён ва Каёниён мебошад. Ба ақидаи муарихон, давлати Пешдодиён дар ҳазорсолаҳои V-III п. м. вучуд дошт. Нахустин шоҳи он Каюмарс буда на танҳо ҳокимияти шоҳиро асос гузошт, балки шаҳрҳои бузург бунёд кард. Шоҳи дуюми Пешдодӣ Ҳушанг аст, ки адл, доварӣ ва ҳукмро миёни одамон асос гузошт ва аз ҳамин сабаб ба ӯ Пешдод ном гузоштаанд ва сулола Пешдодиён ном гирифт. Ӯ истехсоли олотҳо аз биринҷӣ, сохтани хона, чорводорӣ, кишоварзиро ба мардум омӯхт, ибодатгоҳҳои аввалинро сохт, расми подшоҳӣ ва тоҷгузорию асос гузошт.

Дар давраи шоҳигарии Таҳмурас алифбою хат, аспсаворӣ, боркашӣ ба воситаи ҳайвоноти боркаш, бофтани либос аз пашм ва дар хона фарш сохтан ба вучуд меояд.

Дар давраи Ҷамшед гудохтани пулод, сохтани шамшеру чавшан, бофтани абрешим ба вучуд омад. Истехсоли мис, аз баҳр ҷамоварии ҷавохирот, истехсоли атру доруворӣ, сохтани биноҳои бузург ва гармобаҳо расм мегардад. Ӯ ҷашни Наврӯзи аҷамро ҷорӣ намуд.

Давлати Каёниён дуюмин давлатдорӣ Ориёи аст, ки дар асрҳои XX-VI п. м. пойдор будааст. Ин давлат зиёда аз 700 сол вучуд дошт. Маҳз дар ҳамин давра сохтори мақомот ва давлатдорӣ ба авҷи аълои худ расид.

Аввалин шоҳи Каёни Кай Қубодшоҳ буд, ки зодаи Қубодиёни имрӯза аст. Ин давлат бо номи Бохтар маъруф аст, ки марказаш шаҳри Балх буд. Кайқубод аз халқ як намуди андоз мегирфт. Ӯ ислоҳоти маъмурӣ гузаронида кишваро ба вилоятҳо, ноҳияҳо ва шаҳристонҳо тақсим намудааст.

Шоҳи дигари Каёни Кайхусрав мебошад, ки 60 сол подшоҳӣ карда, рӯзе Шӯрои давлатӣ бо номи Шӯрои хирадмандонро даъват намуд ва аз аъзоёни Шӯро хоҳиш кард, ки

ӯро ба нафақа гусел кунанд ва ба чоӣ ӯ барои нигоҳ доштан ва боз ҳам пурзур намудани давлати бузурги ташкилнамуаӣ ӯ, ҷавони қобилиятнокро интихоб намоянд. Яъне, ин гуфтаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки расми подшоҳӣ меросӣ набудааст. Мувофиқи сарчашмаҳо ин аввалин Шӯрои давлатӣ дар рӯи ҷаҳон ба шумор меравад.

Дар давраи Гуштосп (ба лотининӣ Виштосп) дини Зардуштӣ қабул мегардад ва ӯ аз пардохти андоз аз халқ умуман даст мекашад, дар ҳамин давра мансаби вазир ва вазоратҳо (девонҳо) ба вучуд меоянд. Аз ҷумла, девонҳои мубадон (дабирон), девони хироч ва нафақот амал мекарданд. Дар ҳамин давра мансаби шоҳ меросӣ мегардад.

Зарур аст таъкид намоем, ки далатҳои Пешдодиён ва Каёниёнро форсҳои шарк яъне тоҷикони имрӯза ташкил кардаанд.

Минбаъд давлати форсҳои ғарб яъне Эронӣҳо бо номи давлати Ҳахоманишиҳо, ки асосгузори Куруши Кабир буд ба вучуд меояд. Таъсири тамадуни ориёӣ дар симои давлатҳои Пешдодиён ва Каёниён, муносибати Куруш бо зердастон, аҳолии кишварҳои фатҳшуда, асирон, озодии райатҳо, кишваркушоноҳояш то андозае бузург будааст, ки ӯро яҳудиён - масеҳи Худованд, мутафакирони юнонӣ марди фавқулода бузург номида, ба ақидаи Гегел асли таҳавул бо таърихи форсҳо оғоз мешавад ва бадин ҷиҳат аст, ки ин минтақа дар ҳақиқат мабдаи ё худ сароғози таърихи ҷаҳонро ташкил медиҳад [1, 41]. Бо ибораи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон – “Куруши Кабир дар миёни шоҳаншоҳони аҳди қадим яке аз оқилтарин, боинсофтарин, камозортарин ва дурандештарин шоҳаншоҳ буд, ки бо тамадунофарӣ давлатсозӣ, инсонпарварӣ адолатпешагӣ ва рафтору ахлоқи ҳамидаш нуфузи оламгир ёфтааст” [2, с.27].

Аз давраи ҳукмронии Дориюши Кабир солҳои 522 – 486 п. м. дар назди шоҳ мақомоти машварати – Шӯрои ҳафтнафара бо номи Шӯрои хирадмандон таъсис гардид. Ин вақт, мансаби вазир (вазрак), вазирони соҳавӣ ба монанди вазири дорои кишвар; вазири хазина, хазинадорӣ; вазири додгустарӣ; вазири муҳосиботи оташкадаҳо; вазири корҳои хориҷӣ ва ғ. амал мекарданд.

Дар замони ҳукмронии сулолаи Ҳахоманишиҳо, Искандари Мақдунӣ ин минтақаро ишғол мекунад ва баъд аз маргаш сарлашқари ӯ Селевк ба сари ҳокимият омад, ки духтари муборизи тоҷики суғдӣ Спитамен – бо номи Апамаро ба зани гирифт. Аз ин давра ҳукмронии подшоҳони дурага, яъне юнонию бохтарию суғдӣ оғоз мегардад, ки барои пойдории давлатдорӣ ва бузургдошти тоҷикон худро ворисони ҳуқуқи ин сарзамин меҳисобиданд. Аз ҷумла, набераи Спитамен ва Селевк – Антиох “худро вориси Ориёншаҳр меҳисобид”. Микдори шаҳрҳои Юнону Бохтарро сарчашмаҳои таърихӣ то ба 1000 шаҳр ёдовар мешаванд. Дар ҳамин давра, аввалин бор дар рӯи ҷаҳон қонун бо номи Конституция қабул мегардад. Илова бар ин, конституцияи маҳаллӣ аз конституцияи умумидавлатӣ авлотар доништа мешуд. Дар сохтори давлатӣ тағйиротҳои нав дида мешаванд. Аз ҷумла, шаҳрдавлатҳо ба вучуд омаданд, ки ҳар кадоми он конституцияи худро дошт, аз инҷо давлати Бохтаро давлати ҳазоршаҳра меномиданд. Ҳар як шаҳр ҳуқуқи худидорақунӣ дошт, яъне аз лиҳози сиёсӣ иқтисодӣ мустақил буд. Шаҳр бучаи худ ва ҳуқуқи қабули қонунҳоро дар масоили вобаста ба шаҳр ва заминҳои таҳти идорааш дошт. Ба шаҳр заминҳои қорами атрофи он, дар шакли заминдорӣ шартӣ таалуқ дошт. Яъне заминҳои гирду атрофи шаҳр ба мансабдорон тақсим шуда буд. Баъд аз вазифа рафтани заминро ба давлат месупорид ва давлат ба мансабдори нав таингардида он месупорид. Инчунин, маҷлисҳои халқӣ ва шӯроҳои маҳаллӣ эҳё гардиданд, ки ҳайати онҳоро аҳолии интихоб менамуд. Дар давраи ҳукмронии подшоҳи юнону бохтар Евтидем аёну ашрофи маҳаллии Бохтар дар қори идораи давлатӣ васеъ ҷалб карда мешуданд. Дар ин давра ба шоҳон додани лақабо ва унвонҳои махсус пайдо мегардад. Аз ҷумла, Евтидем лақаби мағлубнашаванда, Евкратид лақаби подшоҳи аҷам ва Антимах унвони Худо – теосро доштанд. Аз замони ҳукмронии Евкратид ба тангаҳо сикка задани расми падару модари бохтарӣ, дар қафои расми шоҳ ба анъана мебарояд.

Дар замони ҳукумронии Ашкониён (Портҳо, Парфия), ки аз нав оғоз гардидани ҳукмронии форсҳои шарқ – тоҷикони бохтару суғд доништа мешавад, ду Шӯроӣ давлатӣ, яъне Шӯроӣ ашроф ва Шӯроӣ коҳинон (диндорон) амал мекард, ки бо иборати олимони туркман ин аввалин сенат дар рӯи ҷаҳон мебошад. Аъзои ҳарду шӯро дар анҷумани якҷоя шоҳро интихоб менамуданд. Дар анҷуман, ҳангоми интихоби шоҳи нав васияти шоҳи собиқ ба инобат гирифта мешуд. Ин давлат яке аз пуриктидортарин давлатҳои шарқӣ буд, ки нагузошт Империяи Рим ба минтақаҳои мо ворид шавад. Минтақаҳои Эрон, Туркистон, Осиёи Марказӣ, Афғонистон, Ҳиндустон ва Ироқ ба ин давлат дохил буданд.

Баъд аз заволи ёфтани давлати Ашкониён солҳои 224 – 651 ин минтақаро сулолаи Сосониён, ки ба форсҳои ғарб – Эрон дахл доранд, идора мекарданд. Дар ин давра, бори нахуст аҳолии кишвар ба ҷаҳор табақаи зерин тақсим мегардад: 1. Рӯҳониён. 2. Артишдорон – низомӣ. 3. Дабириён – хизматчиёни давлатӣ. 4. Кишоварзу ҳунармандон. Дар замони Сосониён дини зардуштӣ мавқеи асосиро ишғол намуда, рӯҳониёни зардуштӣ ба қорҳои давлатӣ пурра шуғл доштанд.

Минбаъд аввалин давлати феодалии тоҷикон - давлати Ҳайтолиён пайдо мегардад, ки онро Сосониён дар якҷоягӣ бо Ҳоқонати турк аз байн мебаранд, вале хувияти миллӣ ва малакаи баланди давлатдорӣ имконият медиҳад, ки дар замони мавҷудияти арабҳо, тоҷикони тоҳирӣ, сафорӣ ва баъд сулолаи Сомониён ба арсаи давлатдорӣ биёянд ва бо созандагӣ навоариҳо дар идораи давлатӣ намунаи ибрат ба ҷаҳониён гарданд. Аз ҷумла, Сомониён таҷрибаи бои аҷдодони қадимаи худро зинда намуда, низоми давлатиро ба ду қисм – дарбори амир ва вазоратҳо (деворҳо) тақсим намудаанд, ки низоми давлатии тамоми кишварҳои имрӯзаи ҷаҳон дар ҳамин шакл бунёд ёфтааст.

Таърих гувоҳаст, ки минбаъд ин халқ ба ҷабру зулми аҷнабиён гирифта гашта, на бо ҷангу хунрезӣ, на бо ғорату сарватҷамънамоӣ, балки бо созандагӣ башардӯстӣ, ба ҷаҳониён пешниҳод намудани шахсиятҳои бузург, ном баровардааст.

Ҳамин хусусиятҳои халқ тоҷик буд, ки баъд аз ба даст омадани Истиқлолият ва бунёди давлати миллӣ, бо роҳбарии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, боз аз нав созандагӣ бунёдкорӣ дар кишвар ва даъвати ҷаҳониён ба сулҳу муттаҳидӣ, оғоз ёфт. “Ба гузаштаи дури миллати худ рӯй оварда, - мегӯяд Э.Раҳмон, - мо беҳтарин, шоёнтарин ва гиромитарин андеша, солимтарин афкор ва рӯйдодҳои сарнавишти миллатамонро барои тақомули хушбинонаи имрӯзу ояндаи халқамон, бунёди як ҷомеаи пешрафта ва давлати навин меомӯзем ва истифода мекунем”[2, с.24].

Имрӯз Тоҷикистон Истиқлолияти давлатӣ – шиносномаи ҳастии давлати қомилҳуқуқ ва соҳибхиттиёрро дар ҷомеаи ҷаҳонӣ дорост ва бо низоми давлатдорӣ, сиёсати дохилию хориҷӣ, иқтисодиву иҷтимоӣ ва фарҳангии хеш мустақилона қадам мегузорад. Ба хотири таъмини зиндагии шоиста барои мардуми шарафманди тоҷик қор самти асосӣ стратегӣ дар сиёсати Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон интихоб гардидааст, ки бо татбиқи пурраи онҳо Тоҷикистон ба яке аз кишварҳои пешрафтаву аз бисёр ҷиҳат тараққикарда мубадал мегардад. Пешравииҳо ки дар кишвар амалӣ мегарданд, далели оғози тамадуни бостонии тоҷикон ба шумор мераванд.

АДАБИЁТ

1. Буриев И.Б. Таърихи ҳуқуқи Тоҷикистон. Душанбе, 2002. С.41.
2. Раҳмонов Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. Китоби дуум. Душанбе, 2002. С.20, 24.
3. Раҳмонов Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби сеюм. Душанбе, 2006. С.24, 27.

Икромов М.Н.

ЧАНБАҲОИ НАЗАРИЯВӢ ДАР НИЗОМИ СИЁСАТИ АМНИЯТИ БАЙНИСАРҲАДИИ ИДМ

Дар мағолаи мазкур хифзи сарҳади давлати ИДМ аз муҳимтарин самти сиёсати хориҷӣ ба ҳисоб рафта, дар шароити ноустувории муосир бо оқибатҳои бӯҳрони ҷаҳонии иқтисодӣ, ки тағироти навбатии харитаи сиёсии ҷаҳонро дар муборизаи босуръат шиддатёбанда барои захираҳои табиӣ алоқаманд мекунад, асос ёфтааст. Мушкилоти таъмини амнияти миллӣ аз доираи манфиатҳои як давлати унитарӣ берун меравад ва дар ин робита, давлатҳо зарурати объективии тақвияти ҳамкориҳои байналмилалиро доранд.

Ғайр аз ин дар ин робита, давлатҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил аҳамияти таъмини тамомияти арзии соҳибхитиёрии ҳар як давлати иттиҳодро пешгӯӣ ва назарраси таҳдидҳои амниятиро дарк менамояд. Дар мағола муаллиф дар бораи ҳамбастагии амнияти сарҳади давлатҳои ИДМ ва стратегияи пурзуркунии амнияти сарҳади давлатҳо ро нишон додааст.

Вожаҳои калидӣ: амнияти давлатӣ, муносибатҳои байналхалқӣ, стратегияи амнияти сарҳадӣ.

Икромов М.Н.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В СИСТЕМЕ ПОЛИТИКИ ПОГРАНИЧНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СНГ

В данной статье рассматривается защита границ СНГ, как одно из важнейших направлений внешней политики, основанное на нынешней нестабильности и последствиях мирового экономического кризиса, который связан с дальнейшими изменениями политической карты мира в условиях стремительно обостряющейся борьбы за природные ресурсы. Проблема обеспечения национальной безопасности выходит за рамки интересов унитарного государства, и в этой связи у государств есть объективная потребность в укреплении международного сотрудничества. В связи с этим государства Содружества Независимых Государств признают важность обеспечения территориальной целостности и суверенитета каждого государства Содружества, предвидя и значительные угрозы безопасности. В статье автор освещает интеграцию безопасности границ в странах СНГ и стратегии укрепления безопасности границ.

Ключевые слова: государственная безопасность, международные отношения, стратегия безопасности границ.

Ikromova M.N.

THEORETICAL ASPECTS IN THE CIS BORDER SECURITY POLICY

This article examines the protection of the CIS borders as one of the most important directions of foreign policy, based on the current instability and the consequences of the global economic crisis, which is associated with further changes in the political map of the world in the context of a rapidly escalating struggle for natural resources. The problem of ensuring national security goes beyond the interests of a unitary state, and in this regard, states have an objective need to strengthen international cooperation. In this regard, the states of the Commonwealth of Independent States recognize the importance of ensuring the territorial integrity and sovereignty

of each state of the Commonwealth, anticipating significant security threats. In the article, the author highlights the integration of border security in the CIS countries and strategies for strengthening border security.

Key words: state security, international relations, border security strategy.

Нимаи асри XX бо рӯйдодҳои бузурги сиёсӣ макоми аввалро гузоштааст, ки дар байни онҳо, пеш аз ҳама, Ҷанги Дуюми Ҷаҳон ва натиҷаҳои онро ҷудо кардан мумкин аст, ки ба таҳаввулотӣ куллӣ ба муносибатҳои байналмилалӣ, тағироти назарраси ҳудудӣ дар харитаи сиёсии ҷаҳон ва ташаккули марзҳои нави давлатӣ, ташаккули ҷаҳони дуқутба ташкилшудаи тартиботи Ялта-Потсдам [1. С. 15], ки он ба равишҳои асосӣ ба тартиботи ҷаҳонии пас аз ҷанг аз ҷониби роҳбарони қудратии асосии эътилофи зидди гитлерӣ- СССР, ИМА ва Британияи Кабир қабул карда шуда буд, асос ёфтааст.

Инчунин, воқеаи муҳими аср ин таъсиси Созмони Милали Муттаҳид буд [2. С. 19] - "як созмони универсалии байналмилалӣ, ки бо мақсади ҳифзи сулҳ дар ҷаҳон, амнияти байналмилалӣ ва рушди ҳамкорӣҳои байни давлатҳо таъсис ёфтааст". Бояд қайд кард, ки Оинномаи СММ дар таърихи муносибатҳои байналмилалӣ аввалин паймоне буд, ки ўҳдадорӣи давлатҳоро оид ба риоя ва эҳтироми ҳуқуқи озодиҳои асосии инсон муқаррар намуда, инчунин ҳадафҳо ва принципҳои умумии ҳуқуқи байналмилалиро муайян кардааст, ки омилҳои асосии ташаккулёбандаи система мебошанд.

Сарфи назар аз ҳама мушкилот ва ихтилофоти сиёсӣ, ки бо муқовимати байни бузургтарин қудратҳои ҷаҳонӣ - Иттиҳоди Шӯравӣ ва Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва ҳампаймонҳои онҳо, ки 30-сол пеш оғоз ёфтааст, алоқаманд буда муқолаҳои сиёсӣ ҳангоми музокироти Ҷелсинки идома ёфт, ки дар натиҷа Санади ниҳонии Конфронси амният ва ҳамкорӣ дар Аврупо қабул карда шуд. Хуччате, ки бо сарварони 35 давлат ба имзо расиданд, як созишномаи ғайрирасмӣ хучум накардан дар Аврупо буд, ки принципҳои дахлнопазирии сарҳадҳо, тамомияти арзии як давлат, ҳалли мусолимадомези баҳсҳо, инчунин як қатор дигар муқаррароти баробари муҳимро дар асоси принципҳои муносибатҳои байналмилалӣ, ки дар Оинномаи СММ муқаррар шудаанд, мустаҳкам карданд [3. С. 117]. Гузаронидани таҳлили кӯтоҳи таърихӣ нишон медиҳад, ки амнияти ҳар як давлат дар ҳама давра замон мустақиман аз устувории вазъ дар марзҳои давлатӣ ва қаламравҳои ҳамсоияи он вобаста аст.

Дар асрҳои XX - тамоми ҷаҳони мутамаддин бояд бори дигар бо мушкилоти амният, ҳифз ва ҳимояи марзҳои давлатии худ рӯ ба рӯ мешуд, аммо аллакай бо равандҳои ҷаҳонишавӣ иқтисодӣ ва сиёсати ҷаҳонӣ таваҷҷеҳ шудааст, ки боиси як қатор дигаргуниҳои нав ва тағиротҳои марбут пеш аз ҳама дар минтақаи марзӣ, инчунин бо худ гирифтани универсализатсия ва стандартикунонии соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ мебошад.

Равандҳои имреза бо тағирёбии динамикии системаи муносибатҳои байналмилалӣ тавсиф мешаванд, ки дар натиҷаи он давлатҳои муосир амалан имконият надоранд, ки танҳо аз рӯи қонунҳо ва қоидаҳои худ рушд кунанд. Мушкилоти таъмини амнияти миллӣ аз доираи манфиатҳои як давлати инфиродӣ берун меравад ва дар ин робита, давлатҳо зарурати объективӣ тақвияти ҳамкорӣҳои байналмилалиро доранд, аз ҷумла дар доираи ниҳодҳои сиёсии таъсисёфтаи иттиҳод, ҳамгирӣ, эҷоди иттиҳодияҳои гуногун, ҳарбию сиёсӣ (бо мақсади эҷоди қувваҳои тавозун), ташкилотҳои байналмилалии минтақавӣ ва ғайра.

Ин равандҳо фазои геополитикии пасошӯравиро низ убур карда наметавонистанд. Дар ин робита, давлатҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил аҳамияти таъмини тамомияти арзии соҳибхитӣҳои ҳар як давлати Иттиҳод ва пешгӯии афзоиши назарраси таҳдидҳои амниятиро дарк намуда, пеш аз ҳама фаъолиятанро дар соҳаи таҳкими марзҳои миллии давлатӣ, инчунин баргузори гуфтушунидҳо ва машваратҳо оид ба таъмини амнияти сарҳад дар минтақаи берунӣ сарҳадҳои давлатҳои аъзои ИДМ [4. С. 24].

Бояд қайд кард, ки созишномаҳои дар марҳилаи аввал бадастомада байни кишварҳои Иттиҳод дар соҳаи сарҳад дар

баъдтар заминаи бунёди системаи муштараки амнияти дастаҷамъиро ташкил кард.

Дар айни замон, тамоюли устувори васеъ ва тағир додани тамоми спектри ҷолишҳо ва таҳдидҳо ба амният, аз ҷумла дар минтақаи наздимарзӣ, сатҳи онҳо ва шиддатнокии онҳо босуръат меафзояд. Таҳдидҳо ҳамчунон ба вазъи ҷамъиятӣ-сиёсӣ, ҷараёни дигаргуниҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ, инчунин ба рушди робитаҳои дӯстона ва таҳкими муносибатҳои байналмилалӣ байни давлатҳои аъзои ИДМ таъсири назарраси манфӣ мерасонанд.

Маҳз аз ҳамин сабаб, ҳангоми баррасии масъалаҳои амнияти миллии давлатҳо ба ҷузъи сарҳадии он, ки ба вазъи ҳама соҳаҳои ҳаёти ҳар як давлат бештар вобаста аст, тавачҷӯҳи маҳсус зоҳир карда мешавад.

Ба ағдаи унвонҷей, қабл аз омӯзиши ҳамаҷонибаи масъалаи амнияти сарҳадии кишварҳои узви ИДМ, бо мақсади эҷоди як низоми муассири мушқилот ва таҳдидҳои фаромарзӣ, ки рушди он дар мисоли Федератсияи Русия мебошад, яке аз кишварҳои Иттиҳод дар ташаккул ва рушди амнияти сарҳад фаёлона иштирок мекунад.

Бояд қайд кард, ки дар айни замон тавсеаи ғояҳо дар бораи категорияи беҳатарӣ ба назар мерасад. Дар Федератсияи Русия амният бо манфиатҳои миллии зич алоқаманд аст, ки дар заминаи муносибатҳои байналмилалӣ қарор доранд ва маҷмуи ниёзҳои дохилӣ ва хориҷии давлатро дар таъмини амният ва рушди устувори шахс, ҷомеа ва давлат ифода мекунанд.

Сиёсати давлатии Русия дар соҳаи амният дар асоси Стратегияи амнияти миллии Федератсияи Русия ва дигар ҳуҷҷатҳои концептуалӣ ва доктринавӣ, ки Шӯрои Амният таҳия намуда, аз ҷониби Президенти Федератсияи Россия тасдиқ шудааст амалӣ карда мешавад. Ҳамзамон, [5.С.15] Шӯрои Амният ҳамчун як мақоми машваратии конституционӣ амал мекунад, ки стратегияи таъмини амнияти дохилӣ ва хориҷии Русияро муайян мекунад, фаёлияти мақомоти амнияти давлатӣ, аз ҷумла дар минтақаи марзиро назорат ва ҳамоҳанг мекунад.

Ҳифзи сарҳади давлатӣ тасодуфӣ нест, зеро дар шароити ноустувории муосир бо оқибатҳои бӯҳрони ҷаҳонӣ иқтисодӣ, ки тағироти навбатии харитаи сиёсии ҷаҳонро дар муборизаи босуръат шиддатёбанда барои захираҳои табиӣ алоқаманд мекунад. Зарурати таҳкими сарҳади давлатӣ ба миён омадааст, ки сарҳад системаи сиёсӣ буда, дар айни замон, ҳамчун асоси мураккаби ҷараёнҳои фаромарзиро ҷобаҷо менамояд.

Ҳамаи ин нишон медиҳад, ки амнияти сарҳад ҳамчун ҷузъи муҳими сохтори амнияти миллии Русия амал намуда ба принципҳои умумии он асос ёфтааст. Мувофиқи ин, мушқилоти таъмини амнияти сарҳад дар системаи амнияти миллии Русия мавқеи марказиро ишғол мекунад, ки таҳти назорати маҳсуси роҳбарияти кишвар қарор доранд, инчунин мунтазам дар доираҳои сиёсӣ муҳокима мешаванд ва дар доираи назари ҷомеаи илмӣ ва марказҳои гуногуни илмӣ мебошанд [5.С.15].

Сарфи назар аз он, ки амнияти сарҳад аз нигоҳи назари назариявӣ минтақаи нокифоя омӯхташуда мебошад, имрӯз мо метавонем категорияи асосии ҷолишҳо ва таҳдидҳо ба амнияти минтақаи сарҳадиро бо боварӣ ҷудо намоем. Ҳамин тариқ, тибқи Стратегияи амнияти миллии Федератсияи Россия то соли 2020 ва таҳқиқоти илмӣ, намудҳои зерини таҳдидҳои асосии амнияти Русия дар соҳаи марзӣ фарқ карда мешаванд:

- ✓ мавҷудият ва афзоиши эҳтимолии муноқишаҳои мусаллаҳона дар наздикии сарҳади давлатии он;
- ✓ номукамалӣ ба расмӣ даровардани ҳуқуқи байналмилалӣ сарҳади давлатии Федератсияи Россия бо давлатҳои алоҳидаи ҳамсоя;
- ✓ фаёлияти ташкилотҳои байналмилалӣ террористӣ ва экстремистӣ оид ба интиқоли эмиссарҳои онҳо ба қаламрави Русия, воситаҳои терроризм ва ташкили диверсия;

- ✓ фаъол кардани гурӯҳҳои ҷиноии фаромарзӣ барои убури ғайриқонунии марзи давлатии Федератсияи Россия маводи муҳаддир, моддаҳои психотропӣ, молҳо ва борҳо, захираҳои биологии об, дигар арзишҳои моддию фарҳангӣ, ташкили каналҳои муҳочирати ғайриқонунӣ ва хариду фурӯши одамон ва ғайра.

Бояд гуфт, ки солҳои охир стереотипҳои ташкил ва таъмини амнияти сарҳад босуръат ва ҳадафмандона тағир меёбанд.

Аввалан, мақомоти марзбонии кишварҳои узви ИДМ ба андозае навсозӣ шуда, бо аслиҳаи муосир, воситаҳои техникӣ системаҳои химоя ва назорати марз мучаҳҳаз гардониди мешаванд ва инфрасохтори пурраи сарҳадӣ эҷод карда мешавад.

Дуом, гузариши тадриҷии кадрҳои мақомоти марзбонӣ ба заминаи касбӣ сурат мегирад.

Саввум, бо мақсади ҳалли босифат ва муассири вазифаҳои ҳифзи бозътимоди сарҳади давлатӣ шумораи субъектҳои, ки дар татбиқи фаъолияти фаромарзӣ ва сарҳадӣ (Вазорати қорҳои хориҷӣ, Вазорати қорҳои дохилӣ, Вазорати мудофия, ФМС, Хадамоти федералии назорати маводи нашъаовар, Хадамоти федералии гумрук ва ғ.)

Чорум, усули низомии ҳифзи сарҳади давлатӣ бо назардошти хусусияти таҳдидҳо, асосан бо усулҳои амалиётӣ (қувваҳо ва воситаҳои) иваз карда мешаванд, ки ба бунёди системаи мукамалтари воқуниши муносиб ва муқовимати самарабахш ба ҷолишҳо ва таҳдидҳо дар соҳаи марз мусоидат мекунанд.

Панҷум, агар қаблан вайронкунандаи инфиродии сарҳади давлатӣ ё гурӯҳи одамон яке аз таҳдидҳои асосӣ ҳисобида мешуд, пас дар марҳилаи кунунӣ ин ҷинояти наздимарзӣ мебошад, ки миқёсаш хеле афзудааст ва дорои:

- ✓ дараҷаи баланди ташкилот (сохторӣ);
- ✓ захираҳои бузурги молиявӣ ва иқтисодӣ;
- ✓ воситаҳои муосири техникӣ ва таҳияҳо;
- ✓ потенциали бузург барои таъсири коррупсия ба сохторҳои дорои салоҳият;
- ✓ робитаҳои устувори байналмилалӣ ва байниминтақавӣ, аз ҷумла амалан дар аксар минтақаҳои наздисарҳадӣ.

Дикқат бояд ба он дода шавад, ки дар аксари маврид таҳдидҳо ба амнияти сарҳад вобастагии зич ва ҳамбастагӣ доранд.

Бояд қайд кард, ки имрӯз як низоми муайяни меъёрҳои ҳуқуқие, ки муносибатҳои ҳуқуқиро дар соҳаи ҳифзи сарҳади давлатӣ, ҳамкориҳои наздисарҳадӣ ва мубориза бо ҷинояткорӣ наздимарзӣ танзим мекунанд, мавҷуд аст. Ҳамзамон, таҳлили муқоисавии ҳуқуқии қонунгузории миллии кишварҳои узви ИДМ, ки муносибатҳои ҳуқуқиро дар минтақаи наздимарзӣ ба танзим мебарорад, нишон медиҳад, ки дар ин соҳа шумораи зиёди санадҳои қонунгузорӣ мавҷуданд ва баъзеи онҳо бо фарқияти меъёрҳои ҳуқуқӣ, номувофиқӣ ва номутобиқатии дастгоҳи концептуалӣ инчунин як қатор муқаррароти асосӣ тавсиф карда мешаванд.

АДАБИЁТ

1. Алма-Атинская декларация от 21 декабря 1991 г. [Текст] // Сборник основных международных нормативных правовых документов СНГ в пограничной сфере. – М.: Граница, 2012. – Вып. 5. стр.15
2. Временное Соглашение «О Совете глав государств и Совете глав правительств СНГ» от 30 декабря 1991 г. [Текст] // Информационный вестник Совета глав государств и Совета глав правительств СНГ. «Содружество». – 1992 г. – № 1. С. 19.
3. Договор «О сотрудничестве в охране границ государств – участников СНГ с государствами, не входящими в Содружество» от 26 мая 1995 г. [Текст] // Сборник основных международных нормативных правовых документов СНГ в пограничной сфере. – М.: Граница, 2012. – Вып. 5.стр. 117.
4. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе от 1 августа 1975 г. [Текст] // Хрестоматия по истории России с древних времен до наших дней / Сост.

А.С. Орлов и др. – М., 2000. Стр. 24

5. Концепция внешней политики Российской Федерации: утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 февраля 2013 г. Ст. 16.

УДК 378

Шарипов М. И.

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ КАК ЯДРО ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В данной статье анализируется структура экологического сознания как основного компонента экологической культуры. Определено что экологическое сознание состоит из нескольких компонентов, таких как экологические знание, взгляды и убеждение, каждый из которых выполняют определённую функцию. В статье также анализируются взаимосвязь этих компонентов.

Ключевые слова: экология, культура, сознание, знание, убеждения, компонент, взаимосвязь, общества, природа, структура.

Шарипов М. И.

ШУУРИ ЭКОЛОГИ ҲАМЧУН АСОСИ МАДАНИЯТИ ЭКОЛОГИ

Дар ин мақола сохтори шуури экологӣ ҳамчун чузъи асосии маданияти экологӣ таҳлил карда мешавад. Муайян карда шудааст, ки шуури экологӣ аз якчанд чузъҳо иборат аст, аз қабилӣ дониш, муносибат ва эътиқоди экологӣ, ки ҳар яке вазифаи мушаххаси худро иҷро менамояд. Дар мақола инчунин робитаи мутақобилаи ин чузъҳо таҳлил карда шудааст.

Калидвожаҳо: Экология, фарҳанг, шуур, дониш, эътиқод, чузъ, муносибат, чома, табиат, сохтор.

Sharipov M.I.

ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS AS THE CORE OF ECOLOGICAL CULTURE

This article analyzes the structure of ecological consciousness as the main component of ecological culture. It is determined that ecological consciousness consists of several components, such as ecological knowledge, attitudes and beliefs, each of which has a specific function. The article also analyzes the relationship of these components.

Key words: Ecology, culture, consciousness, knowledge, beliefs, component, relationship, society, nature, structure.

В последние годы проблема формирования экологического сознания стала предметом различных научных и философских споров и суждений общественности. По утверждению А.А. Давляткельдиева и Б.П.Чалагизова «Экологическое сознание это совокупность взглядов, знаний и убеждений, отражающих целостный динамический характер функционирования системы «общества - природа» и определяющих регуляцию и контроль обмена между ее составными и социальными возможностями» [1].

Из данного определения понятия экологическое сознание, как видим, следует, что в основе его лежат экологические взгляды, знания и убеждения. С этим трудно не согласиться. Однако здесь следует отметить, что формирование экологических взглядов,

знаний и убеждений в необходимости сохранения экосистемы «человек-природа» обусловлены целым рядом объективных и субъективных факторов.

Экологические взгляды – это, прежде всего те взгляды, идеи и представления о взаимоотношениях между человеком и природой, в которых находит отражение процесс взаимодействия человека с гидросферой, атмосферой, литосферой, флорой и фауной. При этом необходимо учитывать и взаимодействия, существующие внутри каждого из этих компонентов. Экологические знания - это особый феномен экологического сознания, отражающий общую цепь конкретных явлений антропогенного воздействия на природную среду, что дает возможность разработать программу для ее сохранения.

В этой связи более убедительной нам представляется точка зрения Саттарова Ю., согласно которой экологическое знание, выступая как продукт общественного развития, отражая многовековой опыт взаимодействия человека с природой служит средством целенаправленного эффективного и оптимального управления окружающей средой, от чего в конечном итоге зависит будущее человечества [2]. Такой же концепции придерживаются А. М. Галеев и М. А. Курок, считающие, что «важным структурным элементом экологического сознания выступают убеждение человека и общества в необходимости целенаправленного разумного воздействия на природу, а в современных условиях и в необходимости экологизации общественной деятельности. С целью охраны природы и рационального использования природных ресурсов, предотвращения угрозы экологического кризиса» [3]. Здесь следует только добавить, что взаимосвязь указанных компонентов составляет сущность экологического сознания как важнейшего фактора формирования экологической культуры в целом.

Разделяя экологическое сознание на индивидуальное и групповое (общественное), А.М. Галеева и М.А. Курок далее пишут: «индивидуальное экологическое сознание - это, личностные экологические взгляды, знания, идеи, убеждения, навыки людей, оно может отставать от уровня экологического сознания, которое достигается большими группами людей (классами), обществом в целом, может и опережать его. Это отставание или опережение связано с личностными особенностями человека, его положением в обществе, способностью усваивать уже имеющиеся знания и познавать еще непознанные экологические связи».

На наш взгляд, экологическое сознание можно разделить на два уровня: обыденное и научное, которые тесно взаимодействуют друг с другой. Обыденное экологическое сознание представляет собой совокупность взглядов, эмоций, представлений, формирующихся в процессе повседневной деятельности людей. На этом уровне оно охватывает лишь внешние стороны взаимодействия общества и природы. Научный уровень экологического сознания представляет собой систематизирование знания, обобщающий опыт экологической деятельности. Этот уровень характеризуется диалектическим мышлением и способностью анализировать экологическую проблему в глобальном масштабе.

Без систем научных знаний в условиях современного жесточайшего экологического кризиса невозможно решить такие проблемы - как переход к безотходному производству, замене старой технологии на новую экологически чистую.

Экологическое сознание, основанное на научных знаниях, будучи отражением тесной взаимосвязи обществом и окружающей средой, должно пронизывать всю жизнедеятельность общества. Отсюда следует, что процесс развития экологического сознания всеми нитями связан с уровнем общественного сознания, в свою очередь, экологическое сознание как один из элементов общественного сознания способствует и его развитию.

Экологическое сознание сегодня становится все более определяющим фактором не только в функционировании общественного сознания, но оно отражает и его состояние.

В настоящее время трудно найти такую форму общественного сознания, которая не отражала бы процесс преобразования природы, Научная, философская, политическая, идеологическая, правовая и культурная форма общественного сознания в большой степени связаны с природой. По мнению Э.Р. Барабашиной, «специфика современной экологической ситуации действительно выражается в выделении экологического, политического, нравственного, эстетического и других аспектов взаимодействия человека, общества с природной средой» [4]. Следуя этой концепции, можно утверждать, что развитие экологического сознания, экологической культуры способствует активизации отношений общества и природа. Однако подобное представление односторонне отражает суть вопроса. По нашему мнению, более верной представляется концепция, согласно которой необходимость изучения экологического сознания, как основного компонента экологической культуры, двумя обстоятельствами: во-первых, отрицательными последствиями хозяйственной деятельности на природу, вызывающими ее деградацию; во-вторых, истощением природных ресурсов.

Так, Гирусов Э.В. справедливо отмечает, что «экологическим сознанием является не любое отражение людьми своего отношения к природе, а лишь такое, которое направлено на обеспечение ее жизнеспособных свойств, на сохранение и совершенствование ее как среды жизни» [5]. Действительно экологическое сознание индивида, если он таковым обладает, направлено в первую очередь, на сохранение и приумножение природных ресурсов, что в свою очередь, способствует активизацию его жизнедеятельности. Для изменения взгляда на сущность и значение экологического сознания, необходимо изменить экологические условия жизни общества. Как утверждает Ф. Энгельс, - «...условия жизни, окружающие людей и до сих пор над ними господствовавшие, теперь подпадают под власть и контроль людей, которые впервые становятся действительными и сознательными повелителями природы, и только с этого момента люди начнут вполне сознательно сами творить свою историю, только тогда приводимые ими в движение, общественные причины, будут иметь в преобладающей и все возрастающей мере те следствия, которых они желают. Это есть скачок человечества из царства необходимости в царство свободы» [6].

Анализируя процесс эволюции экологического знания до уровня экологического сознания и убежденности Э. В. Гирусов подчеркивает: «разумеется, одни лишь знания, какими бы актуальными они не были, вряд ли могут создать такое состояние массового сознания, чтобы можно было говорить о превращении знаний в убеждение» [7].

Экологические знания превращаются в убеждения тогда, когда общество на горьком жизненном опыте убеждается в необходимости беречь и сохранять природу, которая жестоко мстит за пренебрежительное отношение к ней.

Задача современной экологической науки состоит в том, чтобы помочь человеку своевременно увидеть первые признаки разрушения природных ресурсов. В противном случае экологические катастрофы, такие как гибель Аральского моря, взрывы на Чернобыльской АЭС, на газопроводах и нефтепроводах, загрязнение воздуха выхлопными газами, бесхозяйственное, безответственное отношение к водоемам, лесным угодьям, к животному и растительному миру, приведут человека на грань вымирания, когда само его существование потеряет смысл.

Только в последние годы наше общество серьезно осознало, что без перестройки отношения к природе невозможно решить экологические проблемы. И здесь экологическое сознание, как основной компонент экологической культуры, призвано сыграть определяющую роль.

Современный экологический кризис можно преодолеть только на основе глубокого познания людьми объективных законов биосферы. В этой связи представляет интерес точка зрения М. О. Ибодова, который, анализируя место экологического сознания в процессе формирования научного мировоззрения человека, отмечает, что «экологическое сознание, несомненно, должно включать в себя новые нравственные принципы и нормы, которые

должны лежать в основе экологической деятельности людей ..., и возникает необходимость не только возможность человека экологически знаниями, но и превратить эти знания в убеждение, в активную жизненную позицию» [8].

Аналогичная точка зрения представлена в статье К. Стошкуса, который, пишет: «Знания – лишь один аспект экологического сознания общества; чтобы экологические знания стали мотивом деятельности, они должны превратиться в личные убеждения людей, утвердиться в качестве принципов и установок жизни» [9]. Экологическая культура человека в нашем понимании - это не механический конгломерат экологических знаний, чувств, потребностей, способностей, навыков и умений. Ее функционирование предполагает постоянный процесс превращения знаний в убеждения, а убеждений - в практические действия.

Экологическое сознание, как ядро экологической культуры может сформироваться только при условии сопоставления, соотнесения всей совокупности научных знаний человека о природе с конкретной экологической обстановкой в данном городе, регионе, стране, в мире. Поэтому человеку необходима информация об экологической ситуации, иначе от него трудно ожидать экологической активности. Нужна не только открытость информации об антропогенных изменениях в природной среде, но и гласность принимаемых решений, чтобы учитывалось мнение не только узкого круга специалистов, но и широкой общественности, населения в целом. Такой подход позволяет свести к минимуму возможность ошибок в природопользовании, а, следовательно, повысить экологическую культуру личности и общества.

Экологическое сознание есть отражение экологического бытия или осознанное экологическое бытие. Отношение человека к природе определяется тем, насколько всесторонне и свободно человек включает природу в сферу своей жизнедеятельности, оно определяется, и тем насколько глубоко вошли в сознание человека в его поведение принципы бережного отношения к природе, насколько они превратились из регламентирующих норм в убеждение, потребность, привычную норму поведения.

Таким образом, экологическое сознание выступает как основной, необходимый компонент экологической культуры, в которой отражены на различных уровнях социально-естественные связи системы «Общество-природа». Следовательно, в структуре экологического сознания все его элементы переплетены между собой и диалектически взаимосвязаны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Давляткельдиев А. А., Чалагизов Б. Н. Понятие и структура экологического сознания. // Экология, культура, образования. М., 1989. – С. 54.
2. Саттаров Ю. Социально-философские аспекты экологических проблем. Ташкент: «Фан», 1985. - С.123.
3. Галеева А. М., Курок М.А. Партийная учёба и экологическое воспитание. М. 1985. - С. 117.
4. Барабашина Э. Р. Методологические проблемы системного исследования экологического сознания. //Системные исследования в современной науке. Новосибирск. 1982. – С. 40.
5. Гирусов Э. В. От экологического знания к экологическому сознанию. //Взаимодействие общества и природы. М., 1986. – С. 153.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинение 2-е изд. Том. 20. – С. 294-295.
7. Гирусов Э. В. От экологического знания к экологическому сознанию. // Взаимодействие общества и природы. М., Наука. 1986. – С. 151.
8. Ибодов М. О. Направленность и прогресс в эволюции живой природы. Душанбе. «Дониш». 1990. – С. 209.
9. Стошкус К. О. О понятии экологической культуры общества. //Проблемы формирования современной экологической культуры. Вильнюс. 1987. – С. 31.

Мирзоев А.А.

АСОСҶОИ УСУЛИИ ТАҲҚИҚОТИ СЕ САФАРИ АҲМАДИ ДОНИШ БА РОССИЯ

Дар мақола муаллиф асосҳои усули таҳқиқоти се сафари Аҳмади Донишро дар ҳайати сафорати Аморати Бухоро ба Россияи подшоҳӣ дар нимаи дуҷуми асри XIX таҳлилу баррасӣ намуда, аҳаммияти бузурги сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии онро дар рушду тафсеаи ҳамкориҳои Аморати Бухоро ва Россияи подшоҳӣ зикр намудааст.

Ҳамчунин, ин сафарҳо доираи ҷаҳонбинӣ ва дониши Аҳмади Донишро доир ба таърих, фарҳанг ва тарзу усули давлатдорӣи Россияи подшоҳӣ ва дигар кишварҳои Аврупои Ғарбӣ васеъ гардониданд.

Калидвожаҳо: Мутафаккири бузург, маорифпарварӣ, ҳайати сафорат, ҷаҳонбинии илмӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ, тарзу усули давлатдорӣи Россияи подшоҳӣ, сиёсатмадори дурандеш, ходими давлатӣ, маҷлиси машваратӣ.

Мирзоев А.А.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ВИЗИТА АХМАДА ДОНИША В ЦАРСКУЮ РОССИЮ

В статье автор исследуют методологические основы визита Ахмада Дониша в составе посольства Бухарского Эмирата в царскую Россию в XIX веке, в которых большое значение имеют политическо-экономические, социальные и культурные взаимоотношения Бухарского Эмирата с Россией.

А также данный визит расширил круг мировоззрения А. Дониша, пополнил его знание о истории, культуры, способах и методах государственного управления царской России и западно-европейских стран.

Ключевые слова: великий мыслитель, просветительство, состав посольства, научное, политическое и социальное мировоззрение, способы и методы правления царской России, государственный деятель, совещательный орган, дальновидный политик.

Mirzoev A.A.

METHODOLOGICAL BASIS OF THE STUDY OF AHMAD DONISH'S VISIT TO TSARIST RUSSIA

In the article, the author examines the methodological basis of the visit of Ahmad Donish as part of the Embassy of the Bukhara Emirate to Tsarist Russia in the 19th century, in which the political, economic, social and cultural relations of the Bukhara Emirate with Russia are of great importance. And also this visit expanded the circle of A. Donish's worldview, knowledge of history, culture, methods of state administration of Tsarist Russia and Western European countries.

Key words: great thinker, enlightenment, composition of the embassy, scientific, political and social ideology, methods of administration of Tsarist Russia, statesman, advisory body, visionary politician.

Аҳмади Дониш ҳамчун мутафаккири бузурги тоҷик, нависандаи навогару маъруф, ҳаким, шоир, меъмор, рассом, хаттоти чирадаст ва асосгузори равияи маорифпарварӣ дар Осиёи Марказӣ бо осори бегазанд ва мондагори худ дар рушду инкишофи илму фарҳанг ва

маънавияти миллати бостонии тоҷик дар нимаи дуёми асри XIX ва ибтидои асри XX хидмати арзанда намудааст.

Ӯ дар моҳи августи соли 1926 дар шаҳри Бухоро таваллуд шуда, дар моҳи март соли 1897 дар ҳамон ҷо аз олам гузаштааст. Падараш мулло Носир ном доштааст ва модараш дорои мактаби хусусӣ барои духтарон будааст.

Аҳмади Дониш маълумоти ибтидоиро дар мактаби хусусии модараш гирифта, пас аз он бо хоҳиши падар ба мактаби қорӣ гузаронида мешавад, аммо Аҳмади наврас дигар таҳсили худро дар ин мактаб идома надод.

Дар сини чордаҳсолагӣ падараш ӯро ба мадраса дохил кард, то бад-ин васила ба омӯзиши дониш шуғл бинамояд ва дар оянда баъд аз хатми мадраса ба ягон мансабе бирасад ва ба ин тариқа зиндагии худро пеш бибарад.

Дар баробари омӯзиш дар мадраса, ки аз таълими дониши динӣ ва забони арабӣ иборат буд, Аҳмади Дониш аз рӯи завқу хоҳиши худ ба омӯзиши адабиёт, ҳайат, нучум ва дигар илмҳо шуғл варзидааст. Дар ин давра низ ӯ ҳунари рассомию наққошӣ ва хаттотии худро бисёр тақдир дода, девону рисолаҳои гуногуни шефтагони илму маърифати он замонро китобат менамуд ва бо нақши нигори ҳархела зебу ороиш меод.

Мавсуф зимни таҳсил дар мадраса аз рӯи ин ҳунар касби маош мекард ва зиндагии худро пеш мебард. Таҳсил дар мадраса барои Аҳмади Дониш тақдир то ибтидои солҳои 50-уми асри XIX идома ёфт. Пас аз хатми мадраса ӯ ба воситаи яке аз устодони худ ба сифати меъмори наққош барои хидмат ба дарбори амир даъват мегардад. Чун дар он замон ба қавли Аҳмади Дониш ҳукуматдорони амирӣ ба меъморию иморатсозӣ таваҷҷуҳ зоҳир намекарданд, ӯ дар дарбор бештари вақти худро ба китобати девону рисола ва ҳуҷҷатҳои расмӣ дарборӣ сипарӣ менамуд.

Дар ин марҳалаи ҳаёти худ ӯ дар баробари рассомию хаттотӣ ба илми ситорашиносии анъанавӣ (илми нучум, астрология) шуғл меварзад, ки ин обрӯю нуфуз ва мартабаи Аҳмади Донишро дар назди дарборӣ ва амир Насруллоҳ бисёр ҳам баланд мебардорад.

Амир Насруллоҳ дар соли 1857 ба пойтахти империяи Россия-шаҳри Петербург ҳайати сафорати аморати Бухоро мефиристад ва дар он Аҳмади Донишро ба ҳайси котиб дохил намуда, супориш медиҳад, ки ӯ дар кишвари Россия ба шароити вазъияти сиёсӣ иқтисодӣ ва иҷтимоӣ он шинос шуда, пас аз бозгашт ба амир маълумоти муфассал пешниҳод бинамояд.

Зимни сафари Россия ва, бавежа, дидани шаҳри Петербург Аҳмади Дониш бо мансабдорони давлатӣ, зиёӣ ва олимони шинос шуд ва аз чандин муассисаҳои илмӣ фарҳангӣ ва корхонаву марказҳои гуногуни саноатӣ ҳунари дидан намуд, ки ин доираи ҷаҳонбинӣ илмӣ ва сиёсӣ иҷтимоӣ ӯро ба маротиб фарох ва густарда намуд. Ӯ дар натиҷаи таҳқиқу таҳлил амиқ дарк кард, ки рушди илму фарҳанг ва маънавияту маърифат боиси ободию шукуфӣ ва беҳбудии кишвару беҳзистии мардуми он гардидааст.

Аморати Бухоро бо вазъияти нуговори сиёсӣ иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дар нимаи дуёми асри XIX дар муқоиса бо Россияи подшоҳӣ дар сатҳи пасти рушду инкишоф мавқеъ гирифта буд.

Пас аз бозгашт аз давлати Россияи подшоҳӣ дар миёнаи соли 1858 Аҳмади Дониш фикру мулоҳиза ва назари худро доир ба низомии сиёсӣ иҷтимоӣ империяи Россия ва шеваю усули давлатдорӣ он ба амир Насруллоҳ ва аҳли дарбор иброз намуд, аммо ин пешниҳоди судманду пешқадамонаи ӯ аз ҷониби амиру дарборӣ пазируфта нашуд ва ба онҳо таъсире низ накард.

Аз нимаи дуёми асри XIX ҳукуматдорони империяи Россия барои забти Осиёи Миёна ва аз худ намудани бозори он чандин бор саъю кӯшиш намуданд. Аз ин рӯ, дар давраи ҳукумронии амир Музаффар лашкари аморати Бухоро ва хонии Қўқанд бо нерӯҳои ҳарбии рус дар ҳолати зиддият ва ҷангу низоъ қарор доштанд. Дар ҷунун вазъият Аҳмади Дониш ва дигар ҳамфикрони ӯ бисёр саъю кӯшиш намуданд, ки ин масъалаи муҳими байнидавлатӣ бо роҳи гуфтушунӣ ва сулҳу салоҳ дар байни намояндагони ду давлат ҳаллу

фасл гардад, аммо ҳукуматдорони амирӣ чангу низоъро пуршиддаттар идома дода, дар охир аз ҷониби нерӯҳои ҳарбии рус ба шикаст саҳт рӯ ба рӯ шуданд.

23-юми июни соли 1868 дар байни аморати Бухоро ва Россияи подшоҳи шартномаи сулҳ ба имзо расид, аммо подшоҳӣ рус Александри II бо сабабҳои сиёсӣ иқтисодӣ онро тасдиқ накард.

Пас аз баста шудани шартномаи мазкур амир Музаффар дар байни солҳои 1869-1870 ба хоҳири барқарор ва устувортар гардонидани муносибати Аморати Бухоро бо давлати Россия ба шаҳри Петербург ҳайати сафорати худро фиристод, ки дар он Аҳмадмахдуми Дониш ба сифати котиби якум дохил гардида буд.

Дар ин сафари расмӣ Аҳмади Дониш зимни вохӯрию музокира бо доираҳои расмӣ давлати Россия ва олимону зиёӣҳо худро ҳамчун сиёсатмадори дурандешу донишманд ва ҳодими бузурги давлатӣ нишон дод ва обрӯю нуфуз ва мартабаи баландеро касб намуд.

Мутаффақир дар вақти сафари дуҷуми хуб ба шаҳри Петербург ва, умуман, ба давлати Россия на танҳо ба шароити сиёсӣ иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва тарзу усули давлатдорӣ рус шинос гардид, балки ӯ перомунӣ вазъияти сиёсӣ иҷтимоӣ давлатҳои Аврупо, таъриху фарҳанг ва таҳаввулоту инқилобҳои он огоҳӣ пайдо намуд, ки ин ба ташаккулу рушди ҷаҳонбинӣ эшон боис гардид. Ҳамаи ин омилҳо назари интиқодӣ ӯро ба камбудию норасоии ҷомеаи онрӯзаи феодалии Бухоро, нобаробарии иҷтимоӣ, беадолатӣ ва низомӣ ситамгаронаи давлати амирӣ боз ҳам афзунтар кард.

Чун Аҳмадмахдуми Дониш аз сафари расмӣ дар ҳайати сафорати ҳукумати амирӣ Россия баргашт, амир Музаффар ӯро ба унвони фахрии илмӣ дарборӣ «ӯроқ» сарфароз гардонид. Ӯ пешниҳоди амирро дар мавриди ишғол намудани яке аз мансабҳои муҳими давлатӣ напузифт, зеро медонист, ки аз вазифаву масъулиятдорӣ ӯ барои давлату ҷомеаи асримиёнагии Бухоро ҳеч суде нест.

Аҳмади Дониш дар байни солҳои 1870-1873 рисолаи илмӣ навишт, ки баъд аз гузаштани чанд вақт ба он номи “Рисола дар назми тамаддун ва таовун”-ро гузошт.

Муаллиф дар оғози рисола доир ба сабаби навишт шудани он чунин ибрози андеша кардааст:

“[Бидон, ки] ин дастурест дар одоби муошарати мулк ва муомалати асҳоби ҷоҳ ва иқтидор [бо мутааллиқону зердастон] ва тариқи зиндагонии ситуда ва миёнаравӣ [дар умури маошия ба муфоди хайру-л-умури авсатуҳо (беҳтарин корҳо дар эътидол аст)]” [1, С. 165].

Мутаффақир дар ин асар доир ба тартибу низомӣ идоракунии давлат ва ҷомеа, сиёсати давлатдорӣ (илмӣ тамаддун), ҷанбаҳои наву пешқадамонаи давлатдорӣ Россия ва Аврупои Ғарбӣ, барномаи ислоҳоти куллии шеваю усули давлатдорӣ Аморати Бухоро ва дигар масоили муҳиму мубрами иҷтимоӣ иқтисодӣ он афқору ақидаи судманди худро изҳор намудааст.

Ӯ дар рисола перомунӣ ойинӣ давлатдорӣ ибрози назар карда, таъкид менамояд, ки дар раванди идоракунии давлатӣ низомӣ вазоратдорӣ ва таъсис додани маҷлиси машваратӣ (парламент) зарур ва ногузир аст, Муаллифи рисола, ҳамчунин, пешниҳод менамояд, ки ҳуқуқи амир чун ҳокими мутлақ бояд маҳдуд карда шавад ва муносибати давлатдорон бо мардум танзим гардад.

Чунин андешаву нуқтаи назари наву судманд ва ислоҳотҳои Аҳмадмахдуми Дониш аз ҷониби амир Музаффар ва аҳли дарбор пазируфта нашуд, зеро онҳо дар ин пешниҳоду шартҳои ӯ таҳдиду хатари афзунеро дар бунёди давлати феодалии ақибмондаи амирӣ ва маҳдуд намудани доираи ҳуқуқи вазифаҳои амир ҳис мекарданд.

Аҳмади Дониш назди амир шарт мегузорад, ки танҳо дар сурати амалӣ гардонидани ислоҳоти иҷтимоӣ иқтисодӣ дар кишвар ва пазируфтани пешниҳоду шартҳои ӯ фаъолияти худро дар қори идоракунии давлатӣ идома медиҳад.

Амир Музаффар пас аз шинос шудан ба ин гуна нуқтаи назари мутаффақир ва афқори ислоҳотҳои ӯ дар симои Аҳмадмахдуми Дониш шахсияти барои давлати амирӣ

хавфовареро медид, дигар ба вай боварию эътимод надошт ва, аз ин рӯ, дар кори идоракунии давлатӣ ширкат намудани ӯро зарур намешуморид. Амир пеш аз дур кардани Аҳмадмахдуми Дониш аз кори давлатдорӣ ӯро бори сеюм дар ҳайати сафорати ҳукуматӣ, ки аз охири соли 1873 то ба ибтидои соли 1874 идома ёфт, ба давлати Россияи подшоҳӣ фиристод.

“Мақсади фиристодани ҳайати нави сафорат, ин расонидани изҳори шукронаи амири Бухоро-Музаффархон ба подшоҳи рус Алексари II, ба муносибати ба ихтиёри ҳукумати амирӣ додани заминҳои соҳили рости дарёи Аму, ки баъди аз тарафи қўшунҳои подшоҳӣ шикаст додани хони Хева, мувофиқи шартномаи Россияи Хева (соли 1873) ба ихтиёри Русия гузашта буд, ба ҳисоб меравад.” [2, С. 113].

Пас аз баргаштан аз сафари давлати Россияи подшоҳӣ дар ибтидои соли 1874 амир Музаффар Аҳмадмахдуми Донишро аз қору фаёлият дар идоракунии давлатӣ дур намуда, ӯро нахуст ба ҳайси қозӣ ба тумани Ғузур ва пас аз он ба тумани Наҳрпай бифиристод, ки марҳалаи поёни солҳои 70-ум ва нимаи якуми солҳои 80-уми асри XIX дарбар мегирад. Аҳмади Дониш танҳо пас аз даргузашти амир Музаффар дар соли 1885 ва ба тахти шоҳӣ нишастани Абдулаҳад ба шаҳри Бухоро бармегардад. Ӯ дар ин ҷо бо марҳамату инояти амири ҷавон чанд муддат ҳамчун китобдори мадрасаи Ҷаъфархоча қору фаёлият намуда, пайваста дар зери назорати ҳукуматдорони амирӣ қарор доштааст.

АДАБИЁТ

1. Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. Китоби 1.-Душанбе: Дониш, 1988. С. 165
2. Ҷоҳамов Намоз. Таърихи халқи тоҷик, Душанбе, 2007. С. 113

**МАЪЛУМОТ ОИД БА МУАЛЛИФОН
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ**

Абдулов Аслам - кандидат исторических наук, дотсент кафедры общественных наук Таджикского государственного университета коммерции. Тел. 918186001. E-mail: sadullozoda@bk.mal.ru

Абдурахмон Хакиمزода – докторант PhD Таджикского государственного университета коммерции, тел: (+992)907704890, E-mail: hakimzod_90@mail.ru.

Абдурахмонов Умархон Мусоевич - кандидат экономических наук, исполняющей обязанности доцента кафедры экономической теории Таджикского государственного университета коммерции. Тел: 908 88 75 62, Email: umar62@bk.ru.

Акрамов Фарход Мирхайтович - магистр второго курса специальность “Информационной безопасности” Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан,. Тел. (+992)938825228. Email: Fedisttu@gmail.com.

Алибаева Мавджуда Мингаровна – кандидат экономических наук, доцент Таджикского технического университета имени академика М.С. Осими, г. Душанбе, Республика Таджикистан. E-mail: djuda71@mail.ru.

Алиев Олимжон Махмудович – кандидат экономических наук, доцент кафедры налог и налогообложения Таджикского национального университета (ТНУ). 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Тел.: (+992) 917020302, e-mail: olim.23@mail.ru.

Алиев Сафарали Исроилович - докторант PhD Таджикского государственного университета коммерции. Адрес: Душанбе, Республика Таджикистан. Email: tguk@mail.ru, Телефон: 938-25-45-25.

Амонов Сахбон Сарватджонович – старший преподаватель кафедры экономика и организация бизнеса Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, Республика Таджикистан. Тел. 93-577-92-00, e-mail: a_sahbon@mail.ru.

Амонова Дильбар Субхоновна - доктор экономических наук, профессор кафедры «Менеджмент и маркетинг» Российско-Таджикского (славянского) университета. Душанбе, Республика Таджикистан. Тел.: (+992377)2213550, e-mail: rtsu_slavistica@mail.ru.

Асрорзода Убайдулло Саттор – кандидат экономических наук, доцент. Институт туризма, предпринимательства и сервиса. Адрес: 734000, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Борбад, 48/5, Email: ubaydullo08051986@mail.ru. Телефон: 907501566.

Ашууров Гайрат Давлатович – кандидат экономических наук, доцент кафедры налоги и страхование Таджикского государственного университета коммерции, Адрес: 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Дехоти 1/2. E-mail: gairat-a@mail.ru. Телефон (+992) 934444609.

Ашуурова Миџгона Тавакаловна - ассистент кафедры финансов и кредита Таджикского государственного университета коммерции. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти 1/2, Тел.: (+992) 915082869(м.) E-mail: mijgona22@bc.ru.

Буриев Бехрузжон Махмадалиевич –старший преподаватель кафедры информационная система в экономике Таджикский государственный университет коммерции, тел. (+992)938909400, E-mail: bekhruz-buriev@mail.ru.

Валиев Низомиддин Шаробудинович – старший преподаватель кафедры экономики и организации бизнеса Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, Республика Таджикистан, ул. Дехоти ½, тел. 918144914, e-mail: Nizomiddin_Valiev86@mail.ru.

Восиева Фируза Курбоновна - сотрудник Национальной библиотеке Таджикистана. Тел. +992931334144, Email: tguk@mail.ru.

Гафуров Рамазон Хомиджонович - ассистент кафедры общественных наук Таджикского государственного университета коммерции. Тел.905117717. E-mail: Ramazon-gafueov@mail.ru.

Давлатов Алиджон Азизбекович – докторант PhD кафедры бухгалтерского учета и аудита Таджикского государственного университета коммерции, Тел: (+992) 937220596, E-mail: accounting.tj@mail.ru.

Дустматов Баходур Муродович – кандидат экономических наук, доцент Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, Республика Таджикистан. E-mail: dust_81@mail.ru.

Зохидова Мукаддам Мирмухаммадовна – старший преподаватель кафедры теории и история государства и права Таджикского государственного университета права бизнеса и политики. Республика Таджикистан, г. Худжанд. Тел: +992 93 413 23 05, Email: firdavs.akilov@mail.ru.

Ибодов Аваз Хасанович - аспирант кафедры информационные системы в экономике Таджикского национального университета. **Телефон:** (+992) 918-77-54-05, **e-mail:** Ibodovavaz@gmail.com 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, проспект Рудаки 17.

Икромов Джовид Зафарович - к.э.н., заведующий отделом экономики Аппарата Маджлиси милли Маджлиси Оли Республики Таджикистан. Пр-т. Рудаки 42, Душанбе 734025. Тел.: 90-770-94-92. Email: ikromov@yahoo.com.

Икромова Махина Нумоновна – старший преподаватель кафедры «Мировая экономика и международные отношения» Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, Республика Таджикистан. Тел.: (+992)933-999-181, E-mail: m.ikromova.86@mail.ru.

Кудратов Некруз Абдунабиевич – кандидат юридических наук, доцент, заведующий кафедрой экономического права Таджикского государственного университета коммерции. Телефон: + 992935960001, Email: nek-kudratov@mail.ru.

Курбанов Махмарасул Абдукодирович - Таджикский государственный университет коммерции, к.э.н., доцент, заведующий кафедрой информационных систем в экономике. Тел: (+992) 936000186. Email: Kmahmarasul@gmail.com.

Курбонзода Фариза Хол – кандидат экономических наук, доцент кафедры банковского дела Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, Республика Таджикистан. Тел.: +992988920009, Email: fqurbonzoda_85@mail.ru.

Курбонов Абдукарим Рахимович – кандидат экономических наук, доцент Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: +992934444150. Email: qkarim@mail.ru.

Курбонов Ашрафиддин Аслулидинович – соискатель кафедры “Финансы и кредит” Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, Республика Таджикистан. Тел.: +(992) 935 56 69 98. Email: ashrafid_din@mail.ru.

Курбонов Файзали Джамшедович - соискатель Таджикского государственного университета. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½, тел.: +992927569211, Email: tguk@mail.ru.

Миралиев Киёмуддин Хурсанович – Государственное учреждение «Национальный патентно-информационный центр» Министерства экономического развития и торговли Республики Таджикистан г. Душанбе, E-mail: Kostya2003@indox.ru.

Мирзоалиев Абдумалик Абдунабиевич - кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой бухгалтерского учета и аудита Таджикского государственного университета коммерции. Тел: (+992) 937473109, E-mail: abdumalik001@mail.ru.

Мирзоев Абдулмакин Амирхонович – заведующий отдела информации и связей с общественностью Таджикского государственного университета коммерции, тел.: (+992) 931 510307, E-mail: abdulmakinmirzoev@gmail.com.

Мирзоева Кутфинисо Азизкуловна – кандидат юридических наук, доцент кафедры

экономического права Таджикского государственного университета коммерции, Телефон: + 992935960001, Email: nek-kudratov@mail.ru.

Наврузова Сулхия Мералиевна – специалист отдела законодательства по государственному устройству, судебным и правоохранительным органам Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан, магистр права. Телефон: + 992935960001, Email: nek-kudratov@mail.ru.

Гурезов Джамшед Нурмахмадович – Таджикский государственный университет коммерции, кандидат филологических наук, страший преподаватель кафедры языков, 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Дехоти1/2. тел: 555338282, E-mail: zabonho@mail.ru.

Мумтоз Назири - соискатель кафедры менеджмента и экономики труда Таджикского государственного университета коммерции. Республика Таджикистан. Душанбе ул. Дехоти ½, Тел.: +992919306348, E-mail: human.resources.tsuc@mail.ru.

Мухаммад Аслам Гудоз - соискатель кафедры экономики и организации бизнеса Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, Республика Таджикистан. Телефон: 917-18-94-67. Email: tguk@mail.ru.

Мухаммадсафои Исмадуллои Саъдуллозода - старший преподаватель кафедры общественных наук Таджикского государственного университета комерции. Тел. 918948662. E-mail: sadullozoda@bk.mal.ru

Наботова Парниён Джумахоновна – старший преподаватель кафедры финансы и кредит Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, улица Дехоти ½, тел.: +(992)927740636, Email: parnien.nabotova@mail.ru.

Наврузи Мирзо – докторант PhD кафедры экономической теории Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: +992908882786, Email: navruz_0392@mail.ru.

Назарбекова Нурия Амзалиевна – старший преподаватель кафедры экспертиза товаров, технология и ресторанного сервиса Таджикского государственного университета коммерции. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½, E-mail: Nuriy_1985@mail.ru, Телефон: 938999885.

Назаров Далер Назруллоевич - старший преподаватель кафедры экспертиза товаров, технология и гостиничный сервис Таджикского государственного университет коммерции, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½, Тел.: (+992) 93 4444 341; E-Mail: daler-1986@mail.ru.

Насриддинён Бобишоҳи Ҳасанпур - кандидат филологических наук, и.о. доцент кафедры языков Таджикского государственного университета коммерции, 734055, Республика Таджикистан г. Душанбе, ул.Дехоти1/2. Тел: 918688926, E-mail: Bobishoh.tj@mail.ru.

Низомова Тухфамо Давлатовна - доктор экономических наук, профессор кафедры экономики предприятий и предпринимательства Таджикского национального университета. Тел: + 992 93 423 82 20. Email: tuhfamoh 49@mail.ru.

Олифтаева Мохру Абдулниезовна - ассистент кафедры финансов и кредита Таджикского государственного университета коммерции. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти 1/2, Тел.: (+992) 934223312 E-mail: mohru-ab@mail.ru.

Раджабов Комрон Раджабович – кандидат экономических наук, и.о., доцент кафедры налог и страхование Таджикского государственного университета. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½, тел.: +992938292929, Email: komrontajik@gmail.com.

Раджабов Раджаб Кучакович - доктор экон. наук, профессор Таджикского государственного университета коммерции (г. Душанбе, Таджикистан) тел. (+992)934444106, E-mail: drrajab@mail.ru

Расулова Давлатмо Буриевна - преподаватель кафедры банковское дело Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Республика Таджикистан, Бохтар. Тел: (+992) 919-06-09-75; Email: Rasulova_0609@bk.ru.

Рафиев Шахриёр Бахтиёрвич – соискатель кафедры «Финансы и кредит» Таджикского государственного университета коммерции. Тел.6 +992981050788, E-mail: shahriyorrafiyev@hotmail.com.

Рахматова Кибриё Нематовна - старший преподаватель кафедры «Финансы и кредит» Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республики Таджикистан. Тел.: 985 73 00 08. E-mail: doni-70911@mail.ru.

Рахмонов Луъмон Субхонович – кандидат экономических наук, и.о., доцент кафедры финансы и кредит Таджикского государственного университета коммерции. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½, Тел.: +992935113605, Email: Lumon59@mail.ru.

Рахмонова Зумрад Файзалиевна - магистр второго курса специальность “Информационной безопасности” Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан,. Тел. (+992) 938133296. Email: Fedistu@gmail.com.

Ризокулов Туракул Рабимкулович –доктор экономических наук, профессор Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Республика Таджикистан Согдийская область. Худжанд; Тел.: (+992)342223594, e-mail: t_rizokulov@mail.ru.

Рустамов Сулаймон Умаршохович - ассистент кафедры «Производство строительных материалов, технология и организация строительства» Таджикский технический Университет имени академика М.С.Осимй.Тел: 900170040. E-mail: Sul-89@mail.ru.

Саидова Мунаввар Хамидовна - доктор экономических наук, профессор Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, Республика Таджикистан, ул. Дехоти ½, Тел.: +992934444108, E-Mail: saidova-60@mail.ru.

Саидова Назира Саидмуродовна – соискатель Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, Республика Таджикистан, ул. Дехоти ½, Тел.: +992934444108, E-Mail: saidova-60@mail.ru.

Сахибов Евгений Нуруллоевич - соискатель кафедры «Менеджмент и маркетинг» Российско-Таджикского (славянского) университета. Душанбе, Республика Таджикистан. Тел.: (+992377)2213550, e-mail: esakhibov@mail.ru.

Солихзода Сухроб Ҳаким - Государственное учреждение «Национальный патентно-информационный центр» Министерства экономического развития и торговли Республики Таджикистан. Душанбе. E-mail: Suhrobjons88@gmail.com.

Султонов Зоиршо Султонович - кандидат экономических наук, и.о., доцент кафедры налог и страхование Таджикского государственного университета. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½, тел.: +992937266050, Email: zoir1978@gmail.com.

Султонов Зубайдулло Султонович – доктор экономических наук, профессор кафедры «Финансы и кредита» Российско-Таджикского (Славянского) университета. 734000, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. М. Турсунзода 30. Тел: 935202870. E-mail: sulton@mail.ru.

Тулиев Мухаммадулло Сарваркулович – старший преподаватель кафедры информационные системы в экономике, Таджикского государственного университета коммерции, тел: (+992)939000446, E-mail: mukhammad.ali.82@mail.ru.

Файзов Назруллоҳ Зубайдуллоевич – старший преподаватель кафедры банковское дело Института туризма, предпринимательства и сервиса. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Борбад 48/5, Тел.: (+992) 900 14 15 53, E-mail: E-mail: nazr.faiyov@mail.ru.

Хабибов Сафиуво – доктор экономических наук, профессор кафедры экономики и организации бизнеса Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, Республика Таджикистан, ул. Дехоти ½, e-mail: skhabibov.cc@mail.ru.

Хайруллоев Фаррух Нематуллоевич - старший преподаватель кафедры «Экономика и управление» Технологического университета Таджикистана. тел: (+992) 915351516, Email: khayrulloev1990@bk.ru.

Хафизов Мухаммадином Диловаршоевич – старший преподаватель кафедры информационных систем в экономике Таджикского национального университета. Адрес: проспект Рудаки 17, Душанбе 734025. Тел: (+992) 989-00-33-55. E-mail: md_hafizov@mail.ru.

Хисориева Гулнора Тоировна, старший преподаватель кафедры менеджмента и экономики труда Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, Республика Таджикистан. Тел.: 935367587, e-mail: gulnora_ai@mail.ru.

Холахмади Сайалӣ – магистр экономики, старший преподаватель кафедры финансы и кредит Таджикского государственного университета коммерции, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½, Тел.: +992985603048, E-mail: hol_ik@mail.ru.

Холов Маҳмадризо Хушматович – старший преподаватель кафедры экспертиза товаров, технология и ресторанного сервиса Таджикского государственного университета коммерции. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½, E-mail: Kholovrizo61@mail.ru. Телефон: 917232921.

Хомидова Истатджон Султановна - ассистент кафедры «Экономическая кибернетика» Худжандского государственного университета им. Академика Б.Гафурова. Тел. +(992) 934369060; E-mail: gafurjon51@mail.ru.

Хубони Сорбон – кандидат экономических наук, заведующая кафедрой экспертиза товаров, технология и ресторанного сервиса Таджикского государственного университета коммерции. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½, E-mail: Khuboni.sorbon@bk.ru, Телефон: 002222442.

Шаринов Махмадуло Исматович кандидат философских наук, доцент кафедры общественных наук Таджикского государственного университета коммерции. Тел: 934444240. Email – mahmud_62@mail.ru

Шаронова Махбуба Авазовна – кандидат экономических наук, доцент кафедры «Производство строительных материалов, технология и организация строительства» Таджикский технический Университет имени академика М.С.Осимй. Тел:900009343. E-mail: mahbubaShararova@icloud.com.

Шерматов Низомиддин Давронович - магистрант кафедры бухгалтерского учета и аудита Таджикского государственного университета коммерции. E-mail: abdumalik001@mail.ru.

МАЪЛУМОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН	ПАМЯТКА ДЛЯ АВТОРОВ
<p>1. Маводи ба нашр пешниҳодшаванда бояд асли буда, дар дигар маҷаллаҳо нашр нагардида бошад. Мавод дар асоси адабиёти илмии муосир бо назардошти навғониҳои илмӣ коркард гардида бошад.</p> <p>2. Муаллиф(он) ба идораи маҷалла 2 нусхаи мақоларо ба суроғаи 734061, ш. Душанбе, к. Дехотӣ 1/2 оварда мерасонад, инчунин шакли электронии маводро ба почтаи электронии vestnik-tsuc@mail.ru мефиристад.</p> <p>3. Маълумот оид ба муаллиф(он) дар охири мақола бо забони русӣ ба таври зерин оварда мешавад: Султонов Зоиршо Султонович – кандидат эҷомиаи наҷ, доҷент, Таҷикии ҳосударственнӣ университет комерции, тел: (+992) 937266050, E-mail: zoir1978@gmail.com.</p> <p>4. Насаб ва номи муаллиф (Фамилия И.О.), номи мақола, фишӯрдаи мақола (то 600 калима), вожаҳои калидӣ (7-10 калима), рӯйхати адабиёти истифодашуда (то 10 номгӯй).</p> <p>5. Ҳаҷми мақола (хуруфчинии компютерӣ) на зиёда аз 0,5 ҷ.ҷ. (8 сах.) бо назардошти шакли А4, ҷадвалҳо ва расмҳо.</p> <p>6. Мақола дар шакли MS Word, шрифти Times New Roman, андозаи 12, интервали 1. Сохти саҳифа: боло ва поён -2 см, рост -1,5 см, ҷап -3 см.</p> <p>7. Ҷадвалҳо, расмҳо ва схемаҳо бояд ғайриранга, дорои рақам ва ном бо нишондоди сарчашма, амсоли [12, с. 77] коркард шаванд.</p> <p>8. Барои ҷадвал ва расмҳо шрифти Times New Roman (ТJ), андозаи 12, интервали 1 истифода бурда шаванд.</p> <p>9. Воҳидҳои ҷенак ба таври зайл (м, кг, сомонӣ ва ғ.), сол монанди «с.» навишта мешаванд.</p> <p>10. Ноҳунақҳои китобӣ («») истифода бурда шаванд. Тире бошад (–) ва дефис (-) истифода шаванд.</p> <p>11. Рӯйхати адабиёт дар охири саҳифа оварда шуда, дар матни мақола истинод дода мешаванд. Адабиёти аз забонҳои хориҷа истифодашударо ба забони аслиаш гузашта мешаванд ё тарҷума намуда калимаи «тарҷума» илова карда мешаванд.</p> <p>12. Номҳои ширкатҳои хориҷӣ, институтҳои молиявӣ бо ҳарфҳои лотинӣ, бе истифода аз ноҳунак ва шакли сиёҳ навишта мешаванд. Баъди истифодаи насаби олимони хориҷӣ, роҳбарони ширкатҳо ҳангоми истинод надодан, дар қавс бо ҳарфҳои лотинӣ навишта мешаванд.</p> <p>13. Маводҳо (мақолаҳо)-и дорои дараҷаҳои «махфӣ» ё «барои истифодаи хидматӣ» дар маҷалла нашр карда намешаванд.</p> <p><i>Дар ҳолати зарурӣ ҳайати таҳририя ҳуқуқ доранд, ки ҳаҷми мақоларо то андозаи даркорӣ кӯтоҳ намояд.</i></p>	<p>1. Материал, предлагаемый для публикации, должен быть оригинальным, не опубликованным ранее в других изданиях, написан в контексте современной научной литературы и содержать очевидный элемент создания нового знания.</p> <p>2. Автор(ы) присылают в редакцию 2 экземпляра статьи (подписанной автором) в печатном и в электронном виде по (электронной) почте для иногородних авторов по адресу: 734061 Душанбе, ул. Дехотии 1/2, E-mail: vestnik-tsuc@mail.ru; dtgajab@mail.ru;</p> <p>3. Информация об авторе(ах) оформляется следующим образом: Султонов Зоиршо Султонович – кандидат эҷомиаи наҷ, доҷент, Таҷикии ҳосударственнӣ университет комерции, тел: (+992) 937266050, E-mail: zoir1978@gmail.com</p> <p>4. Фамилия и инициалы (Фамилия И.О.), название статьи, краткая аннотация статьи (до 600 печ. знаков), ключевые слова (7-10 слов), библиографический список, на который дана ссылка в тексте статьи (до 10 наименований).</p> <p>5. Объем статьи не должен превышать 0,5 п.л. (1800 п. знаков -8 стр.) компьютерного текста формата А4, включая таблицы, список литературы и рисунки (схемы).</p> <p>6. Файлы с текстом статьи и сведениями об авторе оформляются в формате MS Word, шрифт – Times New Roman, Times New Roman, размер-12 пт, интервал- 1. Поля: верхнее, нижнее – 2 см, правое -1,5 см, левое – 3 см.</p> <p>7. Таблицы, рисунки и схемы должны быть: черно-белыми, пронумерованы и озаглавлены, снабжены ссылками на источники, например, [12, с .77].</p> <p>8. Для оформления таблиц и рисунков необходимо использовать следующие параметры: шрифт- Times New Roman (ТJ), размер – 12 пт, интервал – 1.</p> <p>9. Обозначения единиц измерения различных величин (м, кг, сомони и т.д.), сокращениями типа «г.» (год).</p> <p>10. При использовании в тексте кавычек используется типографские кавычки («»). Тире обозначается символом «–» (длинное тире); дефис «-».</p> <p>11. Библиографический список приводится в порядке упоминания в конце статьи. Ссылки на иностранные источники даются на иностранном языке и сопровождаются, в случае перевода на таджикский или русский язык, с указанием на перевод.</p> <p>12. Названия зарубежных компаний, финансовых институтов приводятся в тексте латинскими буквами без кавычек и выделений. После упоминания в тексте фамилий зарубежных ученых, руководителей компаний и т.д. на русском языке, в круглых скобках приводится написание имени и фамилии латинскими буквами, если за этим не следует ссылка на работу зарубежного автора.</p> <p>13. Материалы (статьи), содержащие информацию с грифом «Секретно» или «Для служебного пользования» не могут быть опубликованы в данном журнале.</p> <p>Редакционная коллегия оставляет за собой право при необходимости сокращать объем статьи, подвергая их редакционной правке.</p>

<p>ҚОИДАҲОИ ҚАБУЛИ МАҚОЛАҲОИ ВОРИДШУДА БА ИДРАИ МАҶАЛЛА</p>	<p>ПОРЯДОК ПОЛУЧЕНИЯ ПОСТУПИВШИХ В РЕДАКЦИЮ МАТЕРИАЛОВ</p>
<p>Ҳангоми қабули мақола ба қайд гирифта мешавад, баъди баррасии ҳайати таҳририя барои тақриз ба мутахассиси соҳа супорида мешавад. Баъди гирифтани тағризи ғайриқаноатбахш мақола ба муаллиф барои бартараф намудани камбудихо баргардонида мешавад.</p> <p>Муаллиф метавонад дар муддати 15 рӯз аз ҳолати мақолаи худ тариқи телефонҳои (+992) 93 44 44 107, (+992 37) 234 85 44 ё почтаҳои электронии vestnik-tsuc@mail.ru, drrajab@mail.ru хабардор шавад.</p> <p>Дар ҳолати мақолаи бори дувум аз ҷониби муаллиф қоркардшудаи қобили қабул бошад, мақола барои чоп бори дувум қабул карда мешавад.</p>	<p>По получении статья регистрируется, рассматривается редакционной коллегией и направляется на рецензию специалистам по данной тематике. При получении отрицательных отзывов - статья передается автору для доработки.</p> <p>Автор может узнать результаты рецензирования в течение 15 дней и о судьбе своей статьи позвонив в редакцию по тел. (+992) 93 44 44 107, (+992 37) 234 85 44; или прислав запрос по электронной почте в редакцию E-mail: vestnik-tsuc@mail.ru; drrajab@mail.ru.</p> <p>Если переработанная автором с учетом принципиальных замечаний рецензента и редакции, статья удовлетворяет требования опубликования, она принимается обратно редакцией журнала.</p>

ҚОИДАҲОИ ТАҚРИЗ ШУДАНИ МАҚОЛАҲОИ ВОРИДШУДА	ПОРЯДОК РЕЦЕНЗИРОВАНИЯ РУКОПИСИ СТАТЬИ
<p><i>Ҳар як мақолае, ки ба идораи маҷаллаи «ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ТИЧОРАТИ ТОҶИКИСТОН» ворид мегардад, ҳатман тақриз мешавад. Ин раванд ба муаллиф ва барои муқарризон махфӣ боқӣ мемонад. Ба сифати муқарриз идораи маҷалла аз ҳисоби ҳайати таҳририя ва берун аз онро ҷалб менамояд. Бояд муқарриз дорои унвони илми номзади илм ё доктори илми иқтисодӣ, ва дар ҳолати зарурӣ таҷрибаи баланд дар соҳиби иқтисодиёт дошта бошад.</i></p> <p>1. Баъди қабули мақола ба қайд гирифта мешавад, ҳайати таҳририя барасӣ менамоянд, баъдан ба муқарризи соҳавӣ фиристода мешавад. Муқарриз бояд аз рӯи хусусиятҳои зерин арзёбӣ намояд:</p> <ul style="list-style-type: none"> - сатҳи илми мавод; - муҳимияти масъалагузорӣ; - навгонӣ ва иттилоотӣ; - мувофиқати миқдор оид ба интиҳоби мавзӯ ва талаботи таҳририя. <p>2. Мақола аз ҷониби муқарриз дар муддати 15 рӯзи корӣ баррасӣ мегардад ва тавассути мактуб ба шакли тақриз ба идораи маҷалла бо назардошти талаботҳои зерин баргардониди мешавад:</p> <ul style="list-style-type: none"> - мавҷудияти ҳатоғиҳо ва плагиат; - маводро ҷоп кардан мумкин аст ё не; - мавод бори дуввум ба тақриз фиристода шавад ё не (бо нишондоди муқарризони мавҷуда); - мавод рад карда шавад (бо пешниҳоди раддия). <p>3. Ҳангоми ба даст овардани пешниҳоди мусбӣ «баъди коркард нашр карда шавад...» бояд иловаҳо қайд карда шавад (қайдҳо характери пешниҳодотӣ дошта бошанд).</p> <p>4. Дар ҳолати мувофиқ набудани пешниҳоди муқарриз бо муаллиф, муаллиф метавонад ба идораи маҷалла ҷавоби аргументӣ пешниҳод намояд. Мақола бо тағйиротҳои дар асоси қайдҳо такроран ба муқарриз фиристода мешавад. Агар дар ин ҳолат фикру андешаҳои муаллиф ва муқарриз мувофиқ ояд, мақола ба нашр пешниҳод карда мешавад.</p>	<p><i>Каждая статья, предоставленная в редакцию журнала «ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ» проходит процедуру обязательного рецензирования. Эта процедура анонимна и для автора, и для рецензента. В качестве рецензентов редакция журнала привлекает членов редакционной коллегии, а также внешних экспертов из числа ученых и специалистов. Рецензент должен иметь ученую степень кандидата, либо доктора экономических наук или опыт практической работы по данному направлению.</i></p> <p>1. После получения статьи редакцией она регистрируется, рассматривается редколлегией и направляется на рецензию специалистам по соответствующему профилю. Рецензент должен оценить:</p> <ul style="list-style-type: none"> - научный уровень материала; - актуальность освещаемых вопросов; - новизну и информационность. - соответствие объема выбранной темы требованиям редакции. <p>2. В течение 15 рабочих дней статья должна быть рассмотрена рецензентом и его письменный отзыв должен быть оформлен в виде рецензии, которая должна отвечать следующим требованиям:</p> <ul style="list-style-type: none"> - замечания и недоработки, нет ли элементов плагиата - следует ли материал опубликовать; - вернуть ли автору (авторам) для доработки; - направить ли материал на дополнительное рецензирование (с указанием возможных рецензентов); - или отклонить материал как непригодный для публикации (с обоснованием мотивации отказа). <p>3. При рекомендации «опубликовать материал после доработки...» должны быть указаны замечания (требования к данному материалу), которые являются обязательными, с точки зрения рецензента, и замечания, которые могут рассматриваться, как пожелания.</p> <p>4. В случае несогласия с мнением рецензента автор статьи имеет право предоставить аргументированный ответ в редакцию журнала. Статья с изменениями на основе замечаний повторно направляется для согласования рецензенту. Если переработанная автором статья и одобренная рецензентом удовлетворяется требованиям редакционной коллегии, она публикуется в журнале.</p>

Шартнома КИЭ №56-02-2014 доир ба
ворид намудани маҷалла ба ИИБР
Шаҳодатномаи Вазорати фарҳанги ҶТ
дар бораи сабти номи ташкилоти
табъу нашр – №0146/мҷ аз 26 майи
соли 2011

Индекси обунашавӣ дар феҳрасти
«Почтаи тоҷик» - 77734

Шаҳодатнома дар бораи бақайдгирии
давлатии захираи иттилоотӣ ММП -
№1121300264 аз 10 майи соли 2013

Шакли электронии маҷала дар
сомонаи www.payom.ddtt.tj ҷой дода
шудааст

Договор с НЭБ №56-02-2014 о
включении журнала в РИНЦ
Свидетельство Министерства
культуры РТ о регистрации–
№0146/мҷ

от 26 мая 2011 года

Индекс подписания в
«Почтаи тоҷик» - 77734

Свидетельство о государственной
регистрации информационного
ресурса ИПЦ - №1121300264 от 10 мая
2013 года

Электронная версия опубликована
на сайте www.payom.ddtt.tj

**МАСЪУЛИЯТ ОИД БА МУҲТАВО ВА САҲЕҲИЯТИ ИТТИЛООТИ ДАР
МАҚОЛАҲО ИСТИФОДАШУДАРО ДАР МАҶАЛЛАИ МАЗКУР (ПАЁМ) БА
МУАЛЛИФ ВОГУЗОР КАРДА МЕШАВАД**

**ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ОТНОСИТЕЛЬНО
СОДЕРЖАНИЯ И ДОСТОВЕРНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАННОЙ
ИНФОРМАЦИИ НЕСЕТ АВТОР СТАТЬИ В ДАННОМ ЖУРНАЛЕ (ВЕСТНИК)**

Маълумот барои тамос:

Сармуҳаррир: Курбонзода Маҳмадали Раҳмат,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-85-46; (+992 37) 2-34-83-46;
E-Mail: tguk@mail.ru

Ҷонишини сармуҳаррир: Кодирова Заррина Ҳалимовна,
Тел./факс: (+992) 934444107; (+992 37) 2-34-85-44;
E-Mail: drirajab@mail.ru

Котиби масъул: Султонов Зоиршо Султонович,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-05-64; (+992 37) 2-34-83-46
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Контактная информация:

Главный редактор журнала: Курбонзода Маҳмадали Раҳмат,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-85-46; (+992 37) 2-34-83-46;
E-Mail: tguk@mail.ru

Зам. гл. редактора журнала: Кодирова Заррина Ҳалимовна,
тел./факс: (+992) 934444107; (+992 37) 2-34-85-44;
E-Mail: drirajab@mail.ru

Ответственный секретарь журнала: Султонов Зоиршо Султонович,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-05-64; (+992 37) 2-34-83-46
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Подписано в печать 30.12.2020. Бумага офсетная
Формат 60x84 1/8. Печат офсетная. Усл. печ. л. 20,68.
Тираж 100 экз. Заказ №202.

«Точир»,
г. Душанбе, ул. Дехоти 1/2,
